

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΑΝΩΛΗΣ Ι. ΦΡΑΓΚΙΑΔΟΥΛΑΚΗΣ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ
ΛΙΜΕΝΑ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ, 2014

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παράγραφος 2).

Συντομογραφίες

ΑΕ:	Ανώνυμη Εταιρία
ΑΕΒΕ:	Ανώνυμη Εμπορική & Βιομηχανική Εταιρία
ΑΕΠ:	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΑΠΠ:	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
ΓΟΚ:	Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός
ΓΣΕΒΕΕ:	Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας
ΓΣΕΕ:	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
Δ.Ε.	Δημοτική Ενότητα
Δ.Σ.:	Διοικητικό Συμβούλιο
Ε.Ε.:	Ευρωπαϊκή Ένωση
Ε.Π.:	Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
ΕΛ. ΣΤΑΤ.	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΟΤ:	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΕΠΕ:	Εταιρία Περιορισμένης Ευθύνης
ΕΠΤΑ:	Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΕΣΕΕ:	Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου
ΕΣΠΑ:	Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς
ΕΤΒΑ:	Εθνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης
ΙΚΑ	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
ΙΜΕ:	Ινστιτούτο Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων
ΙΟΒΕ:	Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών
ΙΤΕΠ:	Ινστιτούτο Τουριστικών Μελετών & Προβλέψεων
ΚΕΠΕ:	Κέντρο Προγραμματισμού & Οικονομικών Ερευνών
ΚΕΤΑ:	Κέντρο Επιχειρηματικής & Τεχνολογικής Ανάπτυξης
ΚΠΣ:	Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης
ΚΥΑ:	Κοινή Υπουργική Απόφαση
ΜΜΕ:	Μικρή & Μεσαία Επιχείρηση
ΜΟΠ:	Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα
Ν.Α.	Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση
ΞΕΕ:	Ξενοδοχειακό Επιμελητήριο Ελλάδος
ΟΑΕΕ	Οργανισμός Ασφάλισης Ελεύθερων Επαγγελματιών
Ο.ΑΝ.ΑΚ	Οργανισμός Ανάπτυξης Ανατολικής Κρήτης
ΟΕ:	Ομόρρυθμη Εταιρία
ΟΙΥΕ:	Ομοσπονδία Ιδιωτικών Υπαλλήλων Ελλάδας
ΟΚΕ:	Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδος
ΟΝΕ:	Οικονομική Νομισματική Ένωση
ΟΟΣΑ:	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας & Ανάπτυξης
ΠΔ:	Προεδρικό Διάταγμα
Π.Ε.	Περιφερειακή Ενότητα
ΠΕΠ:	Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
ΣΔΕΑ:	Σύνθετος Δείκτης Ευημερίας και Ανάπτυξης
ΣΕΒ:	Σύλλογος Ελληνικών Βιομηχανιών
ΣΕΛΠΕ:	Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Λιανικής Πώλησης
ΣΕΣΜΕ:	Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Σούπερ Μάρκετ Ελλάδας
ΣΕΤΕ:	Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων
ΣΤΑΚΟΔ:	Στατιστική Ταξινόμηση Οικονομικών Δραστηριοτήτων
ΤΕΕ:	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας
ΥΠΠΑΚ:	Υπηρεσία Περιφερειακής Πολιτικής & Ανάπτυξης Κρήτης
ΦΕΚ:	Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως
WTO:	World Tourism Organization
WCED:	World Commission on Environment and Development

Πίνακες - Διαγράμματα

Διάγραμμα 1: Σύνθεση οικονομικά ενεργού πληθυσμού.....	9
Πίνακας 1: Δήμος Μοχού - Απογραφή 1881	9
Πίνακας 2: Απογραφές πληθυσμού 1900-2011.....	10
Διάγραμμα 2: Εξέλιξη πληθυσμού Λιμένα Χερσονήσου.....	10
Πίνακας 3: Ελαιόδεντρα & παραγωγή λαδιού	14
Πίνακας 4: Ελαιόδεντρα και παραγωγή λαδιού.....	14
Πίνακας 5: Παραγωγή οπωροκηπευτικών (σε τόνους).....	15
Πίνακας 6: Τιμές οικοπέδων / ζώνη (δεκαετία 1980)	21
Πίνακας 7: Αντικειμενικές αξίες γης στο Λιμένα Χερσονήσου	22
Πίνακας 8: Βιομηχανικές εγκαταστάσεις και βιοτεχνίες κατά κλάδο / νομό	30
Πίνακας 9: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Κρήτη / Νομοί).....	42
Πίνακας 10: Διάρθρωση ΑΕΠ κατά τομείς (%) - Έτος 2001.....	44
Πίνακας 11: Διάρθρωση ΑΕΠ ανά Περιφέρεια / Παραγωγικοί τομείς (2002)	45
Πίνακας 12: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία τομέων οικονομίας Κρήτης.....	45
Διάγραμμα 3: Ποσοστό κλινών / κατηγορία ξενοδοχειακού συγκροτήματος.....	58
Πίνακας 13: Κατάταξη των ΜΜΕ	135
Πίνακας 14: ΜΜΕ στην Ελλάδα (2012)	136
Πίνακας 15: Αριθμός αυτοαπασχολούμενων (σε χιλιάδες)	137
Διάγραμμα 4: Απασχολούμενοι κατά θέση στο επάγγελμα	139
Διάγραμμα 5: Απασχολούμενοι σε ξενοδοχεία -εστιατόρια και θέση στο κλάδο	139
Διάγραμμα 6: Απασχολούμενοι σε ξενοδοχεία - εστιατόρια (θέση / φύλο).....	140
Πίνακας 16: Ποσοστιαία κατά φύλο συμμετοχή	140
Πίνακας 17: Επιχειρηματικό δυναμικό Περιφέρειας Κρήτης.....	141
Πίνακας 18: Σημαντικότεροι οικονομικοί κλάδοι στην Περιφέρεια Κρήτης (2006)	141
Πίνακας 19: Αριθμός - κύκλος εργασιών ξενοδοχείων - εστιατορίων (Περιφέρεια Κρήτης). 142	
Πίνακας 20: Επιχειρήσεις στους κλάδους των καταλυμάτων και των υπηρεσιών εστίασης. 142	
Πίνακας 21: Ξενοδοχειακό δυναμικό (Π.Ε. Ηρακλείου - Δ. Χερσονήσου - Δ.Ε. Χερσονήσου) 143	
Πίνακας 22: Ενοικιαζόμενα Δωμάτια - Διαμερίσματα / Δ. Ε. Χερσονήσου	143
Πίνακας 23: Τουριστικές επιχειρήσεις Δήμου Χερσονήσου	144
Πίνακας 24: Επιχειρηματική δραστηριότητα (Λιμένας Χερσονήσου 2005)	146
Πίνακας 25: Κατανομή επιχειρήσεων στο Λιμένα (οδός / είδος / νομική μορφή)	147

Πίνακας 26: Επιχειρήσεις ντόπιων - μη ντόπιων	148
Πίνακας 27: Γεωγραφική προέλευση / κατηγορία προϊόντων λιανικού εμπορίου (%)	205
Πίνακας 28: Αντιστοιχία σταδίων ανάπτυξης με τύπους τουριστών ή τουρισμού	216
Πίνακας 29: Στάδια τουριστικής ανάπτυξης.....	217

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	i
---------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ιστορικά, οικονομικά και δημογραφικά δεδομένα

Κεφάλαιο 1^ο: Ο Δήμος Χερσονήσου	1
Τα δημοτικά διαμερίσματα.....	3
Οι δράσεις της δημοτικής αρχής.....	4
Ιστορία και πληθυσμός	6
Οικονομία του Δήμου Χερσονήσου	11
Ο Λιμένας Χερσονήσου	13
Η Ανάπτυξη του τουρισμού.....	16
Κεφάλαιο 2^ο: Η κρητική οικονομία.....	28
Η έρευνα του Ιδρύματος Rockefeller	28
Η περίοδος 1951-1981	36
Η περίοδος 1982-2011	39
Η ανάπτυξη του τουρισμού.....	46
- Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Περιφέρεια Κρήτης.....	51
- Το «πείραμα» της Litton	52
- Η αφετηρία της τουριστικής ανάπτυξης	54
- Η δυναμική του τουριστικού τομέα.....	57
Συμπεράσματα	58

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Επιχειρηματικότητα και τουριστική ανάπτυξη στο Λιμένα Χερσονήσου

Κεφάλαιο 3^ο: Ερευνητικοί στόχοι, μεθοδολογικά ζητήματα και επιτόπια έρευνα	61
Ο Λιμένας Χερσονήσου ως πεδίο έρευνας.....	61
Η επιλογή του πεδίου έρευνας και τα πρώτα βιώματα	64
Η πρώτη φάση της επιτόπιας έρευνας και η εγκατάσταση στο πεδίο	67
Η επιτόπια έρευνα	71
Οι σχέσεις με τα ερευνητικά υποκείμενα.....	74
Θεωρητικές προσεγγίσεις.....	82
Κεφάλαιο 4^ο: Ανάπτυξη και κοινωνική μεταβολή	96
Εννοιολογήσεις και ορισμοί της ανάπτυξης	96
Θεωρητικές απαρχές: η έννοια της κοινωνικής μεταβολής	99
Η ανθρωπολογική παράδοση	106

Μεταγενέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις.....	108
Ανθρωπολογία και ανάπτυξη: μια ιδιαίζουσα σχέση.....	120
Ανάπτυξη και τουρισμός.....	122
Παραδείγματα και επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης.....	125
Κεφάλαιο 5^ο: Τουρισμός και μικρομεσαίες επιχειρήσεις	132
Ορισμοί και χαρακτηριστικά των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων	132
Η επιχειρηματικότητα στην Περιφέρεια Κρήτης	138
- Απασχόληση στην Περιφέρεια Κρήτης	138
- Επιχειρηματικό δυναμικό στην Περιφέρεια Κρήτης.....	140
- Επιχειρηματικό δυναμικό στο Λιμένα.....	144
Παραδείγματα επιχειρηματικής δραστηριότητας.....	147
- Το εστιατόριο «ΤΟΞΟ»	150
- Το ξενοδοχείο «ALOE»	153
- Ο «ΙΣΤΟΣ»	155
- Το «ΜΟΥΣΕΙΟ».....	156
- Το ξενοδοχείο «ΒΕΓΓΕΡΑ»	159
- Το κατάστημα «ART SHOP».....	161
- Το μπαρ «IDOL».....	163
- Η καφετέρια «Double Coffee» και το κατάστημα «Κρητική γη»	166
- Το Creta Maris	169
Κεφάλαιο 6^ο:Επιχειρηματικές πρακτικές, κοινωνικές σχέσεις και συλλογικά προβλήματα .	173
Οργανωτική δομή των ΜΜΕ και συνδικαλιστικό κίνημα.....	185
Το ζήτημα του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων	187
Επιχειρηματικές πρακτικές	190
Η άγρα πελατών	197
Επιχειρηματικότητα και τουρισμός	200
Κεφάλαιο 7^ο: Το αναπτυξιακό μοντέλο του Λιμένα	209
Μια πρώτη ερμηνεία.....	209
Οι δημοτικές εκλογές	221
Η επιλογή του μοντέλου ανάπτυξης.....	227
Όψεις μετασχηματισμού.....	236
- Οι αντιλήψεις για τους τουρίστες.....	237
- Αντιλήψεις για τους μη ντόπιους επιχειρηματίες	244
Επίλογος	253
Συμπεράσματα.....	253

Πεδία μελλοντικής έρευνας	256
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	260
Ελληνόγλωσση	260
Ξενόγλωσση	269
Αρχειακές Πηγές.....	274
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	275
Συμβόλαια Αγοραπωλησιών	275
Χάρτες.....	285
Φωτογραφικό Υλικό: Όψεις του Λιμένα	289
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	296
ABSTRACT	298

Ευχαριστίες

Μια διαδρομή δέκα και πλέον ετών ολοκληρώθηκε. Σε όλη αυτή την πορεία, την αρκετά μοναχική στις περισσότερες στιγμές της, δεν ήταν λίγες οι φορές που σκέφτηκα να εγκαταλείψω. Ακόμη και τη στιγμή που είδα στην οθόνη του ηλεκτρονικού μου υπολογιστή ολοκληρωμένο το κείμενο, δεν μπόρεσα να απαντήσω με σαφήνεια στο ερώτημα τι τελικά με ώθησε να συνεχίσω ξεπερνώντας τις πάμπολλες απογοητεύσεις και ατυχίες, την κούραση, τις επαγγελματικές και τις άλλες υποχρεώσεις που μου αποσπούσαν την προσοχή και με αποπροσανατόλιζαν από το στόχο που είχα θέσει όταν πήγα για πρώτη φορά στο ερευνητικό πεδίο. Γυρνώντας το βλέμμα μου προς τα πίσω, τολμώ να πω ότι οι εμπειρίες που αποκόμισα, τα συναισθήματα που μεταβαλλόταν συνεχώς - άλλοτε θυμός και οργή και άλλοτε ενθουσιασμός, δεν είναι δυνατόν να περιγραφούν. Ίσως σε αυτό το σημείο να βρίσκεται η απάντηση...

Τελικά η ολοκλήρωση αυτής της διδακτορικής διατριβής οφείλεται στην πολύπλευρη βοήθεια που δέχτηκα από πολλούς ανθρώπους. Πρώτα απ' όλα από τους κατοίκους του Λιμένα Χερσονήσου, οι οποίοι αφιέρωσαν τον πολύτιμο χρόνο τους για να συνομιλήσουν μαζί μου και να καταθέσουν την πολύτιμη μαρτυρία τους. Χωρίς και τη δική τους συμβολή η προσπάθεια αυτή θα έμενε ημιτελής. Στο Δήμαρχο Χερσονήσου, Σπύρο Δανέλλη, και στα στελέχη του Δημοτολογίου και της Οικονομικής Υπηρεσίας του Δήμου για το υλικό που μου παρείχαν, οφείλω επίσης ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Είμαι ευγνώμων σε πρόσωπα του φιλικού μου περιβάλλοντος, ιδιαίτερα στην Άντα Χατζηγεωργίου και τη Δέσποινα Νάζου για τα σχόλια και τις υποδείξεις τους που ήταν ιδιαίτερα εποικοδομητικές στην τελική μορφή του κειμένου. Επίσης στο Μιχάλη Βαρδαβά, στο Μιχάλη Κλεισαρχάκη, στον Κώστα Αγγελάκη και στο Σήφη Φραγκούλη για τα θερμά τους λόγια και την ενθάρρυνση που μου πρόσφεραν σε διάφορες δύσκολες στιγμές. Τέλος, στο Μηνά Γεωργιάδη, στέλεχος της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης για τη βοήθειά του την περίοδο αποδελτίωσης του ημερήσιου τοπικού τύπου.

Το ίδιο θερμά θα ήθελα να ευχαριστήσω και τα μέλη της τριμελούς επιτροπής που επέβλεψε την υλοποίηση της παρούσας διατριβής:

- τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Γιώργο Νικολακάκη, για τις κριτικές του υποδείξεις, την καθοδήγηση και την υπομονή του τόσο κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας όσο και κατά την περίοδο της συγγραφής. Ιδιαίτερα τον ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη του και τη φιλία του από την εποχή που ήμουν ακόμη προπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου,
- τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Δημήτρη Παπαγεωργίου
- τον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Αριστείδη Τσαντηρόπουλο.

Ευχαριστώ επίσης για τη συμμετοχή τους στην εξεταστική επιτροπή:

- τον Καθηγητή του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης Γιάννη Κουγιουμουτζάκη
- την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Βασιλική Γαλανή - Μουτάφη,
- τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Γιάννη Ζαϊμάκη,
- την Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, Σταματίνα Κακλαμάνη.

Σε όλη αυτή την πορεία η οικογένεια μου στάθηκε αρωγός. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τη σύζυγό μου Φέη Καλουδάκη και την οικογένεια της που με παρότρυναν συνεχώς, τη μητέρα μου Δέσποινα Φραγκιαδουλάκη, τους αδελφούς μου Βαγγέλη και Δημήτρη και το θείο μου Στάθη Φραγκιαδουλάκη για τη στήριξη και τη συμπαράστασή τους.

Τέλος, αυτή η διατριβή αφιερώνεται στον πατέρα μου Γιάννη Φραγκιαδουλάκη και στη φίλη μου Αφροδίτη Δερμιτζάκη που δεν είναι πια ανάμεσά μας. Πρόκειται για δύο ανθρώπους των οποίων η απουσία μου έχει στερήσει τη δυνατότητα να συναναστρέφομαι μαζί τους και να αντλώ δύναμη από τη στάση τους απέναντι στη ζωή.

Εισαγωγή

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή με τίτλο «Επιχειρηματικότητα και τουρισμός: το παράδειγμα του Λιμένα Χερσονήσου Κρήτης» επιχειρείται η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην επιχειρηματικότητα και τον τουρισμό, με έμφαση στις «πολύ μικρές», «μικρές» και «μεσαίες» τουριστικές επιχειρήσεις στην κοινότητα του Λιμένα Χερσονήσου. Οι συγκεκριμένες επιχειρήσεις, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης της κοινότητας αποτέλεσαν τη διέξοδο σ' ένα κατά βάση αγροτικό πληθυσμό και ταυτόχρονα συνέβαλαν στην επιτάχυνση των διαδικασιών μετασχηματισμού του Λιμένα από μια αγροτική οικονομία σε μια οικονομία των υπηρεσιών.

Ο Λιμένας Χερσονήσου, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, αναπτύχθηκε τουριστικά υιοθετώντας το μοντέλο του μαζικού τουρισμού. Η γεωγραφική του θέση αποτέλεσε σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα κατά την πορεία της τουριστικής του ανάπτυξης. Ιδιαίτερα εκείνη την περίοδο όσοι από τους επισκέπτες ήθελαν να μεταβούν προς τα Μάλια, τον Άγιο Νικόλαο και την Κριτσά διέρχονταν μέσα από το Λιμένα μιας και η κύρια οδική αρτηρία που ένωνε τα αστικά κέντρα του Ηρακλείου και του Αγίου Νικολάου διέσχιζε κατά μήκος την κοινότητα. Δίνονταν έτσι η ευκαιρία στους επισκέπτες αλλά και στους επίδοξους επενδυτές να εκτιμήσουν τα πλεονεκτήματα της περιοχής και να διαπιστώσουν ότι αποτελούσε μια από τις πιο όμορφες περιοχές της βόρειας Κρήτης.

Εκείνη την περίοδο, αρχές της δεκαετίας του 1970, αρκετοί επιχειρηματίες από το Ηράκλειο αλλά και από άλλες περιοχές της Κρήτης και της Ελλάδας εκτιμούν ότι το «μέλλον» του τουρισμού στο νησί βρίσκεται στο Λιμένα. Σχεδόν ταυτόχρονα με τους μη ντόπιους επιχειρηματίες, οι πιο εύπορες οικογένειες της κοινότητας αποφασίζουν να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους σε τουριστικού τύπου δραστηριότητες. Ως αποτέλεσμα, από το 1972 και για μια δεκαετία περίπου, στο Λιμένα και στην ευρύτερη περιοχή συντελείται ένας επενδυτικός οργανισμός. Τα πρώτα μεγάλα πολυτελή ξενοδοχεία (Creta Maris, Belvedere και Nora) είναι πλέον πραγματικότητα· τουριστικές επιχειρήσεις (εμπορικές και υγειονομικού ενδιαφέροντος) ιδρύονται συνεχώς και από το 1982 και μετά μικρής δυναμικότητας ξενοδοχειακά καταλύματα και ενοικιαζόμενα δωμάτια καταλαμβάνουν κάθε σπιθαμή ακάλυπτου χώρου οδηγώντας έτσι την κοινότητα σε μια υπερπροσφορά παροχής τουριστικών υπηρεσιών αναντίστοιχη όμως με την ικανότητα της στο πεδίο της διαχείρισης της νέας αυτής κοινωνικής πραγματικότητας που αναδύονταν. Στο γενικό ενθουσιασμό που μεταφράζονταν και σε σημαντικά οικονομικά οφέλη, η προαναφερόμενη λεπτομέρεια μάλλον δεν εκτιμήθηκε σε όλες τις προεκτάσεις της.

Σε αυτό το πλαίσιο ο Λιμένας συγκρότησε την νέα του ταυτότητα: ως ένας δημοφιλής τουριστικός προορισμός που μπορεί να ικανοποιήσει την κάθε επιθυμία ακόμη και του πιο απαιτητικού επισκέπτη. Ταυτόχρονα αποτέλεσε και το σημείο αναφοράς των γειτονικών και μη κοινοτήτων οι οποίες προσπάθησαν να μιμηθούν ή και να αντιγράψουν το παράδειγμά του. Ιδιαίτερα εντός των γεωγραφικών ορίων του δήμου, οι κοινότητες που γειτνιάζαν με το Λιμένα «απαίτησαν» τη διάχυση της ανάπτυξης από την παράλια ζώνη προς την αγροτική ενδοχώρα με στόχο την ενίσχυση των αγροτικών εισοδημάτων και τη μετατροπή τους από παροχείς εργατικού δυναμικού σε αυτόνομους θύλακες τουριστικής ανάπτυξης.

Με αυτά τα δεδομένα ο Λιμένας αποτέλεσε και αποτελεί μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης και η δική μου προσπάθεια αποσκοπεί μάλλον σε μια κριτική προσέγγιση αυτής της κοινωνικής πραγματικότητας. Ουσιαστικά, μέσα από το εθνογραφικό υλικό που παρουσιάζεται στις επόμενες σελίδες, εστιάζω στο ζήτημα της κοινωνικής μεταβολής που συντελέστηκε στην κοινότητα του Λιμένα και επιχειρείται η διερεύνηση του ρόλου της μικρής και μεσαίας επιχείρησης στις διαδικασίες του μετασχηματισμού της υπό μελέτη κοινότητας.

Οι εργασίες που αναδεικνύουν τον τουρισμό ως παράγοντα κοινωνικής μεταβολής έχουν περιγράψει διεξοδικά τις επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στις κοινωνίες υποδοχής. Κατά τον ίδιο τρόπο και άλλες επιστημονικές εργασίες και μελέτες έχουν εστιάσει στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, με σημείο αναφοράς τα ξενοδοχειακά καταλύματα. Επίσης τα τελευταία χρόνια υπάρχουν αρκετές μελέτες που ασχολούνται με τη σχέση επιχειρηματικότητας και τουρισμού. Ελάχιστες όμως αναδεικνύουν το ρόλο της μικρής και μεσαίας τουριστικής επιχείρησης, η οποία σε ένα περιβάλλον άκρως ανταγωνιστικό προσπαθεί να αρχικά να επιβιώσει και κατά δεύτερο λόγο να αναπτυχθεί.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο εστιάζει η παρούσα διδακτορική διατριβή. Η πολύχρονη επαφή μου με τους επιχειρηματίες του Λιμένα (ντόπιους και μη) μου έδωσε τη δυνατότητα να επικεντρώσω το ενδιαφέρον μου στο λόγο και στις επιχειρηματικές πρακτικές τους αναγνωρίζοντας ότι είναι εκείνοι που διαχειρίζονται την πλειοψηφία των ξένων επισκεπτών τους, όταν βέβαια οι τελευταίοι αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τις ανέσεις και τις υπηρεσίες που τους παρέχονται στα ξενοδοχειακά καταλύματα που έχουν επιλέξει για τις διακοπές τους. Αυτή η διαδικασία αναδεικνύεται από το εθνογραφικό υλικό που παρατίθεται και αποτελεί την πρώτη μεγάλη ανατροπή στην καθημερινότητα αυτών των επιχειρηματιών οι οποίοι μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990 είχαν συνηθίσει σε ένα διαφορετικό τύπο τουρίστα - πελάτη.

Έναν τύπο που ξόδευε χρήματα και επιθυμούσε να γνωρίσει τον τόπο υποδοχής που είχε επισκεφθεί.

Η διαπίστωση αυτή από την πλευρά μου, αποτέλεσμα μιας αναστοχαστικής διαδικασίας, της οποίας αφετηρία αποτέλεσε το ερώτημα πως είναι δυνατόν να συνυπάρχουν αρμονικά από τη μια οι μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες και από την άλλη το πλήθος των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων (υγειονομικού και μη ενδιαφέροντος), με οδήγησε και στην επαναδιατύπωση των αρχικών μου ερωτημάτων και φυσικά του θεωρητικού υπόβαθρου όλου αυτού του εγχειρήματος. Ύστερα από μερικούς μήνες στο πεδίο είχα πλέον πειστεί ότι η ανθρωπολογική περιγραφή που θα επιχειρούσα δεν θα ήταν ακριβώς ανθρωπολογική και έτσι βρέθηκα αντιμέτωπος με το δίλλημα της συγκρότησής της.

Ο C. Geertz (2003: 26) εστιάζοντας σε αυτό ακριβώς το σημείο θεωρεί ότι η όποια περιγραφή θα πρέπει να συγκροτηθεί «με βάση τις ερμηνείες στις οποίες υποβάλλουν την εμπειρία τους τα πρόσωπα μιας συγκεκριμένης ομάδας». Υπό αυτή την έννοια η αρχική μου εμμονή για παράδειγμα, στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα ή στον ορισμό εννοιών όπως «τουρισμός» ή «τουρίστας» έδωσε τη θέση της στη διερεύνηση δύο άλλων εννοιών: της *ανάπτυξης* και της *επιχειρηματικότητας*. Η μεταστροφή αυτή είχε ως αποτέλεσμα να ξετυλιχθεί μπροστά μου το πλέγμα εκείνο των σχέσεων και των σημασιών που τα ίδια τα ερευνητικά μου υποκείμενα προσέδιδαν σε αυτές τις φαινομενικά ακίνδυνες λέξεις εμπλουτίζοντας έτσι την περιγραφή μου με το ουσιώδες: ότι η επιχειρηματική δράση των υποκειμένων και οι επιχειρηματικές πρακτικές που υιοθετούσαν είναι απόρροια, κατά την βεμπεριανή προσέγγιση, έλλογης και ένσκοπης κοινωνικής δράσης που αποσκοπεί στη διατήρηση της θέσης τους στην κοινότητα.

Η συνειδητοποίηση από την πλευρά των επιχειρηματιών του Λιμένα ότι η κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζουν και εργάζονται συνίσταται, σύμφωνα με τον Geertz (2003: 21-22), στην «πολλαπλότητα περίπλοκων εννοιολογικών δομών, συχνά επικαλυπτόμενων ή συνυφασμένων μεταξύ τους, οι οποίες ταυτόχρονα είναι παράξενες, ακανόνιστες και άρρητες», δρα καταλυτικά στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους και στον αυτοπροσδιορισμό τους απέναντι στους «άλλους» είτε αυτοί είναι τουρίστες είτε μη ντόπιοι αλλά «κατ' επιλογήν» Χερσονησιώτες επιχειρηματίες. Ουσιαστικά και αυτό είναι το σημαντικό, οι διαφορές που εντοπίζονται στο πεδίο των οικονομικών συμφερόντων μεταξύ των επιχειρηματιών εισέρχονται, όταν συγκρούονται μεταξύ τους, στο πεδίο της διεκδίκησης κοινωνικών συμφερόντων. Τότε είναι που οι αναφορές στην κοινωνική τους θέση και στην

υιοθέτηση δυαδικών εννοιολογικών σχημάτων όπως παλιός / νέος, ντόπιος / ξενομπάτης, σοβαρός επιχειρηματίας/ τυχοδιώκτης, πυκνώνουν και ως παραγωγοί ένσκηνης και έλλογης δράσης υιοθετούν συνεχώς νέες στρατηγικές και πρακτικές με βάση τις οποίες επιχειρούν να καθορίσουν την αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών με στόχο οι τελευταίες να ανταποκρίνονται στο μέγιστο βαθμό στα δικά τους αυστηρά προσδιορισμένα συμφέροντα, χωρίς όμως να θέτουν σε κίνδυνο τη συνοχή της κοινότητας.

Η παρούσα διατριβή χωρίζεται σε δύο μέρη και σε επτά συνολικά κεφάλαια. Το πρώτο μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια.

Στο 1^ο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η διοικητική διάρθρωση του τότε δήμου, η ιστορία, η εξέλιξη του πληθυσμού και η οικονομία του. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην κοινότητα του Λιμένα Χερσονήσου και στην ανάπτυξη του τουρισμού στη συγκεκριμένη κοινότητα.

Το 2^ο κεφάλαιο καταπιάνεται με τον καθορισμό του οικονομικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναδύθηκε και αναπτύχθηκε ο τουρισμός στον ελλαδικό χώρο αλλά και στην Περιφέρεια Κρήτης. Η αναφορά στα χαρακτηριστικά της ελληνικής και της κρητικής οικονομίας από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά καταδεικνύουν τις προτεραιότητες του κεντρικού κράτους αναφορικά με το αναπτυξιακό μοντέλο που προτάσσεται και οδηγεί τελικά, ειδικά στην Κρήτη, στην κυριαρχία του τριτογενή τομέα της οικονομίας όπου πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζει ο τουρισμός.

Το δεύτερο μέρος αποτελεί το κεντρικό τμήμα της παρούσας διατριβής. Σε αυτό παρουσιάζονται οι ερευνητικοί στόχοι, τα μεθοδολογικά ζητήματα που προέκυψαν κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, οι σχέσεις του ερευνητή με τους κατοίκους του Λιμένα καθώς επίσης και οι έννοιες πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η ερμηνεία του αναπτυξιακού μοντέλου της κοινότητας (κεφάλαιο 3^ο).

Στο επόμενο κεφάλαιο (4^ο) τα ζητήματα στα οποία εστιάζω είναι η οριοθέτηση του εννοιολογικού πλαισίου αναφορικά με τις έννοιες «ανάπτυξη» και «κοινωνική μεταβολή» καθώς επίσης και η σχέση τόσο της κοινωνικής ανθρωπολογίας όσο και του τουρισμού με αυτές. Τα παραδείγματα που παρουσιάζονται - κυρίως από τον ελλαδικό χώρο και την περιοχή της Μεσογείου, κατά την άποψή μου, παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τη τουριστική ανάπτυξη του Λιμένα καθώς σε αυτά τόσο η επιχειρηματικότητα όσο και ο τουρισμός διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις αλλαγές που συντελούνται στις τοπικές κοινωνίες

ταυτόχρονα με την ανάδειξή τους ως παράγοντες που ενισχύουν τους δεσμούς εξάρτησης των κοινωνιών υποδοχής με το μητροπολιτικό κέντρο.

Στο 5^ο κεφάλαιο η ανάλυση των χαρακτηριστικών των «πολύ μικρών», «μικρών» και «μεσαίων» επιχειρήσεων είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μου, σε συνδυασμό με την παρουσίαση δεικτών αναφορικά με την απασχόληση στην Περιφέρεια Κρήτης, ιδιαίτερα στον τομέα του τουρισμού. Εκτενής αναφορά γίνεται επίσης για το επιχειρηματικό δυναμικό του Λιμένα και την κατανομή του στο χώρο και παρουσιάζονται παραδείγματα επιχειρηματικής δραστηριότητας επιχειρήσεων στις οποίες αφιέρωσα πάρα πολύ χρόνο, κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας αλλά και αργότερα, συνομιλώντας με τους ιδιοκτήτες τους.

Τα οργανωτικά προβλήματα στη δομή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων σε συνδυασμό με τη λειτουργία του συνδικαλιστικού τους κινήματος και η σχέση επιχειρηματικότητας και τουρισμού αναπτύσσονται στο επόμενο κεφάλαιο (6^ο), το οποίο στην πραγματικότητα αποτελεί συνέχεια του προηγούμενου. Η αναφορά στις επιχειρηματικές πρακτικές αναδεικνύει τόσο την ευρηματικότητα και των επιχειρήσεων αυτών όσο και το άγχος της επιβίωσης σ' ένα άκρως ανταγωνιστικό περιβάλλον· άγχος που σε ορισμένες περιπτώσεις οδηγεί στην υιοθέτηση κατακριτέων πρακτικών (άγρα πελατών).

Στο 7^ο κεφάλαιο επιχειρείται η ερμηνεία του υπό διαπραγμάτευση αναπτυξιακού μοντέλου. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι το μοντέλο αυτό προέκυψε στην κοινότητα του Λιμένα και αυτό ήταν αποτέλεσμα μάλλον συγκυριών και όχι ενός οργανωμένου σχεδιασμού τόσο από την πλευρά του κεντρικού κράτους όσο και από την πλευρά της τοπικής κοινωνίας. Η αναφορά μου στις δημοτικές εκλογές του 2002 αναδεικνύει τον ηγεμονικό ρόλο του Λιμένα στην ευρύτερη περιοχή ενώ η επιλογή δύο μόνο όψεων του μετασχηματισμού που έχει συντελεστεί στην κοινότητα επιβεβαιώνει το επιχειρήματά μου ότι οι επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης και της ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας καθορίζουν και το σύστημα των αξιών των κατοίκων της κοινότητας, ιδιαίτερα όταν οι τελευταίοι νιώθουν ότι απειλούνται. Είναι το σημείο όπου οι αναφορές από τους ντόπιους στην ταυτότητα πυκνώνουν με στόχο να ενισχύσουν τη θέση τους στο εσωτερικό του Λιμένα αλλά, είναι και το σημείο όπου η επιχειρηματικότητα «επεμβαίνει» προκαλώντας ρωγμές στο συμβολικό πεδίο συγκρότησης της τοπικής ταυτότητας.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να παραδεχτώ ότι ο βασικός μετασχηματισμός που συντελέστηκε στο Λιμένα και αφορά στη χρήση του χώρου, δεν αναλύεται στο συγκεκριμένο κείμενο. Το γεγονός αυτό οφείλεται περισσότερο στην αδυναμία μου να συγκροτήσω το θεωρητ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ιστορικά, οικονομικά και δημογραφικά δεδομένα

Κεφάλαιο 1^ο: Ο Δήμος Χερσονήσου

Ο Δήμος Χερσονήσου θεωρείται ο πιο γνωστός τουριστικός προορισμός στην Περιφέρεια Κρήτης. Μια πρώτη εικόνα αναφορικά με τη διοικητική του διάρθρωση, κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, την ιστορία, την εξέλιξη του πληθυσμού και την οικονομία του δίδεται σε αυτό το κεφάλαιο. Επιπλέον γίνεται αναφορά στο Λιμένα Χερσονήσου και στην ανάπτυξη του τουρισμού στη συγκεκριμένη κοινότητα.

Ο Δήμος Χερσονήσου, ως διοικητική οντότητα, είχε προκύψει με την εφαρμογή του Ν. 2539/1997. Αποτελούνταν από έξι δημοτικά διαμερίσματα και είχε έδρα το Λιμένα Χερσονήσου. Εκτός από το Λιμένα τα υπόλοιπα δημοτικά διαμερίσματα ήταν η Πάνω Χερσόνησος, οι Ποταμιές, το Αβδού, οι Γωνιές και η Κερά. Στο δήμο υπάγονταν ακόμη οι οικισμοί Αγριανά, Αποσελέμης, Ανισαράς, Ανάληψη, Κουτουλουφάρι, Πισκοπιανό, Σφεντύλι Χατζανά και η Μονή της Παναγίας «Καρδιωτίσσης». Συνόρευε με τους πρώην δήμους Γουβών στα δυτικά, Μαλίων στα ανατολικά, Καστελίου στα νοτιοδυτικά και Οροπεδίου Λασιθίου στα νότια. Πριν την εφαρμογή του προαναφερόμενου νόμου η περιοχή αποτελούνταν από τις κοινότητες του Λιμένα Χερσονήσου και της Πάνω Χερσονήσου, ενώ από την 1^η Ιανουαρίου 2011 ο Δήμος Χερσονήσου, με την εφαρμογή του Ν. 3852/2010 (Πρόγραμμα «Καλλικράτης»), συνενώθηκε με τους όμορους δήμους Γουβών, Μαλίων και με τον δήμο Επισκοπής. Το όνομα του νέου δήμου παρέμεινε το ίδιο, η έδρα όμως μεταφέρθηκε από το Λιμένα Χερσονήσου στις Γούρνες.

Η Χερσόνησος, ως ενιαία γεωγραφική ενότητα, θεωρούνταν και εξακολουθεί να θεωρείται το μεγαλύτερο και πιο οργανωμένο παραθεριστικό κέντρο της Κρήτης. Σημαντικό πλεονέκτημα για την περιοχή αποτελεί η γεωγραφική της θέση. Βρίσκεται πολύ κοντά στις κυριότερες πύλες εισόδου του νησιού που είναι το λιμάνι και το αεροδρόμιο Ηρακλείου καθώς και στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού. Το υφιστάμενο οδικό δίκτυο, αν και προβληματικό σε πολλά σημεία του, δίνει τη δυνατότητα στον επισκέπτη της να πραγματοποιήσει εκδρομές στην ενδοχώρα τόσο του δήμου όσο και του νομού.

Η εικόνα της, όπως παρουσιάζεται και καταγράφεται στους τουριστικούς οδηγούς, εστιάζει και αναδεικνύει τέσσερις παράγοντες που αφορούν στην τουριστική της υποδομή, στο φυσικό περιβάλλον, στο μνημειακό πλούτο και, φυσικά, στην έντονη νυχτερινή της ζωή. Σε τουριστικό οδηγό που επιμελήθηκε ο Δήμος Χερσονήσου το 2002 αναφέρεται:

«Ένας προορισμός [η Χερσόνησος] που μπορεί να ικανοποιήσει τις επιθυμίες του κάθε επισκέπτη... Οι φυσικές ομορφιές απέριπτου κάλλους, οι παραδοσιακοί

οικισμοί, οι αρχαιολογικοί και ιστορικοί χώροι, τα παμπάλαια μοναστήρια, οι εκκλησιές και φυσικά, οι καταγάλανες παραλίες και η ζηλευτή κοσμοπολίτικη ζωή, είναι τα στοιχεία που συνθέτουν την εικόνα της, συνδυάζουν την παράδοση, το χθες και το σύγχρονο περιβάλλον. Αυτό το μοναδικό 'πάντρεμα' είναι που μαγεύει και εμπνέει τον κάθε επισκέπτη. Η Χερσόνησος απλώνεται επιβλητικά ξεκινώντας απ' τα βόρεια παράλια του κέντρου της μεγαλονήσου, έως τις άκρες των Λασιθιώτικων βουνών, λίγα μόλις χιλιόμετρα από το διεθνές αεροδρόμιο Ν. Καζαντζάκη του Ηρακλείου. Περιλαμβάνει οικισμούς με ξεχωριστά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και χρώμα»¹.

Στην αρκετά πλούσια από πληροφορίες ιστοσελίδα του Δήμου Χερσονήσου αφού γίνεται μια μικρή αναφορά στη γεωγραφία του δήμου, απευθύνεται πρόσκληση στον κάθε επισκέπτη να αφήσει «τα ίχνη του» στη «Χερσόνησο της Ελλάδας... στον πιο αγαπημένο τουριστικό προορισμό» επειδή²:

«... στις οργανωμένες υποδομές του βορρά, ανάσα και διέξοδο πολιτισμού αποτελούν οι πολιτιστικές διαδρομές, οι περίπατοι σε ξεχασμένα προγονικά μονοπάτια, οι επισκέψεις στα ζωντανά χωριά της Λαγκάδας. Και έχουμε κάτι για όλους: για τους οπαδούς των σπορ: (γκολφ, θαλάσσια σπορ, ανεμοπτερισμό, mountain bike) για τους μικρούς νεαρούς επισκέπτες (παιδότοπους, φάρμες ζώων), για τους φίλους του καλού φαγητού και κρασιού μία πλούσια αγροτική παραγωγή».

Παρά την προσπάθεια της δημοτικής αρχής και των φορέων της περιοχής (σωματεία επαγγελματιών, πολιτιστικών και άλλων συλλόγων) προβολής των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών μιας αμιγώς τουριστικής περιοχής, με στόχο την προσέλκυση επισκεπτών, οι τελευταίοι μάλλον εύκολα μπορούν να διαπιστώσουν τις σοβαρές επιβαρύνσεις του φυσικού περιβάλλοντος απόρροια της τουριστικής ανάπτυξης και τη συνακόλουθη έλλειψη σεβασμού στους κανόνες της οικιστικής ανάπτυξης.

Ως αποτέλεσμα, «...σε επίπεδο ομορφιάς, η Χερσόνησος (γενικά) δεν έχει πλέον ιδιαίτερα πράγματα να επιδείξει μετά από δεκαετίες ανεξέλεγκτης δόμησης και καταστροφής του

---

¹ Κρίνω σκόπιμο να διευκρινίσω ορισμένες λεπτομέρειες που θα διευκολύνουν την ανάγνωση αυτού του κειμένου. Χρησιμοποιώ διπλά εισαγωγικά («») όταν αναφέρομαι αυτούσια στο λόγο των ίδιων των συνομιλητών μου ή όταν παραθέτω αποσπάσματα από κείμενα κάποιων συγγραφέων. Πλάγια γραφή χρησιμοποιώ όταν θέλω να δώσω έμφαση σε έννοιες ή λέξεις που κατά την άποψή μου χρειάζεται να επισημανθούν ως προς τα συμφραζόμενα του κειμένου καθώς επίσης και σε ορισμένα αποσπάσματα από τις μαρτυρίες των συνομιλητών μου στα οποία οι τελευταίοι αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση.

² <http://www.hersonisos.gr>, [Πρόσβαση, 8/12/2010].

περιβάλλοντος, με εξαίρεση τους παραδοσιακούς οικισμούς Πισκοπιανό και Κουτουλουφάρι» (ΣΕΤΕ, 1995: 7). Σε παρόμοια συμπεράσματα, αναφορικά με τις επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης, καταλήγει και η έκθεση του «The Sustainable Development Group» του Πανεπιστημίου του Σινσινάτι (1999) η οποία υπογραμμίζει ότι ως αποτέλεσμα της ταχείας ανάπτυξης η Χερσόνησος έχει χάσει το χαρακτήρα του μικρού χωριού από τη στιγμή που έχει γίνει μεγάλος τουριστικός προορισμός. Το γεγονός αυτό έχει επιφέρει μια σειρά άλλων επιπτώσεων που αφορούν στην ανεξέλεγκτη και άναρχη επέκτασή της κατά μήκος του βορείου παράκτιου άξονα, στην περιβαλλοντική της επιβάρυνση (ατμοσφαιρική ρύπανση, ρύπανση υδάτων, απώλεια ελεύθερων χώρων και κυκλοφοριακά προβλήματα). Η ίδια έκθεση υπογραμμίζει ακόμη ότι «...η νέα Χερσόνησος είναι παγκόσμια στον προσανατολισμό της. Εξαρτάται από τις πηγές χρηματοδότησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και επαναπροσδιορίζει την ταυτότητά της επηρεαζόμενη από τους τουρίστες που την επισκέπτονται» (ό.π.: 17)³.

Τα δημοτικά διαμερίσματα

Με αφετηρία το Λιμένα Χερσονήσου η εικόνα που ο κάθε επισκέπτης συναντά αφορά στην έλλειψη πλατειών, χώρων στάθμευσης και άλλων κοινόχρηστων χώρων, στην υπερεκμετάλλευση του αιγιαλού και των παραλιών. Το εσωτερικό του οικισμού είναι πυκνά οικοδομημένο με οικήματα από δύο μέχρι πέντε ορόφους, με απρόσωπη και τυχαία αρχιτεκτονική και με παντελή έλλειψη ελεύθερων χώρων ή πρασίνου. Σχεδόν σε κάθε συζήτηση εκείνο που απασχολούσε τους συνομιλητές μου ήταν το πώς θα μπορούσε αυτή η κατάσταση να αντιστραφεί και ο Λιμένας να αποκτήσει σύμφωνα με τον Ανδρέα «το χρώμα του» ή να ξαναγίνει, κατά το Γεράσιμο, «μια πινελιά του Θεού».

Η Ανάληψη και ο Ανισαράς είναι οι πιο πρόσφατα τουριστικά αναπτυσσόμενοι οικισμοί του Δήμου και σε σχέση με τον Ανισαρά, στην Ανάληψη διατηρείται μέρος του παλιού ιστού του οικισμού ενώ οι τουριστικού τύπου δραστηριότητες διαχέονται προς την παραλία όπου σταδιακά οικοδομούνται νέες ξενοδοχειακές μονάδες. Ο Ανισαράς στήριξε την τουριστική του ανάπτυξη σε μεγάλης δυναμικότητας ξενοδοχειακά συγκροτήματα που καλύπτουν όλο το φάσμα των αναγκών των πελατών τους. Καλύπτοντας δε όλη την έκταση που είχαν στην κατοχή τους έχουν δημιουργήσει αρκετά προβλήματα σε σχέση με την ύπαρξη κοινόχρηστων χώρων και δρόμων. Διαφορετική είναι η εικόνα στους οικισμούς του Πισκοπιανού και του Κουτουλουφαρίου.

---

³ Τα συμπεράσματα της έκθεσης, σε περίληψη και μετάφραση είναι διαθέσιμα στο Δήμο Χερσονήσου.

«Και οι δύο είναι οικισμοί αμφιθεατρικοί, με συνεχή και πυκνή δόμηση, που ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους. Οι δρόμοι, μάλλον στενοί, παράλληλοι ή με κάθετες καμπύλες, δημιουργούν πυκνά και ακανόνιστου σχήματος οικοδομικά τετράγωνα. Τα κτίσματα, με σχετικά μικρές όψεις και σε διαφορετικά επίπεδα, δίνουν ένα πλέγμα όγκων, που, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των φυσικών στοιχείων, εξασφαλίζουν ένα αρμονικό και λειτουργικό πολεοδομικό σύνολο» (Δανέλλης, 1993: 144).

Παρόμοια εικόνα συναντά ο επισκέπτης και στην Πάνω Χερσόνησο. Οι τρεις αυτοί οικισμοί αυτοί έχουν διατηρήσει την παλιά ρυμοτομία τους και την τοπική αρχιτεκτονική τους και με παρεμβάσεις σε δρόμους (πλακοστρώσεις) και σε καταστήματα (προσπάθεια διατήρησης του αρχικού κτίσματος) προσφέρουν μια εναλλακτική πρόταση απευθυνόμενοι σε μεγαλύτερης ηλικίας τουρίστες, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι νεότεροι.

Στα χωριά της ενδοχώρας του δήμου (Ποταμιές, Σφεντύλι, Γωνιές, Αβδού, Κερά) η τουριστική ανάπτυξη δεν έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στα χαρακτηριστικά τους. Ο αγροτικός τους χαρακτήρας σε συνδυασμό με το γεγονός ότι βρίσκονται κατά μήκος της οδικής αρτηρίας που οδηγεί στο Οροπέδιο Λασιθίου, έχει συντελέσει σε μια μικρής έκτασης τουριστική ανάπτυξη που μεταφράζεται με την ύπαρξη κυρίως επιχειρήσεων εστίασης. Η διατήρηση του οικιστικού τους ιστού δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά αν και τα νέα χτίσματα δεν είναι απόλυτα εναρμονισμένα με το φυσικό περιβάλλον. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί, ότι οι εργασίες για την κατασκευή του φράγματος στο ποτάμι του Αποσελέμη, ενός έργου που στοχεύει στην ύδρευση των μεγάλων αστικών κέντρων της παράκτιας ζώνης και κυρίως της πόλης του Ηρακλείου έχει επιφέρει, ήδη από το 2005, σημαντικές αλλοιώσεις στη χλωρίδα και πανίδα της ευρύτερης περιοχής, την οποία οι κάτοικοι ονομάζουν «Λαγκάδα».

Οι δράσεις της δημοτικής αρχής

Από την πλευρά της η τότε δημοτική αρχή φαινόταν ότι είχε πλήρη επίγνωση της κατάστασης που περιγράψαμε παραπάνω. Δια στόματος του τότε δημάρχου:

«Η καλύτερη μορφή τουρισμού είναι αυτή που στηρίζεται σ' αυτό καθεαυτό το φυσικό περιβάλλον το οποίο το συντηρεί και το αναβαθμίζει και το παραδίδει στις επόμενες γενιές. Μέσα απ' αυτή την προσέγγιση της βιώσιμης ανάπτυξης βασικό κομμάτι είναι αυτό που έχει να κάνει με τη συμμετοχή του πολίτη και εν προκειμένω με τη συμμετοχή των επιχειρηματιών. Δεν μπορεί να υπάρξει αποτελεσματική ανάπτυξη αν δεν υπάρχει εμπλοκή των άμεσα ενδιαφερομένων

μερών. Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει ανάπτυξη αν δεν δοθούν κάποιες προτεραιότητες και κάποιες κατευθύνσεις. Πλέον το φαινόμενο του μαζικού τουρισμού αποτελεί ή μάλλον δεν μπορεί ν' αποτελέσει παράγοντα ανταγωνιστικό για την προσέλκυση νέων επισκεπτών. Οι θεματικές ενότητες, οι ειδικές μορφές τουρισμού και όλες αυτές οι νέες κατευθύνσεις που υπάρχουν στην τουριστική βιομηχανία οι οποίες προέρχονται από τα ενδιαφέροντα αυτού καθεαυτού του κόσμου, πιστεύω ότι δρομολογούν την τουριστική πολιτική που πρέπει να ασκήσουμε».

Ο σχεδιασμός της δημοτικής αρχής εκείνη την περίοδο περιελάμβανε δράσεις που κινούνταν σε τέσσερις κατευθυντήριους άξονες: α) στη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, β) στην ισόρροπη ανάπτυξη και την ενίσχυση όλων των περιοχών και ιδιαίτερα των νέων περιοχών του δήμου, της ενδοχώρας, η οποία είναι ο «μεγάλος γίγαντας που κοιμάται» για την αναβάθμιση των υπηρεσιών και την τόνωση της ανταγωνιστικότητας του δήμου, γ) στην τουριστική ανάπτυξη, τη διαχείριση (management), και την επιμόρφωση όσων εμπλέκονται στο τουριστικό κύκλωμα και δ) στη χρήση της γης και στον αστικό σχεδιασμό.

Η υλοποίηση των δράσεων που περιλαμβάνονταν στον κάθε άξονα θα αντιμετώπιζαν αποτελεσματικά «πολύ σημαντικά ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ακτογραμμή, την πρόσβαση στις ακτές, αυτά τα βασικά στοιχεία που λέγονται ήλιος και θάλασσα και εξακολουθούν να είναι σημαντικά στοιχεία προσέλκυσης νέων επισκεπτών». Κατά την άποψη του δημάρχου «... χρειάζονται απλές κινήσεις για να αλλάξουμε πολύ σημαντικά πράγματα». Η φιλοσοφία αυτή διατρέχει στο σύνολό του «το τεχνικό πρόγραμμα του Δήμου στο οποίο και αποτυπώνεται η γενικότερη προσπάθεια που καταβάλλεται προκειμένου να αξιοποιηθούν εθνικοί και ευρωπαϊκοί πόροι που θα τονώσουν την οικονομία της περιοχής και τον τουριστικό τομέα. Πρόκειται για έργα που έχουν να κάνουν με υποδομές μεταφορών, έργα ύδρευσης, έργα τα οποία θα αλλάξουν την φυσιογνωμία της περιοχής και έργα τα οποία πραγματικά αποτελούν υπηρεσίες ή μάλλον δρομολογούν παροχή υπηρεσιών, οι οποίες είναι μέσα στα ενδιαφέροντα και μέσα στις προτιμήσεις των ξένων, μέσα από τη μέτρηση της γνώμης που γίνεται από τις διάφορες μελέτες που μέχρι σήμερα έχουν γίνει για την περιοχή»⁴.

---

⁴ Από την ομιλία του δημάρχου Χερσονήσου Ζαχαρία Δοξαστάκη στην ημερίδα που διοργάνωσε ο Δήμος με θέμα: «Τουρισμός και Τοπική Αυτοδιοίκηση», 2/6/2001.

Ιστορία και πληθυσμός

Στην αρχαιότητα στην Κρήτη υπήρχαν δύο γνωστές πόλεις με το όνομα *Χερσόνησος*. Η πρώτη βρισκόταν στη δυτική Κρήτη και η δεύτερη στα βόρεια παράλια της κεντρικής Κρήτης και ειδικότερα στο δυτικό άκρο του κόλπου των Μαλίων. Το σημερινό όνομα της πόλης συναντάται από τον 5^ο πΧ. αιώνα σε νομίσματα, επιγραφές και κείμενα. Το όνομά της το οφείλει στη γεωγραφική της διαμόρφωση, κύριο στοιχείο της οποίας είναι η βραχώδης χερσόνησος που προβάλλει ανάμεσα σε δύο ασφαλή λιμάνια και αποκαλείται 'Καστρί'. (Συθιακάκη - Κριτσιμάλλη, 2002: 30).

Στις αρχαίες επιγραφές, στα νομίσματα και στα γραμματειακά μνημεία η πόλη προσδιορίζεται και ως «Χερρόνασος», «Χερσόνασος», «Χερρόνησος», «Χερσόνησος» και για να διακρίνεται από άλλες ομώνυμες πόλεις του ελληνικού κόσμου αναφέρεται συνήθως ως «Χερρόνησος κατά Κρήτην νήσον έχουσα πολισμάτιον ομώνυμον». Ο αρχαίος γεωγράφος Ξενίων, όπως διασώζεται από το Στέφανο Βυζαντινό, τοποθετεί την πόλη στο μέσον περίπου της απόστασης μεταξύ Κνωσού και Ελούντας: «κατά δε την αυτήν πλευράν και Χερρόνησος κείται μεταξύ της τε Κνωσού και την Ολούντος. Οι πολίται ομοίως Χερρνησίται και Χερρονήσιοι» (Σπανάκης, 2001: 827-828).

Υποστηρίζεται ότι η Χερσόνησος είχε αρχίσει να κατοικείται από τα μινωικά χρόνια (1500 πΧ.), όπως μαρτυρούν τα ευρήματα των ανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή (Συθιακάκη, 1993: 13). Σύμφωνα με μια μαρτυρία του Πλούταρχου, «η Χερσόνησος θεμελιώθηκε από τους απογόνους των Τυρρηνών της Ίμβρου και της Λέσβου και των Αθηναίων γυναικών τις οποίες είχαν απαγάγει» (Σταυράκης, 1890: 105-106).

«Πιο συχνά αποκαλείται από τους Έλληνες Χεροσόνησος. Ένα μίλι πιο πέρα είναι το Επισκοπιανό, του οποίου το όνομα μας θυμίζει ότι η Χερσόνησος ήταν επισκοπή. Τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης βρίσκονται στην παραλία, ένα μίλι πιο πέρα. Η ύπαρξη των ερειπίων κοντά στο μικρό λιμάνι, καθώς και τα ονόματα Χερσόνησος και Επισκοπιανό, αποδεικνύουν ότι βρισκόμαστε κοντά στο λιμάνι της αρχαίας Λύττου, που βρίσκεται οκτώ ή δέκα μίλια στα βουνά νότια απ' αυτά τα χωριά»(Pashley, 1994: 211)⁵.

---

⁵ Εκτός από τον Pashley, που επισκέφθηκε την περιοχή το 1834, αναφορές έχουμε και από άλλους περιηγητές που επισκέπτονταν την Κρήτη. Ο O. Dapper (1999: 45) αναφέρει: «...η πόλη της Χερρονήσου (Χερσόνησος Πεδιάδος) ήταν επίγειο και ναυπηγείο της Λύκτου. Άλλοτε είχε ένα ιερό της Βριτομάρτεως, αλλά κατά τους χριστιανικούς χρόνους είχε τιμηθεί με επισκοπική έδρα και κατείχε τη τέταρτη θέση μεταξύ εκείνων που είχαν αυτό το προνόμιο». Ο C. Buonadmonti (2002: 44-46): «...Εγκαταλείπω αυτό το μέρος και συνεχίζω προς τα ανατολικά το ταξίδι. Χείμαρροι στις ακτές, πεδιάδες, ακρωτήρια ξετυλίγονται εμπρός στα μάτια μας. Όχι μακριά από εδώ, επισκεπτόμαστε την άλλοτε αρχαία πόλη Χερσόνησο, που περιβάλλεται από πολύ γόνιμη πεδιάδα. Σε αυτή την

Στα ελληνιστικά χρόνια η Λύττος θα θέσει υπό την κυριαρχία της την πόλη - λιμάνι της Χερσονήσου. Από τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων⁶ και ειδικότερα από τις επιγραφές οι αρχαιολόγοι συμπεραίνουν ότι η Χερσόνησος δεν υποτάσσεται ολοκληρωτικά στην αποκαλούμενη «άνω πόλη», αλλά εξακολουθεί να εκδίδει δικά της νομίσματα, να έχει τους δικούς της τοπικούς άρχοντες και δικαστές που θεωρούνταν ισότιμοι με τους δικαστές της Λύττου. Μετά το 260 πΧ. η Χερσόνησος φαίνεται να εξαρτάται από την Κνωσό σύμφωνα μ' ένα ψήφισμα φιλίας μεταξύ Κνωσού και Μιλάτου. Αναφορά στην πόλη έχουμε ξανά το 183 πΧ. σ' ένα επιγραφικό κείμενο το οποίο αναφέρεται στη συνθήκη που υπέγραψαν οι κρητικές πόλεις με την Πέργαμο. Τα νομίσματα που έκοψε η πόλη μας φανερώνουν ότι παραμένει ανεξάρτητη ως και τον 1^ο πΧ. αιώνα.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης έφερε μια περίοδο ειρήνης, τερματίζοντας τους εμφυλίους πολέμους ανάμεσα στις ισχυρές πόλεις - κράτη. Η Λύττος που άκμασε κατά την περίοδο των αυτοκρατόρων Τραϊανού (98-117) και Αδριανού (117-138) γρήγορα υποσκελίζεται από τη Χερσόνησο λόγω της προνομιακής γεωγραφικής θέσης της δεύτερης. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, η Χερσόνησος ήταν μια από τις πιο σημαντικές πόλεις της Κρήτης επειδή γίνεται έδρα Επισκοπής.

Στα τέλη του 5^{ου} μΧ. αιώνα η περιοχή δοκιμάζεται από ισχυρούς σεισμούς που προκαλούν αρκετές καταστροφές. Ακολουθεί η περίοδος της ανοικοδόμησης και η αρχαιολογική σκαπάνη αποκαλύπτει τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Χερσονήσου που χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Από τον 6^ο αιώνα τα ανασκαφικά ευρήματα μαρτυρούν μια οικονομική παρακμή της πόλης και μια ακμή του Πισκοπιανού. Τον 7^ο αιώνα αρχίζουν οι επιδρομές των Αράβων πειρατών που έχουν ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη πολλών παραλιακών οικισμών. Πιθανότατα εκείνη την εποχή καταστρέφονται και οι

πόλη βλέπω αρχαία παλάτια, οικοδομήματα με κίονες και ένα τεχνητό λιμάνι καταστραμμένο από τον καιρό. Οι κάτοικοι έφεραν εδώ το νερό από ψηλά, μακρινά βουνά, με υδραγωγείο που τροφοδοτούσε όλη την πόλη».

⁶ «Στις είκοσι πέντε ανασκαφές που έχουν γίνει έχουν ανακαλυφθεί τμήματα της αρχαίας πόλης που καλύπτουν τις περιόδους από τον 4^ο-τέλη 5^{ου} μΧ. αιώνα και από τον 6^ο-7^ο μΧ. αιώνα, όπου και εγκαταλείπεται λόγω των αραβικών επιδρομών. Τα όρια της παλαιοχριστιανικής πόλης εκτείνονται από το ρέμα που βρίσκεται στο 'Creta Maris' και μέχρι το μπαρ 'New York' όπου και καταλήγει το ρέμα-το οποίο σήμερα δεν υπάρχει. Έχει μαζωθεί λόγω της οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο της τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής... Τα μνημεία της περιοχής είναι αρκετά. Το αναβρυτήριο, που χρονολογείται από τον 4^ο αιώνα, οι βασιλικές του Καστριού και του Αγ. Νικολάου (στο 'Eri Beach' - πρώην 'Nana') και ακόμη μια βασιλική στα όρια Πισκοπιανού - Πάνω Χερσονήσου. Επίσης η Αγ. Παρασκευή και ο Αγ. Βασίλειος (τοιχογραφημένος ναός) στο Κουτουλουφάρι. Στο Πισκοπιανό υπάρχει η εκκλησία της Παναγίας με τοιχογραφίες στον ένα τοίχο ενώ η νεώτερη εκκλησία χρονολογείται στον 19^ο αιώνα. Η Μονή του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου και το μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου που χρονολογούνται από την εποχή της Ενετοκρατίας. Στα βορειοδυτικά υπάρχει και η εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Η τελευταία βρίσκεται εκεί που είναι τα ξενοδοχεία του Αγγελόπουλου, ενώ στην ίδια περιοχή υπήρχαν και λατομεία απ' όπου μεταφέρθηκαν αρκετές πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν στο χτίσιμο του Κούλε. Τέλος υπάρχουν ενδείξεις ότι και στον Ανισαρά υπήρχε μινωικός οικισμός αλλά δεν έχει γίνει ακόμη ανασκαφή» (Αφήγηση Λ. Σταρίδας, αρχαιολόγου).

παλαιοχριστιανικές βασιλικής της Χερσονήσου και εγκαταλείπεται η παράκτια πόλη, χωρίς όμως να καταργηθεί η Επισκοπή. Η τελευταία καταργείται κατά την περίοδο της αραβικής κατοχής, για να συσταθεί με την ανακατάληψη της Κρήτης από τους Βυζαντινούς το 961 μΧ. Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1204-1669) η Επισκοπή γίνεται λατινική⁷.

Στην έκθεσή του προς τον Γενικό Προβλεπτή του Βασιλείου της Κρήτης⁸ Pietro Giustiniano, ο μηχανικός Francesco Basilicata αναφέρει ότι τα χωριά του σημερινού Δήμου Χερσονήσου ανήκαν στη δικαιοδοσία της πόλης του Χάντακα (Ηράκλειο) και ειδικότερα στο Καστέλι Πεδιάδας, που είχε στη δικαιοδοσία του 102 χωριά. Αναφερόμενος στις αρχαιότητες του Βασιλείου εστιάζει και στην Επισκοπή Χερσονήσου λέγοντας ότι «...επίσης στη θάλασσα της Τραμουντάνας, μακριά από την πόλη του Χάντακα προς τα ανατολικά 18 μίλια, είναι ένας τόπος κοντά στη θάλασσα, στην Επισκοπή Χερσονήσου, όπου φαίνονται πάρα πολλά υδραγωγεία, τοίχοι εκπληκτικού πάχους γκρεμισμένοι που δείχνουν πως ήτανε πολιτεία. Είναι αλήθεια ότι εκεί είναι ένα λιμάνι που το λένε Τηγάρι, που σήμερα με τις προσχώσεις μόλις μπορούν να μπου βάρκες» (Σπανάκης, 1969, τ. V: 45, 50, 123).

Στα έγγραφα που προέρχονται από τους κώδικες του Ιεροδικείου Ηρακλείου και περιέχουν σημαντικά στοιχεία για την περίοδο της Τουρκοκρατίας, υπάρχουν αρκετές αναφορές για τη Χερσόνησο, κυρίως για αγοραπωλησίες αγροτεμαχίων, υποθέσεις ποινικών και κληρονομικών υποθέσεων. Το 1750 η περιοχή της Χερσονήσου εμφανίζεται να εξάγει μάρμαρα και να παρασκευάζει ασβέστη. Οι κάτοικοί της δυστροπούν τότε στην καταβολή του σχετικού φόρου με αποτέλεσμα να εκδοθεί σχετικό «φερμάνιον»⁹.

Κατά την περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων της Κρήτης και ιδιαίτερα κατά τις επαναστάσεις 1866-1869, 1878 και 1897-1898 το μικρό λιμάνι της Χερσονήσου χρησιμοποιήθηκε από τους Έλληνες πλοιάρχους για τον εφοδιασμό των επαναστατών με

---

⁷ Το 10^ο αιώνα η Επισκοπή μεταφέρεται στο χωριό Επισκοπή Πεδιάδος και το 19^ο αιώνα στη Μονή Αγκαράθου. Με νόμο της Κρητικής Πολιτείας, το 1900, η Επισκοπή καταργείται για να ανασυσταθεί το 2001 ως Μητρόπολη Πέτρας και Χερσονήσου (Δετοράκης 2002: 14-15). Αναφορά στην Επισκοπή Χερσονήσου (Χερρονήσου) υπάρχει σε έγγραφο του 1757 ως μία από τις επισκοπές της Μητροπόλεως Κρήτης, με αφορμή την εκλογή νέου Μητροπολίτη Κρήτης. Οι υπόλοιπες Επισκοπές ήταν της Κνωσού, της Αρκαδίας, του Μυλοποτάμου, του Αμαρίου και Αγίου Βασιλείου, της Κυδωνίας, της Κισάμου, της Πέτρας και Μεραμπέλου, της Ιεράς και Σητείας (Σταυρινίδης 1985, τ. Ε': 256).

⁸ Οι Γενικοί Προβλεπτές ήταν ανώτατοι Βενετοί άρχοντες που έστελνε η κυρίαρχος Βενετία στην Κρήτη, αρχικά για έκτακτες περιστάσεις, με «ευρύτατην δικαιοδοσίαν και πληρεξουσιότητα». Απολάμβαναν την απόλυτη εμπιστοσύνη της Γερουσίας και μετά «την λήξιν της διετούς αποστολής των, υπέβαλλον εγγράφους μακροσκελείς και εξονυχιστικούς, εκθέσεις επί παντός ζητήματος αφορώντος την Νήσον, αίτινες αναγιγνώσκοντο ενώπιον του Συμβουλίου» (Σπανάκης 1940, τ. Ι': 15-16).

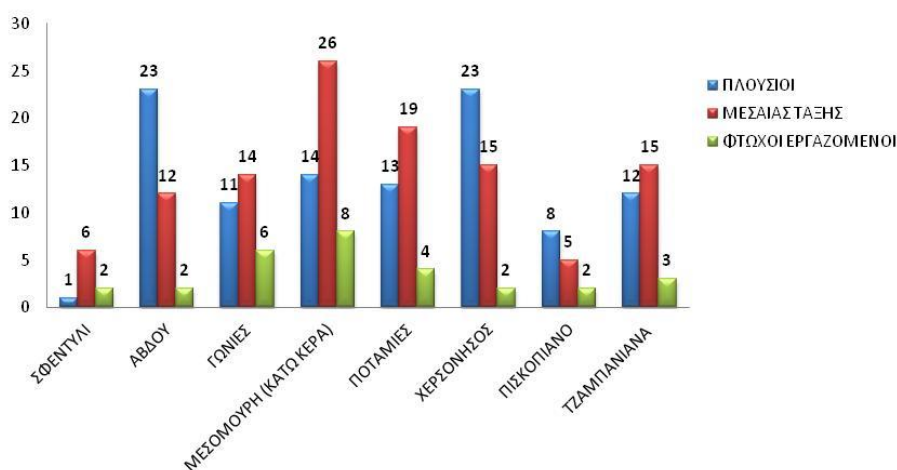
⁹ «Κατόπιν αναφοράς του Αλή Αγά ότι οι εξάγοντες μάρμαρα εκ των χωρίων Χερσόνησος, Πισκοπιανώ, Τζαμπανιανά και Κουτουλουφάρι, ως και οι παρασκευάζοντες ασβέστον εκ των χωρίων τούτων, δυστροπούν εις την καταβολήν της σχετικής δεκάτης, διατάσσονται αι αρχαί του Χάντακος, όπως φροντίσουν να εισπράττεται η δεκάτη αυτή, καθόσον επιβάλλεται αυτή, υπό του Ιερού Νόμου» (Σταυρινίδης, 1984, τ. Δ': 364).

τρόφιμα και φάρμακα. Το ίδιο λιμάνι χρησιμοποιήθηκε τα επόμενα χρόνια για την εξαγωγή των τοπικών προϊόντων κυρίως λαδιού, ελαιοπυρήνας, χαρουπιών, δερμάτων κλπ. και την εισαγωγή αγαθών από την άλλη Ελλάδα. Ακόμη και ως το 1950 ήταν το λιμάνι που συνέδεε τις περιοχές της ανατολικής Πεδιάδας, του Οροπεδίου Λασιθίου και του δυτικού Μεραμπέλλου με την άλλη Ελλάδα (Δετοράκης, 2002: 15-16).

Στην απογραφή του 1671 η Χερσόνησος διοικητικά υπαγόταν στο Δήμο Μοχού της επαρχίας Πεδιάδος. Στο διάγραμμα που ακολουθεί απεικονίζεται η σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής (Σταυρινίδης, 1976: 113-138).

Διάγραμμα 1: Σύνθεση οικονομικά ενεργού πληθυσμού

Στην απογραφή του 1881 στην περιοχή της Χερσονήσου (Χερσόνησος, Πισκοπιανό, Κουτουλουφάρι), η οποία διοικητικά συνεχίζει να υπάγεται στο Δήμο Μοχού, κατοικούσαν συνολικά 713 κάτοικοι. Ο πληθυσμός αυτός αποτελούνταν από 181 χριστιανικές και 3 μουσουλμανικές οικογένειες. Αναλυτικά:

Πίνακας 1: Δήμος Μοχού - Απογραφή 1881

Χωριά	Δήμος Μοχού							
	Χριστιανοί			Μουσουλμάνοι			Οικογένειες	
	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο	Χριστιανικές	Μουσουλμανικές
Σφεντύλι	60	50	110	0	0	0	29	0
Ποταμιές	140	168	308	60	55	115	78	29
Αβδού	370	391	761	0	0	0	193	0
Γωνιές	194	223	417	0	0	0	104	0
Κερά	105	107	212	0	0	0	54	0
Χερσόνησος	157	150	307	4	7	11	81	3
Πισκοπιανό	72	70	142	0	0	0	37	0
Κουτουλουφάρι	125	128	253	0	0	0	63	0
Μονή "Καρδιώτισσα"	6	3	9	0	0	0		

Πηγή: Σταυράκης, 1890: 122-123

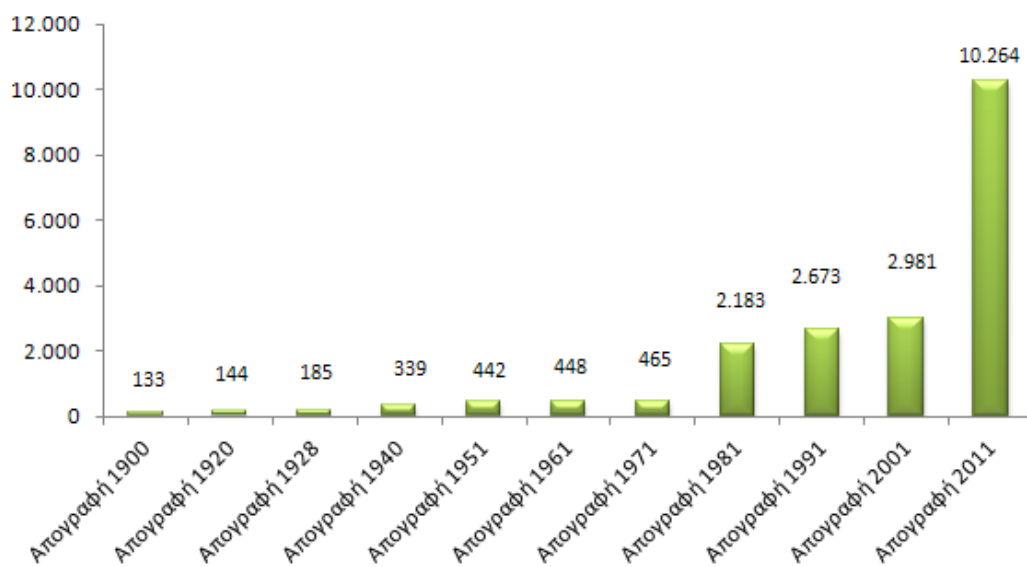
Η εξέλιξη του πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι και την απογραφή του 2011¹⁰, παρουσιάζεται στον επόμενο πίνακα ενώ η αντίστοιχη πληθυσμιακή εξέλιξη του Λιμένα στο διάγραμμα που ακολουθεί:

Πίνακας 2: Απογραφές πληθυσμού 1900-2011

ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Απογραφή 1900	Απογραφή 1920	Απογραφή 1928	Απογραφή 1940	Απογραφή 1951	Απογραφή 1961	Απογραφή 1971	Απογραφή 1981	Απογραφή 1991	Απογραφή 2001	Απογραφή 2011
ΑΒΔΟΥ	791	0	980	1.059	987	857	561	530	446	431	371
ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ	0	0	0	0	0	0	0	0	50	100	234
ΑΓΚΙΣΑΡΑΣ	0	0	0	0	0	0	0	0	112	120	2.512
ΑΓΡΙΑΝΑ	0	0	0	0	0	20	66	52	165	271	721
ΑΝΑΛΗΨΗ	0	48	24	0	13	23	133	133	527	1.029	2.675
ΑΝΙΣΑΡΑΣ	0	0	0	0	0	0	0	0	965	291	1.174
ΑΝΩ ΚΕΡΑ	0	0	0	0	0	88	68	63	91	98	65
ΑΠΟΣΕΛΕΜΗΣ	0	0	0	0	0	0	0	0	30	42	556
ΓΩΝΙΕΣ	427	0	518	627	629	627	553	565	537	519	396
ΔΡΑΠΑΝΟΣ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	14
ΚΕΡΑ	241	224	174	222	227	73	27	17	33	18	19
ΚΟΥΤΟΥΛΟΥΦΑΡΙ	267	351	361	360	347	274	180	159	254	586	844
ΛΙΜΗΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ	133	144	185	339	442	448	465	2.183	2.673	2.981	10.264
ΜΟΝΗ ΚΑΡΔΙΩΤΙΣΣΗΣ	8	11	35	4	2	27	19	16	27	45	26
ΠΑΝΑΓΙΑ	0	0	0	0	0	0	0	0	778	0	0
ΠΙΣΚΟΠΙΑΝΟ	164	228	227	237	240	217	140	125	183	450	562
ΠΟΤΑΜΙΕΣ	432	558	620	690	672	672	470	494	495	522	380
ΣΑΡΑΝΤΑΡΗΣ	0	0	0	0	0	0	0	0	35	0	0
ΣΦΕΝΤΗΛΙ	107	113	86	88	87	99	66	41	53	88	43
ΧΑΤΖΑΝΩΝ ΜΕΤΟΧΙΑ	0	0	0	0	0	2	2	12	16	24	21
ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ	397	463	515	597	594	610	586	986	747	882	2.948
ΣΥΝΟΛΟ	2.967	2.140	3.725	4.223	4.240	4.037	3.336	5.376	8.217	8.497	23.825

ΠΗΓΗ: ΕΛ. ΣΤΑΤ., Δήμος Χερσονήσου

Διάγραμμα 2: Εξέλιξη πληθυσμού Λιμένα Χερσονήσου

Η αύξηση του πληθυσμού σε σχέση με τις προηγούμενες απογραφές οφείλεται στην ανάπτυξη του τουρισμού. Η τουριστική ανάπτυξη επιτάχυνε τις διαδικασίες επιστροφής του ντόπιου πληθυσμού που κατοικούσε κυρίως στο Ηράκλειο και επιπρόσθετα ενίσχυσε τις

¹⁰ Οι οικισμοί Παναγία και Σαραντάρης που αναγράφονται στον πίνακα καταργήθηκαν το 2001, ενώ στην απογραφή του 2011 αναγράφεται για πρώτη φορά ο οικισμός Δράπανος.

εισροές του εργατικού δυναμικού (ημεδαπού και αλλοδαπού) που ήρθε στην περιοχή για να εργαστεί στα ξενοδοχεία και στις τουριστικές επιχειρήσεις, αλλά και των μη ντόπιων επιχειρηματιών που ήρθαν στην περιοχή για να επενδύσουν σε τουριστικού τύπου δραστηριότητες. Στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης οι δύο αυτές κατηγορίες πληθυσμού επέλεξαν την περιοχή ως μόνιμη κατοικία με το επιχείρημα ότι η τουριστική περίοδος απαιτεί πάρα πολλές ώρες εργασίας στις επιχειρήσεις, γεγονός που καθιστούσε δυσχερή τη μετακίνησή τους από και προς τον τόπο της προηγούμενης κατοικίας τους. Επιπλέον αρκετοί εργαζόμενοι, αλλά και επιχειρηματίες, ύστερα από μερικά χρόνια παραμονής στη Χερσόνησο, παντρεύτηκαν είτε με ντόπιες γυναίκες είτε με αλλοδαπές που ήρθαν ως τουρίστριες και έμειναν μόνιμα στην περιοχή.

Οικονομία του Δήμου Χερσονήσου

Το παραγωγικό σύστημα της περιοχής κατά σειρά σπουδαιότητας στηρίζεται στον τριτογενή και στον πρωτογενή τομέα με τον δευτερογενή να έχει ασήμαντη παρουσία. Στις δεκαετίες 1950-1970 σημειώνεται η πρώτη μεγάλη αλλαγή στις καλλιέργειες του πρωτογενή τομέα: αντί της καλλιέργειας των δημητριακών, χαρουπιών και αμπελιών ο πληθυσμός στρέφεται στην καλλιέργεια της ελιάς. Στο ίδιο διάστημα στην περιοχή της Πάνω Χερσονήσου και του Ανισαρά αρχίζουν και οι πρώτες καλλιέργειες προϊόντων εξαγωγικού χαρακτήρα με αιχμή την καλλιέργεια γαρυφάλλων σε θερμοκήπια (Περτσελάκης, Στρατάκη, 1988: 13).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, που η παραλιακή ζώνη αποτέλεσε ισχυρό τουριστικό πόλο, σημειώθηκε η πρώτη σημαντική μεταστροφή στον οικονομικό παραγωγικό ιστό που δεν ήταν άλλη από τη στροφή του ενεργά οικονομικού πληθυσμού στις τουριστικού τύπου υπηρεσίες γεγονός που συντέλεσε στη διόγκωση του τριτογενή τομέα.

Η στροφή στον τουρισμό του εργατικού δυναμικού που ασχολούνταν με τη γεωργία ερμηνεύεται, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις στελεχών του γραφείου Προγραμματισμού του τότε δήμου, στις υψηλές αποδόσεις, πάντα σε σχέση με τη γεωργία, των τουριστικού τύπου επιχειρήσεων σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ποτέ δεν παρατηρήθηκε σε αυτού του είδους τις επενδύσεις κάποια ιδιαίτερη τεχνογνωσία ή εξειδίκευση. Αυτό με τη σειρά του είχε και ένα δεύτερο αποτέλεσμα: η κύρια μορφή της απασχόλησης για τουλάχιστον επτά μήνες το χρόνο είναι οι τουριστικού τύπου επιχειρήσεις με τη γεωργία να αποτελεί πλέον μια δευτερεύουσα ενασχόληση, κυρίως για τους χειμερινούς μήνες - κατά τη διάρκεια δηλαδή της ελαιοκομικής περιόδου. Κάποιες άλλες καλλιέργειες που συναντώνται στα χωριά της Λαγκάδας και αφορούν

κυρίως στην παραγωγή σταφίδας και στη συγκομιδή σταφυλιών για την παραγωγή κρασιού, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, δεν μπορούν να αποτελέσουν ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα για τους επιχειρηματίες και τους εργαζομένους στον τουριστικό τομέα, διότι η χρονική διάρκεια των εργασιών συγκομιδής είναι μικρή. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στην έκταση των αμπελώνων (μικροί και κατακερματισμένοι κλήροι) όσο και στην παραγόμενη ποσότητα που δεν είναι μεγάλη.

Τα τουριστικά εισοδήματα θεωρείται, από τους κατοίκους των χωριών της ενδοχώρας, ότι αποκτώνται ευκολότερα από την άποψη ότι οι επενδύσεις στον τουρισμό αποσβένονται πολύ πιο γρήγορα. Επιπλέον η συνεχής μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, οι εργασίες για την κατασκευή του φράγματος του Αποσελέμη και γενικά η έλλειψη ισχυρής αντίρροπης δύναμης σε συνδυασμό με την ανυπαρξία συστηματικών επενδύσεων στη γεωργία δεν αφήνει περιθώρια για την ανακοπή ή έστω τον έλεγχο της στροφής προς τουριστικού τύπου δραστηριότητες. Με τον τρόπο αυτό, η τοπική ανεργία και υποαπασχόληση στη γεωργία βρίσκουν μια ασφαλή και ίσως εύκολη διέξοδο στις τουριστικές επιχειρήσεις της παράκτιας ζώνης. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργείται μια μονομερή σχέση εξάρτησης της ενδοχώρας από την παραλιακή ζώνη της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό είναι η φθίνουσα πορεία της αγροτικής οικονομίας και η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού από τις κοινότητες της ενδοχώρας προς την παράκτια ζώνη.

Το σημείο το οποίο επισημάνθηκε με ιδιαίτερα έντονο τρόπο, από τα στελέχη του γραφείου Προγραμματισμού, αφορά στη μονομερή σχέση εξάρτησης παράκτιας ζώνης - αγροτικής ενδοχώρας. Η σχέση αυτή ουσιαστικά υπονομεύει το γενικό αναπτυξιακό όραμα της δημοτικής αρχής που στηρίζεται στην αρχή της *αειφόρου ανάπτυξης*. Σύμφωνα πάντα με τις εκτιμήσεις τους εάν δεν αντιστραφεί αυτή η σχέση τότε τίθεται σε κίνδυνο η ισόρροπη ανάπτυξη του δήμου η οποία, θεωρητικά τουλάχιστον, βασίζεται στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των αγροτικών κοινοτήτων της ενδοχώρας σε σύγκριση πάντα με την έντονη οικονομική δραστηριότητα που παρατηρείται στην παράκτια ζώνη. Η επιδιωκόμενη ισορροπία θα επιτευχθεί μόνο με αυτό τον τρόπο και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα αφενός τη διάχυση των οικονομικών δραστηριοτήτων προς την αγροτική ενδοχώρα του δήμου και αφετέρου τη συγκράτηση του πληθυσμού σε αυτές τις κοινότητες.

Ο Λιμένας Χερσονήσου

Ο Λιμένας Χερσονήσου είναι «νέος οικισμός». Πρώτη φορά καταγράφεται το 1900 ως «Λιμήν Χερσονήσου» με 133 κατοίκους. «Μόνο μια οικογένεια από το Καλό Χωριό κατοικούσε στον Λιμένα και οι ντόπιοι τους ανέφεραν με το όνομα 'καλοχωρίτες'». Σύμφωνα με μια δεύτερη μαρτυρία ο Λιμένας «το 1970 ήταν 50 χρονών συνοικισμός». Οι περισσότεροι από τους κατοίκους του ζούσαν στο Ηράκλειο γιατί δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις «για να ζήσουν». Όσοι παρέμεναν στο Λιμένα ήταν αγρότες. Υπήρχαν όμως και έμποροι που ασχολούνταν με τη μεταφορά των προϊόντων της ευρύτερης περιοχής κυρίως λαδιού, ελαιοπυρήνας, χαρουπιών, δερμάτων με καΐκια, πριν την κατασκευή του αμαξωτού δρόμου, στο Ηράκλειο.

«Υπήρχαν πολλοί φτωχοί με λίγη περιουσία και λίγοι πλούσιοι με πολύ περιουσία. Ο άνδρας της κάθε οικογένειας προκειμένου να εξασφαλίσει τα αναγκαία για το όργωμα και τη σπορά έπαιρνε δάνεια από τα μαγαζιά της Χερσονήσου ή από τους εμπόρους του Ηρακλείου με την προϋπόθεση να ξεπληρώσουν το δάνειο από τα προϊόντα. Για το λόγο αυτό γινόταν στο Λιμένα πλειστηριασμοί. Όσοι έφευγαν από τη Χερσονήσο άφηναν τα χωράφια τους, τα οποία ήταν 'σιμισάρικα'».

Μια τρίτη μαρτυρία συμπληρώνει τις προηγούμενες.

«Στο χώρο που σήμερα βρίσκεται το 'ΚΙΟΣΚΙ', και το γραφείο μου υπήρχε σπίτι που το είχε χτίσει η οικογένειά μου το 1935. Δεν υπήρχε άλλο σπίτι στην περιοχή. Οι τότε κάτοικοι έλεγαν ότι ο 'Δανέλλης πέταξε τα λεφτά του στη θάλασσα'. Η γύρω περιοχή ήταν όλο χωράφια και πηγάδια. Υπήρχε ο αρχαιολογικός χώρος που καταλάμβανε ένα χώρο από το λιμάνι μέχρι το Creta Maris».

Όλες οι μαρτυρίες συγκλίνουν στο γεγονός ότι μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960 ήταν ένα μικρό αγροτικό χωριό της ανατολικής Κρήτης¹¹ ή, κατά άλλους, «ένα ψαροχώρι». Πριν

---

¹¹ «Πριν από 30 χρόνια μόλις, σ' αυτό το χώρο που βρίσκεσαι τώρα ξένη, απλωνόταν ένα μικρό, απέριττο χωριό τετρακοσίων ψυχών, το Λιμάνι. Νωχελικά δεχόταν τις ζεστές ακτίνες του ήλιου και με ηδυπάθεια ρουφούσε την άρμη που του έφερνε το δροσερό αεράκι του πελάγου. Μπρος τα πόδια του η ρηχή της θάλασσας άπλωνε πεταλίδες και το άβουλο κύμα, στην υποχώρησή του, ζωγράφιζε με αυταρέσκεια τους ιριδισμούς του στα λαγούμια που άδειαζε. Η γη του φτεροκοπούσε στις άνοιξης το μεθύσι και στου χειμώνα την ανεμοδαρμή πάγωνε κι έκλεινε τις ψυχές των ανθρώπων που λαχταρούσαν ζωή και συναίσθημα. Κι αυτοί οι άνθρωποι, γεννημένοι ξωμάχοι, πάλευαν με τη γη και μάχονταν με τη θάλασσα για να έχουν το μερδικό τους. Κι απάνω, στα πλευρά του Χάρακα, δύο άλλοι μικροί οικισμοί, 50 πόρτες ο καθένας, το Πισκοπιανό και το Κουτουλουφάρι, ανέπνεαν στη μυρωδιά του θυμαριού και του ασπάλαθου κι έσβηναν τον πόνο των δικών τους στο σιγοτσούγκρισμα του ποτηριού, σαν εκείνοι συνάζονταν το σουρούπο στα μικρά καφεενδάκια τους, αποσταμένοι από τον κάματο της μέρας, για να τα πουν και να ξεδώσουν. Μοιάζει παραμύθι μαγικό η ιστορία, ξένη, μα είναι αληθινή σε όλη της την έκταση. Εκείνος ο μικρός, απέριττος αλλά γλυκός κόσμος, εκείνη η ζεστή πελαγίσια φωλιά που μέσα της κούρνιαζε η υπομονή και η ελπίδα, εκείνα τα ταπεινά χωριουδάκια που μοίραζαν το χάδι της

από την έλευση του τουρισμού η κυριότερη ασχολία των κατοίκων της κοινότητας ήταν η γεωργία και, κατά δεύτερο λόγο, η αλιεία. Τα προϊόντα που παράγονταν ήταν σιτηρά, καρπούζια, λάδι, πρώιμα κηπευτικά στον Ανισαρά και χαρούπια. Τα σιτηρά ήταν πολύ λίγα και αρκούσαν μόνο για τις ανάγκες των αγροτών. Όσοι από τους κατοίκους ασχολούνταν με την γεωργία πωλούσαν τα προϊόντα τους στα γύρω χωριά και στο Ηράκλειο¹². Το 1992 στην περιοχή της τότε κοινότητας του Λιμένα Χερσονήσου καλλιεργούνταν 3.200 στρέμματα με ελαιόδεντρα και η συνολική παραγωγή του ελαιολάδου έφτανε στους 700 τόνους. Ο πίνακας που ακολουθεί απεικονίζει την ελαιοκαλλιέργεια σε στρέμματα και την παραγωγή του ελαιολάδου σε τόνους στην κοινότητα του Λιμένα στο διάστημα 1983-1992.

Πίνακας 3: Ελαιόδεντρα & παραγωγή λαδιού

ΕΤΟΣ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΤΟΝΟΙ
1983	2.400	500
1984	2.410	600
1985	2.460	1.000
1986	2.500	700
1987	2.500	700
1988	2.550	450
1989	2.550	450
1990	3.000	600
1991	3.100	680
1992	3.200	700

Πηγή: Ζ. Δοξαστάκης, 1993: 126

Στα έτη 2000-2006 η αντίστοιχη εικόνα της ελαιοκαλλιέργειας στο Λιμένα Χερσονήσου απεικονίζεται στον επόμενο πίνακα:

Πίνακας 4: Ελαιόδεντρα και παραγωγή λαδιού

ΕΤΟΣ	ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΤΟΝΟΙ
2000	3.402	832
2001	3.621	1.000
2002	3.621	120
2003	3.621	1.600
2004	3.621	1.600
2005	3.700	1.800
2006	3.702	1.300

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Η ανθοκομία, εκτός από την ελαιοκαλλιέργεια, αποτέλεσε μια ακόμη πηγή εισοδήματος για τους αγρότες της περιοχής, στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Το 1992 καλλιεργούνταν στο

ανθρωπιάς, που γελούσαν στου ήλιου το φίλημα και έκλαιγαν στις κουκουβάγιας το μοιρολόι, είναι η σημερινή ξενοχειούπολη, η μαγευτική Χερσόνησος» (Δοξαστάκης, 1993: 193).

¹² «Φόρτωναν λοιπόν τα γαϊδουράκια τους με κηπευτικά και πήγαιναν στα γειτονικά χωριά, αλλά και όπου γινόταν τότε παζάρια».

Λιμένα 850 στρέμματα με άνθη. Από αυτά τα 800 στρέμματα ήταν γαρύφαλλα, υπαίθρια και επικαλυμμένα και τα υπόλοιπα ήταν άλλα λουλούδια, όπως χρυσάνθεμα, λίλιουμ κ.α.

Η καλλιέργεια των πρώιμων οπωροκηπευτικών γνώρισε επίσης μεγάλη ανάπτυξη. Τα περισσότερα στρέμματα (1.500) καλλιέργειας οπωροκηπευτικών βρισκόταν στην περιοχή του Ανισαρά, που με την πάροδο του χρόνου και πριν την τουριστική ανάπτυξη, οι επικαλυμμένες καλλιέργειες ντομάτας και αγγουριών θα κυριαρχούσαν¹³. Ο συγκριτικός πίνακας που ακολουθεί απεικονίζει την παραγωγή των οπωροκηπευτικών στο Λιμένα Χερσονήσου:

Πίνακας 5: Παραγωγή οπωροκηπευτικών (σε τόνους)

ΕΙΔΟΣ	ΕΤΟΣ			
	1962	1992	2002	2006
Αγγούρια υπαίθρου	40	60	32	52
Αγκινάρες	25	20	2,6	2,6
Καρπούζια	420	34	36	38
Κολοκυθάκια	30	20	32	32
Κρεμμύδια ξερά	12	10	0	0
Μελιτζάνες υπαίθρου	2,5	0	0	0
Ντομάτες θερμοκηπίου	0	30	32	32
Ντομάτες ποτιστικές υπαίθρου	170	40	36	32
Πατάτες άνοιξης	40	30	35	35
Πατάτες καλοκαιρινές	0	180	153	153
Πατάτες φθινοπώρου	18	15	23	23
Πεπόνια	50	34	28	28
Πράσα	5	0	0	0
Φασολάκια χλωρά	8	0	0	0

Πηγή: Ζ. Δοξαστάκης, 1993: 129 (για τα έτη 1962 και 1992), ΕΛ.ΣΤΑΤ. (για τα έτη 2002 και 2006).

Τέλος και η αλιεία αποτέλεσε στο παρελθόν μια σημαντική ενασχόληση για ορισμένους από τους κατοίκους της περιοχής. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 δέκα έως δώδεκα οικογένειες ασχολούνταν επαγγελματικά με την αλιεία, ενώ το 1992 ο αριθμός των επαγγελματιών ψαράδων έχει μειωθεί (εννέα επαγγελματικά σκάφη) ενώ έχει αυξηθεί ο αριθμός των ερασιτεχνών (ο.π.: 129-130).

Ο αγροτικός χαρακτήρας της περιοχής καταγράφεται και στα επαγγέλματα που δηλώνονται στην αντίστοιχη στήλη των βιβλίων του Δημοτολογίου του Δήμου Χερσονήσου. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι το επάγγελμα του «ξενοδόχου» συναντάται για πρώτη φορά το 1990, στο δημοτικό διαμέρισμα της Ανάληψης. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ξενοδόχοι πριν την

¹³ Ο Ζ. Δοξαστάκης (1993: 128) σημειώνει: «...θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η περίοδος των θερμοκηπίων είναι η χρυσή εποχή για το χερσονησιώτη αγρότη. Οι καιροί όμως άλλαξαν. Ο ήλιος αποδείχεται περισσότερο ευεργέτης για την περιοχή της Χερσονήσου. Τη θέση των θερμοκηπίων καταλαμβάνουν σιγά - σιγά οι ξενοδοχειακές μεγαλομονάδες, που χρόνο με το χρόνο πληθαίνουν και τείνουν να μετατρέψουν τον Ανισαρά σε μια αληθινή Ριβιέρα».

προαναφερόμενη χρονολογία. Σημαίνει όμως ότι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η ενασχόληση με τουριστικού τύπου δραστηριότητες και επιχειρήσεις για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχε το χαρακτήρα της δευτερεύουσας απασχόλησης ή του συμπληρωματικού εισοδήματος.

Ειδικά στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης πολλοί από τους ντόπιους που ασχολήθηκαν με τον τουρισμό διατήρησαν το αρχικό τους επάγγελμα και μόνο μετά το 1990, υπάρχουν συγκεκριμένες καταγραφές στο δημοτολόγιο που δηλώνουν άμεση ενασχόληση με τον τουρισμό. Έτσι ενώ διατηρούνται κάποια «παραδοσιακά» επαγγέλματα, όπως για παράδειγμα οικοδόμος, αγρότης, επιπλοποιός, εκπαιδευτικός κ.λπ., έρχεται η γενική κατηγορία «επιχειρηματίας» ή «τουριστικός επιχειρηματίας», να επιβεβαιώσει τη στροφή της κοινότητας στον τομέα των υπηρεσιών.

«...Επίσης είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι όσοι ασχολούνται με τον τουρισμό ούτε τουριστική παιδεία έχουν, ούτε έχουν κάνει εξειδικευμένες σπουδές στον τουρισμό. Ειδικά στον τομέα του ξενοδοχείου θα δούμε: βοσκό - ξενοδόχο, δάσκαλο - ξενοδόχο, γεωργό - ξενοδόχο και όχι ξενοδόχο - ξενοδόχο. Αλλά αν πάρουμε και ένα προς ένα τους ανθρώπους που ηγούνται αυτή τη στιγμή τον τουρισμό θα δούμε ότι κανένας τους δεν έχει σπουδάσει στον τουρισμό: Καλουτσάκης - αρχιτέκτονας, Πλεύρης - θεολόγος (Λύκειο Κοραή), Στεφανάκης - γεωπόνος, αρχιτέκτονας. Αλλά και ο Ανδρέας Μεταξάς τις γνώσεις που έχει, τις έχει αποκτήσει εμπειρικά διότι είναι από μικρός μέσα στα ξενοδοχεία... Το γεγονός ότι κανένας ξενοδόχος και επιχειρηματίας δεν έχει σπουδάσει στον τουρισμό έχει επιπτώσεις και στην ψυχολογία τους γεγονός που τους οδηγεί σε αρκετές σπασμωδικές κινήσεις».

Η Ανάπτυξη του τουρισμού

Ο Λιμένας στην προ του τουρισμού περίοδο ήταν μια «παρθένα» περιοχή. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στα γεωγραφικά όρια της κοινότητας από την άποψη της τουριστικής υποδομής υπήρχαν μόνο το ξενοδοχείο 'Αννα', ελάχιστα μπαρ και ελάχιστα εστιατόρια:

«...όλα τα άλλα ήταν ήτανε βράχια, οικόπεδα και χωράφια... Σου λέω από τον κεντρικό δρόμο ήτανε μόνο βράχια. Και καθόμασταν και ψαρεύαμε εκεί. Δεν υπήρχε τίποτα... Τουρισμός υπήρχε μόνο στο Λιμένα. Στο Πισκοπιανό και στο Κουτουλουφάρι τίποτα. Εγώ θυμάμαι τους Χερσονιώτες πάνω στο Πισκοπιανό και στο Κουτουλουφάρι και γεμίζανε τα γαϊδουράκια τους χαρούπια και τα

κατεβάζανε στο Ηράκλειο για να τα πουλήσουν. Μιλάμε για το 1975. Πριν από είκοσι πέντε χρόνια. Και σιγά - σιγά αρχίσανε πλέον... οι απαλλοτριώσεις. Να χτίζονται δύο ξενοδοχεία. Πιο πέρα προς τη Σταλίδα».

Σε σχέση με τα παλιότερα χρόνια, ειδικά στην προ του τουρισμού περίοδο, η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής οφείλεται αρχικά στην χρησιμοποίησή της από τους κατοίκους της πόλης του Ηρακλείου ως παραθεριστική κατοικία. Κατά δεύτερο λόγο στο γεγονός ότι βρισκόταν πολύ κοντά στο λιμάνι και στο αεροδρόμιο Ηρακλείου και τρίτο διότι η πολιτική επιλογή των κυβερνήσεων και ιδιαίτερα της δικτατορίας των Συνταγματαρχών ήταν η ανάπτυξη του βόρειου παραλιακού τμήματος της Κρήτης και ιδιαίτερα του τμήματος από το Ηράκλειο προς τον Αγ. Νικόλαο.

Η επιλογή αυτή ευνόησε την τότε κοινότητα για έναν επιπλέον λόγο. Το σχετικά καλό οδικό δίκτυο διευκόλυνε τη μετάβαση των πρώτων τουριστών από το Ηράκλειο προς τα Μάλια, τον Άγιο Νικόλαο και το χωριό της Κριτσάς. Το συγκεκριμένο τμήμα του οδικού δικτύου που ένωνε την κοινότητα με το αστικό κέντρο του Ηρακλείου άρχισε να κατασκευάζεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου και ολοκληρώθηκε, με αρκετές και σημαντικές παρεκκλίσεις στον αρχικό του σχεδιασμό, την περίοδο της Δικτατορίας. Ο Ανδρέας, αναφερόμενος στο υφιστάμενο οδικό δίκτυο σχολιάζει ότι η συμβολή του στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής ήταν καθοριστική αλλά σε βάθος χρόνου είχε καταστρεπτικά αποτελέσματα:

«Η Χούντα είχε σχεδιάσει να πάει ο δρόμος εκεί περίπου που είναι και σήμερα. Να μην περνάει δηλαδή μέσα από τα χωριά. Έφτασε όμως στις Γούβες και επειδή διαμαρτυρήθηκαν οι Γουβιανοί, οι Χερσονιώτες, οι Μαλιώτες, όλοι... όλα τα χωριά από τις Γούβες μέχρι τα Μάλια αποφάσισε η Χούντα να κάνει το χατίρι στους ντόπιους, που προφανώς θα είχαν και κάποιες διασυνδέσεις εκεί, και σταματήσανε την εθνική οδό. Η Χούντα είπε 'ας περάσουμε από το χωριό' και έτσι αυτό πρόσκαιρα ωφέλησε τις τοπικές οικονομίες των τότε κοινοτήτων. Της κοινότητας Γουβών, Λιμένος Χερσονήσου, Μαλίων και Σταλίδας. Μακροπρόθεσμα όμως τις κατέστρεψε. Και ήταν ένας από τους βασικούς λόγους που άρχισαν οι ασχήμιες και τα περισσότερα προβλήματα αυτών των περιοχών. Αυτός ο δρόμος».

Σχεδόν ταυτόχρονα με τη χρήση της περιοχής ως παραθεριστική κατοικία από τους κατοίκους του Ηρακλείου, πολλοί από τους Αμερικανούς που υπηρετούσαν στην στρατιωτική βάση των Γουρνών, μόλις λίγα χιλιόμετρα μακρύτερα, είχαν επιλέξει την τότε κοινότητα ως

κατοικία τους. Αυτοί αποτέλεσαν και τους πρώτους «τουρίστες» με τους οποίους ήρθε σε επαφή ο ντόπιος πληθυσμός και μάλιστα όσοι ήταν εύποροι επένδυσαν στην παρουσία των Αμερικανών χτίζοντας σπίτια τα οποία και νοίκιαζαν στους Αμερικανούς αξιωματικούς. Η παρουσία των τελευταίων, παρά τις εντάσεις που κατά διαστήματα δημιουργούνταν στάθηκε καθοριστική. Οι ντόπιοι συνομιλητές μου πολύ συχνά αναφέρονταν με θετικά σχόλια στην παρουσία τους και ορισμένοι θεωρούν ότι οι αμερικάνοι συνέβαλαν, ως οι πρώτοι τουρίστες, στη διαμόρφωση της τουριστικής συνείδησης του τόπου.

«Πάντα στο στοιχείο των Αμερικανών από τη Βάση ήταν πολύ έντονο. Εδώ μένανε πολλοί Αμερικάνοι. Ήταν και αυτό ένα θετικό για τον τόπο. Για να ενεργοποιηθεί και να κινηθεί η οικονομία ενός τόπου πρέπει να συμβούν δυο-τρία πράγματα μαζί. Η Χερσονήσος είχε αυτή την τύχη. Από την μια η ΑΚΕΚ, από την άλλη οι Αμερικάνοι, από την άλλη κάποιοι Έλληνες που τους άρεσε να παραθερίζουν στη Χερσονήσο. Γιατί ήταν ένα πολύ όμορφο μέρος και εν μέρει είναι ακόμα, αν μπορεί κανείς να απομονώσει τις ασχήμιες που έχουνε γίνει, ένα όμορφο μέρος».

Κατά την άποψή μας στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, εκτός από την επιχειρηματική δραστηριότητα, θα πρέπει να συνυπολογιστούν τρία επιπλέον σημεία.

Το πρώτο τοποθετείται χρονικά στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν αρκετοί επιχειρηματίες ντόπιοι και μη, άρχισαν να επενδύουν στην περιοχή. Στην πλειοψηφία τους οι επιχειρηματίες αυτοί δεν ήταν ντόπιοι. Αρκετοί από αυτούς υποστηρίζουν ότι οι ντόπιοι δεν πήραν κανένα απολύτως επιχειρηματικό ρίσκο επειδή είχαν στην κατοχή τους το κεφάλαιο γη. Άλλοι πάλι θεωρούν ότι η συμβολή ντόπιων και μη ντόπιων ήταν εξίσου σημαντική. Γεγονός πάντως είναι, σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, ότι πρωτεργάτης σε όλη αυτή την πορεία ήταν ο Νικόλαος Μεταξάς. Ακολούθησαν οι μη ντόπιοι επιχειρηματίες και, τέλος, οι εύπορες οικογένειες της περιοχής.

Ο Νικόλαος Μεταξάς είτε εκμεταλλευόμενος τις διατάξεις του υφιστάμενου νομικού πλαισίου «περί αναγκαστικών απαλλοτριώσεων»¹⁴ είτε ανταλλάσσοντας κοινοτική γη, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία της πρώτης μεγάλης ξενοδοχειακής μονάδας. Επιπλέον, εκτός από τις παραπάνω πρακτικές, αγόραζε γη ακόμη και από τους εργάτες που δούλευαν στο

---

¹⁴ Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 το νομοθετικό πλαίσιο «περί αναγκαστικών απαλλοτριώσεων» ιδιωτικής περιουσίας αφορά στον Αναγκαστικό Νόμο 1731/1939 (ΦΕΚ 192/Α'/15.5.1939) καθώς επίσης και στα Νομοθετικά Διατάγματα 145/1946 (ΦΕΚ 305/Α'/30.9.1945) και 797/1971 (ΦΕΚ 1/Α'/1.1.1971). Τα προαναφερόμενα ΦΕΚ και γενικά όλα τα ΦΕΚ για τα οποία γίνεται αναφορά σε άλλα τμήματα του κειμένου είναι διαθέσιμα στον ιστότοπο του Εθνικού Τυπογραφείου [www.et.gr].

εργοστάσιο κεραμοποιίας της οικογένειας του στην τότε κοινότητα του Λιμένα, έναντι του ανάλογου φυσικά τιμήματος¹⁵. Με τους τρόπους αυτούς, αγόρασε όλο «τον κόλπο που σήμερα είναι το ξενοδοχείο», και ξεκίνησε να χτίζει το Creta Maris.

Ταυτόχρονα με το Creta Maris ξεκινά και η ανέγερση δύο άλλων ξενοδοχείων, του Belvedere και του Nora. Την περίοδο 1972 - 1985 που οι συνομιλητές μου χαρακτηρίζουν ως *περίοδο τουριστικής ανάπτυξης*, η κατοχή γεωργικής γης αποτέλεσε την πρωταρχική προϋπόθεση για οποιαδήποτε επένδυση και όσοι από πριν προέβλεψαν ή ήταν ενήμεροι για την «πορεία των πραγμάτων» απέκτησαν γη. Στην συνέχεια ή προχώρησαν σε επενδύσεις στον τουριστικό τομέα ή διαπραγματεύονταν με τους νέους υποψήφιους επενδυτές την πώληση της γης που κατείχαν. Πάντα σύμφωνα με τις αφηγήσεις των ντόπιων, «οι συνεχείς αγοραπωλησίες αγροτικής γης και αγριάδων είχε ως αποτέλεσμα την ανέγερση μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων». Ο Πέτρος θεωρεί ότι η ποιότητα των τουριστών που επισκέπτονταν την περιοχή συνέβαλε στην αύξηση των αγοραπωλησιών οικοπέδων και αγροτικής γης.

«Ο τουρισμός που ήταν τότε καλής ποιότητας προσέλκυσε και άλλους που είχαν οικόπεδα, αλλά και ξένους που αγόραζαν γη. Έτσι η περιοχή άρχισε σιγά - σιγά να εγκαταλείπει τη γεωργία και να επενδύει στον τουρισμό. Αυτό έγινε με τρεις τρόπους: με τα τουριστικά δάνεια, με δάνειο για αγορά γης για να χτιστεί ξενοδοχείο, χωρίς να απαιτούνται ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και με την αγορά γης από ξένους. Αντίθετα η προίκα δεν έπαιξε κάποιο ιδιαίτερο ρόλο, αφού η γη έτσι ή αλλιώς θα μεταβιβαζόταν από τους γονείς στα παιδιά. Εξάλλου είναι γεγονός ότι πάντα οι οικογένειες προίκιζαν τα παιδιά τους. Έτσι με κάποιο τρόπο (προίκα - κληρονομιά) κάποια οικόπεδα μεταβιβάστηκαν και οι κάτοχοί τους τα εκμεταλλεύτηκαν».

Όταν λοιπόν με αυτές τις μεθόδους οι μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες ολοκληρώθηκαν και άρχισαν να λειτουργούν, η τουριστική ανάπτυξη εισήλθε στο δεύτερο στάδιο με την ανέγερση μικρότερης δυναμικότητας ξενοδοχειακών μονάδων από τις εύπορες οικογένειες της περιοχής και την ίδρυση μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων - κυρίως καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος.

---

¹⁵ «...μετά το μονοπώλιο των τούβλων, που του είχε αποφέρει σημαντικά κέρδη άρχισε να επεκτείνεται στον τομέα του τουρισμού. Άρχισε αγοράζοντας οικοπεδικές εκτάσεις κοντά στον Σαραντάρη. Τη γη την αγόραζε από τους εργάτες του. Μετά άρχισε να χτίζει. Το 'Creta Maris' χτιζόταν από το 1972 έως το 1975 και ήταν μεγάλη επένδυση για την περιοχή».

Η μικρής δυναμικότητας αυτές τουριστικές μονάδες ήταν υπερχρεωμένες μέχρι το 1984 και δεν πληρούν καμιά από τις προδιαγραφές που πρέπει να έχει ένα σύγχρονο ξενοδοχείο, με αποτέλεσμα «... η Χερσονήσος είναι τουριστικός παράδεισος για τα μεγάλα ξενοδοχεία». Κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, αρκετά από τα ξενοδοχεία αυτά - τα «κουτιά» κατά το Γεράσιμο, χρησιμοποιούνταν ως κατοικίες από το εργατικό δυναμικό που έρχεται να δουλέψει στο Λιμένα κατά τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου.

Το δεύτερο σημείο αφορά στο πολεοδομικό σχέδιο της τότε κοινότητας του Λιμένα Χερσονήσου. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ρυμοτομικό σχέδιο το οποίο εγκρίθηκε με απόφαση του τότε Νομάρχη Ηρακλείου το 1979¹⁶. Το σχέδιο αυτό ποτέ δεν εφαρμόστηκε και, σύμφωνα με τα αναγραφόμενα στην ιστοσελίδα του Δήμου Χερσονήσου, γίνονται τοπικά πράξεις αναλογισμού. Οι αιτίες της μη εφαρμογής του εντοπίζονται στην αφήγηση του Γεράσιμου:

«...το σχέδιο κρατήθηκε δύο μήνες στα συρτάρια της κοινότητας. Στο διάστημα αυτό ειδοποιήθηκαν οι ιδιοκτήτες των αγροκτημάτων να χτίσουν με πρόσχημα ότι θα τους έπαιρνε το οικόπεδο ο δρόμος. Το πολεοδομικό σχέδιο προέβλεπε κάθετους προς την παραλία δρόμους. Όμως με την μη άμεση κοινοποίησή του από τους κοινοτικούς συμβούλους δεν έγινε τίποτα. Με τον τρόπο αυτό συντελέστηκε η οικοδομική ανάπτυξη της περιοχής».

Η σύνταξη της ρυθμιστικής μελέτης τουριστικής ανάπτυξης για την περιοχή της Χερσονήσου και Μαλίων που εκπονήθηκε το 1966 προηγήθηκε χρονικά του ρυμοτομικού σχεδίου του Λιμένα. Το 1980, πάλι για το Λιμένα, συντάσσεται μελέτη οικιστικής ανάπτυξης. Ούτε και αυτή θα θεσμοθετηθεί. Το 1988 εκπονείται η μελέτη της Β' Φάσης του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Χερσονήσου. Η ομάδα μελέτης θεωρεί ότι η μη θεσμοθέτηση όλων των προηγούμενων προσπαθειών οδήγησε στη ραγδαία οικοδομική δραστηριότητα και σε επενδύσεις που κατευθύνθηκαν στην ανέγερση τουριστικών μονάδων (ξενοδοχεία και διαμερίσματα) καθώς επίσης και σε καταστήματα εντός και εκτός του ρυμοτομικού σχεδίου. Ιδιαίτερα το 1987, οι επενδύσεις στην κατασκευή οικοδομών, ποσοστιαία, κατανεμήθηκαν ως εξής:

- Λιμάνι Χερσονήσου: 61 %
- Κουτουλουφάρι: 14%

---

¹⁶ «Το ρυμοτομικό σχέδιο του Λιμένα Χερσονήσου χαρακτηρίζουν η στενότητα δρόμων, η έλλειψη ελευθέρων χρόνων πρασίνου, η έλλειψη χώρων για κοινωφελείς εγκαταστάσεις, η υπερ-εκμετάλλευση με υψηλούς συντελεστές δόμησης και γενικά η «απρόσωπη», χωρίς στοιχειώδη έστω πολεοδομική οργάνωση, αντιμετώπιση» (Περτσελάκης & Στρατάκη, 1988: 28).

- Πισκοπιανό: 13%
- Χερσόνησος: 12%

Επιπλέον σημειώνεται ότι η ύπαρξη του ρυμοτομικού σχεδίου στο Λιμένα καθώς και ο καθορισμός των ορίων των τριών οικισμών (Λιμάνι, Πισκοπιανό, Κουτουλουφάρι) απέτρεψε, εκείνη την περίοδο, την αυθαίρετη δόμηση. Από τις πιο σημαντικές συνέπειες της οικοδομικής δραστηριότητας και της αυξημένης ζήτησης για δομήσιμες επιφάνειες ήταν οι κατατμήσεις γεωργικών εκτάσεων και η θεώρησή τους ως οικόπεδα και οι σημαντικές ανατιμήσεις των αξιών γης.

Ένα σημαντικό πεδίο τριβής ανάμεσα στους ιδιοκτήτες οικοπέδων και στις αρχαιολογικές υπηρεσίες αποτέλεσε, σύμφωνα με τους Γ. Περτσελάκη και Χ. Στρατάκη (1988: 28) η «αψυχολόγητη σύνταξη ρυμοτομικού σχεδίου στην περιοχή ‘πόλη’ δυτικά του λιμανιού στο Λιμένα. Στη θέση αυτή υπάρχουν επιφανειακά κατάλοιπα του οικισμού της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου. Η ενέργεια αυτή στάθηκε η αιτία να απωλεσθεί η ευκαιρία δημιουργίας ενός μεγάλου αρχαιολογικού πάρκου που θα προσέδιδε στην περιοχή ‘μια μοναδικότητα στον μεσογειακό χώρο’».

Όλα τα παραπάνω και καθώς το κεφάλαιο γη εξακολουθεί να πρωταγωνιστεί στην επενδυτική δραστηριότητα της περιοχής είχαν ως αποτέλεσμα τον καθορισμό πολύ υψηλών αντικειμενικών αξιών γης. Μάλιστα, από τις μαρτυρίες των συνομιλητών μου εξάγεται το συμπέρασμα ότι ο κάτοχος γης στην περιοχή, αν και δεν μπορεί να την εκμεταλλευτεί εξαιτίας των υψηλών αντικειμενικών αξιών, εντούτοις έχει τον πρωτεύοντα λόγο και ρόλο στις διαπραγματεύσεις με τους υποψήφιους επενδυτές.

Οι πίνακες που ακολουθούν είναι ενδεικτικοί στην εξέλιξη των τιμών της αγροτικής γης:

Πίνακας 6: Τιμές οικοπέδων / ζώνη (δεκαετία 1980)

Ζώνη	Περιγραφή	Τιμή (σε δραχμές)/τ.μ.	Τιμή (σε €)/τ.μ.
A	Κέντρο Λιμένος Χερσονήσου και Παραλιακή Ζώνη λιμανιού	100.000-200.000	294 - 587
B	Λοιπή παραλιακή ζώνη εντός σχεδίου	50.000-100.000	147 - 294
Γ	Λοιπές περιοχές εντός σχεδίου ή ορίων οικισμών	20.000-50.000	59 - 147
Δ	Εκτός σχεδίου πάνω σε κοινοτικούς δρόμους	10.000-20.000	39 - 59
E	Λοιπές εκτός σχεδίου περιοχές	2.000-10.000	6 - 39

Πηγή: Περτσελάκης, Στρατάκη, 1988: 27.

Πίνακας 7: Αντικειμενικές αξίες γης στο Λιμένα Χερσονήσου

ΖΩΝΗ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	ΤΙΜΗ (σε δραχμές)	Τιμή (σε €)
A: Γραμμική	ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ (από Ναυάρχου Κλεάρχου μέχρι Ελευθερίου Βενιζέλου) δεξιά	480.000	1.409
B: Γραμμική	Ναυάρχου Κλεάρχου (από Αγ. Γεωργίου μέχρι Αγ. Παρασκευής) δεξιά	440.000	1.291
Γ	Αγ. Παρασκευής - 25 ^{ης} Μαρτίου - Μίνως - Ελευθ. Βενιζέλου - Ούλαφ Πάλμε - Αγ. Παρασκευής	440.000	1.291
Δ: Γραμμικές	1. Βενιζέλου Ελευθ. (από Δημοκρατίας μέχρι Καλλέργη) αριστερά	380.000	1.115
	2. Βενιζέλου Ελευθ. (από Φιλικής Εταιρείας μέχρι Κολοκοτρώνη)		
Ε	25 ^{ης} Μαρτίου - Καλλέργη - Ελευθ. Βενιζέλου - Μίνως - 25 ^{ης} Μαρτίου	340.000	998
ΣΤ	Αγ. Παρασκευής - Ούλαφ Πάλμε - Ελευθ. Βενιζέλου - Ανώνυμος 1 - Ανώνυμος 2 - Δημοκρατίας - Αγ. Γεωργίου - Ναυάρχου Κλεάρχου - Αγ. Παρασκευής	320.000	939
Ζ	Ελευθ. Βενιζέλου - Ανώνυμος 3 - Αρχ. Μακαρίου - Ανώνυμος 4 - Αθανασίου Διάκου - Φιλικής Εταιρείας - Ελευθ. Βενιζέλου	300.000	880
Η	Δημοκρατίας - Ανώνυμος 2 - Ανώνυμος 1 - Ικάρου - Όριο Σχεδίου Πόλης - Αγ. Γεωργίου - Δημοκρατίας	300.000	880
Θ	Αρχ. Μακαρίου - Ανώνυμος 3 - Ελευθ. Βενιζέλου - Κολοκοτρώνη - Μακρυγιάννη - Αθ. Διάκου - Ανώνυμος 4 - Αρχ. Μακαρίου	300.000	880

Πηγή: Εφημερίδα «ΠΑΤΡΙΣ», Όλες οι αντικειμενικές αξίες στο Νομό Ηρακλείου, Τετάρτη 23 Μαΐου 2001

Από την επεξεργασία των συμβολαίων εταιριών «Ανώνυμος Εταιρεία Τουριστικών Επιχειρήσεων Ακτής Βόλακα-Γλυκοριζά Τ.Ε.Α.Β. ΑΕ» και «Χερσόνησος ΕΠΕ» προκύπτει ότι η αλλαγή χρήσης της αγροτικής γης σε τουριστικού τύπου δραστηριότητες ήταν μια πολύ σύντομη χρονικά διαδικασία που διήρκησε περίπου πέντε χρόνια (1970-1975). Επιπλέον, από τη μελέτη των συμβολαίων αυτών προκύπτει ότι εκείνη την περίοδο οι τιμές που προσφέρονταν από τους υποψήφιους αγοραστές κυμαίνονταν κατά μέσο όρο από δώδεκα έως δεκατρείς δραχμές - σε ορισμένες δε περιπτώσεις έφταναν τις είκοσι ακόμη και τις εκατό δραχμές το τετραγωνικό μέτρο¹⁷. Οι τιμές αυτές ήταν σε άμεση συνάρτηση με το χρόνο που συντελούνταν η αγοραπωλησία, από το αν η γη που αγοράζονταν ήταν παραγωγική ή όχι, από τη γεωγραφική θέση του κτήματος ή του οικοπέδου και, τέλος, από το στάδιο που βρισκόταν η

¹⁷ «Πωλείται παραθαλάσιον οικοπέδον 1.600 τμ (1.000 μέτρα από τη θάλασσα) εις περιοχήν Λιμένος Χερσονήσου αντί 160.000 δραχμών καθαρών», Στήλη: ΜΙΚΡΑΙ ΑΓΓΕΛΙΑΙ, Εφ. ΠΑΤΡΙΣ, 22/10/1969. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι από το 1967 και μετά εμφανίζονται στις σελίδες του τοπικού τύπου οι πρώτες καταχωρήσεις για πωλήσεις αγροτεμαχίων και οικοπέδων, αλλά και «πολυτελέστατων λυόμενων οικιών», ενοικιάσεις κατοικιών για τη θερινή περίοδο, ενοικιάσεις και πωλήσεις καταστημάτων κατάλληλων για τη λειτουργία εστιατορίων και άλλων καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος.

σχεδιαζόμενη επένδυση. Ειδικά ο τελευταίος παράγοντας καθόριζε και τις επόμενες ενέργειες του επενδυτή και πιο συγκεκριμένα την ενεργοποίηση ή όχι του νόμου «περί αναγκαστικών απαλλοτριώσεων».

Τα επόμενα χρόνια επιχειρήθηκε, από τις εκάστοτε κοινοτικές και δημοτικές αρχές, η διαχείριση της κατάστασης αυτής αλλά χωρίς σημαντικά αποτελέσματα. Η ανισομέρεια στην κατανομή των εισοδημάτων, πλούσια παράκτια ζώνη - φτωχή αγροτική ενδοχώρα, δημιούργησε ενδοδημοτικές ανισότητες και ανομοιογένειες που αντικατοπτρίζονται στην οικιστική ανάπτυξη του δήμου¹⁸. Στην ιστορική της διάσταση η απάντηση σε αυτή την πραγματικότητα βρίσκεται ακριβώς στις αγοραπωλησίες της περιόδου που αναφέρουμε παραπάνω και στο μετασχηματισμό της αγροτικής γης. Πρόκειται για ένα αποτέλεσμα στη βάση του οποίου ήταν το πρόσκαιρο οικονομικό όφελος και η πίστη ότι η ενασχόληση του με τις τουριστικού τύπου δραστηριότητες θα απάλειφε από την καθημερινότητα της περιοχής το γεμάτο δυσκολίες αγροτικό παρελθόν της, στο οποίο οι ντόπιοι απλά δεν ήθελαν να αναφέρονται.

Στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης η αγροτική γη στην παράκτια ζώνη θεωρούνταν ως μη παραγωγική. «Τα παραθαλάσσια κομμάτια», κατά το Λάμπρο, δεν είχαν καμιά αξία πριν από το 1970. Και συμπληρώνει:

«Και μπορώ να σου πω το εξής: ότι τα παραθαλάσσια κομμάτια, αυτά που είναι πάνω στη θάλασσα, τα παίρνανε τότε τα 'κακά' παιδιά. Δηλαδή ένας γονέας που ήθελε να χωρίσει τα παιδιά του, στο 'κακό' παιδί έδινε τα παραθαλάσσια... με αποτέλεσμα, βέβαια, τα 'κακά' παιδιά τα τότε να βγουν τα πιο ωφελημένα σήμερα. Θυμάμαι εκείνη τη 'Βλυχάδα' που λέμε, εκεί που είναι το Star Beach, θυμάμαι τότε ότι εάν έλεγε στον πατέρα μου ο παππούς, πάρε εκεί ένα κομμάτι, ήταν σαν να τον είχε 'αποπαίδι', δεν τον ήθελε. Και όμως η αξία της γης τώρα δεν 'πλησιάζεται'».

---

¹⁸ Πρόκειται για ένα διαχρονικό πρόβλημα το οποίο καλείται να αντιμετωπίσει και ο νέος «Καλλικρατικός» δήμος. Οι συντάκτες του σχεδίου «Βιώσιμη Ενδοχώρα» θεωρούν ότι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα του νέου δήμου είναι οι ανομοιογένειες που παρατηρούνται μεταξύ της παράκτιας ζώνης και της ενδοχώρας. Αναφέρουν χαρακτηριστικά: «Στην παράκτια ζώνη παρατηρείται μια αστική διάχυση με διάσπαρτη δόμηση και έλλειψη ελεύθερων ανοικτών κοινόχρηστων χώρων που προκύπτει από την προσπάθεια άκριτης τουριστικής εκμετάλλευσης της γειτνίασης της περιοχής με τη θάλασσα. Αυτή η γειτνίαση έχει καθιερώσει την περιοχή δημοφιλή τουριστικό προορισμό με φυσικό επακόλουθο ο παραγωγικός ιστός ολόκληρης τελικά της περιοχής (που στο παρελθόν γνώριζε ιδιαίτερη άνθηση) να έχει σαφώς στραφεί στον τριτογενή τομέα. Αν και η οικονομία λοιπόν της περιοχής εξαρτάται άμεσα από τον τουρισμό με την πλειοψηφία των κατοίκων να απασχολούνται στον κλάδο των ξενοδοχείων - εστιατορίων, ένα ποσοστό κυρίως στις νότιες περιοχές του Δήμου που αποτελούν την ενδοχώρα απασχολείται (και σήμερα ακόμη) στον πρωτογενή τομέα ο οποίος όμως παρουσιάζει συνεχή φθίνουσα πορεία» (Δήμος Χερσονήσου, 2011: 3-4).

Οι τριβές ανάμεσα στην τοπική κοινωνία σχετικά με την ύπαρξη και την κοινοποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου ήταν έντονες. Ορισμένοι, όπως ο Γεράσιμος, πίστευαν ότι το τελευταίο δεν κοινοποιήθηκε ποτέ και ευθύνη σε αυτό φέρουν οι τότε κοινοτικές αρχές. Άλλοι θεωρούν ότι σημαντικό ρόλο στην μη εφαρμογή του διαδραμάτισαν συγκεκριμένα επιχειρηματικά συμφέροντα.

Η Λιάνα πιστεύει ότι η αιτία για το συγκεκριμένο μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης θα πρέπει να αναζητηθεί στη σταδιακή υπεροχή της «ποσότητας» έναντι της «ποιότητας».

«Την περίοδο 1973 - 1980 ο Λιμένας πήρε τη μορφή που έχει σήμερα. Δηλαδή, ένας χώρος μαζικού τουρισμού και ένα οικιστικό σύνολο χωρίς αισθητική. Αν και πριν από 15 χρόνια ο τουρισμός στην περιοχή ήταν διαφορετικός. Και χρήματα άφηνε και «ποιοτικός» ήταν. Σήμερα η «ποσότητα» έχει υπερισχύσει της «ποιότητας» και δεν είναι τυχαίο που κάθε χρόνο έρχονται στη Χερσόνησο όλο και χαμηλότερης «ποιότητας» τουρίστες. Από την άλλη, την ίδια περίοδο, ξεκίνησαν και οι επενδύσεις από μεγάλους τουριστικούς σήμερα επιχειρηματίες, όπως ο Μεταξάς, οι οποίοι κινήθηκαν ιδιαίτερα έξυπνα και έθεσαν τις βάσεις για την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής. Ιδιαίτερα ο Μεταξάς, ο οποίος, έφτιαξε και το σχέδιο πόλης όπως τον συνέφερε».

Ο Ανδρέας θεωρεί:

«Ο πατέρας μου επειδή είχε την εμπειρία του Δήμου Ηρακλείου, γιατί ήταν δημοτικός σύμβουλος επί Δημάρχου Τζανάκη και λόγω του ότι ήταν μηχανικός, είχε μεγάλη εμπειρία στα πολεοδομικά σχέδια, στον πολεοδομικό σχεδιασμό. Κάθισε και έφτιαξε το σχέδιο πόλης που έχει η Χερσόνησος και έχει εφαρμοστεί εδώ και πολλά χρόνια, από το '80, το '75, δε θυμάμαι ακριβώς. Μάλλον το '80. Το έχει φτιάξει ο πατέρας μου. Και για να μην τον κατηγορήσουν... Άμα δεις στο 'Silva', το οποίο είναι εντός σχεδίου πόλης, που ήταν το εργοστάσιο, ο συντελεστής δόμησης ήταν 2,4 κάτι τέτοιο... μέχρι πριν το 'Silva'. Μετά ήταν 0,8. Αν ήταν άλλος θα έβαζε μέσα και το 'Silva'. Υπόψιν, τώρα το θυμάμαι, δεν είχε χτιστεί το 'Silva'. Επρόκειτο να χτιστεί. Ήταν μέσα στη σκέψη του. Αλλά για να μην πούνε μετά ότι το είχε προβλέψει... Θεωρώ δηλαδή ότι αν κάνανε και άλλοι κινήσεις, όπως αυτές του πατέρα μου, που ήτανε συλλογικές ώστε να μπει μια τάξη - μια χωροταξία στην περιοχή. Πάντως γίνανε κάποιες κινήσεις, αλλά γενικά δεν ήταν η φιλοσοφία μας στη χώρα μας αυτή. Απόδειξη είναι ότι είναι

πάρα πολλά τα μέρη που έχουν πάει στραβά τυχαία. Γιατί το 'τυχαίο', δεν έχει μόνο κακά. Το 'τυχαίο' δεν έχει μόνο ντόρτια, έχει και εξάρεις».

Για το Λάμπρο δεν ευθύνεται κανένα ρυμοτομικό σχέδιο για την άναρχη οικιστική ανάπτυξη του Λιμένα. Ευθύνες για την υφιστάμενη κατάσταση φέρουν όσοι είχαν καθήκον να ελέγξουν την εφαρμογή του.

«Και πάμε στο '70 που αρχίζει πλέον να οικοδομείται το πρώτο ξενοδοχείο, το Creta Maris από το Μεταξά. Μετά ο Σκουλής με το Belvedere και Nora. Και από 'κει αρχίζει μετά ένα - ένα να ξεφυτρώνει... Το πρόβλημα εκείνη την εποχή ήταν ότι δεν υπήρχε... η πολεοδομική, ο έλεγχος της πολεοδομίας. Δηλαδή ναι μεν μπορεί να έβγαζε κάποιος μια άδεια να κάνει 20, 30, 50, 100 δωμάτια και έκανε 500. Διότι δεν υπήρχε η αυστηρότητα του νόμου προκειμένου να περιορίσει τη πολεοδομία να μην γίνει αυτή η άναρχη δόμηση που έγινε τώρα. Διότι όταν έχεις ένα οικόπεδο της τάξης του ενός στρέμματος και πρέπει σ' αυτό να κάνεις 10 διαμερίσματα και κάνεις 30, πάει να πει τι; ότι δεν αφήνεις ακάλυπτους χώρους, ούτε πράσινο, ούτε τίποτα. Και έγινε αυτή η κατάσταση που έγινε σήμερα εδώ πέρα που δεν μπορούμε καν να αναπνεύσουμε».

Η διαδικασία της τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής θα μπορούσε να συνοψιστεί στην ακόλουθη φράση του Γεράσιμου: «ένα κομμάτι χωράφι ίσον με ένα τσουβάλι λεφτά ίσον με ένα ξενοδοχειάκι της πλάκας»¹⁹. Αυτό σημαίνει ότι εκείνη την περίοδο, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 όλοι πωλούσαν και αγόραζαν γη, όλοι έχτιζαν ένα μικρό ξενοδοχείο και όλοι δημιουργούσαν μια τουριστική επιχείρηση. Το αποτέλεσμα ήταν όλοι οι κάτοικοι να επιδοθούν στο «κυνήγι του χρήματος», να κυριαρχήσει ο νεοπλουτισμός και να ατονήσουν οι σχέσεις ανάμεσα στους ντόπιους κατοίκους της κοινότητας. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν και οι πρακτικές των τουριστικών γραφείων:

«...το 1984, αν κάποιος είχε ένα καλό οικόπεδο, ερχόταν το τουριστικό γραφείο και χρηματοδοτούσε τον ιδιοκτήτη προκειμένου ο τελευταίος να φτιάξει ένα ξενοδοχείο, με μόνη την υποχρέωση να το ενοικιάζει στο τουριστικό γραφείο για μια δεκαετία».

Συνοψίζοντας, η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *τυχαία*, υπό την έννοια ότι ουδέποτε υπήρχε ουσιαστικός προγραμματισμός είτε σε τοπικό είτε σε

---

¹⁹ Έμφαση δική μου.

κεντρικό επίπεδο. Απαντώντας, ο Σπύρος, σε ερώτησή μου για ποιο λόγο ο τουρισμός δε συζητήθηκε σχεδόν καθόλου κατά τις προηγούμενες δημοτικές ή κοινοτικές εκλογές αναφέρει:

«Αφενός λόγω προσωπικών ανεπαρκειών, αυτό είναι ένα εγγενές πρόβλημα της τοπικής αυτοδιοίκησης η επάρκεια και η ποιότητα των αυτοδιοικητικών αρχόντων - μιλάω διαχρονικά και γενικά - οπότε εν πολλοίς οφείλεται σ' αυτή την εγγενή αδυναμία... Αφετέρου και σ' όλα τα άλλα επίπεδα δεν υπήρξε κανένας σχεδιασμός ποτέ. Δηλαδή η τουριστική εξέλιξη, μην τη πω ανάπτυξη, ή το μοντέλο ανάπτυξης το οποίο ακολουθήθηκε προέκυψε εκ των πραγμάτων. Δεν ήταν αποτέλεσμα ενός συνειδητού σχεδιασμού με επιλογές, με δράσεις συγκεκριμένες, με παρεμβάσεις που προέβλεπαν το μέλλον. Δηλαδή έχουμε οδηγηθεί σε ένα αποτέλεσμα, το οποίο είναι αποτέλεσμα του τυχαίου με την έννοια του ότι δεν είναι βέβαια τυχαίο με την έννοια ότι είναι μοιραίο - μοιραία είναι κάποια αποτελέσματα μέσα από τις δουλειές που δημιουργούν (συγκεκριμένες επεμβάσεις και τρόποι ανάπτυξης) αλλά είναι τυχαίο με την έννοια του μη σχεδιασμού».

Έτσι, «ο Νικόλαος Μεταξάς με την επένδυση του 'Creta' έκανε το πρώτο βήμα για την ανάπτυξη της περιοχής. Ουσιαστικά ακολούθησε το όραμα του Μπαλόπουλου²⁰ ο οποίος, σύμφωνα με τον Ανδρέα «ήταν έντιμος και είχε όραμα» και ήταν υπέρμαχος της δημιουργίας μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων σε όμορφα μέρη. Ο συνομιλητής μου αν και, όπως διευκρινίζει, δεν είναι οπαδός απολυταρχικών καθεστώτων δεν παραλείπει ωστόσο να σημειώσει ότι η συμβολή της Δικτατορίας στην ανάπτυξη του τουρισμού ήταν καθοριστική. Φέρνοντας ως παράδειγμα τα «Ξενία» θα πει:

«Τα 'Ξενία' είχαν ξεκινήσει πριν από τη Χούντα. Απλώς τα υλοποίησε και τα διατήρησε η Χούντα, ως μοντέλα ξενοδοχείων. Δηλαδή έπρεπε να διδάξει το Κράτος τους Έλληνες πώς να κάνουν ξενοδοχεία. Και πραγματικά όλα τα 'Ξενία' είναι στις ωραιότερες θέσεις της Ελλάδας. Αλλά δεν μπορεί να μην αναγνωρίσει ότι εκείνη την περίοδο υπήρχε κάποιο σχέδιο. Σωστό ή λάθος δεν έχει σημασία. Υπήρχε και πάνω σε αυτό θα μπορούσαν στη συνέχεια, με την επάνοδο της Δημοκρατίας, να δουλέψουν όλοι τους και να το βελτιώσουν ή να βάλουν επιπλέον κανόνες».

---

²⁰ Γενικός Γραμματέας του ΕΟΤ την περίοδο της Δικτατορίας.

Όμως αντί γι' αυτό συνέβη το αντίθετο. Μετά τη μεταπολίτευση και αναφορικά με τον τουρισμό, η κεντρική εξουσία δεν είχε, πάντα σύμφωνα με τον Ανδρέα, κανένα απολύτως όραμα και σχέδιο. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Ο Καραμανλής οραματιζόταν το μοντέλο των σαλέ της Ελβετίας και της Αυστρίας, το οποίο τελικά δεν υιοθετήθηκε. Ο Παπανδρέου 'κολυβοποίησε' τα πάντα. Έδωσε στον κόσμο λεφτά και δεν υπήρξε καμιά μέριμνα για υποδομές, κτηματολόγιο, χρήση γης, χωροταξικό σχεδιασμό».

Με την έλευση του τουρισμού, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η Χερσόνησος γενικά και ο Λιμένας ειδικότερα, από μια αμιγώς αγροτική περιοχή μεταβλήθηκε σε κάτι «άλλο» ή καλύτερα ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος άλλαξε δραστηριότητες. Πρόκειται για μια περιοχή που πέρασε πολύ γρήγορα στο στάδιο του μαζικού τουρισμού με την ανέγερση, αρχικά, μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων που κάλυπταν (και καλύπτουν) όλες τις ανάγκες των τουριστών με ότι αυτό συνεπάγεται αναφορικά με τη συνύπαρξή τους με μικρότερης δυναμικότητας καταλύματα και επιχειρήσεις. Ταυτόχρονα φαινόμενα κερδοσκοπίας, κατακερματισμού και καταστροφής της αγροτικής γης, κρατικές δανειοδοτήσεις που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της επιχειρηματικής δραστηριότητας σε συνδυασμό με τις παρεκκλίσεις στον οικοδομικό κανονισμό, ενίσχυσαν τις πιέσεις στο φυσικό περιβάλλον και οδήγησαν στην ολοένα και μεγαλύτερη εκμετάλλευση της αγροτικής γης για τουριστικούς τύπου δραστηριότητες. Επιπλέον η άφιξη μη ντόπιων επιχειρηματιών, οι επενδύσεις των εύπορων ντόπιων οικογενειών σε τουριστικού τύπου δραστηριότητες και η ταυτόχρονη αξιοποίηση, πάλι από την πλευρά των ντόπιων, του κεφαλαίου 'γή' θέτει τις βάσεις για το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης που θα υιοθετηθεί τα επόμενα χρόνια.

Σταδιακά μια νέα κοινωνική πραγματικότητα αναδύθηκε. Στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης όλοι έγιναν «ξενοδόχοι» και «τουριστικοί επιχειρηματίες»· οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις αυξήθηκαν, «παραδοσιακά επαγγέλματα» μετατράπηκαν σε συμπληρωματικά ως προς τις τουριστικές δραστηριότητες και, στο σύνολό της, η τοπική κοινωνία προσανατολίστηκε στον τριτογενή τομέα της οικονομίας και στη «βιομηχανία αναψυχής» χωρίς όμως, από την άλλη πλευρά, να υπάρξει η σχετική πρόβλεψη για τα όρια της στροφής αυτής.

Κεφάλαιο 2^ο: Η κρητική οικονομία

Ο καθορισμός του οικονομικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναδύθηκε και αναπτύχθηκε ο τουρισμός στον ελλαδικό χώρο αλλά και στην Περιφέρεια Κρήτης αποτελεί το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Η αναφορά στα χαρακτηριστικά της ελληνικής και της κρητικής οικονομίας από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά καταδεικνύουν τις προτεραιότητες του κεντρικού κράτους αναφορικά με το αναπτυξιακό μοντέλο που προτάσσεται και οδηγεί τελικά, ειδικά στην Κρήτη, στην κυριαρχία του τριτογενή τομέα της οικονομίας όπου πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζει ο τουρισμός.

Η Κρήτη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε ελάχιστους φυσικούς πόρους, ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό και πολύ μικρό διαθέσιμο κεφάλαιο. Ορυκτός πλούτος δεν υπάρχει, η αλιεία είχε πολύ περιορισμένη απόδοση και το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων της ασχολούνταν με τη γεωργία και την οικιακή οικοτεχνία (Allbaugh, Soule, 1997: 17). Μέχρι και το 1941 η κρητική οικονομία εξακολουθεί να στηρίζεται στις παραδοσιακές οικονομικές της δραστηριότητες. Κύρια πηγή εσόδων για τον τοπικό πληθυσμό ήταν η ελαιοκαλλιέργεια. Οι ελαιώνες της Κρήτης κάλυπταν έκταση 800.000 χιλιάδων στρεμμάτων, με ετήσια παραγωγή λαδιού 25.000 τόνους. Σε μεγάλες ποσότητες παράγονταν επίσης και εξαγόταν βρώσιμες ελιές. Η δεύτερη πηγή της κρητικής οικονομίας ήταν η αμπελουργία. Στην περιοχή του Ηρακλείου είχε αναπτυχθεί η παραγωγή σταφίδας, ενώ στους άλλους νομούς, κυρίως στα Χανιά, παράγονταν κρασί. Σε μικρότερη έκταση καλλιεργούνταν το επιτραπέζιο σταφύλι. Άλλα προϊόντα ήταν τα δημητριακά, τα εσπεριδοειδή, τα αμύγδαλα, τα κάστανα, τα χαρούπια, ο καπνός και το μετάξι. Αξιόλογη ήταν επίσης και η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι εξαγωγές μέχρι και το 1928 σταθερά εμφανίζονται υψηλότερες από τις εξαγωγές (Δετοράκης, 1990: 465-466).

Η έρευνα του Ιδρύματος Rockefeller

Την περίοδο 1948-1957 διενεργείται στην Κρήτη από το Ίδρυμα Rockefeller μια έρευνα που επεδίωκε να αποτελέσει υπόδειγμα για ανάλογες έρευνες αναφορικά με την εξέταση «των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων ενός τμήματος - δείγματος υπανάπτυκτων χωρών». Σύμφωνα με την έρευνα, το 1948 σε σύνολο 475.000 κατοίκων, το 80% ήταν αγρότες και συντηρούνταν από την καλλιέργεια 2.512.000 στρεμμάτων γης και 108.000 βοσκοτόπων. Το 97% των αγροτών και η πλειοψηφία των αστικών οικογενειών ήταν κάτοχοι ελαιοδέντρων ενώ το δεύτερο σε έκταση καλλιέργειας προϊόν ήταν τα επιτραπέζια σταφύλια.

Τα μικρά αγροτεμάχια²¹ εκείνης της περιόδου ήταν στην πλειονότητά τους αυτοκαλλιεργούμενα και δεν είχαν επιβαρύνσεις χρεολυτικών δανείων και υποθηκείσεων. Επιπλέον ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί ήταν η εξεύρεση νέων αγορών για τα κρητικά προϊόντα. Η Μεγάλη Βρετανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής που ήταν οι κυριότερες αγορές πριν τον πόλεμο για διαφορετικούς λόγους δεν ενδιαφέρονταν πλέον για τα κρητικά προϊόντα τα οποία, επιπρόσθετα, έφταναν στον προορισμό τους σε πολύ κακή κατάσταση²². «Η καθαρώς καλλιεργήσιμος γη αναλογεί περίπου ολιγώτερον των 8 στρεμμάτων κατά κεφαλήν, αποκλειόμενων των αστών».

Κατά την περίοδο διενέργειας της έρευνας, ο κυρίαρχος τομέας παραγωγής είναι ο πρωτογενής. Η Κρήτη παράγει μεγάλη ποικιλία γεωργικών προϊόντων με αρκετές παραλλαγές αναφορικά με την απόδοση της παραγωγής, την εκ περιτροπής καλλιέργεια, τη συγκαλλιέργεια και τις μεθόδους παραγωγής. Η έλλειψη ζωοτροφών περιορίζει την κτηνοτροφία «εις αιγοπρόβατα νομαδικά, ολίγους χοίρους και ευάριθμα είδη πτηνοτροφίας». Τα καλλιεργητικά συστήματα βασίζονται στην εντατική παραγωγή σταφίδας σουλτανίνας, επιτραπέζιων σταφυλιών ροζακί, πορτοκαλιών και άλλων εμπορεύσιμων προϊόντων, τη δενδροκομία και την αμπελοκαλλιέργεια σε εκτάσεις μεγαλύτερες του στρέμματος με τη μέθοδο της απλής καλλιέργειας της εκ περιτροπής ή της συγκαλλιέργειας. Η πλειοψηφία των αγροτών της Κρήτης παρήγαγαν δημητριακά, οινοστάφυλα, και ελιές. Παράγονταν επίσης όσπρια, αχλάδια, σύκα, χαρούπια, πορτοκάλια, φουντούκια και αμύγδαλα. Τέλος παράγοντας επίσης, σε μικρότερες ποσότητες, ροδάκινα, μανταρίνια, δαμάσκηνα, μήλα, βερύκοκα, λεμόνια, κυδώνια και σε ακόμη μικρότερες ποσότητες κεράσια, κάστανα και βελανίδια. Με εξαίρεση τις αποδόσεις των καλλιεργειών της ελιάς και των επιτραπέζιων σταφυλιών οι αποδόσεις των υπόλοιπων καλλιεργειών ήταν πάρα πολύ χαμηλές, σε σύγκριση με τις γειτονικές χώρες της λεκάνης της Μεσογείου. (Allbaugh, Soule, 1997: 291-293)²³.

---

²¹ «Η καθαρώς καλλιεργήσιμος γη αναλογεί περίπου ολιγώτερον των 8 στρεμμάτων κατά κεφαλήν, αποκλειόμενων των αστών» (Allbaugh, Soule, 1997: 18).

²² «Προπολεμικώς οι κυριώτεροι πελάτες της ήσαν η Μεγάλη Βρετανία, η Γερμανία και αι Η.Π.Α. Η μεν Μεγάλη Βρετανία εστράφη προς τας κτήσεις της δια την προμήθειαν ομοίων προϊόντων, οι δε Βρετανικάί κτήσεις έχουν αναπτύξει εις μεγάλον βαθμόν την παραγωγήν των προϊόντων τούτων. Κατά την εποχήν της ερεύνης μας, η Γερμανία δεν είχε αναλάβει ακόμη δια να θεωρηθεί ως σοβαρά αγορά. Πολιτικάί δυσχέρειαι ημποδίσαν την ανταλλαγάν προϊόντων της Κρήτης με τα δημητριακά των βορείων γειτόνων της. Η πλεονάζουσα παραγωγή φρούτων και σταφυλών της Αμερικής, έχει μετριάσει την ζήτησιν των προϊόντων της Κρήτης, εις επίμετρον δε τα προϊόντα της Κρήτης, είναι αμφιβόλου ποιότητος και φθάνουν σε αθλία κατάστασιν εις τον προορισμόν των. Λόγω της αυξήσεως της παγκοσμίου παραγωγής των φρούτων, των ελαίων και βουτήρων, το πρόβλημα της εξευρέσεως αγορών είναι πολύ δυσχερές...» (Allbaugh, Soule, 1997: 28).

²³ Οι χώρες που μνημονεύονται ήταν η Αλβανία, η Τουρκία, η πρώην Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Ιταλία και η Αίγυπτος.

Εστιάζοντας στη βιομηχανία, οι μελετητές του Ιδρύματος Ροκφέλερ εντοπίζουν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της: το 1947 οι μικρές εγκαταστάσεις ήταν συγκεντρωμένες στις τρεις μεγάλες πόλεις της βόρειας ακτής (Ηράκλειο, Χανιά και Ρέθυμνο). Οι βιομηχανίες που ασχολούνταν κυρίως με την επεξεργασία και μεταποίηση προϊόντων και ήταν χωροθετημένες στην ενδοχώρα του νησιού (κυρίως στις κωμοπόλεις και στα μεγαλύτερα χωριά) ήταν ολιγάριθμες. Η πόλη του Ηρακλείου, το 1940, κατατάσσονταν μεταξύ των κυριότερων δέκα πόλεων της ελληνικής επικράτειας σε αριθμό επιχειρήσεων που απασχολούσαν περισσότερους από πέντε εργαζόμενους. Τα Χανιά και το Ρέθυμνο ακολουθούν από άποψη σπουδαιότητας βιομηχανικής παραγωγής. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας σχεδόν το σύνολο των βιομηχανιών και των βιοτεχνιών ασχολούνταν με την επεξεργασία ή μεταποίηση των ειδών διατροφής, ρουχισμού ή οικοδομήσιμου υλικού (τούβλα, κεραμίδια, κουφώματα). Οι δραστηριότητες αυτές, για το 1948, απεικονίζονται στον πίνακα που ακολουθεί²⁴.

Πίνακας 8: Βιομηχανικές εγκαταστάσεις και βιοτεχνίες κατά κλάδο / νομό

Κλάδος προϊόντος	Χανιά	Ρέθυμνο	Ηράκλειο	Λασιίθι	Σύνολο Κρήτης
Ελιές	12	16	9	22	96
Σταφύλια	1	0	17	2	22
Αλεύρι και μακαρόνια	3	1	4	4	12
Χυμοί	2	0	1	0	3
Τυριά	0	0	0	0	22
Χαρούπια	0	0	3	2	5
Υφάσματα και δέρματα	25	10	7	2	44
Υλικά οικοδομών	7	0	19	0	26
Άλλα είδη (ηλεκ. Πάγος, κεραμεική, καπνός)	4	1	4	4	13
Σύνολο εργοστασίων	54	28	64	36	243

Πηγή: Allbaugh, Soule, 1997 [1957]: 321

Η σημασία του ελαιοκάρπου, των σταφυλιών, των δημητριακών και της κτηνοτροφικής παραγωγής για τον ανεφοδιασμό των διαφόρων βιομηχανιών και βιοτεχνιών με πρώτες ύλες διαφαίνεται και από το μεγάλο ποσοστό (80%) των εργοστασίων που χρησιμοποιούν τα παραπάνω προϊόντα ως πρώτη ύλη για επεξεργασία ή μεταποίηση. Στις βιομηχανίες αυτές συμπεριλαμβάνονται εργοστάσια ελαιολάδου, σαπωνοποιίας, σταφιδοπαραγωγής, οινοποιίας και τυροκομεία. Επίσης αλευρόμυλοι, χαρουπόμυλοι, και εργαστήρια παραγωγής αιθέριων ελαίων και κονσερβοποίησης φρούτων και λαχανικών. Οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται

²⁴ Το 1928 η βιομηχανική παραγωγή στην Κρήτη υπολογίζονταν ότι αντιστοιχούσε στο 2% περίπου της αξίας της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής για το 1929. Η πλειονότητα των βιομηχανικών μονάδων στην Κρήτη εξακολουθούν να ασχολούνται με την επεξεργασία και μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων (Allbaugh, Soule, 1997: 318).

από τα εργοστάσια παραγωγής ζυμαρικών, υφαντουργίας και επεξεργασίας ξύλου εισάγονται. Επίσης οι ερευνητές του Ιδρύματος διαπίστωσαν ότι στην Κρήτη υπήρχαν 85 σταφυλοπιεστήρια (πατητήρια), 2.400 ελαιοτριβεία, 2.200 χειροκίνητα - υποκίνητα ελαιοπιεστήρια, και 51 πιεστήρια ελαιολάδου. Τα παραπάνω βρισκόταν διασκορπισμένα στις αγροτικές κοινότητες του νησιού και «εξήγαγον έλαια, τα οποία θα υφίσταντο περαιτέρω επεξεργασίαν εις τα εργοστάσια των πόλεων». Υπήρχαν ακόμη 12 λατομεία, 23 ασβεστοκάμινοι, 16 εργαστήρια κεραμικής τέχνης. Επιπλέον υπήρχαν 165 λατομεία, 10 ορυχεία γύψου στο Ρέθυμνο, 15 βυρσοδεψία, 127 βιοτεχνίες κατασκευής υποδημάτων, και 40 ξυλουργικά εργαστήρια. (ό.π.: 322).

Τα κυριότερα προβλήματα που επηρέαζαν τις εξελίξεις στη βιομηχανία στην Κρήτη στα τέλη της δεκαετίας του 1940, πάντα σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας του Ιδρύματος Ροκφέλερ ήταν: «... η έλλειψις κινητηρίου δυνάμεως, ειδικευμένων εργατικών χεριών, οργανώσεως δια την βιομηχανικήν ανάπτυξιν, καθώς και η σπάνις των καυσίμων, των ορυκτών και των πρώτων υλών εν γένει. Επίσης αι σχετικώς πλημμελείς μεταφοραί, συγκοινωνίαι και τηλεπικοινωνίαι, η αθλία εξυπηρέτησης της τουριστικής κινήσεως, ο πληθωρισμός, η μανία σχηματισμού κομποδεμάτων με χρυσάς λίρας, η έλλειψις κεφαλαίων και τα υψηλά επιτόκια» (Allbaugh, Soule, 1997: 349).

Για όλους αυτούς τους λόγους και η τουριστική ανάπτυξη του νησιού θα καθυστερήσει. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνουν η Κρήτη διαθέτει αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία και «πλείστα άλλα ενδιαφέροντα πράγματα δια τους τουρίστας», αλλά στερείται «των διευκολύνσεων τας οποίας αξιού ο τουρισμός. Συνεπώς, ολίγα δύναται η νήσος να ελπίζη από τον τουρισμόν, οικονομικώς. Δια το εγγύς μέλλον τουλάχιστον» (Allbaugh, Soule, 1997: 348).

Συμπερασματικά, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι οικονομικές εξελίξεις στο νησί φαίνεται να επηρεάζονται σοβαρά από τη γενικότερη κατάσταση της ελληνικής οικονομίας αμέσως μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ελληνική οικονομία εκείνη την περίοδο τελούσε υπό κατάρρευση. Η εξαρθρωμένη παραγωγή και η αποσυντεθημένη εσωτερική αγορά της χώρας συνεπαγόταν ότι τα εισοδήματα ήταν χαμηλά και συνακόλουθα εξασθενημένη ήταν και η αγοραστική δύναμη του πληθυσμού. Επιπλέον το τότε οικονομικό περιβάλλον δεν προσέφερε κίνητρα για γενναίες παραγωγικές πρωτοβουλίες αφού τον πρώτο καιρό έλειπαν οι αναγκαίες πρώτες ύλες ενώ, στη συνέχεια, οι πολεμικές επιχειρήσεις της εμφύλιας σύγκρουσης απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ξένης βοήθειας. Το ασταθές πολιτικό κλίμα που είχε διαμορφωθεί θα οδηγήσει τελικά στη δικτατορία των Συνταγματαρχών, θα επιβραδύνει όχι

μόνο τις οικονομικές εξελίξεις αλλά και την αποκατάσταση του κρατικού μηχανισμού και την επαναλειτουργία βασικών πολιτειακών θεσμών. Τα προβλήματα αυτά εντοπίζονται και από τους ερευνητές του Ιδρύματος Ροκφέλερ²⁵. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας για το διάστημα που αναφέρεται παραπάνω, ήταν ο υψηλός πληθωρισμός, το χαμηλό συναλλαγματικό απόθεμα, η συνεχής επιβολή φόρων, οι ελάχιστες αποταμιεύσεις, οι χαμηλές χορηγούμενες τραπεζικές πιστώσεις, τα υψηλά επιτόκια στα δάνεια και γενικά το ανεπαρκές τραπεζικό σύστημα²⁶. Σημαντικοί επίσης ανασταλτικοί παράγοντες ήταν η αδυναμία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας να συμβάλλει στην εξυγίανση της οικονομίας καθώς και ο εμφύλιος πόλεμος (Allbaugh, Soule 1997: 26-27)²⁷.

Στην αρχή αυτής της περιόδου (1946), η υποτίμηση της δραχμής φαίνεται να λειτουργεί ευεργετικά. Εκείνο όμως που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η υποτίμηση αποτέλεσε μέρος ενός σταθεροποιητικού προγράμματος που αποκτά ιδιαίτερη σημασία διότι για πρώτη φορά επιχειρήθηκε η εφαρμογή του στο πλαίσιο μιας συμφωνίας ανάμεσα στην ελληνική και στην

---

²⁵ Πριν από την έρευνα του Ιδρύματος Ροκφέλερ το ζήτημα της ανάπτυξης και της ανασυγκρότησης της Ελλάδας απασχόλησε όλες τις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις, οι οποίες υποδεχόταν διάφορες διεθνείς επιτροπές που επισκέπτονταν τη χώρα «... προς επιτόπιον μελέτην και εξέτασιν των αναγκών των εκ του πολέμου πληγείσων χωρών». Αυτά αναφέρονται σε τηλεγράφημα του ανταποκριτή της εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ από την Αθήνα στις 28 Ιουνίου 1946. «Η Ελλάς είναι η πρώτη χώρα την οποία επισκέπτεται η επιτροπή αυτή, η οποία είναι ενδεκαμελής και αποτελείται από Αμερικανούς και Άγγλους ειδικούς. Εις την Ελλάδα βρίσκεται η επιτροπή αυτή όπως μελετήση τον τρόπον και την δυνατότητα αναπτύξεως των παραγωγικών έργων της χώρας των βιομηχανιών της κλπ». Η επιτροπή αυτή αφού περιόδευσε στη Β. Ελλάδα «...αύριον δε αναχωρεί δια την Πελοπόννησον και Κρήτην...», προκειμένου να έρθει σε επαφή με τις τοπικές αρχές «...μετά των οποίων θα μελετήση τον τρόπον αναπτύξεως των γεωργικών δυνατοτήτων εκάστης περιφέρειας...». Και το τηλεγράφημα της 28^{ης} Ιουνίου 1946 καταλήγει «...τα μέλη της επιτροπής έχουν την πεποίθησιν ότι η Ελλάς δύναται να καταστή Καλλιφορνία της Ευρώπης». Τελικά η επιτροπή αυτή, φτάνει στο Ηράκλειο την 9^η Ιουλίου 1946 και «... πρόκειται να περιοδεύσει ανά την ύπαιθρον δια να αντιληφθή επί τόπου την κατάστασιν της γεωργίας μας και τας ανάγκας αυτής ίνα μετά ταύτα εισηγηθή δια εκθέσεως της προς τον Οργανισμόν Ηνωμένων Εθνών την θεραπείαν τούτων. Ήδη η Αποστολή ανεχώρησεν χθες δια περιοδείαν ανά την περιοχήν της Μεσσαράς» (ΠΑΤΡΙΣ, 11 Ιουλίου 1946).

²⁶ «...Η Ελληνική οικονομία δεν είναι αυθύπαρκτος και αυτάρκης. Η Ελλάς είναι να αγοράζη πολλά προϊόντα εκ του εξωτερικού και ιδίως δημητριακά, η παραγωγή των οποίων δεν είναι επαρκής. Αι εξαγωγαί της Ελλάδος, είναι εκλεκτά προϊόντα όπως αι ελαίαι, το έλαιον, αι επιτραπέζια σταφυλαί, η σταφίδα και άλλα φρούτα, τα οποία αποστέλλονται κυρίως εις 4 χώρας. Η δε ζήτησις δια τα είδη ταύτα είναι πολύ ελαστική, ενώ η από μέρους της Ελλάδος ζήτησις δια τα δημητριακά είναι σταθερά. Η Ελλάς κατά συνέπειαν και η Κρήτη, έχουν ευαίσθητον εξάρτησιν από το διεθνές εμπόριον, και από το λεπτόν ισοζύγιον των νομισματικών και συναλλαγματικών σχέσεων, καθώς και των σχέσεων διεθνών ανταλλαγών αι οποιαί διέπουν τας ταύτας σχέσεις...» (Allbaugh, Soule, 1997: 26).

²⁷ Αναφέρουν χαρακτηριστικά: «...Εν ολίγοις, τα κατ' εξοχήν τεχνικά ταύτα προβλήματα, δεν ήτο δυνατόν να αντιμετωπισθούν από τους κατοίκους της Κρήτης άνευ συμπαραστάσεως έξωθεν. Ήταν ζητήματα ανήκοντα εις την αρμοδιότητα των εμπειρογνομώνων της Ελληνικής Κυβερνήσεως, των διεθνών παραγόντων, καθώς και των φιλικώς διακειμένων προς την Ελλάδα Κρατών, των επιθυμούντων την Ελληνικήν συνεργασίαν. Οι διεθνείς παράγοντες αντελήφθησαν και εξετίμησαν την σοβαρότητα των προβλημάτων τούτων. Κατ' αυτούς έπρεπε πρώτον να σταματήση οριστικώς ο συμμοριτοπόλεμος και να απομακρυνθή από το Αιγαίον η απειλή του διεθνούς ανταγωνισμού, δια να καταβληθή οιαδήποτε προσπάθεια με βάσιμους ελπίδας επιτυχίας εις τον τομέαν της αναχαίτησεως του πληθωρισμού, εις την σταθεροποίησιν της δραχμής, την εφαρμογήν υγιούς ταμειακής πολιτικής και ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, εις την άρσιν του συναλλαγματικού ελέγχου» (Allbaugh, Soule, 1997: 27).

βρετανική κυβέρνηση. Εκτός από τις δανειακές διευκολύνσεις και τη χορήγηση εξοπλισμού, η χορήγηση της βοήθειας συνοδεύεται από με μέτρα θεσμικού ελέγχου της οικονομικής πολιτικής. Σε όλη την περίοδο του εμφυλίου για άτομα, επιχειρήσεις και κράτος το πρωτεύον ήταν η επιβίωση. Για αρκετούς προνομιούχους η διασφάλιση πλούτου από το εξωτερικό. Παρόλα αυτά ιδρύονται χιλιάδες επιχειρήσεις, η γη καλλιεργείται, το εμπόριο ανακάμπτει και η ναυτιλία επεκτείνεται. Ανάγκες καλύπτουν και τα εμβάσματα των μεταναστών από την Αμερική και άλλες υπερπόντιες χώρες. (Καζάκος, 2007: 70-75, 123-125).

Με το τέλος του εμφυλίου η Ελλάδα έχει φτάσει πάλι στα προπολεμικά επίπεδα²⁸ και στα τέλη του 1949 η βιομηχανική παραγωγή ξεπερνά τους προπολεμικούς δείκτες. Όμως η «ανασυγκροτημένη» Ελλάδα παρέμενε μια υπανάπτυκτη χώρα. Σε σχέση με τις αναπτυξιακές φιλοδοξίες τη δομή της οικονομίας τη χαρακτήριζε η κυριαρχία του αγροτικού τομέα με τη χαμηλή του παραγωγικότητα. Ο τομέας αυτός εμφάνιζε όλα τα χαρακτηριστικά της

---

²⁸ Μετά το 1922 η ελληνική οικονομία εξαιτίας της αγροτικής μεταρρύθμισης, της επιχείρησης εγκατάστασης των προσφύγων, της εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, της κρατικής παρεμβατικής πολιτικής, της πορείας εξυγίανσης της πιστωτικής πολιτικής του κράτους και των τραπεζών και, τέλος, της σταθεροποίησης του 1924 που κατέληξε και σε νομισματική σταθεροποίηση το 1928, αποκόμισε θετικά οφέλη και προωθήθηκε όσο ποτέ η ενσωμάτωση των παραγωγικών τομέων σε ένα ενιαίο παραγωγικό σύνολο (Βεργόπουλος, 1978: 327-Ρήγος, 1988: 51). Η κρίση του 1929 είχε ως αποτέλεσμα τη θέσπιση μιας σειράς συναλλαγματικών περιορισμών για την προστασία του εθνικού νομίσματος και για τη λειτουργία της νεοσύστατης Τράπεζας της Ελλάδος. Συμπερασματικά η γενική συνέπεια της διεθνούς κρίσης της περιόδου 1929-1932 στην Ελλάδα ήταν ότι η παραδοσιακή εξωστρεφής ανάπτυξη, με βάση ορισμένα εξαγωγίμα προϊόντα του πρωτογενούς τομέα, δέχτηκε καίριο πλήγμα. Η ελληνική οικονομία προσαρμόστηκε σε ένα νέο αναπτυξιακό υπόδειγμα με βασιζόμενο στην εσωτερική αγορά (Βεργόπουλος, 1978: 329-331). Στον αγροτικό τομέα η δικτατορία Μεταξά θεώρησε σε συνδυασμό με την πολεμική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην Ευρώπη, ότι η χώρα θα έπρεπε να εξασφαλίσει επάρκεια σε σιτηρά. Για το λόγο αυτό προχώρησε σε επιδοτήσεις της παραγωγής, διευκόλυνε την εκκαθάριση ορισμένων αγροτικών χρεών ενώ διέκοψε την άμεση καταβολή άλλων (Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 449). Η βιομηχανική ανάπτυξη, που ευνοείται από την άφιξη των προσφύγων και την ενισχυμένη δασμολογική προστασία, γίνεται ταχύτερη τη δεκαετία 1930 - 1940. Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας στο διάστημα 1923-1938 έφερε την Ελλάδα στην πρώτη θέση των βιομηχανικών επιδόσεων σε παγκόσμια κλίμακα (πλην της Ιαπωνίας και της πρώην ΕΣΣΔ). Παράλληλα είναι βέβαιο ότι η ανάπτυξη αυτή βασίστηκε στην εκμετάλλευση των δυνατοτήτων της εγχώριας αγοράς και για το λόγο αυτό η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας συνδυάστηκε με την προστασία της εγχώριας αγοράς. Παρά τον προσανατολισμό αυτό, η ζήτηση για τα ελληνικά προϊόντα συμπληρώθηκε από τις νέες αγορές που αναπτύχθηκαν στην περίοδο της διεθνούς κρίσης, όχι στο κέντρο του διεθνούς συστήματος (Αγγλία, Γαλλία), αλλά σε παράκεντρες περιοχές (Γερμανία, Κεντρική Ευρώπη, Βαλκάνια, Μ. Ανατολή). Τις παραδοσιακές αγορές αντικατέστησαν οι νέες αγορές με το μηχανισμό του 'clearing'. Ο μηχανισμός όμως των συμψηφιστικών ανταλλαγών είχε ως συνέπεια οι νέες αγορές να μην μπορούν να λειτουργήσουν όπως οι παραδοσιακές: εφόσον οι διεθνείς πληρωμές διενεργούνταν στα πλαίσια του 'clearing', με το ίδιο νόμισμα της χώρας που έκανε τις εξαγωγές, είναι προφανές ότι οι συμψηφιζόμενες εμπορικές ροές διαμορφώνονταν όχι με βάση την αγορά, αλλά με βάση τα υπό συμψηφισμό μεγέθη (Βεργόπουλος, 1978: 338). Πάντως, παρά την επίτευξη ουσιαστικής προόδου, η ελληνική βιομηχανία παραμένει στο στάδιο της ικανοποίησης της εσωτερικής ζήτησης και του κεφαλαιουχικού κατακερματισμού σε πολύ μικρές μονάδες με ανεπαρκή εξοπλισμό και μέτρια αποτελεσματικότητα. Ουσιαστικά σε ποσοστό μεγαλύτερο του 90% οι βιομηχανίες είναι στην πραγματικότητα απλά εργαστήρια που απασχολούν πολύ περιορισμένο αριθμό εργατών (1-15 άτομα) και χρησιμοποιούν μικρές πηγές ενέργειας (Μεγναυδ, 1974: 17). Ωστόσο, παρά την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, το μερίδιο του βιομηχανικού τομέα στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν, μολονότι αυξήθηκε, παρέμεινε στο 16% το 1939. Η πολεμική ατμόσφαιρα που επικρατούσε στην Ευρώπη επέβαλε στην ελληνική οικονομία αγορές πολεμικού υλικού, που ανέτρεψαν την ισορροπία σε βάρος του εμπορικού ισοζυγίου. (Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 450).

υπανάπτυξης: κατακερματισμένο κλήρο, μικρές εκμεταλλεύσεις, χαμηλή παραγωγικότητα, ευρεία υποαπασχόληση, ειδίκευση σε μερικά παραδοσιακά προϊόντα (βαμβάκι, καπνός, σιτάρι, σταφίδα, ελιές)²⁹.

Τα ζητήματα αυτά εκφράζονται με τον πιο σαφή τρόπο στην έκθεση για την αντιμετώπιση του ελληνικού οικονομικού προβλήματος που υποβάλλει ο Κ. Βαρβαρέσος στην κυβέρνηση του Ν. Πλαστήρα το 1952. Από την εισαγωγή της έκθεσης स्पεύδει να σημειώσει τα δύο βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας εκείνης της περιόδου: «Το πρώτο εκ των γνωρισμάτων τούτων είναι ότι η Ελλάς είναι και θα παραμείνει χώρα με περιορισμένες οικονομικές δυνατότητας, δηλαδή χώρα πτωχή. Το δεύτερον είναι ότι υπέστη μεγάλας καταστροφάς εκ του πολέμου και εχρειάσθη περισσότερον χρόνον και μεγαλυτέραν σχετικώς βοήθειαν δια την επανόρθωσιν των εκ του πολέμου ζημιών παρά αι λοιπαί Ευρωπαϊκαί χώραι» (Βαρβαρέσος, 2002: 87).

Αναφερόμενος στα οικονομικά προβλήματα της χώρας σημειώνει τη μικρή απόδοση της γεωργίας, την ανάγκη προστασίας της βιομηχανίας και την εσωστρέφεια της που είναι απόρροια της έλλειψης εξειδίκευσης, οργάνωσης, εξεύρεσης αγορών για τα προϊόντα της και της έλλειψης των ξένων κεφαλαίων. Το ζήτημα των πρώτων υλών για τη βιομηχανία δε φαίνεται να τον απασχολεί ιδιαίτερα διότι «πολλά βιομηχανία εξαρτώνται καθ' ολοκληρίαν εκ του εξωτερικού δια την προμήθεια των πρώτων υλών». Η ανάπτυξη της βιομηχανίας απαιτεί επιπλέον: «...συνεχή προσπάθεια προς τεχνικήν βελτίωσιν, ταχεία ανανέωσιν του τεχνικού εξοπλισμού, ομαλές σχέσεις μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου. Δια την εξασφάλισιν των συνθηκών αυτών χρειάζεται πολιτική, κοινωνική και οικονομική σταθερότης, κυρίως όμως χρειάζεται ο τύπος εκείνος του επιχειρηματίου ο οποίος θεωρεί ως σκοπόν της δράσεως του όχι μόνον το άμεσον κέρδος, αλλά και την κατά τον καλλίτερον δυνατόν τρόπον εξυπηρέτησιν του κοινωνικού συνόλου» (Βαρβαρέσος, 2002: 87-88). Για να καταλήξει: «Όταν η γεωργία και η βιομηχανία μιας χώρας, εκ των οποίων εξαρτάται η παραγωγή των υλικών αγαθών των οποίων έχει ανάγκη η χώρα αύτη, ευρίσκεται εις τόσον μειονεκτική θέσιν η επίδοσις εις άλλους τομείς οικονομικής δραστηριότητος, οίτινες κατ' ανάγκην έχουν επικουρικών χαρακτήρα, όπως το

---

²⁹ Το 1950 ο αγροτικός τομέας αντιπροσώπευε το 34% του ΑΕΠ και απασχολούσε ένα ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Στη βιομηχανία η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών μονάδων είχαν κατά βάση οικογενειακό χαρακτήρα και ήταν πολύ μικρές. Η ποσοστιαία συμμετοχή τους στο ΑΕΠ το 1950 ήταν της τάξης του 25% και απασχολούσαν ένα μικρότερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Από την άλλη πλευρά υπήρχε το κράτος και οι επεκτεινόμενες υπηρεσίες του, που είχαν δομηθεί στη βάση των αναγκών του εμπορίου κα άλλες υπηρεσίες.

εμπόριον, η ναυτιλία, ο τουρισμός³⁰, δεν δύναται να μεταβάλει βασικώς τας οικονομικάς δυνατότητας της χώρας αυτής (Βαρβαρέσος, 2002: 89). Τέλος, εκφράζοντας τις ανησυχίες του για την αστάθεια της ελληνικής οικονομίας, εντοπίζει τους πέντε παράγοντες που την ενισχύουν και υπονομεύουν το μέλλον της χώρας. Οι παράγοντες αυτοί ήταν: η εξάρτηση από την αμερικανική βοήθεια, η συνεχιζόμενη νομισματική αστάθεια, το έλλειμμα στο ισοζύγιο των εξωτερικών πληρωμών, η πλημμελής λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού (ό.π.: 92).

Συνοψίζοντας για τις δεκαετίες 1950 και 1960 θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο σύνολό της η Ελλάδα παρουσίαζε τα κλασικά χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης: αυξανόμενο και σε μεγάλο βαθμό παρασιτικό τομέα υπηρεσιών, αδύνατο και λίγο - πολύ στάσιμο μεταποιητικό τομέα με πολύ χαμηλή ικανότητα απορρόφησης του εργατικού δυναμικού και μεγάλο αλλά αναποτελεσματικό γεωργικό τομέα. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του '50 πάνω από το μισό εργατικό δυναμικό απασχολούνταν ακόμη στη γεωργία, ενώ η συμβολή του βιομηχανικού τομέα στο ΑΕΠ βρισκόταν γύρω στο 25%. Το ποσοστό αυτό είναι ακόμα λιγότερο εντυπωσιακό, αν αναλογιστούμε ότι η μεταποίηση ήταν ο βραδύτερος αναπτυσσόμενος τομέας της βιομηχανίας και ότι η συμβολή της στη συνολική βιομηχανική παραγωγή έπεφτε σταθερά (ενώ η συμβολή των κατασκευών και των δημοσίων έργων αυξάνονταν). Έτσι, παρά το γεγονός ότι μεταπολεμικά σημειώθηκαν σχετικά υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και υπήρχαν διαθέσιμοι χρηματικοί πόροι, το ενδογενές ελληνικό κεφάλαιο, είτε με την εμπορική είτε με τη χρηματική μορφή του ήταν απρόθυμο και - ή ανίκανο να στραφεί στο μεταποιητικό τομέα - ιδιαίτερα στους βασικούς κλάδους (χημικά, μεταλλουργία) που, με τα πολλαπλασιαστικά τους αποτελέσματα και τη μεγάλη τους δύναμη μετασχηματισμού, μπορούν να συντελέσουν ουσιαστικά σε μια ενοποιημένη και σχετικά αυτόνομη βιομηχανική βάση. Το ενδογενές κεφάλαιο λειτούργησε στον μη μεταποιητικό τομέα και μετέφερε ένα σημαντικό μέρος των κερδών του στις ξένες τράπεζες ή στη ναυτιλία³¹. Με δεδομένα την κατάσταση αυτή και το

---

³⁰ Έμφαση δική μου.

³¹ Ένας επιπλέον κλάδος που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας ήταν αυτός της εμπορικής ναυτιλίας. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου η εμπορική ναυτιλία συνεχίζει να εξυπηρετεί το διεθνές εμπόριο αποκομίζοντας μεγάλα κέρδη για το εφοπλιστικό κεφάλαιο αλλά και εισαγωγή συναλλάγματος με τα εμβάσματα των ναυτικών. Παράλληλα αποτελεί διέξοδο στην ασφυκτιούσα αγορά εργασίας και την αυξανόμενη ανεργία για συγκεκριμένες κυρίως νησιωτικές περιοχές απ' όπου αντλεί την πλειονότητα του δυναμικού της (Ρήγος, 1988: 69-70). Μεταπολεμικά η εμπορική ναυτιλία υπήρξε μοχλός στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας καθώς προσέφερε θέσεις εργασίας, συνάλλαγμα και φόρους. Η ανάκαμψη του κλάδου βασίστηκε στην αμερικανική διάθεση εκατό πλοίων τύπου 'Λίμπερτυ' που είχαν ναυπηγηθεί για να αντιμετωπιστούν οι πιεστικές πολεμικές ανάγκες. Η πώληση τους σε Έλληνες εφοπλιστές έγινε επί πιστώσει στο ένα τρίτο της πραγματικής τους τιμής και υπήρξε η αφετηρία για την ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας υπό ελληνική ιδιοκτησία. Στη δεκαετία του 1990 η ελληνική εμπορική ναυτιλία γνώρισε περαιτέρω ανάπτυξη. Το 2003 καταλαμβάνει την πρώτη θέση

γεγονός ότι το κράτος είχε μακροχρόνια δεσμευτεί στην οικονομία της ελεύθερης επιχείρησης, η Ελλάδα δεν είχε άλλη λύση παρά να καταφύγει στη βοήθεια του ξένου κεφαλαίου. Αν και η νομοθεσία που απέβλεπε στην προσέλκυση ξένων επενδυτών θεσπίστηκε το 1953, μόνο στις αρχές της δεκαετίας του '60 το ξένο κεφάλαιο (με τη μορφή των άμεσων επενδύσεων) μπήκε στη χώρα σε μεγάλη κλίμακα και επηρέασε σοβαρά τη δομή της ελληνικής οικονομίας. Ιδιαίτερα στα χρόνια 1962-1963 και μετά, όταν η μεταλλουργία και η βιομηχανία χημικών και μετάλλων αναπτύχθηκε κάτω από την ώθηση των ξένων επενδύσεων, μπορούμε πια να μιλήσουμε για μια ποιοτική αλλαγή στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας (Μουζέλης, 1978: 90-91).

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Τσουκαλά (1985: 15-17), ο σύγχρονος ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός ακολούθησε σε γενικές γραμμές την τυπική πορεία των εξαρτημένων χωρών που άργησαν να συγκροτηθούν και βρέθηκαν αμέσως υποτελείς στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. Ο εξαρτημένος αυτό χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας από τις δυνάμεις του καπιταλιστικού κέντρου, καθορίζει, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τη διαδικασία πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής της ανάπτυξης. Από αυτή την άποψη δεν υπάρχει τίποτα περίεργο στη διαδικασία «ανάπτυξης της υπανάπτυξης» που συναντάμε στην Ελλάδα και τη συνακόλουθη εμπλοκή των παραγωγικών της δυνάμεων: αργός ρυθμός εκβιομηχάνισης, ολοκληρωτική σχεδόν υπαγωγή του ντόπιου κεφαλαίου στους μηχανισμούς που επιβάλλει το παγκόσμιο κεφάλαιο, μόνιμα ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο, συνεχής δυσκολία ισοσκελισμού του κρατικού προϋπολογισμού, πάγιος προσανατολισμός της αγροτικής παραγωγής σε εξαγωγή προϊόντα - φαινόμενα που συναντάμε σε ποικίλη ένταση τόσο το 19^ο όσο και τον 20^ο αιώνα. Αν και η Ελλάδα, σύμφωνα πάντα με τον Τσουκαλά, παρέμενε για πάρα πολύ καιρό μια χώρα όπου η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων προσέκρουε σε διαρθρωτικά εμπόδια, παρουσίαζε συγχρόνως την εικόνα μιας κοινωνίας με επιταχυνόμενη διαδικασία αστικής συγκέντρωσης, με αστικά κέντρα που κυριαρχούνται από μια πολυάριθμη μικροαστική τάξη, συγκεντρωμένη κυρίως στην περιφέρεια της πρωτεύουσας και σχεδόν στο σύνολό της αντιπαραγωγική.

Η περίοδος 1951-1981

Η κρητική οικονομία στην περίοδο 1951-1972 εξακολουθεί να στηρίζεται στην παραδοσιακή της μορφή διατηρώντας τον προ-καπιταλιστικό της χαρακτήρα στη γεωργία αλλά και στη

στην παγκόσμια κατάταξη και τα υπό ελληνική ιδιοκτησία εμπορικά πλοία αντιπροσώπευαν, μαζί με εκείνα των Ιαπώνων το 30% των πλοίων του κόσμου σε τονάζ (Βερέμης, Κολιόπουλος, 2006: 452, 460).

βιοτεχνική παραγωγή. Συνδέεται και επηρεάζεται από τις ευρύτερες αλλαγές που συντελούνται στην υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Η βάση της παρέμενε κατά κύριο λόγο αγροτική. Οι υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητες, όπως είναι η βιοτεχνική παραγωγή και το εμπόριο ήκμασαν κατά τη δεκαετία 1951-1960, ωστόσο, παρέμεναν στενά συνδεδεμένες με την αγροτική παραγωγή. Η μικροεμπορευματική γεωργική παραγωγή αποτελούσε τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής στις αγροτικές περιοχές ενώ στην πόλη κυριαρχούσε η εμπορευματική παραγωγή, όπως και στην υπόλοιπη επικράτεια (Παπαδάκη-Τζεδάκη, 1999: 212-213).

Η οικονομική ανάπτυξη της Κρήτης στην περίοδο 1951-1981, σύμφωνα με τον Μαυρομάτη (1989) φαίνεται να κατευθύνθηκε σε δύο άξονες. Ο πρώτος αφορούσε στην όσο το δυνατόν ταχύτερη αποκατάσταση των υποδομών που είχαν καταστραφεί στον πόλεμο και ο δεύτερος άξονας στην ανάπτυξη του αγροτικού και λιγότερο του αστικού τομέα της οικονομίας. Η ορθότητα αυτών των επιλογών μπορεί να εξηγηθεί αν ληφθούν υπόψη, εκτός από τις καταστροφές του πολέμου, η σχετικά υπανάπτυκτη κατάσταση και οι δομές της οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1930, αλλά και οι οργανωτικές και τεχνολογικές αδυναμίες τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου τομέα. Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 η πλειονότητα των δημόσιων επενδύσεων κατευθύνθηκαν στην επαρχιακή οδοποιία και γενικότερα σε συγκοινωνιακά έργα. Δηλαδή σε υποδομές που επηρέαζαν ταυτόχρονα την αγροτική οικονομία και την εξαρτώμενη από αυτήν αστική οικονομία του νησιού.

Στη δεκαετία του 1950 οι προσπάθειες ανάπτυξης της γεωργίας και της κτηνοτροφίας καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές της κεντρικής εξουσίας που εξαντλούνταν σε δανειοδοτήσεις, επιδοτήσεις, επιχορηγήσεις και παρεμβάσεις στο επίπεδο του καθορισμού των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Παράλληλα με τις πολιτικές αυτές μικρής εμβέλειας εγγειοβελτιωτικά έργα είχαν ως αποτέλεσμα ορισμένες ξηρικές καλλιέργειες (ελαιόλαδο, σουλτανίνα, χαρούπια κ.α.), αλλά και ορισμένες αρδευόμενες (εσπεριδοειδή, κηπευτικά προϊόντα) να ωφεληθούν, χωρίς όμως να μεταβληθούν οι υφιστάμενες δομές που θα οδηγούσαν στην αύξηση της παραγωγικότητας της τοπικής οικονομίας. Σταδιακά, κυρίως μετά το 1960, το αναπτυξιακό μοντέλο «γεωργία - τουρισμός», θα αποκτήσει μεγαλύτερη βαρύτητα και θα καθορίσει το μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης του νησιού, από τη στιγμή που η βιοτεχνική και βιομηχανική παραγωγή παρέμεναν στάσιμες.

Η δεκαετία του 1960 είναι σημαντική για έναν ακόμη λόγο. Εμφανίστηκαν σε ορισμένες περιοχές της ανατολικής Κρήτης τα πρώτα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης και οι πρώτες

θετικές οικονομικές επιπτώσεις από την ανάπτυξη του τουρισμού. Οι επιπτώσεις αυτές ήταν εμφανείς σε ένα γενικότερο φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων και ειδικότερα στους τομείς των μεταφορών, του εμπορίου και των κατασκευών. Σχετικά με τη γεωργία, το πρώτο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου ήταν ότι η μείωση του αγροτικού πληθυσμού συνοδεύτηκε από τις θετικές εξελίξεις στην παραγωγή των παραδοσιακών αγροτικών καλλιεργειών όπως του ελαιολάδου, της σουλτανίνας, των επιτραπέζιων σταφυλιών και των εσπεριδοειδών. Την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής ακολούθησε και η κτηνοτροφία. Αναφορικά με τις νέες δυναμικές καλλιέργειες, των εκτός εποχής κηπευτικών και ανθέων, αυτές άρχισαν προς το τέλος της δεκαετίας και δεν κατάφεραν να επηρεάσουν σημαντικά την οικονομία του νησιού.

Οι στρατιωτικοί που αναλαμβάνουν πραξικοπηματικά την εξουσία το 1967, επιχείρησαν εξαρχής να δώσουν νέα ώθηση στην οικονομία. Η γενική φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής των Συνταγματαρχών ήταν η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας με την ταυτόχρονη μείωση της κρατικής παρεμβατικότητας στην οικονομία. Προς αυτή την κατεύθυνση διεύρυναν τα κίνητρα για επενδύσεις, ιδίως σε τομείς άμεσης απόδοσης (τουρισμός, οικοδομή), διέγραψαν τα αγροτικά χρέη, επιζήτησαν τη συνεργασία με ξένους επενδυτές και καθιέρωσαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές, ιδίως για το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο. Επιπλέον οι δικτάτορες εμφάνισαν λιγότερους ενδοιασμούς από όλες τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις στην καθιέρωση ή στη διεύρυνση κινήτρων για την ενθάρρυνση της επενδυτικής δραστηριότητας. Τέλος δε δίστασαν να συνεργαστούν με τον ιδιωτικό τομέα, προκειμένου να αναθέσουν σε αυτόν, αρμοδιότητες σχεδιασμού της ανάπτυξης περιοχών που ως τότε ανήκαν, τυπικά, στη δικαιοδοσία του κράτους. Το πείραμα της Λίττον (Litton Benelux S.A.), αν και τελικά απέτυχε, αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση και ταυτόχρονα καταδεικνύει τα όρια τέτοιων πρωτοβουλιών και συνεργασιών υπό μη ομαλές πολιτικές συνθήκες³².

Η οικονομία της Κρήτης στην περίοδο 1971-1981 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «η δεκαετία του τουρισμού». Στη δεκαετία αυτή άρχισαν να γίνονται ορατές οι επιπτώσεις του τουρισμού στον τομέα των υπηρεσιών, στις μεταφορές και στον κατασκευαστικό τομέα. Η ανάπτυξή του δεν συνδέθηκε μόνο με τις υποδομές που απαιτεί ο τουρισμός (ξενοδοχειακές

---

³² Σύμφωνα με τη δωδεκαετή σύμβαση που υπογράφηκε μετά την άνοδο των Συνταγματαρχών στην εξουσία, η Λίττον αναλάμβανε να προωθήσει την ανάπτυξη δύο περιοχών της χώρας (Δυτική Πελοπόννησος και Κρήτη) έναντι προμήθειας επί των νέων επενδύσεων και κάλυψης του κόστους λειτουργίας από την κυβέρνηση. Πριν από τη δικτατορία είχαν διατυπωθεί αντιρρήσεις κατά της σύμβασης, που τόνιζαν κυρίως την αδυναμία του ελληνικού κράτους να ελέγξει την εταιρία, το υπερβολικό ύψος της αμοιβής και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για επενδύσεις που έκανε την σύμβαση περιττή (Καζάκος, 2007: 271-272). Επιπλέον η Εταιρία Μελετών Οικονομικής και Κοινωνικής Αναπτύξεως στη σχετική ανακοίνωση του Διοικητικού της Συμβουλίου για την αναγκαιότητα της συνεργασίας με τη Λίττον, συμπεραίνει: «...καταλήγομεν ότι, η Σύμβαση L. αποτελεί σημαντικόν βήμα στην πορεία της οικονομικής υποδουλώσεως της χώρας» (1966: 4).

μονάδες, ενοικιαζόμενα διαμερίσματα κλπ.) αλλά πρώτιστα, με το πρόγραμμα των δημοσίων επενδύσεων εκείνης της εποχής. Οι τελευταίες κατευθύνθηκαν στην κατασκευή οδικών αξόνων, αεροδρομίων, λιμενικών έργων, αρδευτικών έργων και στην χωροθέτηση και δημιουργία βιομηχανικών περιοχών. Αλλά και η βιοτεχνία και η βιομηχανία ανταποκρίνεται θετικά. Ιδιαίτερα όσες επιχειρήσεις ενεργοποιούνται στην κατασκευή επίπλων, διακοσμητικών και όσες εξειδικεύονται στην κατασκευή τουριστικών ειδών ωφελήθηκαν σημαντικά (Μαυρομάτης, 1989).

Η περίοδος 1982-2011

Στη δεκαετία του 1980 η οικονομική ανάπτυξη της Κρήτης ξεπερνά τον εθνικό μέσο όρο. Βασικό χαρακτηριστικό της είναι ο δυϊσμός που προκύπτει από την συνύπαρξη δύο ανεπτυγμένων τομέων, του τουρισμού και της γεωργίας. Οι δύο αυτοί κυρίαρχοι τομείς προσδίδουν και τα δύο άλλα χαρακτηριστικά της οικονομίας που είναι ο εξαγωγικός προσανατολισμός στις διεθνείς αγορές και ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές και η κυκλικότητα που οφείλεται στις ετήσιες διακυμάνσεις του τουρισμού και της ελαιοκαλλιέργειας. Οι αδυναμίες - προβλήματα της τοπικής οικονομίας αφορούν εγγενή χαρακτηριστικά των δύο ανεπτυγμένων τομέων αλλά και το μικρό βαθμό των διατομεακών συνεργιών.

Τη δεκαετία του 1990 η σταθεροποίηση της οικονομικής δραστηριότητας στον πρωτογενή τομέα και η δυναμική ανάπτυξη των υπηρεσιών και ιδιαίτερα του τουρισμού έχουν δημιουργήσει μια ισορροπία στην αγορά εργασίας. Η Περιφέρεια Κρήτης κατατάσσεται πρώτη με δεύτερη την Αττική. Η ισχυρή αναπτυξιακή δυναμική της Κρήτης δεν θα συνοδευτεί με την ανάλογη άρση των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων. Σημαντικά προβλήματα εντοπίζονται στις ορεινές ζώνες και τις ζώνες της ενδοχώρας. Αυτά αφορούν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων, στην προστασία και ανάδειξη του φυσικού περιβάλλοντος και στην μετακίνηση του πληθυσμού των περιοχών αυτών στα αστικά κέντρα του νησιού. Ενώ στο πλαίσιο των ΜΟΠ Κρήτης και του Α' ΚΠΣ οι χρηματοοικονομικοί πόροι στον τομέα του τουρισμού κατευθύνθηκαν κυρίως στα ιδιωτικά τουριστικά καταλύματα και στην ανάδειξη των τουριστικών πόρων, στο Β' ΚΠΣ η πλειοψηφία των πόρων για τον τουρισμό - πολιτισμό διατίθεται σε ειδικές τουριστικές υποδομές (μαρίνες), παρεμβάσεις σε ιστορικά κέντρα πόλεων, αναδείξεις μνημείων και περιοχών με αξιόλογα στοιχεία φυσικού περιβάλλοντος. Κύριο χαρακτηριστικό αυτών των παρεμβάσεων είναι η ανάδειξη ειδικών τουριστικών πόρων· ανάδειξη που σχετίζεται με την πρόθεση αναβάθμισης του προσφερόμενου τουριστικού προϊόντος.

Εκτενείς αναφορές στην άρση των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων έχουμε και στο ΕΣΠΑ 2007-2013³³. Οι τελευταίες ευελπιστείται ότι θα αμβλυνθούν από την υλοποίηση αρχικά σταθεροποιητικών και στη συνέχεια εστιασμένων «επιταχυντικών αναπτυξιακών πολιτικών» που θα οδηγήσουν στην πραγματική σύγκλιση των ελληνικών περιφερειών στον ευρωπαϊκό μέσο όρο με όρους κοινωνικής, οικονομικής και χωρικής συνοχής (Ε.Π. «Κρήτης-Νήσων Αιγαίου, 2007: 95, 107).

Σε εθνικό επίπεδο το πρόβλημα των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων συνδέεται με δράσεις ανάπτυξης των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών και του νησιωτικού χώρου με την εφαρμογή ενός πολυλειτουργικού προτύπου ανάπτυξης. Ιδιαίτερα για το νησιωτικό χώρο κύρια στοιχεία αυτής της στρατηγικής αποτελούν η ανασυγκρότηση ενός βιώσιμου παραγωγικού προτύπου που θα στηρίζεται στην ενίσχυση της ιδιωτικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, στην επίλυση των κρίσιμων ζητημάτων προσπελασιμότητας και υποδομών των νησιών και στην προστασία του φυσικού και πολιτιστικού τους περιβάλλοντος (ΕΣΠΑ, 2007: 86-89).

Το πρόβλημα των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων στην Κρήτη δε σχετίζεται τόσο με ζητήματα προσπελασιμότητας όσο «στη μειωμένη δυνατότητα πρόσβασης από το χωρικό σύστημα του νοτίου τμήματος της προς τον άξονα της βόρειας ακτής και κατά συνέπεια προς τους άξονες ανάπτυξης του ελληνικού χώρου (Ε.Π. «Κρήτης-Νήσων Αιγαίου, 2007: 18). Το πρόβλημα αυτό, βέβαια, δε διατυπώνεται για πρώτη φορά. Στο ΠΕΠ Κρήτης 2000-2006 αναφέρεται:

---

¹² Το ΕΣΠΑ 2007-2013 αποτελεί το έγγραφο αναφοράς για τον προγραμματισμό των Ταμείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε εθνικό επίπεδο για την περίοδο 2007-2013. Εκπονήθηκε στο πλαίσιο της νέας στρατηγικής προσέγγισης για την Πολιτική Συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με την οποία το ΕΣΠΑ «...εξασφαλίζει ότι η συνδρομή από τα Ταμεία συμβαδίζει με τις κοινοτικές στρατηγικές κατευθυντήριες γραμμές για τη συνοχή και προσδιορίζει το σύνδεσμο μεταξύ των κοινοτικών προτεραιοτήτων αφενός και του εθνικού προγράμματος μεταρρυθμίσεων αφετέρου». Η στοχοθεσία του ΕΣΠΑ διατυπώθηκε σε τέσσερα επίπεδα: α) στο επίπεδο των στρατηγικών στόχων του ΕΣΠΑ, β) στο επίπεδο των θεματικών (5) και χωρικών (3) προτεραιοτήτων, όπως απαιτείται από το Γενικό Κανονισμό των Ταμείων, γ) στο επίπεδο των Γενικών Στόχων (17), στους οποίους αναλύεται κάθε θεματική προτεραιότητα και δ) στο επίπεδο των ειδικών στόχων και των κύριων μέσων επίτευξής τους. Η αρχιτεκτονική των Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΕΠ) του ΕΣΠΑ 2007-2013 διαμορφώθηκε έτσι ώστε να υλοποιηθούν με το βέλτιστο τρόπο οι στρατηγικές επιλογές της χώρας, ενώ λήφθηκαν υπόψη τα νέα δεδομένα της προγραμματικής περιόδου 2007-2013. Το νέο σχήμα χαρακτηρίζεται από μικρότερο πλήθος Επιχειρησιακών Προγραμμάτων σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο 2000-2006, που οδηγεί σε πιο ευέλικτο σχήμα διαχείρισης: ο στρατηγικός σχεδιασμός της χώρας για την περίοδο 2007-2013 θα υλοποιηθεί μέσα από οκτώ (8) Τομεακά ΕΠ, πέντε (5) Περιφερειακά ΕΠ και δεκατέσσερα (14) Προγράμματα Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας. Την περίοδο 2007-2013 το σύνολο των υποδομών προσπελασιμότητας θα υλοποιηθεί πλέον στο πλαίσιο ενός τομεακού ΕΠ, ενώ για τους τομείς της υγείας και του πολιτισμού δεν θα υπάρχει πλέον διακριτό ΕΠ και οι σχετικές δράσεις θα υλοποιηθούν από Περιφερειακά και Τομεακά Επιχειρησιακά Προγράμματα. [Πηγή: <http://www.espa.gr/el/Pages/staticWhatIsESPA.aspx>. Πρόσβαση, 27/3/2011].

«Οι ενδοπεριφερειακές ανισότητες χαρακτηρίζονται από έντονο χωρικό δυϊσμό μεταξύ του βορείου και ανεπτυγμένου τμήματος της Κρήτης και της ενδοχώρας μαζί με τις νότιες ακτές και τα μικρότερα νησιά. Ειδικότερα υπάρχει υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων στο βόρειο παραλιακό τμήμα, όπου εκεί χωροθετούνται και τα μεγάλα αστικά κέντρα-πρωτεύουσες των νομών, καθώς και οι σημαντικότερες υποδομές (λιμάνια, αεροδρόμια), σε αντίθεση με τις υπόλοιπες περιοχές που χαρακτηρίζονται από χωρική διασπορά του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων σε πολυάριθμους μικρούς οικισμούς. Όσον αφορά τις διανομαρχιακές ανισότητες βασικό χαρακτηριστικό είναι η κυριαρχία του Ν. Ηρακλείου μιας και εκεί συγκεντρώνεται ο μισός πληθυσμός της Περιφέρειας. Οι Ν. Ηρακλείου και Λασιθίου είναι οι πιο ανεπτυγμένοι νομοί της Περιφέρειας. Έχουν κατά κεφαλήν ΑΕΠ αισθητά πάνω από το μέσο εθνικό όρο, ενώ τα τελευταία χρόνια και ο Νομός Χανίων, που έχει φτάσει το επίπεδο του εθνικού μέσου κατά κεφαλήν ΑΕ, δείχνει τάσεις υπέρβασής του. Ο Νομός Ρεθύμνης είναι ο μόνος της Περιφέρειας Κρήτης που έχει μείνει κάτω από τον εθνικό μέσο όρο αν και δείχνει και αυτός κάποιες τάσεις βελτίωσης της θέσης του... Πέρα από τις διανομαρχιακές ανισότητες, υφίστανται έντονες ενδονομαρχιακές ανισότητες με κύριο χαρακτηριστικό τις ανισότητες μεταξύ αστικών κέντρων και υπόλοιπων οικισμών, καθώς και την υποβάθμιση των ορεινών και των εσωτερικών ζωνών» (ΠΕΠ Κρήτης, 2004: 8-9).

Οι στόχοι, οι επιδιώξεις και τα μέσα επίτευξής τους που αναφέρονται στο Ε.Π. «Κρήτης-Νήσων Αιγαίου» δεν αποτελούν κάτι καινούριο αναφορικά με τη γενικότερη αντίληψη του κεντρικού κράτους για το πώς θα επιτευχθεί η περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας ή, ακόμη πιο συγκεκριμένα, σε ποιους κλάδους της οικονομίας θα επικεντρωθεί. Μια προσεκτική ανάγνωση, για παράδειγμα, του «Σχεδίου Περιφερειακής Ανάπτυξης» της Περιφέρειας Κρήτης αποκαλύπτει ότι οι αναπτυξιακοί στόχοι που είχαν τεθεί στην προηγούμενη προγραμματική περίοδο (3^η) διατυπώνονται ξανά και στην τρέχουσα.

Ειδικότερα όλα τα κείμενα της Περιφέρειας Κρήτης για την περίοδο 2000-2006 εστίαζαν στην ενίσχυση του κεντρικού ρόλου της Περιφέρειας στο νησιωτικό χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου αλλά και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν οι επιμέρους στόχοι και δράσεις που επεδίωκαν την ενδυνάμωση της εξωστρέφειας της οικονομίας της Κρήτης, μέσα από την ενίσχυση της *επιχειρηματικότητας* στο δευτερογενή και

τριτογενή τομέα καθώς επίσης και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας του πρωτογενή τομέα. Το συμπέρασμα που εξάγεται από τα κείμενα προγραμματισμού της Περιφέρειας στο τέλος της δεύτερης προγραμματικής περιόδου (Β' ΚΠΣ, 1994-1999), είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό που κατατέθηκε για την τρίτη (Γ' ΚΠΣ, 2000-2006) αλλά και για την περίοδο που διανύουμε: ισόρροπη ανάπτυξη με την ταυτόχρονη βελτίωση των συνθηκών ποιότητας ζωής των κατοίκων του νησιού³⁴.

Σύμφωνα με τα στοιχεία των Περιφερειακών Λογαριασμών της ΕΛ. ΣΤΑΤ., το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Κρήτης διατηρείται διαχρονικά σε επίπεδα της τάξης του 5% ως προς το αντίστοιχο της χώρας και διαμορφώθηκε το 2011 στα 10.197 εκατομμύρια ευρώ. Ο νομός Ηρακλείου κατέχει την πρώτη θέση (49,05%), ως προς τη συμμετοχή του στο περιφερειακό προϊόν· ακολουθείται από το νομό Χανίων (25,14%), ενώ σε χαμηλότερα επίπεδα διαμορφώνεται η αντιπροσώπευση των νομών Λασιθίου (12,17%) και Ρεθύμνου (13,64%).

Πίνακας 9: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Κρήτη / Νομοί)

	ΕΤΟΣ								
	2000	2004	2005	2006	2007	2008*	2009*	2010*	2011*
Σύνολο Ελλάδας	136.281	185.266	193.050	208.622	223.160	233.198	231.081	222.151	208.532
Κρήτη	7.330	9.730	9.749	10.471	10.964	11.473	11.399	10.875	10.197
Ηράκλειο	3.708	5.057	4.682	5.106	5.349	5.736	5.523	5.377	5.002
Λασιθί	936	1.150	1.217	1.297	1.421	1.363	1.478	1.342	1.241
Ρέθυμνο	1.012	1.234	1.424	1.385	1.408	1.481	1.519	1.406	1.390
Χανιά	1.674	2.289	2.426	2.683	2.786	2.893	2.880	2.749	2.563
Κρήτη / Σύνολο Ελλάδας	5,38%	5,25%	5,04%	5,01%	4,91%	4,92%	4,93%	4,90%	4,89%
Ηράκλειο / Κρήτη	50,59%	51,97%	48,02%	48,76%	48,79%	49,99%	48,45%	49,45%	49,05%
Λασιθί / Κρήτη	12,77%	11,82%	12,48%	12,39%	12,96%	11,88%	12,97%	12,34%	12,17%
Ρέθυμνο / Κρήτη	13,81%	12,68%	14,61%	13,23%	12,84%	12,91%	13,32%	12,93%	13,64%
Χανιά / Κρήτη	22,84%	23,53%	24,89%	25,63%	25,41%	25,22%	25,26%	25,28%	25,14%

Πηγή: Περιφέρεια Κρήτης, 2011: 20, Για τα έτη 2000 & 2004

Πηγή: ΕΛ. ΣΤΑΤ., ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ, Για τα έτη 2005-2011

* Προσωρινά Στοιχεία

Από το 2000 και μετά ο πρωτογενής τομέας στην Κρήτη συνεχίζει να έχει σημαντική συμμετοχή στη διαμόρφωση όλων των μακροοικονομικών μεγεθών της, αν και εμφανίζει

³⁴ Πρόκειται για τις προηγούμενες προγραμματικές περιόδους που σχετίζονται με παλαιότερες χρηματοδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς την Ελλάδα που ξεκινούν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η πρώτη παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ) τα οποία θεωρούνται ως η αφετηρία άσκησης της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής. Στην Ελλάδα καταρτίστηκαν επτά ΜΟΠ: Κρήτης, Μακεδονίας και Θράκης, Δυτικής Ελλάδας και Πελοποννήσου, Νήσων Αιγαίου Πελάγους, Ανατολικής Κεντρικής Ελλάδας, Αττικής και ένα θεματικό στον τομέα της Πληροφορικής. Η αναπτυξιακή αυτή στρατηγική που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα από το 1984 μέχρι και το 1993, διάστημα που καλύπτει τόσο τα ΜΟΠ όσο και το Α' Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ), χαρακτηρίστηκε κυρίως από τη μεγάλη διασπορά των διαθέσιμων πόρων σε μικρά έργα υποδομής σε ολόκληρη τη χώρα. Οι πόροι του Β' Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης (1994-1999) κατευθύνθηκαν σε έργα υποδομής εθνικής σημασίας που στόχευαν στην ενίσχυση της εξωστρέφειας της ελληνικής οικονομίας, στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, στην αναβάθμιση του περιβάλλοντος κ.λπ. Στο Γ' Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης (2000-2006) οι χρηματοδοτικοί πόροι κατευθύνονται στην αντιμετώπιση των βασικών ελλείψεων στις υποδομές, της ανάπτυξης των ανθρώπινων πόρων και της παραγωγικότητας. Τέλος, εκτός από το ΚΠΣ στο διάστημα 2000-2006, κεφάλαια εισρέουν στην Ελλάδα από την Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω των Κοινωνικών Πρωτοβουλιών και του Ταμείου Συνοχής. [Πηγή: www.hellaskps.gr, Πρόσβαση, 27/3/2011].

σημεία σημαντικής υποχώρησης. Η μέση έκταση του αγροτεμαχίου είναι μόλις 5,8 στρέμματα ανά εκμετάλλευση. Οι αρδευόμενες εκτάσεις αντιστοιχούν περίπου στο ένα τρίτο των καλλιεργούμενων εκτάσεων ή στο ένα τέταρτο της γεωργικής γης. Αναφορικά με τη διάρθρωση των καλλιεργειών, οι διαφοροποιήσεις σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα είναι σημαντικές και αναδεικνύουν την «παραδοσιακή» εξειδίκευση της Κρήτης στην ελαιοκαλλιέργεια και στην αμπελοκαλλιέργεια. Αυτές οι δύο καλλιέργειες αντιστοιχούν περίπου στο 60% της γεωργικής γης, ενώ στο σύνολο της χώρας δεν ξεπερνούν το 22%. Τα κηπευτικά αν και καλύπτουν μόνο το 3% της καλλιεργούμενης γης, αποτελούν για την Κρήτη μια πολύ σημαντική πηγή εισοδήματος και, επιπλέον, οι θερμοκηπιακές καλλιέργειες καλύπτουν το 50% (ή 20.000 στρέμματα) του συνόλου της χώρας (ΠΕΠ Κρήτης, 2004: 5· ΚΕΤΑ 2007: 18-19).

Η κτηνοτροφία έχει κατά κύριο λόγο εκτατικό χαρακτήρα, με μικρό αριθμό οργανωμένων κτηνοτροφικών μονάδων. Το μεγαλύτερο τμήμα του ζωϊκού κεφαλαίου αποτελείται από αιγοπρόβατα ελευθέρως βοσκής. Σημαντικές είναι όμως οι προοπτικές ανάπτυξης στην παραγωγή σκληρών τυριών, όπου η κρητική κτηνοτροφία συμμετέχει κατά 25% στην εγχώρια παραγωγή. Παρά το νησιωτικό χαρακτήρα της Περιφέρειας, η αλιεία αντιμετωπίζει προβλήματα που εντοπίζονται κυρίως στην έλλειψη υποδομών, διαχείρισης και εμπορίας των αλιευμάτων, εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης του αλιευτικού στόλου και των μεθόδων αλιείας. Τέλος, στη μελισσοκομία υπάρχουν προοπτικές ανάπτυξης τόσο λόγω του κλίματος όσο και λόγω της υπάρχουσας χλωρίδας (ΠΕΠ Κρήτης, 2004: 5).

Η μεταποίηση στην Κρήτη συνδέεται κύρια με την επεξεργασία προϊόντων του πρωτογενή (τρόφιμα - ποτά) αλλά και με κλάδους των δομικών υλικών και των πλαστικών. Στις επιχειρήσεις της αναλογεί το 1,7% του κύκλου εργασιών των μεταποιητικών και κατασκευαστικών μονάδων της χώρας, το 3,4% του κύκλου εργασιών των εμπορικών και το 2,9% του κύκλου των επιχειρήσεων παροχής υπηρεσιών. Η Κρήτη συγκεντρώνει μόνο το 2,8% των μεγάλων επιχειρήσεων βιομηχανίας (ΑΕ και ΕΠΕ) με περισσότερες από τις μισές να είναι εγκατεστημένες στο νομό Ηρακλείου. Ο μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά επιχείρηση είναι 31 άτομα ενώ η ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής ανέρχεται στο 1,3% της εθνικής παραγωγής. Τα μεγέθη των κυριότερων μεταποιητικών κλάδων της Κρήτης σε σχέση με την αντίστοιχη εθνική παραγωγή (στοιχεία έτους 2001) είναι: βιομηχανία τροφίμων και ποτών, κλωστοϋφαντουργικές ύλες, κατασκευή μεταλλικών προϊόντων και κατασκευή άλλων προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά. Αναφορικά με το σύνολο των μεταποιητικών επιχειρήσεων στην Κρήτη κατά το έτος 2000 δραστηριοποιούνταν περισσότερες από 2.000

επιχειρήσεις. Τέλος, σε σχέση με τα οικονομικά μεγέθη του κλάδου σε επίπεδο επικράτειας (μη συμπεριλαμβανομένου του κλάδου επεξεργασίας πετρελαίου) για το έτος 2003 το εργατικό κόστος ανά επιχείρηση αυξήθηκε κατά 0,7% σε σχέση με το έτος 2002, οι πωλήσεις κατά 8,8% και τα προ φόρου κέρδη κατά 14,2%. Εντυπωσιακό είναι επίσης το γεγονός ότι οι ακαθάριστες επενδύσεις ανά επιχείρηση αυξήθηκαν κατά 18,6% (ΚΕΤΑ, 2004: 45-46).

Ο δευτερογενής τομέας συνεισφέρει το 19,4% της συνολικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της χώρας το έτος 2005 σε σύγκριση με το 4% του πρωτογενούς τομέα. Η Περιφέρεια Κρήτης συνεισφέρει το 3,5% της συνολικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της χώρας σε αυτόν τον τομέα και είναι μόλις στην όγδοη θέση στην περιφερειακή συμμετοχή (ΚΕΤΑ, 2008: 18). Παρόλα αυτά η μεταποίηση των προϊόντων του πρωτογενή τομέα εμφανίζει προβλήματα οργάνωσης, ποιότητας, σχεδιασμού, τυποποίησης, καθώς και εκσυγχρονισμού των παραγωγικών υποδομών. Τα προβλήματα συνδέονται επίσης και με την αδυναμία οργάνωσης εμπορικών δικτύων για την προώθηση της τοπικής παραγωγής στις διεθνείς αγορές. Η σύνδεση μεταποίησης και υπηρεσιών, η δικτύωση καθώς και η σύνδεση με τα ερευνητικά κέντρα βρίσκεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Ανεπαρκής χαρακτηρίζεται και η χωροταξική οργάνωση της μεταποίησης με αποτέλεσμα να προκαλεί περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις και να δέχεται πιέσεις από την οικιστική επέκταση και την ανάπτυξη των άλλων τομέων της τοπικής οικονομίας (ΠΕΠ Κρήτης, 2004: 6).

Ο τουρισμός είναι ο πιο αναπτυσσόμενος κλάδος. Το ΑΕΠ του τομέα σημειώνει συνεχή αύξηση, ενώ για το διάστημα 1991-1994 η αύξησή του είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της χώρας. Ωστόσο, ο κλάδος παρά τη δυναμικότητά του, αντιμετωπίζει προβλήματα με κυριότερο αυτό της έντονης εποχικότητας (ΠΕΠ Κρήτης, 2004: 6). Συνοψίζοντας θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η Κρήτη, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, παράγει το 8,2% της αγροτικής παραγωγής, το 1,1% της μεταποιητικής και το 5,8% των υπηρεσιών. Στον πίνακα που ακολουθεί απεικονίζεται το σύνολο του παραγόμενου τομεακού ΑΕΠ κατά νομό ως προς το σύνολο τόσο του κρητικού ΑΕΠ όσο και του συνόλου της χώρας για το έτος 2001.

Πίνακας 10: Διάρθρωση ΑΕΠ κατά τομείς (%) - Έτος 2001

ΤΟΜΕΑΣ	ΝΟΜΟΣ					
	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΧΑΝΙΩΝ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	ΚΡΗΤΗ	ΕΛΛΑΔΑ
Πρωτογενής	11,2	9,0	11,9	12,0	10,8	7,0
Δευτερογενής	11,0	8,9	14,1	9,8	10,7	21,4
Τριτογενής	77,8	82,1	74,1	78,2	78,4	78,4

Πηγή: ΚΕΤΑ, 2004: 25

Η σύγκριση των τομεακών κατανομών του κρητικού ΑΕΠ με τα αντίστοιχα μεγέθη στο σύνολο της χώρας, δείχνει αφενός τη μεγάλη σημασία του πρωτογενή και τριτογενή τομέα και αφετέρου την υστέρηση του δευτερογενή, του οποίου η συμμετοχή στο εθνικό μέσο όρο είναι ακριβώς η μισή. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την κατάταξη της Περιφέρειας Κρήτης στην τρίτη από το τέλος θέση στο σύνολο των περιφερειών της χώρας, όπως δείχνει και ο επόμενος πίνακας.

Πίνακας 11: Διάρθρωση ΑΕΠ ανά Περιφέρεια / Παραγωγικοί τομείς (2002)

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΔΙΑΦΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΕΠ ΑΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ (2002)					
	ΓΕΩΡΓΙΑ		ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ		ΥΠΗΡΕΣΙΣ	
	%	ΚΑΤΑΤΑΞΗ	%	ΚΑΤΑΤΑΞΗ	%	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Ανατ. Μακεδονίας-Θράκης	16,9	1	26,4	4	56,6	12
Κεντρικής Μακεδονίας	6,2	12	24,6	5	69,2	6
Δυτικής Μακεδονίας	12,5	6	30,9	2	56,7	11
Ήπειρος	9,8	9	17,3	10	72,9	5
Θεσσαλίας	16,3	2	21,4	6	62,2	9
Ιονίων Νήσων	8,0	10	10,0	12	82,0	2
Δυτικής Ελλάδας	13,7	4	18,4	9	67,8	7
Στερεάς Ελλάδας	11,2	7	40,1	1	48,8	13
Αττικής	0,7	13	20,6	7	78,7	3
Πελοποννήσου	13,4	5	27,8	3	58,7	10
Βορείου Αιγαίου	14,1	3	19,2	8	66,7	8
Νοτίου Αιγαίου	7,0	11	6,9	13	86,0	1
Κρήτης	10,7	8	11,1	11	78,2	4

Πηγή: ΚΕΤΑ, 2004: 24-25

Οι διαπιστώσεις αυτές φαίνεται να επιβεβαιώνονται και με βάση πρόσφατα στοιχεία που δείχνουν ακριβώς τη συνεχή πτώση του πρωτογενή τομέα σε σχέση με τον τριτογενή αλλά και το δευτερογενή που έχει βελτιώσει τη συμμετοχή του στην τομεακή κατανομή του κρητικού ΑΕΠ.

Πίνακας 12: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία τομέων οικονομίας Κρήτης

	Πρωτογενής Τομέας			Δευτερογενής Τομέας			Τριτογενής Τομέας		
	2000	2004	2008	2000	2004	2008	2000	2004	2008
Σύνολο Ελλάδας	7.933	8.172	6.575	25.224	31.184	37.990	87.224	127.183	165.098
Κρήτη	650	872	626	795	1.197	1.574	5.030	6.677	9.175
Ηράκλειο	271	358	256	411	647	804	2.594	3.541	4.862
Λασιθί	91	117	148	83	126	198	653	790	1.120
Ρέθυμνο	133	207	77	115	137	193	646	765	1.093
Χανιά	155	190	145	186	287	379	1.137	1.581	2.099
Ελλάδα	6,59%	4,91%	3,14%	20,95%	18,72%	18,12%	72,46%	76,37%	78,74%
Κρήτη	10,04%	9,97%	5,50%	12,28%	13,69%	13,84%	77,68%	76,34%	80,66%
Ηράκλειο	8,27%	7,88%	4,32%	12,55%	14,23%	13,58%	79,18%	77,89%	82,10%
Λασιθί	11,00%	11,33%	10,10%	10,04%	12,20%	13,51%	78,96%	76,48%	76,40%
Ρέθυμνο	14,88%	18,67%	5,65%	12,86%	12,35%	14,16%	72,26%	68,98%	80,19%
Χανιά	10,49%	9,23%	5,53%	12,58%	13,95%	14,45%	76,93%	76,82%	80,02%

Πηγή: Περιφέρεια Κρήτης, 2011: 21

Η ανάπτυξη του τουρισμού

Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα μεταπολεμικά ακολούθησε σχεδόν μια γραμμική εξέλιξη και κατευθύνθηκε από τα αστικά κέντρα προς την περιφέρεια. Ο Π. Τσάρτας (2010: 15-23) συνοψίζοντας τις μελέτες που ασχολήθηκαν με την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού σχηματοποιεί τα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης σε τρεις περιόδους: α) 1950-1965, β) 1965-1985 και γ) 1985 και μετά. Όπως ο ίδιος σημειώνει «η προσπάθεια να προσεγγίσει κανείς την πορεία της τουριστικής ανάπτυξης μιας χώρας μέσα από μια εξελικτική και λειτουργική θεώρηση ενέχει, αναμφίβολα, κινδύνους σχηματοποίησης» (Τσάρτας, 2010: 15).

Στην πρώτη περίοδο ο τουρισμός στην Ελλάδα είναι κυρίως περιηγητικής μορφής με σημείο αναφοράς την Αθήνα. Το γεγονός αυτό οφείλεται στις περιορισμένες δυνατότητες πρόσβασης στις άλλες περιοχές της χώρας. Αν και σημειώνονται προσπάθειες «δημιουργίας διοικητικής υποδομής καθώς και μεμονωμένες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες από το εσωτερικό και το εξωτερικό εντούτοις οι κρατικοί ιθύνοντες δεν θεωρούν σημαντική την αναπτυξιακή δυναμική του τουρισμού» (Τσάρτας, 2010: 17). Οι τουρίστες εκείνης της περιόδου επισκέπτονται περιοχές με αρχαιολογικό ενδιαφέρον (Πελοπόννησο, Δελφοί, Αττική), ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 αρχίζει να γίνεται γνωστή η Μύκονος εξαιτίας της οποίας αναδεικνύονται τα επόμενα χρόνια, ως τουριστική περιοχή, τα νησιά των Κυκλάδων. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1950 η κατάσταση από πλευράς υποδομών αρχίζει να βελτιώνεται, χωρίς όμως να υπάρχουν, εκτός από τα αστικά κέντρα ξενοδοχειακές μονάδες ικανές να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των πελατών τους.

Στην περίοδο 1956-1985 αναπτύσσεται με ταχείς ρυθμούς μια υποδομή η οποία έχει ως στόχο να εξυπηρετήσει τα πρότυπα των αλλοδαπών τουριστών που επισκέπτονται τη χώρα και στοχεύουν στον τύπο του τουρισμού των διακοπών του καλοκαιριού με έμφαση στην ξεκούραση και την ψυχαγωγία. Ως αποτέλεσμα, ο περιηγητικός - πολιτιστικός τουρισμός περνά γρήγορα σε δεύτερη μοίρα παίρνοντας για τους περισσότερους τουρίστες το χαρακτήρα μιας γρήγορης επίσκεψης στα «αρχαία μνημεία». Η αύξηση του αριθμού των τουριστών και η σχετικά μεγάλη διάρκεια παραμονής τους στη χώρα επιβάλλουν τη δημιουργία σύγχρονων υποδομών σε τρεις τουλάχιστον τομείς: στα καταλύματα, στη διακίνηση των τουριστών και στην πρακτόρευση του τουρισμού. Στην περίοδο αυτή τέθηκαν οι βάσεις για τη συστηματικότερη ανάπτυξη του συνόλου του τουριστικού τομέα της χώρας. Πληθαίνουν και επεκτείνονται στις διάφορες περιοχές της χώρας τα καταλύματα όλων των κατηγοριών, ιδρύονται εταιρίες και οργανώνονται κρατικές υπηρεσίες που ασχολούνται με την προώθηση

του τουρισμού καθώς και με τη διακίνηση των τουριστών. Επιπλέον αυξάνονται τα πρακτορεία που ασχολούνται αποκλειστικά με τον αλλοδαπό τουρισμό, ενώ στις τουριστικές περιοχές πολλαπλασιάζονται τα τουριστικά πρακτορεία που παρέχουν υπηρεσίες όπως: οργανωμένες εκδρομές, ενοικίαση καταλυμάτων, ενοικίαση αυτοκινήτων. Οι τουριστικές περιοχές πολλαπλασιάζονται σε όλη την παραλιακή ζώνη και τους νησιωτικούς νομούς της χώρας, ενώ αρκετές από αυτές εξαρτούν την ανάπτυξή τους αποκλειστικά από τον τουρισμό.

Η κρατική πολιτική ενισχύει την τουριστική ανάπτυξη με επενδύσεις σε υποδομές και επιχειρήσεις αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τον τουρισμό σε ένα από τους βασικούς παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η παρεμβολή της δικτατορίας είναι καταλυτική επειδή ενισχύει συστηματικά ανορθολογικές επενδύσεις του ιδιωτικού τομέα με αποτέλεσμα να υπάρχει αδυναμία αποπληρωμής των δανείων τα επόμενα χρόνια, αλλά και υποβάθμιση του περιβάλλοντος και των παρεχόμενων υπηρεσιών. Σε αυτό το στάδιο ο τουρίστας αποκτά τα χαρακτηριστικά του *πελάτη* και συχνά του *προϊόντος*. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τις σημαντικές αλλαγές στην κοινωνικοοικονομική δομή των τουριστικών περιοχών, τα κίνητρα των τουριστών που επισκέπτονται τη χώρα και τα οργανωτικά χαρακτηριστικά της νέας τουριστικής υποδομής που έχει δημιουργηθεί στις τουριστικές περιοχές. Στην πλειονότητά τους οι τουρίστες ακολουθούν τις οργανωμένες εκδρομές του πακέτου των *tour operators* στο εσωτερικό της χώρας και η αυτονομία της προηγούμενης περιόδου σταθερά περιθωριοποιείται. Η μαζικότητα ορισμένων τουριστικών περιοχών οδηγεί πολλούς τουρίστες στην αναζήτηση νέων, με αποτέλεσμα το πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού που επικράτησε στη Ρόδο, την Κέρκυρα και τις Κυκλάδες να μεταφέρεται σταδιακά - με κάποιες παραλλαγές - και σε άλλες περιοχές της χώρας (Βόρειες Σποράδες, Δωδεκάνησα, Χαλκιδική και Ιόνια Νησιά).

Επίσης στην περίοδο αυτή αυξάνονται σταδιακά και τα ταξίδια των Ελλήνων προς τις τουριστικές περιοχές αν και πολλές από αυτές είναι πολύ ακριβές για τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς της μεσαίας τάξης της εποχής. Αναπτύσσονται σταδιακά τα κάμπινγκ και τα συμπληρωματικά καταλύματα οικογενειακού τύπου - πολλά από τα οποία λειτουργούν παράνομα και χωρίς προδιαγραφές με αποτέλεσμα να γίνονται αιτία υποβάθμισης των υπηρεσιών και αρνητικών σχολίων από τους τουρίστες. Αυξάνεται επίσης ο αριθμός των παραθεριστικών κατοικιών σε περιοχές γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα και σε γειτονικούς προς αυτά νομούς με χρήστες ιδιοκτήτες ή ενοικιαστές κυρίως Έλληνες. Αρκετοί είναι και οι αλλοδαποί που αποκτούν παραθεριστική κατοικία στη χώρα, αλλά αυτοί στρέφονται κατά

κύριο λόγο στις γνωστές και φημισμένες τουριστικές περιοχές (Κυκλάδες, Ρόδο, Κέρκυρα, Χαλκιδική, Βόρειες Σποράδες).

Η περίοδος από το 1985 μέχρι σήμερα κυριαρχείται από τα πλήρως οργανωμένα τουριστικά πακέτα ενώ ο αριθμός των τουριστών που επισκέπτονται τη χώρα αυξάνεται σταθερά πλησιάζοντας τον αριθμό του συνολικού πληθυσμού. Ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των τουριστών έρχεται στη χώρα με ναυλωμένες πτήσεις (charter), ενώ πολλοί από τους τουρίστες επισκέπτονται και παραμένουν μόνο στην περιοχή του τελικού τους προορισμού, χωρίς να επιδιώκουν να γνωρίσουν την ευρύτερη περιοχή παρά μόνο αποσπασματικά. Με τον τρόπο αυτό μειώνεται η μέση διάρκεια παραμονής και τα μεγάλα αστικά κέντρα σταδιακά περιθωριοποιούνται και μετατρέπονται σε σταθμούς ή πύλες εισόδου και εξόδου των τουριστών από τη χώρα.

Το ταξίδι στην Ελλάδα πραγματοποιείται ουσιαστικά μέσα από διαδικασίες που έχουν ξεκινήσει από την προηγούμενη περίοδο - ένα ταξίδι σε συγκεκριμένους τουριστικούς προορισμούς ή ακόμα και σε έναν μόνο προορισμό της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο ο «προορισμός» αποκτά πλέον αυτοδύναμη σημασία στις διαδικασίες προσφοράς και ζήτησης του τουριστικού προϊόντος. Οι τουριστικές περιοχές όλο και περισσότερο τυποποιούνται με στόχο να ανταποκριθούν στα χαρακτηριστικά της ζήτησης των σύγχρονων τουριστών - καταναλωτών, οι οποίοι στην πλειονότητά τους προέρχονται από την Ευρώπη. Η Ελλάδα γίνεται πλέον ένας «κλασικός» προορισμός στο μεσογειακό χώρο και η παρουσία των tour operators τόσο στη διαδικασία διαμόρφωσης των τουριστικών πακέτων όσο και στη διακίνηση των τουριστών στους διάφορους προορισμούς είναι καθοριστική. Οι τουρίστες πλέον είναι συχνότερα *προϊόντα* παρά *πελάτες* αφού το πλαίσιο συνάντησής τους με τους ντόπιους στις περισσότερες περιπτώσεις δεν επιτρέπει καμία ουσιαστική επαφή. Η τουριστική ανάπτυξη αυτού του τύπου ανέδειξε τις εγγενείς της αδυναμίες που οδήγησαν στην υποβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών ως αποτέλεσμα της ταχύτατης αύξησης των τουριστικών επιχειρήσεων σε πολλές περιοχές της χώρας, της έλλειψης εκπαίδευσης και ελέγχου και του υπερεπαγγελματισμού σε όλους τους τύπους τουριστικής απασχόλησης. Επιπλέον οι όποιες παρεμβάσεις του κράτους προς την κατεύθυνση της θέσπισης κάποιων κανόνων που θα ήταν αποδεκτοί από όλους τους εμπλεκόμενους στον τουρισμό φορείς, δεν ήταν αποτελεσματικές διότι προσέκρουαν σε παγιωμένα και συχνά αντικρουόμενα επιχειρηματικά συμφέροντα.

Η ταχεία ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα το σχεδιασμό από την κεντρική πολιτική εξουσία αρκετών προγραμμάτων για την καλύτερη οργάνωση των

τουριστικών κέντρων της χώρας: πενταετές πρόγραμμα 1966 - 1970, πρόγραμμα για την οργανική ένταξη του προγράμματος τουριστικής ανάπτυξης στα πλαίσια της περιφερειακής ανάπτυξης (1968-1972), πρόγραμμα για την επιλογή του προσανατολισμού της τουριστικής ανάπτυξης (1976-1980). Ειδικότερα, στο πρόγραμμα ανάπτυξης 1978-1982 ο τομέας του τουρισμού αντιμετωπίζεται ως σημαντικός παραγωγικός τομέας και εξετάζεται η συμβολή του στην γενικότερη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της χώρας (Γεργιανάκης, Νύκταρης, Πατεράκης, 1981: 138-139· Κατοχιανού, 1995: 63-64).

Στις μελέτες που εκπονήθηκαν κυρίως από το ΚΕΠΕ και αφορούν στον τομέα του τουρισμού διαπιστώνουμε ότι εμφανίστηκαν δύο τύποι τουριστικών περιοχών. Η πρώτη αφορά στις αστικές τουριστικές περιοχές και η δεύτερη στους τουριστικούς οικισμούς που προήλθαν από την επένδυση των κερδών στον αγροτικό χώρο. Το μοντέλο που ακολουθήθηκε ήταν αρχικά η δημιουργία ξενοδοχειακών μονάδων κοντά στη θάλασσα και κατόπιν σε προϋπάρχοντες παραδοσιακούς οικισμούς, οι οποίοι όμως δέχτηκαν χωροταξικές παρεμβάσεις για να καλύψουν τις ανάγκες της τουριστικής κίνησης (ΚΕΠΕ, 1976· ΚΕΠΕ, 1981· Κομίλης, 1986· ΚΕΠΕ, 1987). Παρόλα αυτά η κρατική πολιτική για την ανάπτυξη του κλάδου, όπως ασκήθηκε στη μεταπολεμική περίοδο, δεν είχε ευνοϊκά αποτελέσματα. Μέχρι το 1973, η πολιτική αυτή απέβλεπε κύρια στη μεγιστοποίηση των συναλλαγματικών εσόδων μέσω ενός συστήματος χρηματοδοτικών κινήτρων για επενδύσεις. Οι επενδύσεις αυτές κατευθύνθηκαν μέχρι το 1967 στα αστικά κέντρα και προκάλεσαν μέχρι το 1983 τη διασπορά μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων σε μη αστικές περιοχές, που δεν είχαν όμως την κατάλληλη υποδομή. Από το 1972 ως το 1980 η πολιτική της τουριστικής ανάπτυξης συνδυάστηκε με την πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης που είχε ως στόχο την ενίσχυση των προβληματικών περιοχών και την αποσυμφόρηση των αστικών κέντρων. Την περίοδο της δεκαετίας του '80 οι επιδοτούμενες επενδύσεις κατευθύνθηκαν στις τουριστικά ανεπτυγμένες περιοχές και σε μονάδες μικρού μεγέθους και χαμηλών κατηγοριών, οι οποίες δεν επέτρεψαν την αναβάθμιση της τουριστικής προσφοράς (Κατοχιανού, 1995: 64).

Τα στοιχεία που αφορούν στις δημόσιες επενδύσεις και ιδιαίτερα εκείνες που αφορούν στον τουρισμό και ιδιαίτερα η περιφερειακή κατανομή τους, δείχνουν ότι στο διάστημα 1949 - 1978 κατευθύνθηκαν κυρίως στην περιοχή της Αθήνας. Ακολουθεί η Πελοπόννησος και οι περιοχές της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής. Από το ποσοστό των επενδύσεων που αναλογεί στα Ιόνια νησιά το μεγαλύτερο μέρος κατευθύνεται στην Κέρκυρα, ενώ στα νησιά του Αιγαίου η πρώτη θέση ανήκει στα Δωδεκάνησα. Την ίδια εικόνα παρουσίασαν και οι *ιδιωτικές*

επενδύσεις, οι οποίες, εκτός των παραπάνω περιοχών, κατευθύνθηκαν και στο νομό Ηρακλείου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ο προορισμός τους αλλάζει, αφού το επενδυτικό ενδιαφέρον μειώθηκε σε Αθήνα και Ρόδο, αυξήθηκε στη Χαλκιδική και την Κρήτη και παρέμεινε σταθερό στις υπόλοιπες προαναφερόμενες περιοχές. Σημαντικό ρόλο στην ενθάρρυνση της ιδιωτικής επενδυτικής δραστηριότητας έπαιξε η Απριλιανή Δικτατορία, η οποία ενίσχυσε τους επιχειρηματίες, επιτάχυνε τις απαλλοτριώσεις προς όφελος ιδιωτικών επιχειρήσεων και καταστράτηγησε τον Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό (ΓΟΚ) νομιμοποιώντας τις παρεκκλίσεις του³⁵.

Αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο δεν υπήρξε ένα συγκροτημένο πλαίσιο κοινής τουριστικής πολιτικής, παρά το γεγονός ότι για πολλά κράτη - μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο τουρισμός αποτελεί σημαντικό τομέα της εθνικής τους οικονομίας. Μόλις το 1982, η μέχρι τότε αποσπασματική θεώρηση του τουρισμού συγκεκριμενοποιήθηκε με τη δημιουργία Χαρτοφυλακίου Τουρισμού και την ανάληψη των πρώτων αποφάσεων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για μια κοινή πολιτική στον τομέα του τουρισμού. Στην πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, ως κύριοι στόχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα του τουρισμού εμφανίζονται η άμβλυνση της εποχικότητας, η ενίσχυση της τουριστικής ανταγωνιστικότητας των κρατών - μελών, η προσέγγιση τουριστών από «τρίτες» χώρες, η προώθηση νέων μορφών τουρισμού και η προστασία του περιβάλλοντος (ΕΟΤ, 2003: 9).

Ουσιαστικά ο τουρισμός τα τελευταία τριάντα χρόνια αποτελεί για την Ελλάδα έναν από τους σημαντικότερους πυλώνες ανάπτυξης, δημιουργίας εισοδήματος και απασχόλησης. Η συμμετοχή στο ΑΕΠ είναι σταθερά μεγαλύτερη του 15% και κατά περιόδους ξεπέρασε το 18%. Σχεδόν ένας στους πέντε κατοίκους της χώρας ασχολείται άμεσα ή έμμεσα στον τουριστικό τομέα, ενώ ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του τουρισμού στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου, όπου οι τουριστικές εισπράξεις καλύπτουν το 1/2 αυτού τα τελευταία τρία χρόνια. Έχει υπολογιστεί ότι, το 2010, η τουριστική κατανάλωση επηρέαζε το 60% των κλάδων της ελληνικής οικονομίας, η δε συμβολή του τουρισμού στην κοινωνική και οικονομική

---

³⁵ «Ο όρος «ιδιωτική επένδυση» είναι προβληματικός, τουλάχιστον όσον αφορά στον τομέα του τουρισμού, σύμφωνα με το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας. Όπως προκύπτει, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, το 80% περίπου των κτιρίων που κατασκευάστηκαν είτε δανειοδοτήθηκαν από διάφορα πιστωτικά ιδρύματα είτε επιδοτήθηκαν με διάφορα άλλα κίνητρα, όπως φοροαπαλλαγές και άλλες διευκολύνσεις που αφορούν στους όρους αποπληρωμής των δανείων. Σημαντικό ρόλο στην αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων έπαιξε και η δικτατορία των Συνταγματαρχών. Οι τελευταίοι αποδέχτηκαν το μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που υπήρχε και απλά απομάκρυναν όλα τα εμπόδια για την πλήρη ανάπτυξή του. Οι κατασταλτικοί τους μηχανισμοί βοήθησαν το μεγάλο κεφάλαιο, ντόπιο και ξένο, να συνεχίσει να αναπτύσσεται, με αποτέλεσμα την αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων οι οποίες πολύ γρήγορα ξεπέρασαν τα προδικτατορικά επίπεδα δίνοντας ώθηση στους ρυθμούς ανάπτυξης της χώρας» (Γεργιανάκης, Νύκταρης, Πατεράκης, 1981: 141-142).

ανάπτυξη τόσο σε τοπικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο παρέμενε σημαντική. Σαφής ένδειξη αποτελεί η αύξηση του πληθυσμού στους «τουριστικούς» νομούς στη διάρκεια μιας περιόδου όπου οι περισσότεροι νομοί χάνουν πληθυσμό λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης που προκαλεί η κατά τόπους αύξηση της ανεργίας. Ακόμα μια σαφή ένδειξη ότι η τουριστική ανάπτυξη αποτελεί το βασικό μέσο βελτίωσης των κοινωνικών και οικονομικών δεικτών ανάπτυξης αποτελεί το γεγονός ότι οι «τουριστικοί» νομοί της χώρας κατατάσσονται σε υψηλές θέσεις με βάση το Σύνθετο Δείκτη Ευημερίας και Ανάπτυξης (ΣΔΕΑ), ο οποίος συνεκτιμά τους επιμέρους παράγοντες που καθορίζουν την αναπτυξιακή ταυτότητα μιας περιοχής (ΣΕΤΕ, 2010: 18-19)³⁶.

- Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Περιφέρεια Κρήτης

Ουσιαστικά το έτος κατά το οποίο η Κρήτη μπήκε στο πρόγραμμα Περιφερειακής Ανάπτυξης της χώρας είναι το 1962. Η Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Συντονισμού εκπόνησε το γενικό πρόγραμμα ανάπτυξης της Κρήτης, που αφορούσε μεταξύ άλλων και την τουριστική ανάπτυξη του νησιού. Καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα από το 1967 και μετά μια σειρά χωροταξικών κυρίως μελετών που εκπονούνται τόσο από την ΥΠΠΑ Κρήτης όσο και από μελετητικά γραφεία και εταιρίες³⁷, υπό την επίβλεψη του Υπουργείου Συντονισμού, υποδηλώνουν την πρόθεση του κεντρικού κράτους για το μοντέλο ανάπτυξης της Κρήτης. Στις μελέτες αυτές γίνεται προσπάθεια χαρτογράφησης των περιοχών που είχαν χαρακτηριστεί «περιοχές τουριστικής ανάπτυξης» με σκοπό τη διοχέτευση της τουριστικής κίνησης προς αυτές. Το δε κομβικό σημείο σε όλες αυτές τις μελέτες ήταν το γεγονός ότι η

---

³⁶ Η ίδια μελέτη συμπεραίνει ότι τα κυριότερα προβλήματα του ελληνικού τουρισμού αφορούν στην υπερπροσφορά που σε κλίμακας ανέρχεται στις 400.000 περίπου, στην έντονη εποχικότητα, και στην υπερσυγκέντρωση της τουριστικής δραστηριότητας σε τέσσερις περιοχές (Στερεά Ελλάδα, Κρήτη, Δωδεκάνησα και Χαλκιδική). Επιπλέον ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του ελληνικού τουρισμού θα πρέπει να επαναπροσδιοριστούν σε σχέση με τις ανταγωνίστριες χώρες. Πιο συγκεκριμένα: α) η σύγκριση μεταξύ πνεύματος εξυπηρέτησης και αίσθησης δουλοπρέπειας που δημιουργεί το σύνδρομο anti-service, το οποίο διακατέχει σημαντικό τμήμα των άμεσα και έμμεσα απασχολούμενων στον τουρισμό, β) ο πολιτισμός που ως διαχρονικό συγκριτικό πλεονέκτημα θα μπορούσε να γίνει ισχυρό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, γ) η διάθεση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος που γίνεται από ξένους κατά κύριο λόγο tour operators, δ) η σχετικά χαμηλή παραγωγικότητα ως προς την εξυπηρέτηση των επισκεπτών και ε) οι πρωτοβουλίες που πρέπει να πάρει ο ιδιωτικός τομέας με βάση τη δεδομένη αδυναμία της πολιτείας να αντιληφθεί τη σημασία του τουρισμού και να χαράξει - υλοποιήσει την αναγκαία στρατηγική» (ΣΕΤΕ, 2010: 24 & 104-105).

³⁷ Οι μελέτες αυτές κάλυπταν όλη την έκταση του νησιού και ενδεικτικά αναφέρουμε τις μελέτες για την πόλη του Ηρακλείου (1967), την πόλη των Χανίων (1967), της Χερσονήσου - Μαλίων (1967), της Ελούντας - Γουρνών (1967), του Λέντα (1967), της πόλης του Ρεθύμνου (1967), του Πλακιά (1967), της πόλης της Ιεράπετρας και της ευρύτερης περιοχής (1967), της πόλης της Σητείας και της περιοχής του Βαΐ (1967), του Καστελίου Κισσάμου (1967), της Παλαιόχωρας και του Σελίνου (1967) και του φαραγγιού της Σαμαριάς μαζί με τη Χώρα Σφακίων (1967).

τουριστική ανάπτυξη βασιζόταν στις απαλλοτριώσεις για την ανέγερση τουριστικών υποδομών³⁸.

- Το «πείραμα» της Litton

Στην περίοδο που αναφερόμαστε, θα πρέπει να εστιάσουμε στις δραστηριότητες της εταιρίας Λίττον³⁹ αναφορικά με την ανάπτυξη της Κρήτης. Σύμφωνα με τη σύμβαση που υπογράφηκε τον Μάιο του 1967, οι υπηρεσίες που καλείται να προσφέρει η προαναφερόμενη εταιρία περιγράφονται ως «...παροχήν υπηρεσιών οργανώσεως και διεκπεραιώσεως δια λογαριασμόν και υπό την καθοδήγησιν της Κυβερνήσεως, επί του γενικού σχεδίου της οικονομικής αναπτύξεως ωρισμένων περιοχών εις την Κρήτην και την Δυτικήν Πελοπόννησον»⁴⁰.

Ο βασικός πυρήνας της μελέτης δομείται στην αντίληψη ότι θα πρέπει να περιοριστεί όσο το δυνατό η αγροτική παραγωγή και να ενισχυθούν οι άλλοι τομείς, δηλαδή η βιομηχανία και ο τουρισμός. Καθίσταται επίσης σαφές ότι πρέπει να ενθαρρυνθούν οι ιδιωτικές επενδύσεις με την εισροή κεφαλαίων από το εξωτερικό, να μειωθούν οι κρατικές επενδύσεις και να αξιοποιηθούν στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό το φυσικό περιβάλλον και οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της Κρήτης.

Αναφορικά με τον τομέα του τουρισμού, η ανάπτυξή του δομείται στο δίπτυχο «sun - sea» και προτείνεται μια διπολική κατευθυνόμενη τουριστική ανάπτυξη, με την οποία, εφόσον υλοποιούνταν, η Κρήτη θα μπορούσε να διεκδικήσει το 20% της «τουριστικής πίτας» της Ελλάδας. Ειδικότερα, οι μελετητές της Λίττον πρότειναν μια κατευθυνόμενη τουριστική ανάπτυξη στο Ηράκλειο και στα Χανιά και αφού μελετήθηκαν αρκετές περιοχές του νησιού, επιλέχτηκαν τρεις στις οποίες μπορούσαν να γίνουν σημαντικές τουριστικές επενδύσεις, όπως απεικονίζονται στην εικόνα που ακολουθεί. Πρόκειται για το Καλό Χωριό, την Παλαιόχωρα και τη Φαλάσαιρνα, ενώ τουριστική ανάπτυξη θα μπορούσε να επιτευχθεί και στις περιοχές της Ιεράπετρας, του Παλαιόκαστρου και του Πλακιά. Από την άλλη πλευρά οι μελετητές της Λίττον

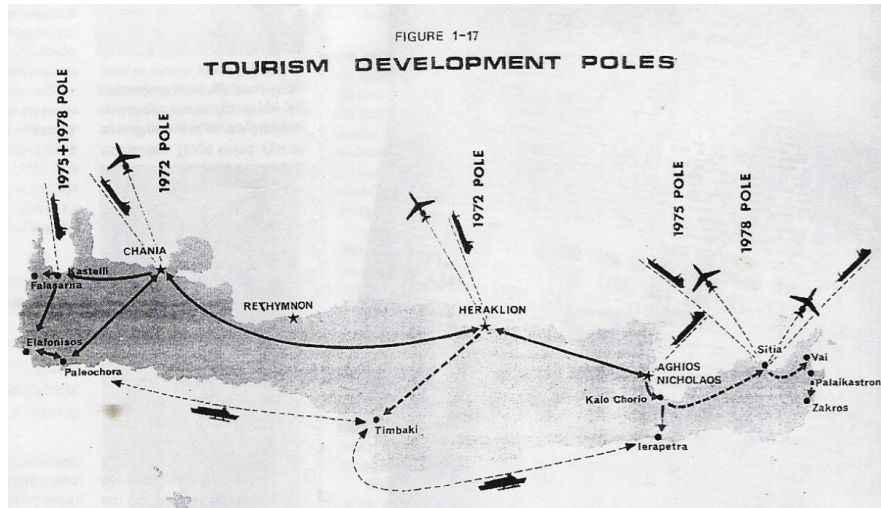
³⁸ Ωστόσο, υπό την επίβλεψη του Υπουργείου Συντονισμού, το 1964 εκπονείται η πρώτη μελέτη αναφορικά με την τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης. Ο μελετητής (Frank E. Basil, INC - CONSYLTING ENGINEERS), αφού προτείνει να δημιουργηθούν δέκα κύριες τουριστικές ζώνες στο νησί (Ηράκλειο, Χανιά, Μιραμπέλο, Ρέθυμνο, Ιεράπετρα, Σητεία, Παλαιόχωρα - Ελαφόνησος, Μεσσαρά, Χώρα Σφακιών - Σαμαριά και Κίσαμος) καταλήγει με τη φράση: «Η τουριστική αξιοποίησις της νήσου, επομένως, όχι μόνο **κρίνεται σκόπιμος**, αλλά και **επιβάλλεται**» (Υπουργείο Συντονισμού, Frank E. Basil, 1964, τομ. Δ': 205).

³⁹ Η σύμβαση προκάλεσε έντονες αντιδράσεις τόσο σε τοπικό όσο και σε κεντρικό επίπεδο. Αξίζει να σημειωθεί ότι καμία κυβέρνηση, πριν από τη Δικτατορία, δεν τόλμησε να υπογράψει τη σχετική σύμβαση. Η τελευταία επικυρώνεται με τον Αναγκαστικό Νόμο 16/1967 (ΦΕΚ 88/Α/31-5-1967). Το 1969 γίνεται προσπάθεια από την «εθνική κυβέρνηση» να αναθεωρηθούν ορισμένοι από τους όρους της σύμβασης. Η Λίττον δεν αποδέχεται τους νέους όρους και αποχωρεί από την Ελλάδα το Σεπτέμβριο του 1969.

⁴⁰ ΦΕΚ 88/Α/1967, Άρθρο 1^ο, §1.

τόνισαν ότι για να επιτευχθούν οι στόχοι της μελέτης θα έπρεπε να λυθούν δύο βασικά ζητήματα. Αφενός στο ξεκαθάρισμα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στις υποδεικνυόμενες περιοχές με τη σύνταξη εθνικού κτηματολογίου και αφετέρου στη βελτίωση των αστικών και υπεραστικών μέσων μεταφοράς αλλά και στον εκσυγχρονισμό των λιμανιών και των αεροδρομίων της Κρήτης⁴¹.

Litton: Πόλοι Τουριστικής Ανάπτυξης

Ο τότε διευθυντής της ΥΠΑΚ, Χρ. Κοσσέρης, σε μια σειρά άρθρων του στον τοπικό τύπο της εποχής αναφέρεται διεξοδικά στο ρόλο της Λίττον για την ανάπτυξη της Κρήτης. Η Λίττον εμφανίζεται να ενεργεί για λογαριασμό του ελληνικού δημοσίου με μια τριπλή ιδιότητα: ως τεχνικός σύμβουλος, ως «χρηματοδότης ή μάλλον ως μεσάζων χρηματοδοτήσεως» και ως οργανωτής - επιμελητής. Ως τεχνικός σύμβουλος η Λίττον έχει αναλάβει να εκπονήσει μια σειρά μελετών που αφορούν στην ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας, στην αξιοποίηση των υφάλμυρων νερών της Κρήτης, την ανάπτυξη του οδικού δικτύου του νησιού και φυσικά τον τουρισμό. Ειδικά για τον τουρισμό η Λίττον έχει αναλάβει να ολοκληρώσει το πρόγραμμα τουριστικής ανάπτυξης της Κρήτης «δια το οποίο υπάρχουν εξ' ελληνικής πλευράς μελέτη τουριστικής σκοπιμότητας της Νήσου και 13 ρυθμιστικά σχέδια (MASTER'S PLANS) των κυριότερων τουριστικών περιοχών της νήσου...». Το τουριστικό πρόγραμμα της Κρήτης προβλέπει τη δημιουργία 15-20 χιλιάδων κλινών σε χρονικό ορίζοντα δέκα ετών. Ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία του προγράμματος η Λίττον «θέτει την παράλληλον

⁴¹ «...Οι επενδυτές ξένοι και έλληνες, πρέπει να κατανοήσουν ότι η Κρήτη είναι το καταλληλότερο μέρος για την ανάπτυξη του τουρισμού. Την ίδια στιγμή πρέπει η Κυβέρνηση να δώσει κίνητρα στους επενδυτές, με εξαιρετικά χαμηλότοκα ή και δωρεάν δάνεια, ή με απαλλαγή φόρων» (Εφημ. «ΠΑΤΡΙΣ», *Η Μελέτη της Litton για την Κρήτη*, 13/7/1999).

χρησιμοποίησιν του αεροδρομίου του Καστελλίου Πεδιάδας δι' αεριωθούμενα αεροπλάνα και ιδίως CHARTERS (χρονο - ναυλωμένα) με σημαντικώς μειωμένον εισιτήριο με τα οποία θα μεταφέρεται εις το εξής το μεγαλύτερον μέρος του τουριστικού ρεύματος». Συναφές επίσης με την επιτυχία του προγράμματος τουριστικής ανάπτυξης θεωρείται το θέμα «της καταργήσεως αγοράς της γης υπό αλλοδαπών εις την Νήσον το οποίο έρχεται εις αντίθεσιν προσελεύσεως ξένου κεφαλαίου και τουριστών δια τουριστικάς επενδύσεις εις την Νήσον»⁴².

- Η αφετηρία της τουριστικής ανάπτυξης

Αφετηρία όμως για την ανάπτυξη του τουρισμού στην Κρήτη ήταν η ίδρυση από τον Ε.Ο.Τ. του «Ξενία» το 1965 στο Ηράκλειο, καθώς επίσης και οι κρουαζιέρες του «Σεμίραμις» και του «Αγγέλικα» στο νησί εκείνη την περίοδο. Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Κρήτη ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις τάσεις ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού, ο οποίος ξεκινάει από τη δεκαετία του '30, ως οργανωμένος περιηγητικός τουρισμός, με αποκλειστικό σκοπό την επίσκεψη σημαντικών αρχαιολογικών χώρων. Ένας από τους πιο σημαντικούς προορισμούς στην Κρήτη αποτελεί ο Νομός Ηρακλείου και πιο συγκεκριμένα η πόλη του Ηρακλείου. Πάρα πολλά κρουαζιερόπλοια προσέγγιζαν το λιμάνι της πόλης με σκοπό την επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο της Κνωσού⁴³.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ο περιηγητικού τύπου τουρισμός κυριαρχούσε στο νομό Ηρακλείου και ένα από τα χαρακτηριστικά του ήταν η εξάρτησή του από τα τουριστικά γραφεία. Στις σελίδες του τοπικού τύπου εκείνης της εποχής φιλοξενούνται κείμενα - διαμαρτυρίες από καταστηματάρχες της πόλης που τονίζουν ότι παρά την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών στο Ηράκλειο, οι τελευταίοι σπάνια επισκέπτονται το κέντρο της πόλης.

«Άρχισαν πάλι να καταφθάνουν τα πρώτα καραβάνια των τουριστών εις την πόλην μας, και όμως οι μόνοι που τους βλέπουν είναι τα τουριστικά γραφεία, τα

---

⁴² Εφημ. «ΠΑΤΡΙΣ», 19-20 Οκτωβρίου 1967. Ο Χρ. Κοσσέρης σε προγενέστερό του άρθρο στην ίδια εφημερίδα σημειώνει ότι οι οικονομικές επιπτώσεις στην οικονομία της Κρήτης, μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος της Λίττον, αναμένονταν να φτάσουν στο ύψος των 80 εκατομμυρίων δολαρίων με συνακόλουθη την αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος κατά 220 δολάρια και της απασχόλησης του πληθυσμού «...εντός δεκαετίας αμέσως μεν 15.000 εμμέσως 80.000 ατόμων» (« Εφημ. ΠΑΤΡΙΣ», 15 Μαρτίου 1967).

⁴³ Το 1964 οι τουρίστες που επισκέπτονται την Κρήτη ανέρχονται μόλις στις 23.000. Σε γενικές γραμμές, οι τουριστικές εγκαταστάσεις στο νησί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 ήταν πολύ περιορισμένες. Για παράδειγμα, το 1962 ελάχιστες κλίνες ήταν διαθέσιμες για τους τουρίστες Στο Ηράκλειο υπήρχαν περίπου 600 κλίνες από τις οποίες οι 300 ήταν ξενοδοχειακές και οι υπόλοιπες ήταν κατανεμημένες σε διάφορα κτίρια τα οποία δεν παρείχαν ούτε τις στοιχειώδεις υπηρεσίες. Η τουριστική υποδομή των καθιερωμένων στις μέρες μας θέρετρων του νησιού, τα Μάλια είχαν μόνο ένα ξενοδοχείο δυναμικότητας 40 κλινών, η Χερσόνησος 44 κλίνες κατανεμημένες κυρίως σε διάφορα σπίτια, η Ελούντα 23 κλίνες σε ένα ξενοδοχείο και τα Μάταλα μόνο οκτώ κλίνες σε ενοικιαζόμενα δωμάτια. Στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης, η τοπική ελίτ έπαιξε σημαντικό ρόλο, μέσω των διαθέσιμων κεφαλαίων της που επενδύθηκαν στον τουρισμό, και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό το μοντέλο ανάπτυξης που υιοθετήθηκε στο νησί (Andriotis, 2003: 24, 31).

οποία τους παραλαμβάνουν εγκλωβισμένους μέσα στα πούλμαν, τους ξεναγούν και τους επιστρέφουν κατά τον ίδιο τρόπον εις τα πλοία. Αύξεις του τουρισμού σου λέει ο άλλος. Και αυξάνονται οι βιοτεχνίες που κατασκευάζουν τουριστικά είδη. Χιλιάδες βιοτέχναι κατασκευάζουν παράξενα αντικείμενα και γεμίζουν τα καταστήματα και όμως μένουν αζήτητα αφού οι ξένοι ρολάρουν με τα πούλμαν...»⁴⁴.

Οι τουρίστες που επισκέπτονται το Ηράκλειο εκείνη την εποχή είναι συνήθως επιβάτες κρουαζιερόπλοιων τα οποία ελλιμενίζονται για λίγες μόνο ώρες στο λιμάνι του Ηρακλείου προκειμένου οι επιβάτες τους να επισκεφθούν την Κνωσό, το αρχαιολογικό μουσείο Ηρακλείου και διάφορα άλλα αρχαιολογικά μνημεία.

Λίγες μόνο ημέρες μετά την άνοδο των Συνταγματαρχών στην εξουσία, οι σελίδες του τοπικού τύπου κατακλύζονται από πλήθος συγχαρητηρίων τηλεγραφημάτων (δήμος Ηρακλείου, σύλλογοι και συνδικαλιστικοί φορείς) για την υπογραφή της σύμβασης με τη Λίττον. Επιπλέον διαβάζουμε και τις πρώτες αποφάσεις της «κυβερνήσεως» που αφορούν, ανάμεσα σε όλα τα άλλα, και στην απόφαση των συναρμόδιων «υπουργών» για την απαγόρευση στη χώρα της εισόδου των «ρυπαρών τουριστών». Δηλαδή εκείνων που είναι ρακένδυτοι, δεν έχουν τα απαραίτητα χρήματα στην κατοχή τους (το ποσό που ορίζεται είναι τα ογδόντα δολάρια) και, τέλος, εκείνων των τουριστών «φερόντων γενειάδαν ή μακράν κόμην». Βέβαια, μερικές μέρες αργότερα η «κυβέρνηση» θα αναδιπλωθεί αναφορικά με το οικονομικό σκέλος της προηγούμενης απόφασής της, ενώ για την τουριστική ανάπτυξη της Κρήτης ο ΕΟΤ ανακοινώνει τα πρώτα έργα που είναι η «κατασκευή προσπελάσεως του αρχαιολογικού χώρου της Φαιστού, η δημιουργία συγκροτήματος λουτρικών εγκαταστάσεων εις Ρέθυμνον και κατασκευή τουριστικών περιπτέρων εις Ιεράπετραν και Μάλια». Από τις πιο σημαντικές ειδήσεις εκείνων των ημερών ήταν ο διπλασιασμός του ποσού που μπορούν να δανείζονται οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις (από 5 σε 10 εκατομμύρια δραχμές) και, για την υπό μελέτη περιοχή, η ανακοίνωση από την ΥΠΑΚ της ανάθεσης της προμελέτης του ρυθμιστικού σχεδίου τουριστικής ανάπτυξης των κοινοτήτων Χερσονήσου και Μαλίων⁴⁵.

Το 1967 καταγράφουμε και την πρώτη αναφορά στην τουριστική κίνηση της Χερσονήσου μέσω ενός αιτήματος των κατοίκων της κοινότητας Χερσονήσου το οποίο υποβάλλεται στη Νομαρχία Ηρακλείου και «ζητεί την δρομολόγησιν λεωφορείου εις την γραμμήν Ηρακλείου -

---

⁴⁴ Εφημ. «ΠΑΤΡΙΣ», 17/3/1967.

⁴⁵ Αναλυτικά: Εφημ. «ΠΑΤΡΙΣ» και «ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ», 10/5/1967, 17/5/1967, 18/5/1967, 19/5/1967, 23/5/1967, 31/5/1967, 3/6/1967, 4/6/1967.

Χερσονήσου, καθ' ότι το αυτοκίνητον της γραμμής είναι αδύνατον να εξυπηρετήση επαρκώς τους κατοίκους λόγω της τουριστικής κίνησης, η οποία αυξάνεται καθημερινώς»⁴⁶ Αναφορές για την περιοχή της Χερσονήσου υπήρχαν και τα προηγούμενα χρόνια στις σελίδες του τοπικού τύπου και αφορούσαν κυρίως σε ζητήματα ρύθμισης των κυνηγετικών ζωνών, κοπής επιτραπέζιων σταφυλιών, συγκέντρωσης των χαρουπιών και στον καθορισμό των δικασίμων του τοπικού Αγρονομείου.

Σταδιακά η Κρήτη κατέλαβε από τη δεκαετία του 1970 την πρώτη θέση στις προτιμήσεις ελληνικών προορισμών στη συντριπτική πλειοψηφία των εξεταζόμενων αγορών ζήτησης. Με βάση στοιχεία του 1975 η Ευρώπη αποτέλεσε την κύρια πηγή προέλευσης τουριστών, με τους γερμανούς να κατέχουν την πρώτη θέση. Το 1980 η Κρήτη εξακολουθεί να είναι πρώτη στις προτιμήσεις των γερμανών, ενώ τα ποσοστά των τουριστών από τις άλλες χώρες της Ευρώπης εξισορροπούνται. Σημαντική αύξηση παρουσίασε το ποσοστό των ιαπώνων, ενώ χαμηλά ποσοστά παρατηρήθηκαν στις αφίξεις τουριστών από την Μέση Ανατολή, την Αφρική και την υπόλοιπη Ασία. Τα ποσοστά των τουριστών που προέρχονται από Αυστραλία, Ν. Ζηλανδία, Η.Π.Α. και Ν. Αμερική, δεν παρουσίασαν αξιόλογες μεταβολές.

Πρώτο σταθμό υποδοχής αποτέλεσε η Ανατολική Κρήτη όπως μαρτυρεί η αύξηση του ξενοδοχειακού δυναμικού της. Το 1966 υπήρχαν περίπου 1.600 κλίνες ενώ το 1980 είχαμε 25.805. Το 1994 το ξενοδοχειακό δυναμικό φτάνει στις 71.420 κλίνες για το σύνολο όμως του νησιού. Παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονη τουριστική ανάπτυξη και στους άλλους νομούς της Κρήτης, ο νομός Ηρακλείου εξακολουθεί να συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό του ξενοδοχειακού δυναμικού και έρχεται τρίτος μεταξύ όλων των νομών της χώρας σε αριθμό ξενοδοχειακών κλινών. Ακόμα πρέπει να αναφερθεί ότι το 90% των ξενοδοχειακών κλινών συγκεντρώνονται στο βόρειο οδικό άξονα Ρεθύμνου-Ηρακλείου-Αγ. Νικολάου. Η αντινομία αυτή οφείλεται στην ύπαρξη του βορείου οδικού άξονα, στην ύπαρξη μεγάλων αστικών κέντρων, κυρίως του Ηρακλείου, τη μικρή απόσταση από τις εισόδους και εξόδους των τουριστών (λιμάνι και αεροδρόμιο Ηρακλείου), καθώς και στο κέρδος των επιχειρήσεων από το μικρό κόστος μεταφοράς. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί και η έλλειψη υποδομής των νότιων και δυτικών περιοχών (κυρίως σε σχέση με το οδικό δίκτυο), παρά το γεγονός ότι τα αρχαιολογικά και τα ιστορικά μνημεία είναι ομοιόμορφα κατανομημένα⁴⁷.

---

⁴⁶ Εφημ. «ΠΑΤΡΙΣ», 31/3/1967.

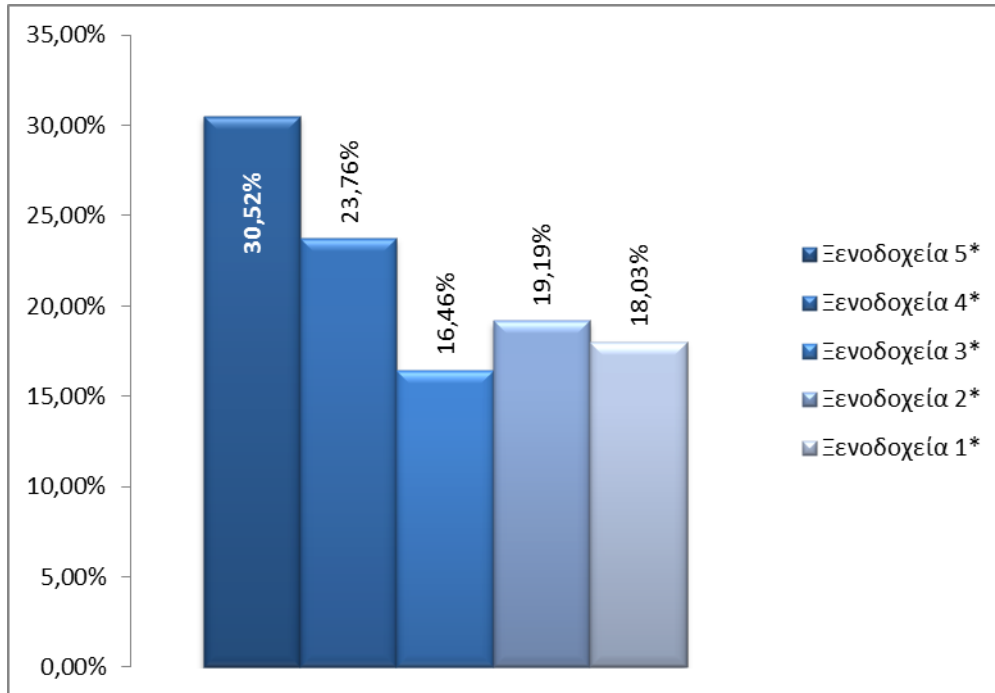
⁴⁷ Αναλυτικά: ΤΕΕ (1981), Ο.ΑΝ.Α.Κ. (1994), Οικονομικός Ταχυδρόμος (1998), Υπουργείο Συντονισμού - ΥΠΑΚ (1967), Υπ. Συντονισμού, Δοξιάδης Α.Ε. (1980), Κατοχιανού (1995), Παρπαίρης (1995).

- Η δυναμική του τουριστικού τομέα

Ο τουρισμός στην Κρήτη είναι από τις πιο δυναμικές οικονομικές δραστηριότητες. Το 1998 η Κρήτη δέχτηκε περίπου 2,5 εκ. τουρίστες και το 1999, 2,8 εκ. τουρίστες. Το ΑΕΠ του τομέα σημειώνει συνεχή αύξηση από περίπου 26 εκατομμύρια ευρώ το 1981 (8.844 εκατ. δραχμές) σε 40 εκατομμύρια ευρώ το 1991 (13.863 εκατ. δραχμές) και 46 εκατομμύρια ευρώ το 1994 (15.933 εκατ. δραχμές). Σημειώνεται ότι στο διάστημα 1991-1994 η αύξηση του ΑΕΠ του τουρισμού για την Κρήτη είναι μεγαλύτερη από εκείνη της χώρας, όπως επίσης αυξημένη είναι και η απασχόληση στον τομέα του τουρισμού. Πιο συγκεκριμένα στα ξενοδοχεία και στα εστιατόρια της Κρήτης απασχολείται το 8,5 % του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ποσοστό σχεδόν διπλάσιο από το αντίστοιχο σε πανελλήνια κλίμακα. Η αυξημένη ζήτηση, κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, οδήγησε σε σημαντικές επενδύσεις σε ξενοδοχειακές μονάδες. Το 2001, η χωρική κατανομή των ξενοδοχειακών μονάδων άνω των 100 κλινών, ανά νομό και ανά κατηγορία ξενοδοχειακού καταλύματος, εμφανίζεται στον πίνακα που ακολουθεί (ΠΕΠ Κρήτης, 2001: 5 - 6). Το 2004, υπολογίζεται ότι η Κρήτη έχει δυναμικότητα μεγαλύτερη των 200.000 κλινών σε ξενοδοχεία και διαμερίσματα. Από αυτές, οι 45.000 ανήκουν σε Α' κατηγορίας ή πολυτελείας ξενοδοχεία (lux, deluxe), οι 65.000 κλίνες σε ξενοδοχεία χαμηλότερων κατηγοριών (κυρίως Γ' κατηγορίας) και οι 75.000 σε ενοικιαζόμενα διαμερίσματα. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται και από την αύξηση των ξενοδοχειακών κλινών στο διάστημα 2005 - 2008. Πιο συγκεκριμένα το 2005 οι κλίνες στα ξενοδοχεία της Κρήτης υπολογίζονταν στις 143.480, για να φτάσουν το 2008 στις 161.578. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η κατανομή τους κατά κατηγορία ξενοδοχειακού συγκροτήματος στο σύνολο της χώρας όπως αυτή απεικονίζεται στο διάγραμμα που ακολουθεί (Περιφέρεια Κρήτης, 2011: 24).

Διάγραμμα 3: Ποσοστό κλινών / κατηγορία ξενοδοχειακού συγκροτήματος

Όμως παρά την προαναφερόμενη αύξηση στο συμπλήρωμα του προγραμματισμού για το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης 2000-2006 (Περιφέρεια Κρήτης, 2004: 39-41, 213), γίνεται λόγος για την *αδυναμία* κατανόησης της συνεχώς μεταβαλλόμενης αγοράς του τουριστικού τομέα. Τα στελέχη της Περιφέρειας Κρήτης επισημαίνουν ότι απουσιάζει μια αξιόπιστη στρατηγική βασισμένη στην έρευνα, στον προσδιορισμό των ανταγωνιστών, στην επίγνωση των στρατηγικών τους και στην αναγνώριση των μελλοντικών τάσεων της ζήτησης σε τουριστικούς προορισμούς. Επισημαίνεται ακόμη ότι ο πολυκερματισμός και οι επικαλύψεις των αρμοδιοτήτων των εμπλεκόμενων φορέων και αρχών σε συνδυασμό με την απουσία φορέα - συντονιστή συντελούν στη μη χάραξη μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής τουριστικής ανάπτυξης. Στο ίδιο κείμενο και αφού πρώτα μνημονεύονται τα κυριότερα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα καθώς και οι απειλές του τουριστικού τομέα στην Κρήτη, τονίζεται ως πρωταρχικός στόχος η ενίσχυση δράσεων ποιοτικής αναβάθμισης των τουριστικών καταλυμάτων, η χρηματοδότηση των επιχειρηματικών σχεδίων τουριστικών μικρών, μεσαίων και πολύ μικρών επιχειρήσεων.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας το πρώτο μέρος της παρούσας διατριβής οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η αναφοράς μας στην κρητική οικονομία καθώς και στα επίσημα κείμενα των ελληνικών κυβερνήσεων που υποβάλλονταν προς έγκριση από την Ευρωπαϊκή Ένωση, εξυπηρετούν έναν και μόνο σκοπό: να μας εισάγουν στην προβληματική που θα αναπτυχθεί στη συνέχεια του

κειμένου και αφορά ακριβώς στη συζήτηση για το μοντέλο της ανάπτυξης που ακολουθήθηκε στον ελλαδικό χώρο. Η παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών κρητικής οικονομίας καταδεικνύει, κατά την άποψή μας, τις αδυναμίες του κεντρικού κράτους στο σχεδιασμό μιας συνολικής αναπτυξιακής πολιτικής περιορίζοντας, κατά συνέπεια, και τις επιλογές του.

Η προσήλωση όλων των κυβερνήσεων από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας σε συνδυασμό με την αδυναμία αντιμετώπισης των προβλημάτων του πρωτογενή τομέα περιόρισε την ανάπτυξη στις περιοχές κυρίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης δημιουργώντας μια έντονη ανισότητα στο επίπεδο της ευημερίας και της οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ ενός ανεπτυγμένου κέντρου και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου (Γιαννιάς, Λιαργκόβας, Μανωλάς, 1997: 49).

Από ένα χρονικό σημείο (τέλη δεκαετίας '60) και έπειτα ο *τουρισμός* εντάσσεται από το κεντρικό κράτος στον αναπτυξιακό του σχεδιασμό εντάσσει στις προτεινόμενες πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης και τον τουρισμό, μέσω του αναπτυξιακού νόμου που θεσπίζεται τη χρονιά εκείνη. Είναι η περίοδος κατά την οποία η κρατική πολιτική της τουριστικής ανάπτυξης στρέφει το κέντρο βάρους των προσπαθειών της προς δυο κατευθύνσεις: (α) τη διαμόρφωση ευνοϊκών πιστωτικών πολιτικών για την ανέγερση νέων ξενοδοχειακών συγκροτημάτων και (β) τη δημιουργία νομοθετικού πλαισίου όσον αφορά τα κίνητρα των ιδιωτικών επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού (Κοτσανίδης, 2009: 76).

Η επιλογή αυτή ουσιαστικά αποτελεί την αφετηρία για τον προσανατολισμό πολλών τοπικών οικονομιών προς μια οικονομία των υπηρεσιών στην οποία πρωταγωνιστεί ο τουρισμός. Στην Περιφέρεια Κρήτης ο τουρισμός (ιδιαίτερα η επιλογή και η προσήλωση στο μοντέλο του μαζικού τουρισμού) κυριάρχησε έναντι των άλλων κλάδων παραγωγής και αυτό αποτυπώνεται με σαφήνεια στο παράδειγμα του Λιμένα Χερσονήσου.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Επιχειρηματικότητα και τουριστική ανάπτυξη στο Λιμένα Χερσονήσου

Κεφάλαιο 3^ο: Ερευνητικοί στόχοι, μεθοδολογικά ζητήματα και επιτόπια έρευνα

Στο κεφάλαιο αυτό οριοθετείται το πλαίσιο της ερευνητικής προσπάθειας, γίνεται αναφορά στο πεδίο έρευνας, στις μεθοδολογικές μου επιλογές και στις αναλυτικές έννοιες με βάση τις οποίες επιχειρείται η ερμηνεία της τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα Χερσονήσου Κρήτης.

Ο Λιμένας Χερσονήσου ως πεδίο έρευνας

Ο *Λιμένας Χερσονήσου* αποτελεί τον πυρήνα της παρούσας εργασίας. Βρίσκεται είκοσι πέντε περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της πόλης του Ηρακλείου και το βόρειο μέτωπο του οικισμού συνορεύει με τη θάλασσα. Νότια τέμνεται από τον οδικό άξονα που συνδέει το Ηράκλειο με τον Αγ. Νικόλαο. Στα δυτικά συνορεύει με τον Ανισαρά και στα ανατολικά με τη Σταλίδα. Η εστίαση του ενδιαφέροντός μου στο Λιμένα Χερσονήσου προέκυψε στους πρώτους μήνες της επιτόπιας έρευνας επειδή, όπως διαπιστώθηκε, αποτέλεσε τον πυρήνα της τουριστικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και, στη συνέχεια, ότι το μεγαλύτερο μέρος της τουριστικής κίνησης και το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας διεκπεραιωνόταν εντός των γεωγραφικών του ορίων.

Ωστόσο, η πρώτη γνωριμία μου με την ευρύτερη περιοχή της Χερσονήσου χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Σε σχέση με τα υπόλοιπα χωριά, στην παιδική και στην εφηβική μου ηλικία, ο οικισμός του Λιμένα Χερσονήσου ήταν περισσότερο οικείος διότι αντιπροσώπευε τον τόπο των ολιγοήμερων διακοπών της οικογένειάς μου. Παρά το γεγονός ότι η τουριστική ανάπτυξη είχε ήδη ξεκινήσει, και σε ολόκληρη την περιοχή παρατηρούνταν έντονη οικοδομική δραστηριότητα, οι επισκέπτες του Λιμένα είχαν τη δυνατότητα να απολαύσουν τις παραλίες του, στις περισσότερες από τις οποίες η πρόσβαση γινόταν μέσω στενών χωμάτινων δρόμων. Τα αρμυρίκια που ήταν φυτρωμένα κατά μήκος της ακτογραμμής πρόσφεραν τη σκιά τους στις οικογένειες των παραθεριστών που συνήθως περνούσαν στις παραλίες ολόκληρη την ημέρα.

Στον τουριστικό οδηγό που επιμελήθηκε ο Δήμος Χερσονήσου το 2002, το Λιμάνι Χερσονήσου παρουσιάζεται ως ένα από τα σημαντικότερα και κοσμοπολίτικα τουριστικά θέρετρα τόσο της Κρήτης όσο και της Ελλάδας. Οι συντάκτες του οδηγού κρίνουν σκόπιμο να προβάλλουν την τουριστική υποδομή της κοινότητας και να τονίσουν ιδιαίτερα μια και μόνο πλευρά της:

«... Οι νύχτες στο Λιμάνι Χερσονήσου έχουν το δικό τους, μοναδικό χρώμα κάτω απ' τον έναστρο ουρανό, με έντονους ρυθμούς μουσικής, χορού και άλλων

στοιχείων που συμπληρώνουν τη ζωηρή κοσμοπολίτικη εικόνα του. Ένα σμαράγδινο βότσαλο στην ακτή του αφρογάλανου κρητικού γιαλού η κωμόπολη τούτη, γίνεται πρόκληση για το θυμικό σου στο κάθε σου βήμα. Πολυτελή ξενοδοχεία, σκορπισμένα σε όλο το μήκος και πλάτος της, περιμένουν να υποδεχτούν με όλη την πατροπαράδοτη καταδεκτικότητα την ευγενική πελατεία τους. Πολιτισμένα τουριστικά καταστήματα, ζηλευτά για τον πλούτο τους, είναι έτοιμα την κάθε στιγμή να εξυπηρετήσουν τον κάθε πελάτη, ικανοποιώντας και τις πιο δύσκολες προτιμήσεις. Ταβέρνες - Bar - Pub - Disco κι όλα τα άλλα σύγχρονα κέντρα που έχουν για σκοπό τους να προσφέρουν την τέρψη στους θαμώνες τους, δίνουν μια όμορφη νότα με τα πολύχρωμα 'ΕΦΕ' τους και συνθέτουν αυτό που στη γλώσσα μας θα λέγαμε φαντασμαγορία. Κι αν την ημέρα βρίσκεις την αγαλλίαση και τη σωματική ξεκούραση στην απλόχωρη παραλία της και στην αφρογάλανη θάλασσα της ή στις καλόγουστες πισίνες των ξενοδοχείων, στη νυχτερινή ζωή της Χερσονήσου που αρχίζει με το λιγότεμα της μέρας και συνεχίζεται ως τις πρωϊνές ώρες, θα γνωρίσεις την ευφορία της καρδιάς και του νου το ξέδωμα».

Ήδη από το 1960 ο Λιμένας λειτουργούσε ως τουριστικός προορισμός. Ο Λουκάς επισημαίνει:

«Ήδη από το '60 λειτουργούσε οιωνοί σαν χώρος τουρισμού η Χερσόνησος. Δηλαδή σαν χώρος εσωτερικού τουρισμού. Ξέρω πολλές οικογένειες στο Ηράκλειο οι οποίες ερχόταν εδώ το καλοκαίρι, νοικιάζανε κάποιο σπίτι, ήτανε κάπως εύπορες και ανεβασμένες οικονομικά και μπορούσανε να το κάνουνε αυτό. Επί ένα - δυο μήνες περνούσαν εδώ διακοπές στη θάλασσα, στη Χερσόνησο. Άρα το Λιμάνι, ήδη από την εποχή του '55-'60 αρχίζει να γίνεται ένας προορισμός. Απλώς δεν υπήρχε η ανάπτυξη που υπάρχει σήμερα».

Για τους ντόπιους συνομιλητές μου, ο Λιμένας της δεκαετίας του 1970 αλλά και παλαιότερα ήταν «μια πινελιά του Θεού». Άλλοι τον θυμούνται ως μια περιοχή «γεμάτη με αλάνες, παλιά περιποιημένα σπίτια που έδιναν στην περιοχή ένα ιδιαίτερο χρώμα», ορισμένοι ως ένα «..χωριό στο οποίο η μοναδική απασχόληση των κατοίκων ήταν η γεωργία, η αλιεία και το εργοστάσιο τούβλων...»⁴⁸. Συνοπτικά όλες οι μαρτυρίες συγκλίνουν στο ότι ο Λιμένας ήταν μια

---

⁴⁸ Πρόκειται για το εργοστάσιο της Α.Κ.Ε.Κ. για το οποίο εκτενή αναφορά γίνεται σε άλλο σημείο του κειμένου.

«παρθένα περιοχή». Αναφορικά με τις τουριστικές υποδομές η μαρτυρία του Λάμπρου είναι εξαιρετικά κατατοπιστική.

«...Άλλα επαγγέλματα... τώρα μικρομάγαζα... κάποια μπακάλικα... κάποια καφενεία. Αυτά υπήρχαν όπως υπήρχαν και υπάρχουν σε κάθε χωριό... Δεν είχε απολύτως τίποτα από ξενώνες, από καταστήματα. Είχε κάποιες ταβερνούλες ψαράδικες περισσότερο γιατί το καλοκαίρι - κάθε καλοκαίρι είχαμε επισκέπτες από το Ηράκλειο».

Στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, απ' όσες εικόνες μπορώ να φέρω στη μνήμη μου, σχεδόν τα πάντα είχαν αλλάξει. Η ακτογραμμή είχε οικοδομηθεί, τα μπαρ και οι καφετέριες είχαν πολλαπλασιαστεί, όπως επίσης τα εμπορικά καταστήματα, οι ταβέρνες και τα εστιατόρια. Εκείνη την εποχή ο Λιμένας αποτελούσε πάντοτε για μένα και την παρέα μου την κατάληξη των καλοκαιρινών βραδινών εξορμήσεων. Κάθε φορά που επισκεπτόμουν την περιοχή εντυπωσιαζόμουν από τα φώτα, την κίνηση, τον θόρυβο και φυσικά από τις αλλοδαπές εκπροσώπους του γυναικείου φύλου.

Στις αφηγήσεις των μεγαλύτερων, πάντα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο Λιμένας αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Χερσονήσου εμφανιζόταν από τους επισκέπτες του (ντόπιους και μη) ως ένας τόπος «μυθικός» ή «εξωτικός όπου η ζωή αποκτούσε νόημα», όπου «ο κόσμος διασκέδαζε και όπου τα πάντα επιτρέπονταν». Βέβαια κάποιοι άλλοι είχαν διαφορετική άποψη για την τουριστική ανάπτυξη του τόπου:

«Οι γονείς μου θέλανε ησυχία να βρουνε κάπου. Όταν πήραν το '65 το οικόπεδο, δεν υπήρχε τίποτα εδώ γύρω, δεν υπήρχε ηλεκτρικό. Εγώ θυμάμαι ακόμα να είμαι δέκα χρονών και να φέρνουν τον πάγο για το ψυγείο από το Ηράκλειο. Από την Αλικαρνασσό αγοράζαμε τον πάγο και τον φέρναμε. Ήτανε και χωματόδρομος και κατεβαίνοντας φωνάζαμε 'σιγά τον πάγο, σιγά τον πάγο', γιατί σχεδόν είχε λιώσει και υπήρχαν νερά μέσα. Ηλεκτρικό πήραμε λόγω της λειτουργίας του... Αν δεν ερχόταν το camping εδώ δίπλα μας το '74, δεν θα είχαμε ηλεκτρικό για μερικά χρόνια ακόμα μέχρι να γίνουν κάποιες άλλες μονάδες εδώ στην περιοχή. Δε μας απασχόλησε ποτέ αυτό και θα έλεγα εις βάρος της όλης μας διαβίωσης, υπήρχαν κάποια ξενοδοχεία εδώ γύρω. Δηλαδή εμείς το βλέπαμε κάπως αρνητικά το πράγμα, με την έννοια ότι η ιδιωτεύσή μας λιγότευε. Η ιδιωτική μας ζωή γινότανε όλο και πιο δημόσια. Η μοναξιά μας

γινότανε ολοένα και λιγότερη μοναξιά και αυτό ήταν μάλλον αρνητικό στα μάτια μας».

Εκείνη την περίοδο άκουγα επίσης για αρκετές περιπτώσεις επιχειρηματιών που επένδυσαν στην περιοχή και μέσα σε λίγα χρόνια είχαν αποκτήσει αρκετά χρήματα. Για εργαζόμενους στις τουριστικές επιχειρήσεις των οποίων το ημερομίσθιο ξεπερνούσε κατά πολύ το αντίστοιχο ενός εργαζομένου σε άλλους κλάδους του ιδιωτικού αλλά και του ευρύτερου δημόσιου τομέα εκείνης της εποχής. Τέλος για ξενοδοχοϋπαλλήλους οι οποίοι με περισσή θα έλεγα υπερηφάνεια διηγούνταν στον κοινωνικό τους περίγυρο ιστορίες και περιστατικά από την επαφή τους με τους τουρίστες⁴⁹. Και στις τρεις περιπτώσεις, αν και τα κριτήρια ήταν διαφορετικά, εντύπωση μου έκανε το κύρος που απολάμβαναν από τους «κοινούς θνητούς» και ο θαυμασμός των τελευταίων προς τα πρόσωπά τους. Ειδικά όσοι είχαν επενδύσει στην περιοχή αποτελούσαν σημείο αναφοράς για όλους τους άλλους που είχαν διστάσει είτε γιατί δεν είχαν το απαραίτητο προς επένδυση κεφάλαιο είτε γιατί «δεν είχαν τις αναγκαίες διασυνδέσεις» στην κοινότητα ή στις δημόσιες υπηρεσίες του κράτους. Ο Ανδρέας, περιγράφει την τότε κατάσταση ως εξής:

«Στη δεκαετία του 1980 η τουριστική ανάπτυξη της Χερσονήσου μπορεί να συγκριθεί με την 'τρέλα του χρηματιστηρίου'. Όλοι παρατούσαν τα πάντα και γινόταν τουριστικοί επιχειρηματίες. Χωράφια αλλά και τα επαγγέλματά τους. Τα χαρακτηριστικά εκείνης της εποχής ήταν η αλαζονεία και η ματαιοδοξία. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη δεκαετία του 1990 στην 'πτώση'».

Η επιλογή του πεδίου έρευνας και τα πρώτα βιώματα

Ως φοιτητής συνέχιζα να επισκέπτομαι το Λιμένα Χερσονήσου, αλλά ποτέ δεν είχα φανταστεί μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή ότι θα αποτελούσε το πεδίο έρευνας της διδακτορικής μου διατριβής, η εκπόνηση της οποίας άρχισε να με απασχολεί σοβαρά όταν ολοκλήρωνα τις βασικές μου σπουδές στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Λίγο πριν την ολοκλήρωση και του διετούς κύκλου μεταπτυχιακών

---

⁴⁹ Η Σοφία, συνταξιούχος πλέον ξενοδοχοϋπάλληλος θυμάται ότι εκτός από το μισθό της ένα αρκετά ικανοποιητικό εισόδημα προέρχονταν από τα φιλοδωρήματα των τουριστών που έμεναν ικανοποιημένοι από τις υπηρεσίες της. Καθαρίστρια η ίδια σε μεγάλη ξενοδοχειακή μονάδα του Λιμένα, αναπολεί τις ημέρες εκείνες και σε κάθε ευκαιρία δεν παύει να εκφράσει το θαυμασμό της για τη συμπεριφορά των τουριστών. «Όμως ήταν άλλες εποχές εκείνες. Πηγαίναμε στη δουλειά και είμαστε χαρούμενοι. Πληρωνόμαστε στην ώρα μας και σοβαρά προβλήματα ανάμεσά μας δεν είχαμε. Από τη δουλειά αυτή, αλλά και από τη δουλειά του άντρα μου, κάναμε καλλιμένο [προκοπή]. Μπορούσαμε να τα κάνουμε όλα αυτά μόνο από τα αμπέλια;». Σημειώνω ότι κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας η Σοφία βοηθούσε τα παιδιά της στην ταβέρνα που διατηρούσαν (και διατηρούν) στην Πάνω Χερσόνησο.

σπουδών στο ίδιο τμήμα, άρχισα να αναζητώ ένα θέμα που θα πληρούσε το κριτήριο των ενδιαφερόντων μου αναφορικά με τις διαδικασίες μετασχηματισμού των τοπικών κοινωνιών και με δεδομένο το ενδιαφέρον μου, το μόνο που απέμενε ήταν η επιλογή του πεδίου έρευνας, αρκεί το τελευταίο να πληρούσε ένα επιπλέον κριτήριο: να βρισκόταν εντός των γεωγραφικών ορίων της Περιφέρειας Κρήτης αφού είχα αποφασίσει ότι το νησί θα αποτελούσε πλέον τη μόνιμη κατοικία μου.

Η τελική απόφαση για την επιλογή του πεδίου πάρθηκε ύστερα από τις συζητήσεις με τον επιβλέποντα καθηγητή της διατριβής Γ. Νικολακάκη, ο οποίος έστρεψε το ενδιαφέρον μου από τον Άγιο Νικόλαο και την Ελούντα στο Λιμένα Χερσονήσου με το επιχείρημα ότι, αν ήθελα να μελετήσω την τουριστική ανάπτυξη στο σύγχρονο ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι, ο Λιμένας αποτελούσε ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Από το Μάρτιο του 1999 άρχισα να ασχολούμαι ενεργά με τη συγγραφή της πρότασης εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, η οποία και υποβλήθηκε στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στα τέλη του Μάη του ίδιου έτους. Κατά τη διάρκεια της συγγραφής της πρότασης πραγματοποιήθηκαν και οι πρώτες επισκέψεις στο Λιμένα ώστε οι υποθέσεις εργασίας που θα ανέπτυσσα στην ερευνητική πρόταση, να αντικατοπτρίζουν όσο το δυνατό καλύτερα τις συνθήκες που επικρατούσαν στην κοινότητα.

Από το καλοκαίρι του ίδιου έτους οι επισκέψεις στο Λιμένα Χερσονήσου σταδιακά πύκνωναν σε μια προσπάθεια εξοικείωσης με το χώρο και τους κατοίκους. Σ' αυτή την πρώτη επαφή με το χώρο μέρος των αναζητήσεών μου ήταν και η εύρεση κατοικίας προκειμένου να διευκολυνθώ κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής μου και να αποφύγω τις καθημερινές μετακινήσεις από και προς το Λιμένα. Διαθέσιμα διαμερίσματα υπήρχαν πάρα πολλά τόσο στο Λιμένα όσο και στους όμορους οικισμούς τα οποία νοικιάζονταν από τους ιδιοκτήτες τους κατά τους χειμερινούς μήνες. Τα επιμέρους προβλήματα ήταν δύο: το υψηλότατο τίμημα και η υποχρέωση, από την πλευρά του ενοικιαστή, να αποχωρήσει κατά τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου (Μάιος - Οκτώβριος). Το επιχείρημα που προβάλλονταν από τους ιδιοκτήτες ήταν ότι είχαν συμβόλαια με κάποιο τουριστικό γραφείο και τα διαμερίσματα θα έπρεπε να ήταν διαθέσιμα στους πελάτες του γραφείου κατά την τουριστική περίοδο. Η πραγματικότητα όμως ήταν λίγο διαφορετική και αυτό αποκαλύφθηκε εκ των υστέρων. Τα διαμερίσματα, στην συντριπτική τους πλειοψηφία, νοικιάζονταν στο εργατικό δυναμικό που συνέρεε στην περιοχή την τουριστική περίοδο.

Στην περίοδο την οποία αναφέρομαι και την οποία εντελώς αυθαίρετα ονόμασα «προπαρασκευαστική», γίνονται και οι πρώτες προσπάθειες εξεύρεσης συνομιλητών. Αρχικά προσπάθησα να εντοπίσω κάποιους συνομιλητές πηγαίνοντας στις επιχειρήσεις τους, ως πελάτης, και ανοίγοντας συζήτηση τόσο με τους ιδιοκτήτες όσο και με τους εργαζόμενους της επιχείρησης. Τα αποτελέσματα ήταν απογοητευτικά. Με ελάχιστες εξαιρέσεις και πέρα από μερικές γενικές πληροφορίες για την τουριστική κίνηση και τις οικονομικές δυνατότητες των τουριστών, δεν είχα καταφέρει τίποτε το ουσιαστικό σε σχέση με τα ερωτήματα που είχα θέσει και αιτιολογούσαν την εκεί παρουσία μου. Επιπλέον κανένας από τους αρχικούς αυτούς συνομιλητές μου δεν έδειχνε να είχε πειστεί ή δεν ήθελε να κατανοήσει τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας έρευνας από τη στιγμή μάλιστα που στον τοπικό τύπο, σχεδόν καθημερινά, υπήρχαν αναφορές και συνεντεύξεις φορέων (συνδικαλιστικών, επιχειρηματικών κ.λπ.) που αναφερόταν στα προβλήματα της περιοχής, στις προσπάθειες επίλυσης τους καθώς επίσης και στις πτωτικές τάσεις της τουριστικής κίνησης.

Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισα και όταν προσπάθησα να έρθω σε επαφή με τους εκπροσώπους της δημοτικής αρχής και, κυρίως, με τον τότε δήμαρχο. Αφού προηγήθηκαν μια σειρά από επιστολές και τηλεφωνικές επαφές, κατάφερα τελικά να τον συναντήσω στο γραφείο του στο δημαρχείο. Θεώρησα τη μαρτυρία του ιδιαίτερα σημαντική και πολύτιμη κυρίως στο πεδίο της διαχείρισης, από την πλευρά της κοινότητας, των πρώτων σταδίων της τουριστικής ανάπτυξης. Δυστυχώς ο τότε δήμαρχος δεν ανταποκρίθηκε «λόγω φόρτου εργασίας». Παράλληλα, ίσως από ευγένεια, μου πρότεινε να συναντηθούμε ξανά υπό την προϋπόθεση ότι «θα ήμουν καλά προετοιμασμένος». Όμως η αίσθηση που αποκόμισα ήταν ότι δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα και το ενδιαφέρον του μειώθηκε ακόμη περισσότερο όταν σε σχετική του ερώτηση διευκρίνισα ότι δεν σκόπευα να κάνω μια έρευνα χωροταξικού ή περιβαλλοντικού περιεχομένου⁵⁰.

Τα χρονικά περιθώρια πλέον στένευαν αρκετά. Η προγραμματισμένη για τον Μάρτιο του 2000 εγκατάστασή μου στο Λιμένα πλησίαζε και τα προβλήματα στα οποία αναφέρθηκα παραπάνω δεν είχαν ακόμη λυθεί. Ως τελευταία λύση απευθύνθηκα σε γνωστούς και φίλους ζητώντας τη βοήθεια τους, η οποία τελικά αποδείχτηκε πιο αποτελεσματική. Μέσω των τελευταίων συναντήθηκα τελικά με το Γεράσιμο ο οποίος από την πρώτη κιόλας συνάντηση

---

⁵⁰ Δήμαρχος την περίοδο εκείνη ήταν ο Ζαχαρίας Δοξαστάκης και τελικά εκείνη ήταν η μοναδική φορά που κατάφερα να τον συναντήσω για αρκετή ώρα. Κατά τη διάρκεια της έρευνας συναντηθήκαμε σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις στις οποίες ήταν καλεσμένος, σε ημερίδα για τον τουρισμό που είχε διοργανωθεί από το δήμο (2/6/2001) και στην ετήσια λογοδοσία για τα πεπραγμένα της δημοτικής αρχής για το έτος 2001.

μας μου απάντησε ότι απευθύνθηκα «στο πλέον κατάλληλο άτομο», επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι γνώριζε αρκετά για την περιοχή λόγω της θέσης του (δημόσιος υπάλληλος) αλλά και λόγω της υποψηφιότητάς του ως νομαρχιακός σύμβουλος⁵¹.

Η πρώτη φάση της επιτόπιας έρευνας και η εγκατάσταση στο πεδίο

Θέλοντας να εκμεταλλευτώ το χρόνο που μεσολαβούσε μέχρι την έναρξη της νέας τουριστικής περιόδου, οπότε και είχα προγραμματίσει την εγκατάστασή μου στο Λιμένα, ασχολήθηκα με την αποδελτίωση του τοπικού τύπου στη Βικελαιά Δημοτική Βιβλιοθήκη. Στόχευα στη διερεύνηση των πρώτων σταδίων της τουριστικής ανάπτυξης της κοινότητας όπως αυτή παρουσιαζόταν στις σελίδες του τοπικού τύπου. Αναφορικά με τον τοπικό τύπο επέλεξα δύο εφημερίδες. Την εφημερίδα «Πατρίς» και την εφημερίδα «Η Μεσόγειος»⁵². Από την εφημερίδα «Πατρίς» αποδελτιώθηκε το διάστημα από το 1945 έως το 1975 ενώ από την εφημερίδα «Η Μεσόγειος», το διάστημα 1967 - 1975. Το έτος 1975 θεώρησα ότι αποτέλεσε το τέλος του πρώτου σταδίου της τουριστικής ανάπτυξης καθώς ήταν το έτος κατά το οποίο είχε ολοκληρωθεί η ανέγερση των πρώτων μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων στην περιοχή.

Στο ίδιο διάστημα αποδελτιώθηκε το περιοδικό «Κρητικά Χρονικά», στο οποίο οι αναφορές για τη Χερσόνησο γενικά και για το Λιμένα ειδικότερα, αφορούσαν στο πλήθος των αρχαιολογικών ευρημάτων που αποκάλυπταν οι ανασκαφές. Οι περιγραφές των περιηγητών για την περιοχή, οι εκθέσεις των Ενετών Γενικών Προβλεπτών⁵³, τα στοιχεία που προέρχονταν από τα έγγραφα και τους κώδικες του Ιεροδικείου Ηρακλείου καθώς και τα αντίστοιχα των εθνικών απογραφών, αποκάλυψαν το παρελθόν του Λιμένα και ενίσχυσαν τους προβληματισμούς μου για το πώς μια περιοχή που παραμένει άγνωστη και αδιάφορη επιχειρηματικά, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ξαφνικά εμφανίζεται στο προσκήνιο και μάλιστα τόσο δυναμικά.

---

⁵¹ Τον Γεράσιμο τον γνώρισα το Νοέμβριο του 1999. Από την πρώτη μας συνάντηση έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και επιπλέον, προσφέρθηκε να με συστήσει και σε άλλους κατοίκους του Λιμένα οι οποίοι γνώριζαν αρκετά για την τουριστική ανάπτυξη του Λιμένα και ήταν πρόθυμοι, κατά την άποψή του, να μιλήσουν για τον τουρισμό στην περιοχή. Μου ζήτησε μια μικρή προθεσμία για να σκεφτεί σε ποιους θα με σύστηνε και τελικά μου παρέδωσε μια λίστα με δεκαπέντε ονόματα τονίζοντας μου ότι είναι οι πλέον κατάλληλοι για να μιλήσουν για την τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας. Από τη λίστα αυτή δεν εντοπίστηκαν δύο άτομα και από τους υπόλοιπους μόνο δύο δέχτηκαν να συνομιλήσουν μαζί μου.

⁵² Οι δύο αυτές εφημερίδες ήταν την περίοδο εκείνη οι μεγαλύτερες σε κυκλοφορία στο νομό Ηρακλείου και με ανεπτυγμένο δίκτυο ανταποκριτών σε όλο το νησί. Η «ΠΑΤΡΙΣ» εκδιδόταν από το 1945 και «Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ» από το 1950.

⁵³ Ανώτατοι Βενετοί άρχοντες που έστειλε η κυρίαρχος Βενετία στην Κρήτη, αρχικά για έκτακτες περιστάσεις, με «ευρύτατην δικαιοδοσίαν και πληρεξουσιότητα». Απολάμβαναν την απόλυτη εμπιστοσύνη της Γερουσίας και μετά «την λήξιν της διευτούς αποστολής των, υπέβαλλον εγγράφους μακροσκελείς και εξονυχιστικούς, εκθέσεις επί παντός ζητήματος αφορώντος την Νήσον, αίτινες αναγιγνώσκοντο ενώπιον του Συμβουλίου» (Σπανάκης 1940, τ. Ι, σελ. 15-16).

Άλλη μια πτυχή της αρχαιακής διερεύνησης αποτέλεσε η έρευνα στο Υποθηκοφυλακείο του Λιμένα. Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στο αρχείο του Υποθηκοφυλακείου υπήρχαν καταχωρημένα περίπου 75.000 συμβόλαια, προικοσύμφωνα, κληρονομίες και δωρεές. Εστίασα το ενδιαφέρον μου κυρίως στα συμβόλαια των εταιριών «Ανώνυμος Εταιρεία Τουριστικών Επιχειρήσεων Ακτής Βόλακα-Γλυκοριζά Τ.Ε.Α.Β. ΑΕ» και «Χερσόνησος ΕΠΕ». Τα συμβόλαια αυτά αναφέρονται στην περίοδο 1971-1973, που συμπίπτει με τις εργασίες ανέγερσης των πρώτων μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων και συγκεκριμένα του Creta Maris, του Belvedere και του Nora⁵⁴.

Το μεγαλύτερο ποσοστό της παράκτιας γης ανήκε, όπως φαίνεται από τις αντίστοιχες συμβολαιογραφικές πράξεις, σε κατοίκους του Πισκοπιανού, του Κουτουλουφαρίου και της Πάνω Χερσονήσου. Επίσης ένα πολύ μικρό ποσοστό ανήκε σε εύπορους κατοίκους του Ηρακλείου που είχαν στην περιοχή την παραθεριστική κατοικία τους και ένα ποσοστό της τάξης του 20% περίπου, κυρίως στον Ανισαρά και στην Ανάληψη, ανήκε σε αγρότες και κτηνοτρόφους των χωριών του Οροπεδίου Λασιθίου. Οι τελευταίοι, επειδή «το Λασιθί είναι ένα φτωχό μέρος χωρίς μεγάλη παραγωγικότητα ήταν αναγκασμένοι να ψάχνουν εύφορα μέρη για να καλλιεργήσουν. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο Ανισαράς με τα πάρα πολλά περιβόλια».

Στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης ο συντελεστής γη διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο. Ο τρόπος μετασχηματισμού της σε «τουριστική» καθώς επίσης και το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε μετά την έλευση του τουρισμού αποκαλύπτουν τη στροφή μιας αγροτικής οικονομίας σε μια οικονομία των υπηρεσιών όπου κυριαρχεί ο τουρισμός. Η στροφή αυτή επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία που προήλθαν από το δημοτολόγιο, την Οικονομική Υπηρεσία και το Γραφείο Προγραμματισμού του δήμου Χερσονήσου και, τέλος, από το μητρώο επιχειρήσεων του Επιμελητηρίου Ηρακλείου.

Η έρευνα στους τόμους του δημοτολογίου εστιάστηκε στην καταγραφή των επαγγελματιών πριν και μετά την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής⁵⁵. Η κύρια διαπίστωση αφορά στο γεγονός ότι οι τουριστικού τύπου δραστηριότητες καταγράφονταν μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως συμπληρωματικές των επαγγελματιών που κατατάσσονται στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα της οικονομίας. Η καταγραφή των επαγγελματιών σε συνδυασμό με την

---

⁵⁴ Το Creta Maris ανήκε την περίοδο εκείνη στην «Τ.Ε.Α.Β. ΑΕ», ενώ το Belvedere και το Nora στη «Χερσόνησος ΕΠΕ». Σήμερα η «Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε», αποτελεί τμήμα της «Metaxas Group of Companies S.A.».

⁵⁵ Οι πρώτες εγγραφές σε όλους τους τόμους γίνονται το 1955 λόγω του Β.Δ. 280/Α/10-11-1954, «Περί Δημοτολογίων».

καταγραφή του είδους (μπαρ, εστιατόριο, εμπορικό κατάστημα, κ.λπ.), της νομικής μορφής (Α.Ε., Ο.Ε., ΕΠΕ, ατομική, κ.λπ.) και της έδρας της κάθε επιχείρησης συνθέτουν την εικόνα της οικονομικής δραστηριότητας στο Δήμο Χερσονήσου και επιβεβαιώνουν τον ηγεμονικό ρόλο του Λιμένα. Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσω ότι καταγράφηκαν επίσης οι γάμοι ντόπιων (ανδρών και γυναικών) με αλλοδαπούς και αλλοδαπές. Η καταγραφή των γάμων αυτών στηρίχθηκε στη σκέψη ότι πιθανότατα, ως δείκτης μιας τάσης, αποτελεί στοιχείο μετασχηματισμού της κοινότητας. Επιπλέον κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθούν και οι τόμοι των δημοτολογίων και των άλλων δημοτικών διαμερισμάτων, ιδιαίτερα των χωριών της Λαγκάδας, που μέχρι το 2010 αποτελούσαν τον τότε ενιαίο δήμο, λόγω:

- της διοικητικής τους ενσωμάτωσης
- της γεινιάσής τους, διαχρονικά, με την παράλια ζώνη και
- της κατοχής από τους κατοίκους τους αγροτικής, αρχικά, γης η οποία στη συνέχεια άλλαξε χρήση προς τουριστικού τύπου δραστηριότητες⁵⁶.

Στις αρχές του καλοκαιριού του 2000 εγκαταστάθηκα τελικά στην περιοχή της Χερσονήσου και συγκεκριμένα στον οικισμό της Ανάληψης, που απέχει περίπου τρία χιλιόμετρα από το κέντρο του Λιμένα. Ήταν ένα μικρό διαμέρισμα, τμήμα ενός συγκροτήματος οκτώ διαμερισμάτων. Ιδιοκτήτης του συγκροτήματος ήταν ο Μάνθος, αγρότης κατά κύριο επάγγελμα, από το χωριό Ποταμιές. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του το συγκρότημα αυτό ήταν «προίκα για την κόρη του» και τα προηγούμενα χρόνια συνεργαζόταν με ένα τουριστικό γραφείο το οποίο όμως για την τρέχουσα τουριστική περίοδο δεν ανανέωσε τη συνεργασία τους. Αποτέλεσμα όλης αυτής της διαδικασίας ήταν τα διαμερίσματα του «να είναι άδεια» και να ψάχνει «να τα νοικιάσει σε εργαζόμενους στις επιχειρήσεις και στα ξενοδοχεία της περιοχής». Ο ιδιοκτήτης του διαμερίσματος θέλησε να μάθει το λόγο που ήθελα να μείνω στην περιοχή από τη στιγμή που του αποκάλυψα ότι εργαζόμουν στο Ηράκλειο. Προσπάθησα να του εξηγήσω αλλά, τελικά, συνεννοηθήκαμε με την παραδοχή από μέρος μου της ιδιότητας του «δημοσιογράφου» που ασχολούνταν με τα θέματα του τουρισμού γράφοντας σχετικά άρθρα στον ημερήσιο τοπικό τύπο.

---

⁵⁶ Παρόλα αυτά, ορισμένα στοιχεία από τα δημοτολόγια των κοινοτήτων του Δήμου Χερσονήσου δεν παρουσιάζονται αναλυτικά στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια. Ο λόγος είναι ότι δεν επιχειρείται μια συνολική διερεύνηση των διαδικασιών του μετασχηματισμού στο σύνολο του τότε δήμου αλλά και το γεγονός ότι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος μου ήταν ο Λιμένας και η επιχειρηματική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στην κοινότητα. Μια πολύ γενική παρατήρηση όμως, αναφορικά με τα στοιχεία των δημοτολογίων των εν λόγω οικισμών, έχει να κάνει με την αποκάλυψη των δημογραφικών χαρακτηριστικών ενός κατά βάση αγροτικού πληθυσμού που εξασφαλίζει είτε ένα σημαντικό συμπληρωματικό εισόδημα από τον τουρισμό είτε εξαρτάται αποκλειστικά από αυτόν.

Οι πρώτες ημέρες της εγκατάστασής μου στην περιοχή δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες του καλοκαιριού του προηγούμενου έτους με τη διαφορά ότι αναλώθηκαν σε περιπάτους στην παραλία της Ανάληψης και στους κεντρικούς δρόμους του Λιμένα. Ταυτόχρονα ήταν και ημέρες περισυλλογής. Σκεφτόμουν συνεχώς τους λόγους της εκεί παρουσίας μου και αν, τελικά, είχε νόημα όλο αυτό το εγχείρημα. Με απασχολούσε πολύ έντονα ο τρόπος που θα προσέγγιζα τα ερευνητικά υποκείμενα, το αν θα με δεχόταν ή όχι στην καθημερινότητά τους, τα μέσα που θα χρησιμοποιούσα για να καταγράψω τις μαρτυρίες τους, η ικανότητά μου να αποδώσω όλα αυτά που θα βίωνα με έναν συγκροτημένο τρόπο.

Η ηρεμία που ένιωθα στην παραλία της Ανάληψης έδινε τη θέση της σ' ένα ανεπαίσθητο φόβο όταν περιφερόμουν στους δρόμους του Λιμένα. Ένιωθα ότι ήδη είχα αποτύχει· ότι το θεωρητικό μου υπόβαθρο ήταν ελλιπές σε σχέση πάντα με την κοινωνική πραγματικότητα που συναντούσα στο Λιμένα. Για πρώτη φορά συνειδητοποιούσα ότι επρόκειτο να «αναμετρηθώ» με ένα αστικό περιβάλλον στο οποίο κυριαρχούσε ο ανταγωνισμός και αναφορικά με την παρουσία μου ως «παρατηρητή», μια «ευγενική επιφυλακτικότητα» από την πλευρά των κατοίκων της κοινότητας.

Στα πλαίσια αυτά εκείνο που με προβλημάτιζε ιδιαίτερα ήταν η πιθανότητα, η *συμμετοχική παρατήρηση*, ως μεθοδολογική προσέγγιση, από σημείο εκκίνησης μιας διαδικασίας προσέγγισης, εξοικείωσης και ερμηνείας του *άλλου* και ως άσκηση αμοιβαίας επιρροής να καταλήξει σε μια στενή σχέση εξουσίας ανάμεσα στον «παρατηρητή» και στον «παρατηρούμενο». Οι κίνδυνοι που ελλόχευαν σε αυτή την περίπτωση ήταν κάτι παραπάνω από υπαρκτοί, ιδιαίτερα σε ότι αφορά στην προσπάθεια του ερευνητή ο οποίος εισέρχεται, συμμετέχει στη συλλογική ζωή εκείνων που παρατηρεί και συλλέγει πληροφορίες προκειμένου να περιγράψει και να ερμηνεύσει τη συγκεκριμένη, κάθε φορά, κοινωνική πραγματικότητα που έχει επιλέξει να ερευνήσει.

Πίσω στην ασφάλεια του διαμερίσματος της Ανάληψης, με γνώμονα τις προαναφερόμενες σκέψεις, επαναδιατύπωνα συνεχώς τις υποθέσεις εργασίας μου μελετώντας ξανά και ξανά εργασίες αναφορικά με το μετασχηματισμό διαφόρων κοινοτήτων που είχαν επιλέξει τον τουρισμό ως «μέσο» ανάπτυξης. Επιπλέον αναρωτιόμουν συνεχώς αν αυτό που είχα σχεδιάσει «ήταν ανθρωπολογία» - ερώτημα που προέκυπτε περισσότερο από την ανασφάλεια εκείνων των ημερών. Όταν τελικά αποφάσισα να κατέβω στο Λιμένα για την πρώτη μου συνέντευξη, ο Γεράσιμος ήταν η πρώτη επιλογή.

Η επιτόπια έρευνα

Η περίοδος της επιτόπιας έρευνας διήρκεσε μέχρι και το καλοκαίρι του 2005. Το μεγαλύτερο μέρος του εθνογραφικού υλικού που παρουσιάζεται στο παρόν κείμενο αφορά στο διάστημα 2000-2003, ενώ μέχρι και το καλοκαίρι του 2005 ασχολήθηκα με τη συλλογή στατιστικών σειρών δεδομένων⁵⁷. Μέσα από τις συνεντεύξεις⁵⁸, στόχευα στην καταγραφή των υποκειμενικών παραστάσεων και αντιλήψεων σε σχέση με τις διαδικασίες ανάπτυξης της κοινότητας, τους παράγοντες που συντέλεσαν στον συγκεκριμένο τύπο ανάπτυξης που υιοθετήθηκε, τα χαρακτηριστικά που αποκτά μια περιοχή μετά την έλευση του τουρισμού και, τέλος, τις προσδοκίες για το μέλλον του τουρισμού στην συγκεκριμένη κοινότητα.

Στο διάστημα αυτό οι επισκέψεις μου στο Λιμένα ήταν καθημερινές και οι συζητήσεις στις οποίες συμμετείχα αποκάλυψαν τους τρόπους με τους οποίους η κοινότητα *διαχειριζόταν* τον τύπο της τουριστικής ανάπτυξης που είχε υιοθετήσει. Οι συνομιλητές μου, στην πλειοψηφία τους ντόπιοι που βίωσαν την τουριστική ανάπτυξη του Λιμένα, ενεργοποιούνταν επιχειρηματικά στον τουρισμό είτε άμεσα ως ξενοδόχοι και τουριστικοί επιχειρηματίες είτε έμμεσα ασκώντας ένα ρόλο συμβουλευτικό στις επιχειρηματικές δραστηριότητες των παιδιών ή των συγγενών τους. Από την άλλη κατέγραψα τις απόψεις και μη ντόπιων επιχειρηματιών

---

⁵⁷ Τρία χρόνια μετά την πρώτη μου έρευνα να αποφάσισα να επιστρέψω στο Λιμένα για μια συμπληρωματική έρευνα, κύριος στόχος της οποίας ήταν να διαπιστώσω τυχόν αλλαγές όχι τόσο στην κοινότητα όσο στις επιχειρηματικές δραστηριότητες των συνομιλητών μου. Επιπλέον να εμπλουτίσω τις σημειώσεις μου με νέες μαρτυρίες και να καταγράψω τυχόν αλλαγές στις αντιλήψεις τους σχετικά με την τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας. Τους περισσότερους από τους συνομιλητές μου, στο πρώτο στάδιο της έρευνας, τους βρήκα στο ίδιο μέρος να ασκούν την ίδια δραστηριότητα. Άλλοι είχαν μεταβιβάσει τις επιχειρήσεις τους σε νέους επενδυτές έχοντας πετύχει ιδιαίτερα επωφελείς οικονομικούς όρους· άλλοι είχαν αποσυρθεί από την επιχειρηματική δραστηριότητα, επειδή είχαν μεταβιβάσει τις επιχειρήσεις στα παιδιά τους και άλλοι είχαν συνταξιοδοτηθεί. Υπήρχαν και κάποιοι που είχαν διακόψει την ενασχόλησή τους με τον τουρισμό είτε γιατί κουράστηκαν είτε γιατί απογοητεύτηκαν από τη συνεχιζόμενη πτώση των εσόδων τους είτε γιατί δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τον συνεχώς αυξανόμενο ανταγωνισμό. Τέλος, υπήρξαν και περιπτώσεις που στάθηκε αδύνατος ο εντοπισμός παλαιότερων συνομιλητών εξαιτίας διαφόρων προσωπικών και οικογενειακών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν τη δεδομένη χρονική στιγμή. Το 2009 πραγματοποίησα μια σειρά συνεντεύξεων εκτός του Λιμένα, που εμπλούτισαν το εθνογραφικό μου υλικό ενώ το 2010 (Ιούλιο- Σεπτέμβριο) βρέθηκα ξανά στο πεδίο συνομιλώντας με τουριστικούς επιχειρηματίες που στο πρώτο στάδιο της έρευνας δεν είχα εντοπίσει. Θα πρέπει επίσης να σημειώσω στο σημείο αυτό ότι στο διάστημα που μεσολάβησε (2005-2008) αλλά και το 2010, μια σειρά από εξωγενείς παράγοντες είχαν συντελέσει στο να μην ασχοληθώ συστηματικά με τη συγγραφή της διατριβής.

⁵⁸ Στο πρώτο διάστημα της παραμονής μου στο πεδίο και στον ελάχιστο χρόνο που μου αφιέρωναν οι επιχειρηματίες του Λιμένα για να συνομιλήσω μαζί τους υποχρεώθηκα να συγκροτήσω μια σειρά ερωτημάτων και να προχωρήσω σε μια σειρά σύντομων και ως ένα βαθμό δομημένων συνεντεύξεων. Οι τελευταίες επικεντρωνόταν κυρίως σε πληροφορίες αναφορικά με τον τόπο προέλευσης των επιχειρηματιών, τους λόγους που επέλεξαν το Λιμένα ως επενδυτικό προορισμό και στα πρώτα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης της κοινότητας. Ένα δεύτερο μέρος των ερωτήσεων εκείνης πάντα της περιόδου αποσκοπούσε στην ανίχνευση των αντιλήψεων και των εκτιμήσεων των ερευνητικών υποκειμένων για την πορεία της τουριστικής ανάπτυξης και, τέλος, επιχειρούσε να διερευνήσει τις σχέσεις τους τόσο με τους κρατικούς και δημοτικούς φορείς καθώς επίσης και τις σχέσεις τους με τους άλλους επιχειρηματίες της κοινότητας. Στους επόμενους μήνες και καθώς αποκτούσα μια σχέση εμπιστοσύνης με τους βασικούς συνομιλητές μου, οι συνεντεύξεις που πραγματοποιούσα ήταν ανοιχτές, ημι-δομημένες ενώ αρκετές φορές έπαιρναν το χαρακτήρα μιας ελεύθερης συζήτησης.

καθώς και εργαζομένων σε τουριστικές και ξενοδοχειακές επιχειρήσεις. Τέλος ο λόγος της δημοτικής αρχής, όπως εκφράστηκε στις ετήσιες λογοδοσίες, αν και επαναλαμβανόμενος, απέκτησε ιδιαίτερη βαρύτητα από τη στιγμή που αυτός ο «τυποποιημένος» λόγος συμπλήρωνε τον «αυθόρμητο» λόγο των κατοίκων του Λιμένα.

Σημαντικό τμήμα της επιτόπιας έρευνας αποτέλεσε το κεφάλαιο «δημοτικές εκλογές». Καθόλη την προεκλογική περίοδο (2002), την οποία παρακολούθησα συνοδεύοντας έναν εκ των δύο υποψηφίων για το αξίωμα του δημάρχου, ο Λιμένας εδραίωσε τον ηγεμονικό του ρόλο στην περιοχή μέσω φυσικά των υποψηφίων του. Έτσι οι αντιφάσεις της περιοχής ήρθαν στην επιφάνεια με μεγάλη ένταση. Από τη μια μεριά βρισκόταν ο «κορεσμένος» Λιμένας και από την άλλη η αγροτική ενδοχώρα που διεκδικεί κάποιο ρόλο στα δρώμενα του δήμου προσδοκώντας στις αποφάσεις εκείνες και στις πολιτικές που θα κατεύθυναν την τουριστική ανάπτυξη από τα παράλια προς την ενδοχώρα προβάλλοντας ως επιχείρημα τόσο το φυσικό της περιβάλλον όσο και το πλήθος των μνημείων που διαθέτει.

Η έντονη εποχικότητα διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο στην όλη προσπάθεια⁵⁹. Ο Λιμένας κατά τη διάρκεια του έτους παρουσιάζει δυο όψεις. Η πρώτη καθορίζεται από την τουριστική κίνηση και περιλαμβάνει το διάστημα από το Απρίλιο έως τον Οκτώβριο. Είναι η «τουριστική περίοδος» και συνήθως καθορίζεται, ημερολογιακά, από το Πάσχα των Καθολικών. Είναι η εποχή που καταφθάνουν στο Λιμένα οι πρώτοι επισκέπτες, συνήθως με μισθωμένες πτήσεις (charter) ή σύμφωνα με τους κατοίκους «τα πρώτα χελιδόνια».

«Η τουριστική σεζόν στη Χερσόνησο ξεκινά την 1^η Απριλίου και τελειώνει την 31^η Οκτώβρη. Χωρίζεται σε δύο περιόδους: low και high. Η low season είναι στους μήνες Απρίλιο, Μάιο και Οκτώβριο ενώ η high season είναι οι μήνες Ιούνιος, Ιούλιος, Αύγουστος και Σεπτέμβριος. Ο ποιοτικός τουρίστας έρχεται στην αρχή της τουριστικής σεζόν - που συμπίπτει με το Πάσχα των Καθολικών - και το Σεπτέμβρη (είναι ο καλύτερος μήνας), όπου κυριαρχεί ο Ιταλός τουρίστας ο οποίος παίρνει εκείνη την περίοδο την άδεια του. Στη high season, τον τουρισμό στην περιοχή τον αποτελούν κυρίως νέοι που εκμεταλλεύονται το κλείσιμο των σχολείων και έρχονται για διακοπές».

---

⁵⁹ Οι δυσκολίες εντοπίζονταν ιδιαίτερα στην καλοκαιρινή περίοδο κατά την οποία, εξαιτίας της έντασης της εργασίας, ήταν εξαιρετικά ψυχοφθόρο να πειστούν επιχειρηματίες, στελέχη ξενοδοχειακών μονάδων και εργαζόμενοι να αφιερώσουν λίγο από τον ελεύθερο χρόνο τους για να συνομιλήσουν μαζί μου. Τα πράγματα περιπλέκονταν ακόμη περισσότερο και από τη δική μου αδυναμία, λόγω της εργασίας μου, να εκμεταλλευτώ τις πρωινές ώρες όπου οι ρυθμοί εργασίας στις τουριστικές επιχειρήσεις ήταν και είναι πιο χαλαροί.

Σε σχέση με τους καλοκαιρινούς μήνες, το χειμώνα οι ρυθμοί στο Λιμένα είναι πιο χαλαροί. Ο χειμώνας (Νοέμβριος - μέσα Μαρτίου) είναι η περίοδος ξεκούρασης και ανασύνταξης των δυνάμεων για την επόμενη τουριστική περίοδο. Είναι η περίοδος όπου γίνονται οι περισσότερες εργασίες ανακαίνισης των τουριστικών επιχειρήσεων και των ξενοδοχειακών μονάδων και, τέλος, είναι η περίοδος κατά την οποία ο δήμος εκτελεί όσα από τα έργα έχουν δημοπρατηθεί και δεν μπορούν να γίνουν την άνοιξη και το καλοκαίρι.

Ο Λιμένας κατά τους χειμερινούς μήνες σχεδόν ερημώνει. Η εικόνα που συναντά ο κάθε επισκέπτης είναι αυτή των εφημερίδων στις βιτρίνες των καταστημάτων. Ελάχιστες καφετέριες, κέντρα διασκέδασης, ταβέρνες και εστιατόρια παραμένουν ανοικτά, ενώ οι ντόπιοι βρίσκουν την ευκαιρία να ασχοληθούν με κάποιες δευτερεύουσες οικονομικής σημασίας, σε σχέση με τις αποδόσεις των τουριστικών επιχειρήσεων, εργασίες. Όσοι έχουν ελαιόδεντρα ασχολούνται με την συλλογή του ελαιοκάρπου ενώ αρκετοί επιλέγουν ταξίδια στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, τα οποία τις περισσότερες φορές διοργανώνονται από το «Φιλωνίδειο Πολιτιστικό Σύλλογο» που εδρεύει στο Λιμένα.

«Τα ταξίδια είναι αναγκαία, επειδή λόγω της δουλειάς οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από ξεκούραση. Ένας ακόμα λόγος είναι η πραγματοποίηση από τους ανθρώπους που είναι πάνω από πενήντα χρόνων του ονείρου τους να ταξιδέψουν. Υπό αυτές τις συνθήκες το ταξίδι δεν πρέπει να θεωρηθεί ως κατανάλωση ή επίδειξη αλλά ακριβώς ως ανάγκη».

Οι χειμερινοί μήνες είναι επίσης η περίοδος σύσφιξης των κοινωνικών σχέσεων που έχουν ατονήσει κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Οι κάτοικοι τα βράδια ανταλλάσσουν επισκέψεις σε σπίτια συγγενών και φίλων. Τις καθημερινές οι άντρες συγκεντρώνονται στα καφενεία και στις καφετέριες της κοινότητας και ανάμεσα στα παιχνίδια (τάβλι, χαρτιά), σχολιάζουν τα πεπραγμένα της τουριστικής περιόδου που έληξε, την πολιτική επικαιρότητα, ενώ δεν λείπουν και τα πειράγματα για τους χαμένους μιας παρτίδας πρέφας ή ταβλιού που επισφραγίζεται με το κέρασμα προς τους νικητές.

Η εποχικότητα που περιγράφεται παραπάνω καθόρισε και την ένταση της ερευνητικής μου προσπάθειας. Οι πιο χαλαροί ρυθμοί του χειμώνα μου έδωσαν την ευκαιρία να συνομιλήσω με μεγαλύτερη άνεση με τους ντόπιους και να γνωρίσω καλύτερα την περιοχή. Αντίθετα κατά την περίοδο της τουριστικής περιόδου τα πάντα καθορίζονταν με σχεδόν απόλυτη ακρίβεια. Προηγούνταν πάντα, πριν από κάθε συνομιλία, τηλεφωνική επικοινωνία όπου οριζόταν η ώρα που θα επισκεφτώ την κάθε επιχείρηση, καθώς επίσης και η ώρα που θα ολοκληρώνονταν η

συνομιλία μου με τον επιχειρηματία. Υπήρξαν βέβαια και περιπτώσεις όπου το ραντεβού που είχε κλειστεί από πριν δεν πραγματοποιούνταν, γεγονός που με εκνεύριζε ιδιαίτερα. Η ασυνέπεια αυτή αποδιδόταν πάντα στο «φόρτο εργασίας». Άλλες φορές πάλι, χρειάστηκε να περιμένω αρκετή ώρα προκειμένου να καταφέρω να μιλήσω μερικά λεπτά με τον επιχειρηματία.

Οι σχέσεις με τα ερευνητικά υποκείμενα

Ο έντονος τρόπος με τον οποίο εναλλάσσονταν εικόνες, λέξεις και συναισθήματα, κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στο Λιμένα είχαν επίπτωση και στον τρόπο προσέγγισης των ερευνητικών υποκειμένων. Ο εκνευρισμός μου πολλές φορές γινόταν αντιληπτός και η κατανόηση που ζητούσαν λόγω του «φόρτου εργασίας», με οδήγησαν στο σημείο να πιστεύω ότι η δικαιολογία αυτή από την πλευρά τους δήλωνε την *απροθυμία* τους ή και την *άρνηση* τους, να μιλήσουν σχετικά με την καθημερινότητα που βίωναν. Ωστόσο, το γεγονός αυτό είχε και τη θετική του πλευρά. Όσοι δεν θέλησαν να συνομιλήσουν μαζί μου, μου επέτρεψαν να επισκέπτομαι και να παραμένω στην επιχείρησή τους (υπό την προϋπόθεση ότι δε θα ενοχλώ) για αρκετή ώρα προκειμένου να παρατηρήσω τον τρόπο που λειτουργεί η επιχείρηση, τη συμπεριφορά του επιχειρηματία και των εργαζομένων απέναντι στους πελάτες και τέλος τις σχέσεις ανάμεσα στον επιχειρηματία και στους εργαζόμενους.

Αλλά και στις περιπτώσεις που οι συνομιλητές μου ήταν πρόθυμοι να καταθέσουν την προσωπική τους μαρτυρία χρησιμοποιούσαν έναν ιδιαίτερα προσεκτικό λόγο που αποσκοπούσε σε μια προσπάθεια εμφάνισης του Λιμένα ως μια κοινότητα που καταφέρνει να *απορροφά* τις συγκρούσεις και να *αποσιωπά* τα προβλήματά της.

Η αφήγηση του Πέτρου είναι ενδεικτική και αποτυπώνεται στα αποσπάσματα που παρατίθενται παρακάτω. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι ο Πέτρος ζήτησε και παρέλαβε αντίγραφο των συνεντεύξεών του με το επιχείρημα ότι ήθελε να διαπιστώσει αν είχαν αποδοθεί με ακρίβεια τα όσα μου είχε εκμυστηρευτεί. Όταν παρέλαβα ξανά τα κείμενα, οι αλλαγές που είχαν γίνει από την πλευρά του ήταν σημαντικές. Αν και παραδέχτηκε ότι τα λόγια του «είχαν αποδοθεί με ακρίβεια», υποστήριξε ότι οι διορθώσεις ήταν επιβεβλημένες επειδή «κάποια πράγματα δεν πρέπει να ειπωθούν»⁶⁰.

---

⁶⁰ Κατά τη διάρκεια της έρευνας και ο Γεράσιμος ζήτησε και παρέλαβε αντίγραφο των συνεντεύξεων με το επιχείρημα ότι ήθελε και εκείνος να διαπιστώσει αν αποδίδονταν με ακρίβεια τα όσα είχε πει. Όταν παρέλαβα τα κείμενα οι αλλαγές που επίσης είχαν γίνει από την πλευρά του ήταν σημαντικές. Και εκείνος παραδέχτηκε ότι τα λόγια του είχαν αποδοθεί με ακρίβεια προσθέτοντας ότι οι διορθώσεις του ήταν επιβεβλημένες «για το συμφέρον του Λιμένα». Από την πλευρά μου το γεγονός αυτό ήταν μια σαφή ένδειξη της επιφυλακτικότητάς τους απέναντι

Στα αποσπάσματα που ακολουθούν ο Πέτρος, απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις μου, σχολιάζει την οικιστική ανάπτυξη του Λιμένα καθώς και τις σχέσεις ντόπιων - τουριστών διατυπώνοντας - στην αρχική τους διατύπωση - την άποψή του με ευθύτητα. Το σημαντικό στην περίπτωση αυτή ήταν ότι οι απόψεις του Πέτρου εκφράζονται σε συνθήκες μιας ανοικτής συζήτησης το περιεχόμενο της οποίας είχε καθοριστεί από τον ίδιο με ελάχιστες δικές μου παρεμβάσεις και χωρίς τη χρήση κασετοφώνου. Η «χαοτική» κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στο Λιμένα τόσο στο πεδίο της χωροταξίας όσο και στο αντίστοιχο των σχέσεων «ντόπιων - τουριστών» αποτυπώνονται, αρχικά, με ένα λόγο συνεχή και μεστό που μετατρέπεται στην «τελική διατύπωση», σε ένα λόγο περισσότερο τυποποιημένο που εξυπηρετεί μάλλον τις δικές του σκοπιμότητες ως ενεργό μέλος της κοινότητας του Λιμένα. Επιπλέον, κατά την «αρχική διατύπωση» των επιχειρημάτων του είχα την αίσθηση ότι στεκόμουν απέναντί του περισσότερο ως φίλος και ισότιμος συνομιλητής παρά ως ερευνητής. Στην «τελική διατύπωση», η σχέση αυτή μάλλον αντιστρέφεται.

Παράδειγμα 1^ο

Ερώτηση: Πως σχολιάζετε τις παραβάσεις του οικοδομικού κανονισμού που έγιναν στο Λιμένα; Το ρωτώ αυτό γιατί έχω την εντύπωση ότι όποιος έρχεται απέξω και βλέπει την κατάσταση που επικρατεί γενικά στη Χερσόνησο, αβίαστα μπορεί να χαρακτηρίσει την περιοχή με τη λέξη «χάος».

Αρχική διατύπωση

«Ένας τέτοιος χαρακτηρισμός είναι πολύ πιθανό να αποδίδεται, επειδή η περιοχή αναπτύχθηκε βιαστικά και ότι ούτε οι ίδιοι οι κάτοικοι περίμεναν αυτή την αλματώδη πρόοδο. Γίνονται αξιόλογες προσπάθειες για τον εξωραϊσμό της Χερσονήσου. Η παραλία βρίσκεται σε ένα πολύ καλό επίπεδο, ολοκληρώνεται ο βιολογικός καθαρισμός, έχει ολοκληρωθεί ο περιφερειακός δρόμος, ενώ υπάρχουν και μελέτες που προβλέπουν την απομάκρυνση των εξέδρων από την παραλία, τις οποίες τώρα εκμεταλλεύεται το Λιμενικό Ταμείο. Επίσης, έχει προβλεφθεί η αποκομιδή των σκουπιδιών σε ώρες μη αιχμής και η εφαρμογή του πολεοδομικού σχεδίου που θα βάλει φραγμό στην άναρχη δόμηση. Η τελευταία οφείλεται στις παρεμβάσεις των ξένων επιχειρηματιών που ενώ αγοράζουν ένα οικόπεδο 100 τετρ. μέτρων, για

Τελική Διατύπωση

«Ένας τέτοιος χαρακτηρισμός είναι πολύ πιθανό να αποδίδεται, επειδή η περιοχή αναπτύχθηκε βιαστικά και ότι ούτε οι ίδιοι οι κάτοικοι περίμεναν αυτή την αλματώδη πρόοδο. Γίνονται αξιόλογες προσπάθειες για τον εξωραϊσμό της Χερσονήσου. Η παραλία βρίσκεται σε ένα πολύ καλό επίπεδο, ολοκληρώνεται ο βιολογικός καθαρισμός, έχει ολοκληρωθεί ο περιφερειακός δρόμος, ενώ υπάρχουν και μελέτες που προβλέπουν την απομάκρυνση των εξεδρών από την παραλία, τις οποίες τώρα εκμεταλλεύεται το Λιμενικό Ταμείο. Επίσης, έχει προβλεφθεί η αποκομιδή των σκουπιδιών σε ώρες μη αιχμής και η εφαρμογή του πολεοδομικού σχεδίου που θα βάλει φραγμό στην άναρχη δόμηση. Η τελευταία οφείλεται στις παρεμβάσεις ξένων επιχειρηματιών που ενώ αγοράζουν ένα οικόπεδο 100 τετρ. μέτρων, για

στον «απρόσκλητο» ερευνητή του οποίου τα κίνητρα ήταν ακόμη αδιευκρίνιστα. Τέλος, αντίγραφα των συνεντεύξεων τους παρέλαβαν επίσης ο Λουκάς με τον Ανδρέα, χωρίς όμως να παρέμβουν στο περιεχόμενό τους.

παράδειγμα, καλύπτουν 110. Αλλά προβλήματα υπάρχουν και η δημοτική αρχή δεν φροντίζει αρκετά για την επίλυσή τους. Για παράδειγμα ο δρόμος του σπιτιού μου είναι αρκετά στενός και δεν έχει φωτισμό το βράδυ. Το ξενοδοχείο [όνομα ξενοδοχείου] που βρίσκεται στον ίδιο δρόμο με το σπίτι μου, που ανήκει σε ηρακλειώτες ξενοδόχους, έχει υπερβεί το όριο της επιτρεπόμενης δόμησης, με αποτέλεσμα ο δρόμος στο σημείο αυτό να μην είναι ίσιος. Εάν δε γινόταν αυτή η πολεοδομική παράβαση η θάλασσα θα φαινόταν. Και ο πολιτιστικός σύλλογος του Λιμένα φροντίζει για τον εξωραϊσμό της περιοχής, αφού οργανώνει εθελοντικές ομάδες καθαριότητας και επιπλέον φροντίζει για την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της περιοχής. Έχει αναπλάσει στα πλαίσια αυτά τη βρύση που βρίσκεται στην είσοδο του Λιμένα από το Ηράκλειο και ένα πηγάδι στο Πισκοπιανό. Το πηγάδι αυτό χρησιμοποιείται από τον επιχειρηματία που εκμεταλλεύεται τη διπλανή ταβέρνα ως χώρος εναπόθεσης των πινακίδων με το menu της επιχείρησής του».

Παράδειγμα 2^ο

Η απάντηση αφορά στην ερώτηση αναφορικά με τις σχέσεις ντόπιων - τουριστών.

Αρχική διατύπωση

«Σε σχέση με τον τουρισμό ο έλληνας έχει εξοικειωθεί. Δεν βλέπει τον τουρίστα αφ' υψηλού και αντιμετωπίζει τον τουρισμό ως μέσο για το μεροκάματο. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν προβλήματα που πρέπει να διορθωθούν. Για παράδειγμα στην παραλία η ομπρέλα στοιχίζει 600 δρχ., όπως και η καρέκλα. Αυτό σημαίνει ότι μια πενταμελής οικογένεια χρειάζεται περίπου 3.000 κάθε φορά που κατεβαίνει στην παραλία. Αυτό το φαινόμενο, εμένα σαν ντόπιο, με ενοχλεί, διότι από τα παιδικά μου χρόνια κατέβαινα στην παραλία και κολυμπούσα ελεύθερα και χαϊρόμουν αυτό το αγαθό (ήλιος, θάλασσα). Ένα άλλο πρόβλημα είναι τα «καμάκια» αλλά και σήμερα η κατάσταση αυτή έχει βελτιωθεί με τη συμβολή του εμπορικού συλλόγου, του συλλόγου επιχειρηματιών νυχτερινών κέντρων και του συλλόγου επιχειρηματιών έτοιμων φαγητών...».

παράδειγμα, καλύπτουν 110. Και ο πολιτιστικός σύλλογος του Λιμένα φροντίζει για τον εξωραϊσμό της περιοχής, αφού οργανώνει εθελοντικές ομάδες καθαριότητας και επιπλέον φροντίζει για την ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της περιοχής. Έχει αναπλάσει στα πλαίσια αυτά τη βρύση που βρίσκεται στην είσοδο του Λιμένα από το Ηράκλειο και κάποια πηγάδια στο Πισκοπιανό και στο Κουτουλουφάρι».

Τελική Διατύπωση

«Σε σχέση με τον τουρισμό ο έλληνας έχει εξοικειωθεί. Δεν βλέπει τον τουρίστα αφ' υψηλού και αντιμετωπίζει τον τουρισμό ως μέσο βιοπορισμού».

Τόσο ο Πέτρος όσο και ο Γεράσιμος αργότερα θεώρησαν ότι είχαν ενεργό ρόλο στην τελική διατύπωση των απόψεών τους επειδή αντιλαμβάνονταν το Λιμένα ως ένα κοινωνικό και οικονομικό σύστημα που στηρίζεται στην αποδοχή ισορροπιών. Επομένως κάθε άποψη που υπερβαίνει αυτές τις ισορροπίες θέτει σε άμεσο κίνδυνο το *συμφέρον* της κοινότητας. Η προσπάθεια οι όποιες αντιθέσεις να μην διαβούν τα όριά της και, τουλάχιστον στον προφορικό λόγο, να αποσιωπούνται οι εντάσεις και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και παραβατικές πρακτικές και συμπεριφορές, σχετίζεται άμεσα με τις τουριστικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στην κοινότητα και τα ατομικά συμφέροντα που τις συνοδεύουν και από μια άποψη τις καθορίζουν. Οι τελευταίες, ανταγωνιστικές από τη φύση τους, αυτόματα θα ενεργοποιούσαν τις δυνάμεις εκείνες που θα διατάρασσαν τις υπάρχουσες ισορροπίες στο εσωτερικό της κοινότητας και θα έθεταν σε κίνδυνο την ύπαρξή της.

Το σημείο τριβής αφορά κυρίως σε κάποιες παραβατικές συμπεριφορές από την πλευρά των επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στο Λιμένα. Αυτές οι συμπεριφορές, όπως συζητείται χαμηλόφωνα, αφορούν κυρίως στο χρηματισμό των ελεγκτικών μηχανισμών - όχι απαραίτητα για πολύ σοβαρά θέματα που θα έθεταν σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία και την υγεία των επισκεπτών. Πρόκειται μάλλον για παραβάσεις δευτερεύουσας σημασίας (για παράδειγμα η δυνατή μουσική σε ώρες κοινής ησυχίας και πέρα από το ωράριο των καταστημάτων και των κέντρων διασκέδασης) ή για διευθετήσεις φορολογικών υποθέσεων. Κοινό σημείο σε όλες τις αφηγήσεις αυτού του είδους ήταν ότι «υπάρχουν πάντα κάποιοι που κάνουν τα στραβά μάτια» ή ότι «ο σερίφης [διοικητής αστυνομικού τμήματος] μεροληπτεί προς όφελος κάποιων μαγαζιών». Η μελέτη επομένως των οικονομικών παραμέτρων της τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα και συνακόλουθα η διερεύνηση των όποιων παραβατικών συμπεριφορών που υποκρύπτονται πίσω από αυτές, αποτελούν ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο στην πλήρη κατανόηση και ερμηνεία του αναπτυξιακού μοντέλου της κοινότητας. Ο λόγος που δεν επιχειρήθηκε αυτή η προσπάθεια στην παρούσα έρευνα ήταν τα λόγια του Τάκη:

«...αν επιχειρήσεις να μελετήσεις τις οικονομικές παραμέτρους της κοινότητας θα σε κυνηγήσουν όλοι. Κάνε μια επιστημονική εργασία, γράψε για τη Χερσόνησο, αλλά μην αναφερθείς στα οικονομικά. Βρωμάνε...!»⁶¹.

---

⁶¹ Ένα περιστατικό που υπέπεσε στην αντίληψή μου σχετίζεται με τα όσα αναφέρω παραπάνω. Έχοντας ολοκληρώσει μια ακόμη συζήτηση με τον Λουκά, επισκέφθηκα το Βαγγέλη στην επιχείρησή του. Ενώ ο Βαγγέλης σχολίαζε κάποια προβλήματα που αντιμετώπισε αναφορικά με τη λειτουργία της επιχείρησής του, σταμάτησε και μας χαιρέτησε ένας άλλος επιχειρηματίας ο οποίος κρατούσε μια πλαστική τσάντα με την επωνυμία μιας μεγάλης αλυσίδας καταστημάτων τροφίμων. Μέσα στην τσάντα διακρίνονταν χαρτονομίσματα και ο Βαγγέλης τον ρώτησε

Η επαφή και επικοινωνία με τους κατοίκους του Λιμένα αναδείχθηκε ως ένα από τα πιο κρίσιμα θέματα της επιτόπιας έρευνας και θα πρέπει να παραδεχτώ ότι το ζήτημα αυτό με ταλαιπώρησε αρκετά κατά τους πρώτους μήνες της. Ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση της (καλοκαίρι 2000 - Οκτώβριο 2001) ανάλωνα αρκετό χρόνο προκειμένου να διευκρινίζω συνεχώς τους σκοπούς και τους στόχους της έρευνάς μου καθώς επίσης και να εξηγώ το τι είναι η «κοινωνική ανθρωπολογία» και σε τι διαφέρει από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες.

Αρκετές φορές στις συνομιλίες μου με τους κατοίκους του Λιμένα είχα την αίσθηση ότι τους κολλάκευε το γεγονός ότι υπήρχε κάποιος που ασχολούνταν μαζί τους. Από την άλλη πλευρά όμως, η εντύπωση ότι παρέμενα κάποιος «άλλος» ή «ξένος» του οποίου η παρουσία ήταν απρόσκλητη και απροσδόκητη (Τσαντηρόπουλος, 2004: 64) ή «ένα είδος κατασκόπου» (Allen 2004: 105) καθώς επίσης και η συνειδητοποίηση ότι η απόσταση που θα έπρεπε να διανύσω προκειμένου να γίνω «οικείος» ή τουλάχιστον «αποδεκτός» αντί να μικραίνει, μεγάλωνε συνεχώς γεγονός που με αποθάρρυνε. Η αδυναμία μου να αντιμετωπίσω αυτή την αντιφατική πραγματικότητα μεγεθύνονταν ακόμη περισσότερο διότι και από την πλευρά μου «αυτή την ετερότητα την ένιωθα και εγώ για εκείνους» (Ρίμπολι, 2005: 158).

Ως αποτέλεσμα εκείνη την περίοδο, όταν πλέον αργά το βράδυ επέστρεφα στην Ανάληψη και συμπλήρωνα τις κωδικοποιημένες σημειώσεις από τις συνομιλίες της ημέρας, ήταν ο έντονος προβληματισμός για τους λόγους που η ταυτότητα μου ήταν συνεχώς υπό διαπραγμάτευση. Πίστευα ότι είχα πάει στην περιοχή αρκετά προετοιμασμένος για να αντιμετωπίσω την οποιαδήποτε δυσκολία και θεωρούσα ότι ως «ιθαγενής ανθρωπολόγος» είχα σε «πρακτικό επίπεδο» το πλεονέκτημα της εξοικείωσης με το χώρο και τους κατοίκους απ' ό,τι ένας «ξένος» και περισσότερες πιθανότητες να μοιραστώ την αποκτηθείσα γνώση με την κοινωνία στο εσωτερικό της οποίας διεξήγαγα την επιτόπια έρευνα (Dubisch, 2004: 229). Δε με ενοχλούσε τόσο η θέση ισχύος την οποία κατείχαν οι συνομιλητές μου και οι όροι που έθεταν στην μεταξύ μας επικοινωνία. Εκείνο που με ενοχλούσε ήταν η αδυναμία μου να εκμεταλλευτώ το προαναφερόμενο πλεονέκτημα που ουσιαστικά «συνίσταται στη δυνατότητα μιας πιο άμεσης, εκ των έσω παρατήρησης και καταγραφής του πολιτισμού της ομάδας, στην

γιατί κυκλοφορεί με τόσα χρήματα μαζί του, χωρίς να λαμβάνει καμιά απολύτως προφύλαξη. «Πάω για κατάθεση», απάντησε ο άλλος και σχεδόν αμέσως έφυγε. Αντιλαμβανόμενος ο Βαγγέλης την έκπληξή μου θα σχολιάσει: «Για να συνεχίσει να είναι ανοικτός πρέπει να λάβει τα μέτρα του. Πάει για 'λάδωμα' και μη με ρωτήσεις περισσότερα».

οποία εντάσσεται και ο ανθρωπολόγος, με αποτέλεσμα την πληρέστερη κατανόηση των σχέσεων και των δομών που τη συγκροτούν» (Καραλίδου, 2007: 10)⁶².

Σταδιακά οι σχέσεις μου με τα ερευνητικά υποκείμενα ομαλοποιήθηκαν. Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισαν ο Πέτρος με το Γεράσιμο. Η απόφασή μου να αποδεχτώ το αίτημά τους παραδίδοντάς τους τα κείμενα των συνεντεύξεων και πολύ περισσότερο η αποδοχή των παρεμβάσεων τους, εκ του αποτελέσματος, ερμηνεύτηκε θετικά από την πλευρά τους και αυτό έγινε ορατό τους αμέσως επομένους μήνες. Έχοντας αποκτήσει την εμπιστοσύνη τους εντάχθηκα πιο εύκολα στον κύκλο των συναναστροφών τους και συμμετείχα πλέον, ως ισότιμο μέλος, στις συζητήσεις που διεξαγόταν και αφορούσαν στις περισσότερες των περιπτώσεων τις επιπτώσεις του τουρισμού στο Λιμένα.

Στην ομαλοποίηση των σχέσεων με τα ερευνητικά υποκείμενα, συντέλεσε επίσης και η απόφασή μου να εντοπίσω και να χρησιμοποιήσω ως «βάση» ορισμένα σημεία στο Λιμένα τα οποία θα επισκεπτόμουν καθημερινά. Εξαιρώντας το *Double Coffee*, καφετέρια που ανήκε στην οικογένεια του Γεράσιμου, επέλεξα ως δεύτερο το *Prima*⁶³. Θα μπορούσα επίσης να αναφέρω το *Ravilion* και τον *Ιστό*, όμως τα δύο τελευταία δε συγκέντρωναν αρκετούς θαμώνες (ή πελάτες) και τις περισσότερες φορές κατέληγα εκεί, έχοντας ολοκληρώσει ό,τι είχε προγραμματιστεί, για να χαλαρώσω από την ένταση της ημέρας και να απολαύσω το ποτό μου χαζεύοντας ταυτόχρονα τους τουρίστες που κατευθύνονταν προς τα μπαρ και τις καφετέριες που ήταν συγκεντρωμένα στην οδό της «Αγίας Παρασκευής».

⁶² Ουσιαστικά το ζήτημα που τίγεται στο σημείο αυτό και αφορά τη σχέση ερευνητή - αφηγητή, επεξεργάζεται έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονου προβληματισμού στην κοινωνική ανθρωπολογία. Η Μ. Πετρονιώτη (2002: 72-73), αναφέρει ότι η σχέση ερευνητή και υποκειμένου υπόκειται σε αλλοιώσεις συνδεδεμένες με ανισότητες που υφίστανται στα εκπαιδευτικά ή στα άλλα εφόδιά τους. Ακόμη και όταν η προσέγγιση του αφηγητή δεν εικονογραφείται ως «μάχη», αποτυπώνεται με όρους ασυμμετρίας, μιας ιεράρχησης δηλαδή των χαρακτηριστικών, των βλέψεων και των δυνατοτήτων του. Από την άλλη πλευρά το είδος της εξουσίας κι οι υπερβάσεις της που ασκεί ο ερευνητής περιγράφεται στους σκοπούς και στους στόχους που έχει θέσει κατά την είσοδό του στο πεδίο: προγραμματίζει τους θεματικούς άξονες της συζήτησης, κατευθύνει βασικές για την έκβαση της αποφάσεις, αντιλαμβάνεται τις αναπαραστάσεις των εξιστορούμενων γεγονότων περισσότερο απ' ό,τι το βαθύτερο νόημά τους. Καταδεικνύεται έτσι ότι ο διάλογος δεν είναι ποτέ πραγματικά δυαδικός. Τα υποκείμενα αντιδρούν περιστασιακά στις πιέσεις «για να μιλήσουν», ενώ απουσιάζουν από την οριστική (γραπτή) παρουσίαση των όσων τα αφορούν. Παρόλα αυτά ανεξάρτητα από το κατά πόσο το εθνογραφικό υλικό συνιστά καρπό ισχυρών αντιπαραθέσεων ή αποδοτικής διαπροσωπικής συν-εργασίας, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η αλληλεξάρτηση ερευνητή - αφηγητή. Εξίσου καθαρά διαγράφεται ότι στο πεδίο έρευνας η εξουσία κάθε άλλο παρά ασκείται μονομερώς: η επιβολή της συμβολικής βίας παραμένει αμοιβαία. Οι απαρχές της διαδικασίας αυτής «φωλιάζουν σε προϋπάρχουσες πολιτισμικές αποσκευές», προσωπικές ανάγκες, ανησυχίες και φιλοδοξίες που, συνδυασμένες, προδιαγράφουν την απόρριψη, την επιφύλαξη ή το «άνοιγμα» απέναντι στο ξαφνικό ή στο αταίριαστο. Επιβεβαιώνουν μάλιστα την άποψή ότι, σκύβοντας στην ετερότητα μέσα στην οπτική του άλλου, ο εθνογράφος έχει την ευκαιρία να αναστοχαστεί και να επαναξιολογήσει οικείες σε αυτόν νοοτροπίες, βιώματα, αξίες.

⁶³ Το δεύτερο συγκέντρωνε πελάτες μέσης κυρίως ηλικίας, ενώ στο πρώτο συχνάζαν άτομα μικρότερων ηλικιών.

Στο *Prima* η παρουσία μου τις πρώτες ημέρες πέρασε σχεδόν απαρατήρητη από τους θαμώνες. Σιγά - σιγά κάποιοι με πλησίασαν και ζήτησαν να μάθουν ποιος είμαι και γιατί είμαι καθημερινά εκεί. Στο *Double Coffee* τα πράγματα ήταν πιο εύκολα εξαιτίας της παρουσίας του Γεράσιμου και του Ιορδάνη (γιος του Γεράσιμου) οι οποίοι είχαν αναλάβει τις συστάσεις. Στο *Prima*, τα πράγματα ήταν λίγο πιο περίπλοκα διότι τη δουλειά που έκαναν ο Γεράσιμος και ο Ιορδάνης έπρεπε να την κάνω εγώ. Έπρεπε δηλαδή να αυτοσυστηθώ και να εξηγήσω ξανά και ξανά τους λόγους που επέλεξα το Λιμένα, να μιλήσω για την ιδιότητά μου και τη σκοπιμότητα της ερευνητικής μου δουλειάς.

Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό όπου ενώ εξηγούσα για αρκετή ώρα και για πολλοστή φορά τα ίδια πράγματα στην παρέα του Ιορδάνη, ήρθε η αποστομωτική απάντηση του Μάνου (εργαζόμενου) στο *Double Coffee*: «πες τους ρε ότι είσαι δημοσιογράφος για να τελειώνουμε». Ο δε Ιορδάνης (ιδιοκτήτης) κάθε φορά που με σύστηνε τελείωνε τη φράση του άλλοτε λέγοντας «πρόσεξε τι θα πεις γιατί τούτος εδώ ο κοινωνιολόγος γράφει για τον τουρισμό» και άλλοτε, «μη μιλάς γιατί ο δημοσιογράφος θα τα γράψει όλα στις εφημερίδες». Όταν τον ρώτησα γιατί με συστήνει με αυτές τις ιδιότητες, η απάντηση του ήταν εξίσου απρόσμενη: «σε όσους ξέρω ότι είναι του δημοτικού λέω ότι είσαι δημοσιογράφος, ενώ σε όσους έχουν τελειώσει μια σχολή, κοινωνιολόγος»⁶⁴. Εξακολουθώντας να μην καταλαβαίνω αυτή τη διάκριση έδωσα συνέχεια στη συζήτηση παρατηρώντας ότι αυτός ο διαχωρισμός από μέρους του ήταν τουλάχιστον ατυχής. Ο Ιορδάνης με κοίταζε αμίλητος για κάποια λεπτά. «Άντε ρε πήγαινε στον απέναντι και πες του ότι είσαι δημοσιογράφος και αν σου μιλήσει εμένα έλα να με ...». Τελειώνοντας τη φράση του έφυγε. Όταν επέστρεψε συνέχισε από το σημείο που είχε σταματήσει - αυτή τη φορά όμως ήταν περισσότερο ήπιος στους χαρακτηρισμούς του:

«Κοίτα. Δεν είναι ότι δεν καταλαβαίνουν τι είσαι. Απλά ορισμένα πράγματα λέγονται διαφορετικά και αυτό έχει σχέση με το ποιος ρωτά. Αν αυτός που απαντά είναι λαμόγιο και του πεις ότι είσαι δημοσιογράφος φοβάται. Θα μιλήσει διαφορετικά. Αν του πεις ότι είσαι κοινωνιολόγος θα σου πει κάποια πράγματα περισσότερα. Είσαι λιγότερο επικίνδυνος. Και αν δεν καταλαβαίνεις τι λέω ή γιατί του δημοτικού καταλαβαίνει λιγότερα, πρόβλημά σου».

Στο *Prima*, σχεδόν τα πάντα ησύχαζαν όταν ξεκινούσε το βραδινό δελτίο ειδήσεων. Ήταν η στιγμή που μπορούσε να καταλάβει ο οποιοσδήποτε, ανάλογα με τα σχόλια που ακολουθούσαν την κάθε είδηση, σε ποιο πολιτικό χώρο ανήκε ο καθένας από τους θαμώνες

---

⁶⁴ Γεγονός πάντως είναι ότι οι ιδιότητες του «δημοσιογράφου» και του «κοινωνιολόγου» με συνόδευσαν σε όλο το διάστημα της παρουσίας μου στο Λιμένα.

του καφενείου. Το δελτίο ειδήσεων πανελλαδικής εμβέλειας καναλιού ακολουθούσε το αντίστοιχο τοπικού καναλιού. Ιδιαίτερη σημασία για τους πελάτες του Prima είχαν οι ειδήσεις που αφορούσαν στην αναβάθμιση του οδικού δικτύου, στις αγροτικές επιδοτήσεις και στις πληροφορίες για την πορεία (πτωτικές ή αυξητικές τάσεις) της τουριστικής κίνησης, ιδιαίτερα όταν πλησίαζε η έναρξη της τουριστικής περιόδου.

Η δημοφιλέστερη όμως συζήτηση στο *Prima* αφορούσε στις δραστηριότητες της δημοτικής αρχής. Σπάνια η συζήτηση κατέληγε σε έντονους λεκτικούς διαξιφισμούς ανάμεσα στους υποστηρικτές της τότε δημοτικής αρχής και στους επικριτές της. Μόνο μία από αυτές (Νοέμβριος 2001) κινδύνευσε να καταλήξει σε διαπληκτισμό διότι το θέμα της συζήτησης ήταν η αδυναμία της δημοτικής αρχής να θέσει κανόνες στη λειτουργία των νυκτερινών κέντρων αποδεκτούς από το σύνολο των επιχειρηματιών. Ήταν η πρώτη φορά που παρακολουθούσα μια τόσο έντονη συζήτηση αλλά η παρέμβαση των ψυχραιμότερων κατεύνασε τα πνεύματα και έτσι μπόρεσα να κωδικοποιήσω τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών. Οι υποστηρικτές της δημοτικής αρχής τη χαρακτήριζαν ως επιτυχημένη διότι βασικά κοινωφελή έργα είχαν ολοκληρωθεί. Αντίθετα οι επικριτές της τη χαρακτήριζαν αποτυχημένη διότι τα «έργα βιτρίνας» που απαιτούνταν δεν έγιναν, τα «καμάκια» δεν είχαν αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά, όπως επίσης και οι παραβάσεις των κέντρων διασκέδασης (κυρίως η ηχορύπανση και η κακής ποιότητας υπηρεσίες).

Τα προβλήματα της περιοχής απασχολούσαν και τους νεαρότερους πελάτες που σύχναζαν στο *Double Coffee*. Όμως η ένταση των συζητήσεων ήταν σαφώς υποδεέστερη. Επιπλέον η περιήγηση στο διαδίκτυο, οι συζητήσεις αναφορικά με τα αποτελέσματα της τοπικής ποδοσφαιρικής ομάδας καθώς και τα στοιχήματα για τις επιδόσεις στα ηλεκτρονικά παιχνίδια (play station), αποτελούσαν τις κύριες τους ασχολίες κατά την παραμονή τους εκεί. Τα Σάββατα και τις Κυριακές το *Double Coffee* συγκέντρωνε πάρα πολύ κόσμο εξαιτίας της μετάδοσης ποδοσφαιρικών αγώνων. Ήταν οι μέρες όπου η ένταση αυξάνονταν ανάλογα με το αποτέλεσμα του ποδοσφαιρικού αγώνα, όπως και τα πειράγματα για τους χαμένους⁶⁵.

Συνοψίζοντας, ο Λιμένας, αποτέλεσε ένα πεδίο στο οποίο η καθημερινή αναμέτρηση με τον ίδιο μου τον εαυτό αποτέλεσε μια επίπονη δοκιμασία. Ως πολιτισμικό μόρφωμα ο Λιμένας απαιτούσε μια ερμηνεία η οποία, τουλάχιστον τους πρώτους μήνες, ξεπερνούσε τις δικές μου δυνατότητες. Οι κάτοικοί του νοηματοδοτούσαν τη δράση και τις πρακτικές τους σε σχέση με

---

⁶⁵ Οι δύο αυτές επιλογές αποδείχτηκαν, εκ του αποτελέσματος, επιτυχημένες για έναν επιπλέον λόγο: αποτέλεσαν κατά την προεκλογική περίοδο των δημοτικών εκλογών του 2002 σημεία συνάντησης και έντονων διαβουλεύσεων των υποστηρικτών του ενός από τους δύο υποψηφίους για τη διεκδίκηση του αξιώματος του δημάρχου.

την καθημερινότητα που βίωναν στηριζόμενοι στην αποδοχή ή όχι μιας σειράς εννοιών όπως: *τουρισμός, ανάπτυξη, αειφορία, φέρουσα ικανότητα, κρίση, ύφεση, επιχείρηση, τζίρος, κ.ο.κ.* Συμμεριζόμενος την άποψη του C. Geertz (2003: 17) ότι ο «άνθρωπος είναι ένα ζώο αιωρούμενο σ' ένα ιστό σημασιών που ο ίδιος είχε υφάνει», αναζητούσα τις ερμηνευτικές εκείνες διεξόδους προκειμένου να κατανοήσω μια ιδιαίτερα αντιφατική κοινωνική πραγματικότητα, όπως θα προσπαθήσω να αναδείξω στη συνέχεια. Η γενική αυτή θέση καθόρισε και τη θεωρητική μου προσέγγιση.

Θεωρητικές προσεγγίσεις

Το μεγαλύτερο μέρος των μελετών που έχουν γίνει για τον τουρισμό, πιστοποίησαν ότι ο τουρισμός είναι ένα σύνθετο φαινόμενο το οποίο συναρθρώνεται με πολλές σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Η συνθετότητά του αντανακλάται αφενός στους ποικίλους τρόπους με τους οποίους έχει επιχειρηθεί η προσέγγισή του και αφετέρου στους διαφορετικούς ορισμούς του οι οποίοι καταδεικνύουν και την ταυτόχρονη ενασχόληση με τον τουρισμό επιστημόνων απ' όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Για παράδειγμα, ο τουρισμός προσλαμβάνεται ως ιερό προσκύνημα ή σταυροφορία προς αναζήτηση της αυθεντικότητας, ιερό ταξίδι ή παιχνίδι, ένα είδος εθνοτικών σχέσεων, μια μορφή ιμπεριαλισμού, μια διαδικασία πολιτισμικής επαγωγής, ένας παράγοντας κοινωνικής μεταβολής, ένας τρόπος αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου (Γαλανή - Μουτάφη, 1995: 28)⁶⁶.

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην αλματώδη ανάπτυξη του τουρισμού μεταπολεμικά ήταν η αύξηση των εισοδημάτων και του ελεύθερου χρόνου στις χώρες προέλευσης των τουριστών, η μεγάλη ανάπτυξη των οδικών και αεροπορικών μεταφορών και τέλος ο οργανωμένος μαζικός τουρισμός που προσφέρει στον τουρίστα ένα 'πακέτο' στο οποίο περιλαμβάνεται η μετάβαση, η παραμονή, η ξενάγηση και σε αρκετές περιπτώσεις και η διατροφή (Τσάρτας, 1987: 144).

Ένα άτομο, προκειμένου να ταξιδέψει πρέπει να είναι ελεύθερο από τις υποχρεώσεις του, οι οποίες ορίζονται κοινωνικά και πολιτισμικά. Ένας πολιτισμός είναι ένα σύνολο από περισσότερο ή λιγότερο σημαντικές υποχρεώσεις, που οι άνθρωποι διεθνοποιούν κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής τους η οποία συντελείται όταν οι άνθρωποι ταξιδεύουν. Μεταξύ των πιο σημαντικών υποχρεώσεων είναι η εργασία. Κατά συνέπεια όταν ένα άτομο είναι ελεύθερο από την εργασία και επιχειρεί να μετακινηθεί, τότε το άτομο αυτό γίνεται

---

⁶⁶ Επιπλέον, ο S. Smith (1994) θεωρεί επίσης τον τουρισμό ως ένα «προϊόν», που παράγεται στην συνεχώς επεκτεινόμενη «τουριστική βιομηχανία», όρο που δεν μπορούμε να αποφύγουμε, και καθορίζεται από πέντε παράγοντες: τις εγκαταστάσεις (physical plant), την παροχή υπηρεσιών, τη φιλοξενία, την ελευθερία της επιλογής και τις εμπειρίες των τουριστών.

τουρίστας. Πέρα όμως από τους διαφορετικούς ορισμούς, είναι κοινός τόπος ότι ο τουρισμός εμπεριέχει το ταξίδι και την προσωρινή επίσκεψη σ' ένα μέρος που βρίσκεται μακριά από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας, καθώς επίσης και το γεγονός ότι αυτή η μετακίνηση είναι εθελοντική (Przeclawski, 1994: 9-10).

Ωστόσο η συνθήκη ότι ο τουρισμός είναι αποκλειστικά ένα είδος αργίας είναι αρκετά περιοριστική. Ο τουρισμός, για παράδειγμα, θα μπορούσε να ειπωθεί και ως παράγοντας μιας ευρείας διαδικασίας που αφορά την κινητικότητα στον χώρο. Με αυτή την έννοια ο τουρισμός μπορεί πολύ απλά να εκληφθεί ως η διαδικασία της μετάβασης από τόπο σε τόπο μέσα στα ίδια γεωγραφικά πλαίσια από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων ή, πιο απλά, ως μια προσωρινή αλλαγή του τόπου διαμονής.

Επιπλέον ο τουρισμός μπορεί να θεωρηθεί ως ένα οικονομικό φαινόμενο που αναπτύσσεται σύμφωνα με τους κανόνες της προσφοράς και της ζήτησης, ως ένα ψυχολογικό φαινόμενο εφόσον μια σειρά από ανάγκες προηγούνται ενός τουριστικού ταξιδιού, ως κοινωνικό φαινόμενο που αναδεικνύει κοινωνικούς ρόλους και επαφές που αναπτύσσονται ανάμεσα στους τουρίστες, στους οργανωτές του ταξιδιού, στους ξεναγούς και στον ντόπιο πληθυσμό.

Τέλος, ο τουρισμός θεωρείται και πολιτισμικό φαινόμενο επειδή φέρνει σε επαφή άτομα διαφορετικών πολιτισμικών μορφωμάτων, και μ' αυτή την έννοια μπορεί να θεωρηθεί και ως μια πολιτισμική αναμέτρηση ή ένα 'πολιτισμικό shock' (Furnham, 1984: 44-47). Ως τέτοιο φαινόμενο, ο τουρισμός μπορεί να θεωρηθεί και ως παράγοντας πολιτισμικής αλλαγής (Przeclawski, 1994: 11).

Τις παραπάνω θέσεις συμμαρτίζεται η Smith (1989: 1-3), η οποία δέχεται ότι το φαινόμενο του τουρισμού είναι δύσκολο να οριστεί ακριβώς επειδή υπάρχουν επιχειρηματίες και σύνεδροι οι οποίοι ταξιδεύουν συνεχώς και μπορούν να συνδυάσουν συσκέψεις με τουριστικού τύπου δραστηριότητες. Γενικά όμως, συνεχίζει, ο τουρίστας είναι ένα περιστασιακά αργόσχολο άτομο το οποίο επισκέπτεται με τη θέλησή του ένα μέρος μακριά από το σπίτι του με σκοπό να βιώσει την εμπειρία της αλλαγής. Τα κίνητρα του τουρισμού προέρχονται από τρεις βασικούς παράγοντες που σχηματίζουν μια εξίσωση:

$$\text{Τουρισμός} = \text{Ελεύθερος χρόνος (leisure time)} + \text{Διακριτικό εισόδημα (discretionary income)} + \text{Θετική συγκατάθεση (positive local sanctions)}^{67}.$$

---

⁶⁷ Η Smith λέγοντας «discretionary income» εννοεί το εισόδημα που προκύπτει μετά την κάλυψη των βασικών αναγκών του ατόμου, ενώ με τον όρο «sanctions» τις συμβάσεις που συνοδεύουν το ταξίδι και είναι αποδεκτές από την κάθε κοινωνία. Αναφέρει ως παράδειγμα το ταξίδι με «auto-stop» το οποίο, στην Ευρώπη, σε αντίθεση με την Αμερική, θεωρείται ένας αποδεκτός τρόπος μετάβασης από τόπο σε τόπο.

Μια πρώτη πλευρά της ενασχόλησης των ανθρωπολόγων με τον τουρισμό προήλθε από την επίδραση των αντιλήψεων που σχετίζονται με τις λεγόμενες τελετές διάβασης και ιδιαίτερα από την διεύρυνση που εισάγει ο V. Turner προκειμένου να συμπεριλάβει σ' αυτές και το προσκύνημα. Μερικοί ανθρωπολόγοι είδαν ομοιότητες ανάμεσα στο προσκύνημα και σ' ένα συγκεκριμένο είδος τουρισμού που μπορεί να συναντηθεί στην Παμπλόνα της Ισπανίας κατά την διάρκεια του περίφημου φεστιβάλ της. Σε τέτοια μέρη είναι δυνατόν οι άνθρωποι να βιώσουν τον αυθορμητισμό, την προσωπική ολοκλήρωση και την κοινωνική αλληλεγγύη, όπως αυτά ενσωματώνονται στην ιδέα της «communitas». Στις μελέτες τους οι ανθρωπολόγοι διαπιστώνουν ότι οι ντόπιοι επηρεάζονται περισσότερο από την επαφή τους με τους τουρίστες και υιοθετούν τρόπους συμπεριφοράς, πολλές φορές ξένους προς αυτούς, προκειμένου να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους από την ανάπτυξη του τουρισμού. Η θέση αυτή που φαίνεται να έχει τις ρίζες της στην αντίληψη με βάση την οποία η πολιτισμική επαφή και η πολιτιστική μεταβολή θεωρούνται ως ένα σημαντικό πεδίο έρευνας, αποτέλεσε και μια από τις κυριότερες κατευθύνσεις της ενασχόλησης των ανθρωπολόγων με το φαινόμενο του τουρισμού. Σχολιάζοντας τα συμπεράσματα των ανθρωπολόγων που μελέτησαν τη «φύση» αυτής της πολιτισμικής επαφής ανάμεσα στους «οικοδεσπότες» (hosts) και στους «φιλοξενούμενους» (guests), υποστηρίζουν ότι αυτά προκύπτουν από την μονόπλευρη ενασχόληση των ανθρωπολόγων με το θέμα και τονίζουν ότι ενδέχεται και οι χώρες που «παράγουν τουρίστες» να επηρεαστούν από την πορεία της τουριστικής ανάπτυξης (Nash, Smith, 1991: 17-18).

Κατά κάποιο τρόπο, οι σχέσεις ανάμεσα στους γηγενείς και στους τουρίστες που επισκέπτονται μια περιοχή, φαίνεται να καθορίζονται από τον τύπο του τουρισμού που η πρώτη αναπτύσσει⁶⁸, αφού κάθε τύπος τουρισμού περικλείει και συγκεκριμένους τύπους τουριστών από την άποψη των ενδιαφερόντων τους, του μορφωτικού τους επιπέδου, των ταξικών τους καταβολών κ.ο.κ. Η V. Smith (1989: 12), υποστηρίζει ότι ο τύπος του εξερευνητή - τουρίστα γίνεται πλήρως αποδεκτός από τους ντόπιους και προσαρμόζεται γρήγορα στην κοινωνία τους, σε αντίθεση με τον τουρίστα του μαζικού τουρισμού και τον τουρίστα των μισθωμένων πτήσεων (charter) που περιμένει και απαιτεί, αντίστοιχα, πολυτελείς ανέσεις που θα ικανοποιήσουν κάθε απαίτησή του. Η στάση αυτή έχει ως αποτέλεσμα και την ένταση στις σχέσεις γηγενή - τουρίστα αφού οι προσδοκίες του τελευταίου συχνά δεν ικανοποιούνται, τουλάχιστον αναφορικά με τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (Cater, 1987: 209-211).

---

⁶⁸ Η V. Smith (1989: 4-6), διακρίνει πέντε τύπους τουρισμού: τον εθνοτικό, τον πολιτισμικό, τον ιστορικό, τον περιβαλλοντικό και τον τουρισμό αναψυχής.

Τέλος, τουρισμός θεωρείται ότι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις μπορεί να αποτελέσει μοχλό ανάπτυξης για πολλές περιοχές και περιφέρειες των αναπτυσσόμενων κυρίως χωρών. Σύμφωνα με το Δ. Λαγό (1998: 47) το γεγονός αυτό αποδίδεται αφενός στην ιδιαίτερη φύση του τουρισμού που ως δραστηριότητα αναπτύσσεται, κατά κύριο λόγο, σε περιφερειακό επίπεδο και αφετέρου στη δυναμική που διαθέτει να ενεργοποιεί την αναπτυξιακή διαδικασία προκαλώντας θετικές οικονομικές επιπτώσεις στην παραγωγική βάση της τοπικής οικονομίας.

Αν και η θεωρητική συζήτηση για την έννοια της ανάπτυξης παρουσιάζεται εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο, κρίνεται σκόπιμη στο σημείο αυτό η αναφορά σε δύο παράγοντες που σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους. Πρώτα απ' όλα όμως θα πρέπει να επισημάνω ότι στη δική μου θεώρηση δεν υπάρχει *μια* ανάπτυξη. Ως έννοια δημιουργείται και επανακαθορίζεται συνεχώς τόσο από τις τοπικές κοινωνίες όσο και από τους κεντρικούς κρατικούς φορείς που συνήθως εισηγούνται και επιβάλλουν τα διάφορα αναπτυξιακά μοντέλα. Η κατεύθυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας είναι εκείνη που διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Άλλοτε η ανάπτυξη κατευθύνεται από «τα πάνω» προς «τα κάτω», δηλαδή από το κεντρικό κράτος προς τις τοπικές κοινωνίες και άλλοτε ακολουθεί αντίστροφη πορεία. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργούνται οι συγκλίσεις ή οι αποκλίσεις, οι ενστάσεις και οι ανατροπές και τελικά η αποτελεσματικότητα ή όχι της εφαρμογής των εκάστοτε αναπτυξιακών επιλογών.

Κλείνοντας αυτή την παρένθεση, οι παράγοντες τους οποίους στην αρχή της προηγούμενης παραγράφου υπαινίχθηκα και στους οποίους αναφέρομαι στη συνέχεια είναι πρώτον ο ρόλος του κράτους στην αναπτυξιακή διαδικασία (τουριστική και μη) και δεύτερον τα διάφορα μεθοδολογικά προβλήματα που έχουν επισημανθεί στο πεδίο της θεωρίας της ανάπτυξης και αφορούν στο μείζον ζήτημα του ορισμού της. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται από την πλευρά μου στο παρακάτω συμπέρασμα το οποίο προέκυψε από την μελέτη των αντίστοιχων θεωρητικών κειμένων: οι προσεγγίσεις που επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τις στρεβλώσεις και τις οικονομικές ανισότητες που προέκυψαν από τα διάφορα μοντέλα ανάπτυξης είναι πολλές. Όποιες όμως ερμηνείες και αν δοθούν, όσες λύσεις και αν προταθούν σε πρακτικό επίπεδο, δηλαδή σε επίπεδο εθνικής και τοπικής πολιτικής, οι ανισότητες είναι και θα παραμείνουν εξαιρετικά πολύπλοκες στην αντιμετώπισή τους.

Ο ρόλος του κράτους στην ανάπτυξη του τουρισμού θεωρείται αναγκαίος αφού πρώτα διευκρινιστεί ότι «ο βαθμός έντασης της κρατικής παρέμβασης στον τουρισμό δεν είναι προδιαγεγραμμένος, ούτε σταθερός και μεταβάλλεται διαχρονικά ανάλογα με το πολιτικό σύστημα της χώρας στην οποία ενεργοποιείται και το επίπεδο της κοινωνικής και οικονομικής

ανάπτυξης» (Βλάμη, 2008: 53). Οι L. Lichorich και C. Jenkins (2004: 276-280) εστιάζοντας στον παρεμβατικό ρόλο του κράτους στον τουρισμό υποστηρίζουν ότι ο ρόλος της κεντρικής κυβέρνησης κατά την πρώτη περίοδο του τουρισμού ήταν ασήμαντος και μόνον ύστερα από τη μεγάλη οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1930 το κράτος άρχισε να συνειδητοποιεί το μέγεθος και τη σημασία του.

Στην Ελλάδα, οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες θέσπισης οικονομικών αναπτυξιακών κινήτρων προσέλκυσης επενδύσεων στον τουριστικό κλάδο, αρχίζουν να υλοποιούνται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή, το αναπτυξιακό μοντέλο των ελληνικών κυβερνήσεων, ήταν προσηλωμένο στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Αυτή η μονομέρεια, σε συνδυασμό με την αδυναμία αντιμετώπισης των προβλημάτων του πρωτογενή τομέα, περιόρισε την ανάπτυξη στις περιοχές κυρίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης δημιουργώντας μια έντονη ανισότητα στο επίπεδο της ευημερίας και της οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ ενός ανεπτυγμένου κέντρου και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου (Γιαννιάς, Λιαρκόβας, Μανωλάς, 1997: 49).

Η κρατική παρέμβαση στα τέλη της δεκαετίας του 1960 επιχειρεί να «διορθώσει» την ανισότητα αυτή κινούμενη σε δύο γενικούς άξονες: ο πρώτος αφορά στις πολιτικές που σχετίζονται με την περιφερειακή πολιτική που ακολουθήθηκε, ως μορφή άμβλυσης των χωρικών ανισοτήτων και ο δεύτερος με το σύστημα κινήτρων που συνόδευε τις πολιτικές αυτές. Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να επισημανθεί ότι οι κρατικές παρεμβάσεις, μέσω ακριβώς των θεσπισμένων κινήτρων, κρίθηκαν αναγκαίες όταν διαπιστώθηκε ότι οι περιφερειακές ανισότητες προκαλούσαν δυσλειτουργίες και εμπόδια στην ανάπτυξη του συνολικού οικονομικού συστήματος, ενώ παράλληλα δεν μπορούσαν να αυτορυθμιστούν από τους «αυτόματα εξισοροπητικούς μηχανισμούς» της ελεύθερης αγοράς (Ανδρικοπούλου, Καυκαλάς, 1985: 15-16). Το δε σύστημα των κινήτρων ουσιαστικά λειτούργησε ως μια μορφή άμεσου εισοδήματος δημιουργώντας «μια κατηγορία ειδικών δικαιούχων ή συμφεροντούχων πολιτών» και το κράτος, παρά την προσπάθειά του να άρει ή να επιλύσει τις αντιφάσεις του συστήματος, ουσιαστικά «μετέχει στην παραγωγή και κρυστάλλωση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (Τσουκαλάς, 1987: 73).

Επίσης, από τα τέλη δεκαετίας του 1960 και έπειτα ο τουρισμός εντάσσεται από το κεντρικό κράτος στον αναπτυξιακό του σχεδιασμό. Είναι η περίοδος κατά την οποία η κρατική πολιτική της τουριστικής ανάπτυξης στρέφει το κέντρο βάρους των προσπαθειών της προς δυο κατευθύνσεις: (α) τη διαμόρφωση ευνοϊκών πιστωτικών πολιτικών για την ανέγερση νέων

ξενοδοχειακών συγκροτημάτων και (β) τη δημιουργία νομοθετικού πλαισίου όσον αφορά στα κίνητρα των ιδιωτικών επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού (Κοτσανίδης, 2009: 76). Η επιλογή αυτή ουσιαστικά αποτελεί την αφετηρία για τον προσανατολισμό πολλών τοπικών οικονομιών προς μια οικονομία των υπηρεσιών στην οποία πρωταγωνιστεί ο τουρισμός.

Περνώντας στο δεύτερο παράγοντα η πρώτη ένσταση που διατυπώνεται αφορά στην ίδια την έννοια της ανάπτυξης. Τα περισσότερα θεωρητικά μοντέλα που έχουν προταθεί, προσεγγίζουν την προαναφερόμενη έννοια διαμέσου της προσπάθειας να ερμηνευτεί πρώτιστα η έννοια της υπανάπτυξης ή της καθυστέρησης και οι παρατηρούμενες ανισότητες. Το αδύνατο σημείο στις προσεγγίσεις αυτές είναι ότι ενώ προσδιορίζουν με σαφή τρόπο τους παράγοντες που προκάλεσαν την υπανάπτυξη, δεν απαντούν επαρκώς στο ερώτημα που αφορά στην πρόθεση μιας τοπικής κοινωνίας να αλλάξει το αναπτυξιακό της μοντέλο. Καθίσταται επομένως σαφές ότι τα διάφορα θεωρητικά μοντέλα που ασχολούνται με την εθνική, την περιφερειακή ή την τοπική ανάπτυξη ποικίλουν σε πολυπλοκότητα, πληρότητα, εφαρμοστικότητα και στόχους.

Το δεύτερο σχετίζεται με τη μετάβαση από το στάδιο της υπανάπτυξης σε αυτό της ανάπτυξης. Η μετάβαση αυτή θεωρείται μάλλον νομοτελειακή χωρίς να καθορίζεται ή να εξετάζεται επαρκώς το ενδιάμεσο ή αλλιώς το *μεταβατικό στάδιο* στο οποίο η τοπική κοινωνία καλείται να επαναπροσδιορίσει την εκμετάλλευση των πόρων (φυσικών και μη) που διαθέτει, να αναδιαρθρώσει τις υφιστάμενες παραγωγικές δομές της και να δημιουργήσει ένα «νέο προϊόν», το οποίο θα κληθεί να υποστηρίξει αρχικά και να προωθήσει στη συνέχεια⁶⁹.

Ο M. Godelier (1987: 26), αναφερόμενος στην έννοια της μετάβασης όπως αυτή αναλύεται στο έργο του Marx, αναφέρει ότι η μετάβαση είναι μια περίοδος κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης η οποία βρίσκεται σε αντιστοιχία με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων. Είναι η εποχή, συνεχίζει ο Godelier, κατά τη διάρκεια της οποίας η ανάπτυξη των αντιφάσεων ενός κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού φτάνει στην τελική της φάση και έτσι, παίρνει τέλος μια «αντιφατική ανάπτυξη». Το ερώτημα επομένως που προκύπτει σχετίζεται με τα εννοιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται κάθε φορά για

---

⁶⁹ Ο N. Μουζέλης (1978: 113-117) αφού ασκεί κριτική στους οπαδούς του αλτουρεσιανού μαρξισμού, υποστηρίζει ότι για να απαντήσουμε πειστικά στο πρόβλημα του μεταβατικού σταδίου θα πρέπει να αποφύγουμε τη στρουκτουραλιστική θεώρηση και να λάβουμε υπόψη ότι «την κοινότυπη αλήθεια πως οι άνθρωποι είναι προϊόντα αλλά και παραγωγοί του κοινωνικού κόσμου, όταν τονίσουμε και τη σχέση σύστημα - φορέας και την αντίστροφη φορέας - σύστημα». Ο ίδιος επίσης θεωρεί ότι ένας κοινωνικός σχηματισμός θα πρέπει να εξετάζεται από τη σκοπιά και των δομών και των πρακτικών, «δηλαδή να εξετάζεται το πώς οι θεσμικές δομές του επιβάλλουν περιορισμούς σε συγκεκριμένους φορείς δράσης και πως αυτοί οι φορείς είτε τους αποδέχονται είτε προσπαθούν να τους ξεπεράσουν».

να περιγραφούν οι παρατηρούμενες μεταβάσεις ή, καλύτερα, οι μετασχηματισμοί του κοινωνικού και οικονομικού σχηματισμού από μια προγενέστερη κατάσταση σε μια άλλη.

Το τρίτο σημείο αφορά στις αναπτυχθείσες θεωρίες που ασχολούνται με επιμέρους πλευρές της τοπικής ή χωρικής αναπτυξιακής διαδικασίας και παρά τις προσπάθειες που έχουν καταβληθεί, δεν έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης και ενιαίας θεωρίας, η οποία να εξηγεί και να διαφωτίζει πλήρως τα αίτια που προκαλούν τις πολύπλοκες ανισότητες ή και τις εξαρτήσεις, τις επιλογές που συμβάλλουν στην υιοθέτηση ενός αναπτυξιακού μοντέλου έναντι ενός άλλου, αλλά και σε ένα γενικότερο επίπεδο τις διαχρονικές εξελίξεις της περιφερειακής οικονομίας των ανεπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών (Λαγός, 2007: 216).

Το τέταρτο σημείο επισημαίνεται από τον R. Aron (1981: 164-165). Πριν από οποιαδήποτε συζήτηση για την έννοια της ανάπτυξης εκείνο που πρέπει να διευκρινιστεί πρώτιστα είναι οι έννοιες και το περιεχόμενο των τριών τομέων της οικονομίας. Αφού διακρίνει τον πρωτογενή τομέα που είναι ο τομέας της γεωργίας και το δευτερογενή τομέα των βιομηχανιών μεταποίησης καταλήγει στον τριτογενή τομέα που περιλαμβάνει όλα τα υπόλοιπα - «ο τριτογενής τομέας είναι ένα είδος σακιού που ρίχνουμε ανάκατα τα πάντα». Ο τριτογενής τομέας, πάντα κατά τον Aron, περιλαμβάνει τα «γενικά έξοδα του βιομηχανικού πολιτισμού» δηλαδή, τις υπηρεσίες που είναι απαραίτητες για να μειωθεί στο ελάχιστο το εργατικό δυναμικό που απασχολείται στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα και τις υπηρεσίες πολυτελείας ή ημιπολυτελείας που επιτρέπουν την απελευθέρωση ενός μέρους εισοδημάτων από τους άλλους τομείς· απελευθέρωση, που έχει συντελεστεί από τη μείωση των τιμών των πρωτογενών και δευτερογενών προϊόντων. Το όφελος από την οικονομική πρόοδο είναι κυρίως αυτό το τρίτο στοιχείο, επειδή η αύξηση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα μεγεθύνει τις διαστάσεις της πραγματικής τεχνικής προόδου ή, με άλλα λόγια, η ύπαρξη ενός μέρους του τριτογενή τομέα «... δεν είναι παρά η απαραίτητη προϋπόθεση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή και δευτερογενή».

Επομένως η ενασχόληση με την έννοια της ανάπτυξης σε μια τοπική κοινότητα, η οποία ασχολείται αποκλειστικά με τον τριτογενή τομέα είναι εκ των πραγμάτων προβληματική. Αφενός διότι δεν μπορούν να εξαχθούν μετρήσιμα και σε βάθος χρόνου ποσοτικά δεδομένα και, επιπλέον, αφού ο τριτογενής τομέας περιλαμβάνει «τα πάντα», η επιλογή μιας σταθερής τιμής με βάση την οποία θα εξαχθούν τα όποια συγκρίσιμα μεγέθη θα είναι πάντα υπό διαπραγμάτευση.

Ωστόσο η δική μου μεθοδολογική επιλογή στην ερμηνεία του αναπτυξιακού μοντέλου του Λιμένα είναι η πρόσληψη του τουρισμού ως «μητροπολιτικής» προέλευσης οικονομική δραστηριότητα - ως προς τη ζήτηση, και «μητροπολιτικής» εξάρτησης - ως προς την προσφορά. Σε αυτό το πλαίσιο ο τουρισμός «αναγκάζει» την κάθε κοινότητα, προκειμένου η τελευταία να ανταποκριθεί στις μαζικές πιέσεις της αυξημένης ζήτησης και στις προτιμήσεις των ξένων τουριστών, να συνδεθεί με το διεθνές ταξιδιωτικό σύστημα και να προσαρμοστεί στα διεθνή πρότυπα, αντικαθιστώντας ή «εκσυγχρονίζοντας» ντόπιες εισροές (πόρους, εργατικό δυναμικό, υπηρεσίες), ή ακόμα εισάγοντας ξένες. Θεωρείται επίσης, από τη σκοπιά της αναπτυξιακής πολιτικής, ότι ο τουρισμός είναι ενσωματωμένος στο παγκόσμιο σύστημα καταμερισμού της εργασίας μεταξύ περισσότερο και λιγότερο αναπτυγμένων χωρών δηλαδή, μεταξύ χωρών που η οικονομία τους είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή πρώτων υλών και όπου οι φυσικοί πόροι προσφέρονται για την ανάπτυξη του τουρισμού. Ένας τέτοιος καταμερισμός θεωρείται ότι αυξάνει την εξάρτηση του τουριστικού τομέα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών σε σημαντικό βαθμό, εφόσον η τουριστική ζήτηση των βιομηχανικών χωρών - πηγών τουρισμού επηρεάζεται από τις κυκλικές διακυμάνσεις των οικονομιών τους. Οι συνθήκες εξάρτησης του είδους αυτού, που έτσι κι αλλιώς είναι έξω από τον έλεγχο των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, ισχυροποιούνται ακόμα περισσότερο στην περίπτωση που το τουριστικό προϊόν ελέγχεται από τους ξένους ταξιδιωτικούς μηχανισμούς - πράκτορες ταξιδιών και ιδιοκτήτες ξενοδοχείων (Κομίλης, 1986: 37).

Στην περίπτωση του Λιμένα το σημείο το οποίο θα προσπαθήσω να αναδείξω για το αναπτυξιακό μοντέλο που υιοθετήθηκε από την κοινότητα αφορά στην προσήλωση της τελευταίας στο πρότυπο του μοντέλου του μαζικού τουρισμού για μια σειρά από πολιτικούς, οικονομικούς αλλά και συγκυριακούς λόγους. Με άλλα λόγια η κοινότητα ακολούθησε το συγκεκριμένο τύπο τουριστικής ανάπτυξης που συναντάται σε ολόκληρο το βόρειο παραλιακό μέτωπο της Κρήτης, τμήμα του οποίου αποτελεί ο Λιμένας Χερσονήσου. Η θέση αυτή στηρίζεται στον τύπο της ανάπτυξης που υιοθετήθηκε στην Περιφέρεια Κρήτης και ο οποίος ταυτίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με τις επιλογές του κεντρικού κράτους που εφαρμόστηκαν από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οδήγησαν στην κυριαρχία του τριτογενή τομέα παραγωγής, όπου πρωταρχικό ρόλο διαδραματίζει ο τουρισμός.

Το 1966 ανατίθεται από το Υπουργείο Συντονισμού στο γραφείο των Π. Τσολάκη και Α. Ζάννου η σύνταξη ρυθμιστικής μελέτης τουριστικής ανάπτυξης για την περιοχή της Χερσονήσου και Μαλίων. Η μελέτη αυτή που δημοσιεύεται το 1967, εστιάζει κατά κύριο λόγο

στο Λιμένα Χερσονήσου και στόχευε στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων και στην ανάπτυξη της περιοχής παράλληλα με την προστασία του χώρου, τη χρήση της γης, τη βελτίωση των καλλιεργειών. Αν και δε θεσμοθετήθηκε ποτέ, η μελέτη αυτή ήταν πρωτοποριακή διότι αντιμετώπισε την περιοχή όχι ως αυτόνομη οικιστική μονάδα αλλά ως τμήμα του ευρύτερου χώρου που επηρεάζει και επηρεάζεται (Περτσελάκης, Στρατάκη, 1988: 14).

Η υιοθέτηση της παραπάνω διαπίστωσης αποτέλεσε την κύρια μεθοδολογική μου επιλογή που αφορά ακριβώς στην υπόθεση ότι ο Λιμένας Χερσονήσου δεν θα μπορούσε να προσεγγιστεί αναλυτικά εάν δεν εντασσόταν στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο τόσο εξαιτίας της σχέσης που προέκυψε ως αποτέλεσμα της σύνδεσής της με το παγκόσμιο τουριστικό σύστημα αλλά και εξαιτίας, στο εσωτερικό πλέον, της ύπαρξης της θεμελιώδους σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στις χωρικές κοινότητες και στο κράτος. Ακολουθώντας τον Godelier (1992: 46), πρόκειται για μια σχέση που «υπονομεύει την ισχύ κάποιας εθνογραφίας ή και αγροτικής κοινωνιολογίας που μελετούν τις αγροτικές κοινότητες σάμπως ν' αποτελούν μικρόκοσμους δίχως λίγο-πολύ σχέσεις με τον εξωτερικό κόσμο». Επιπλέον, στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας ο ρόλος του κράτους δεν εξαντλείται μόνο στην επιλογή του μοντέλου ανάπτυξης. Επεκτείνεται καθορίζοντας τη διαδικασία δόμησης των κοινωνικών σχέσεων και τη συγκρότηση των κυρίαρχων τάξεων στο εσωτερικό των χωρών αυτών. Το γεγονός ότι το κράτος αναλαμβάνει να διανείμει σοβαρότατο μέρος των κοινωνικών πόρων σε ορισμένες επιλεγμένες κοινωνικές κατηγορίες, είτε με τη μορφή του άμεσου εργοδότη είτε με τη μορφή του άμεσου δημιουργού εισοδημάτων, σημαίνει ότι το κράτος παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία συγκέντρωσης και αναδιανομής του εσωτερικού οικονομικού πλεονάσματος (Τσουκαλάς, 1987: 66-72).

Η επόμενη μεθοδολογική επιλογή αφορά στον καθορισμό του οικονομικού και σ' ένα δεύτερο επίπεδο του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναδύθηκε και αναπτύχθηκε ο τουρισμός. Στόχευα όχι μόνο στην ιστορική αναδρομή φαινομένου του τουρισμού στο Λιμένα, αλλά στην κατανόηση των πρακτικών εκείνων που θα μου επέτρεπαν να κατανοήσω πώς ένα οικονομικό και κοινωνικό σύστημα λειτουργεί στο πεδίο της πολιτικής διαχείρισης του μοντέλου ανάπτυξης που υιοθέτησε. Επιπλέον στη διαχείριση των εντάσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στις διάφορες επαγγελματικές ομάδες, των οποίων ο χώρος δράσης και τα συμφέροντα ήταν και είναι πολύ δύσκολο να οριοθετηθούν. Η αποκάλυψη αυτών των σχέσεων και των δομών που τις διέπουν, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε «όλα τα

παρατηρήσιμα κοινωνικά γεγονότα» και μας αποκαλύπτει «την λογική των σχέσεων αυτών και γενικότερα των νόμων της κοινωνικής πρακτικής» (Godelier, 1992: 79).

Σε άμεση συνάρτηση με τα παραπάνω, η μελέτη της ανάπτυξης του τουρισμού στην συγκεκριμένη κοινότητα θέτει εξ αρχής το ζήτημα του προσδιορισμού ενός οικονομικού συστήματος που βρίσκεται διαρκώς σε μια διαδικασία μετασχηματισμού. Στην ιστορική του διάσταση εκείνο που έχουμε να εξετάσουμε, σύμφωνα με τον Ψυχογιό (1985), είναι οι σχέσεις ανάμεσα στους συνεχώς επεκτεινόμενους «δευτερογενείς» και «τριτογενείς» τομείς σε σχέση μ' ένα συρρικνώμενο «πρωτογενή». Το θεωρητικό πλαίσιο που ο ίδιος υιοθετεί είναι η συνεχής επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε βάρος άλλων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Ισχυρίζεται ότι αυτό είναι μια ιστορική διαδικασία που ανατρέπει το σύνολο των «παραδοσιακών» δομών ενός κοινωνικού σχηματισμού εγκαθιδρύοντας στη θέση τους κάποιες άλλες.

Στην περίπτωση όμως του Λιμένα ο μετασχηματισμός που συντελέστηκε δεν ήταν μόνο η διαδοχή του ενός από τον άλλο τρόπο παραγωγής. Περισσότερο ήταν αποτέλεσμα «της ανάμιξης των ανθρώπων», και του «τέλους της φυσικής, διανοητικής και ανθρώπινης απομόνωσης της ελληνικής υπαίθρου» (Burgel, 1987: 29). Και αν οι μεγάλες παρέες με τα σακίδια που ανακάλυψαν τις ελληνικές παραλίες και τα απομακρυσμένα χωριά της Ελλάδας βρίσκουν την ευκαιρία να ζήσουν στιγμές αντικομφορμισμού, ελευθερίας και κοινωνικού πειραματισμού (Χτούρης, 1995: 52), στο Λιμένα οι επιχειρηματίες (ντόπιοι και μη) εκμεταλλευόμενοι τα κίνητρα των εκάστοτε αναπτυξιακών νόμων, διαμορφώνουν μια νέα κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία ο μετασχηματισμός που συντελείται προϋποθέτει, κατά τον Κ. Ρολανγιό (χ.χ. [1944]: 45), «μιαν αλλαγή στα κίνητρα δράσης των μελών της κοινωνίας: το κίνητρο του κέρδους πρέπει να αντικαταστήσει το κίνητρο της συντήρησης». Για τον Μ. Sahllins (2003: 208), η αλλαγή αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις υλικές σχέσεις των ατόμων μιας κοινωνίας. Η κοινωνία, σύμφωνα με τον Sahllins, είναι το προϊόν της αμοιβαίας δράσης των ατόμων και οι υλικές σχέσεις τους είναι η βάση όλων των σχέσεών τους. Όταν οι υλικές σχέσεις δεν ανταποκρίνονται στις κοινωνικές μορφές, τότε αυτές οι μορφές αλλάζουν.

Η τελευταία μεθοδολογική μου επιλογή αφορά στην εστίαση του ενδιαφέροντός μου στις «πολύ μικρές», «μικρές» και «μεσαίες» τουριστικές επιχειρήσεις όπου συντριπτική είναι η υπεροχή των «αυτοαπασχολουμένων». Στη θεώρησή μου η έννοια της *αυτοαπασχόλησης*

εκλαμβάνεται ως λανθάνουσα ή εν δυνάμει επιχειρηματικότητα⁷⁰. Δηλαδή, μια επιχειρηματικότητα που ενσωματώνει τα επιμέρους πολιτισμικά στοιχεία και σε αντίθεση με τη δυτικού τύπου επιχειρηματικότητα, που προσανατολίζεται ακόμη και στον τομέα των υπηρεσιών στην εφαρμογή της καινοτομίας και στην προσπάθεια προώθησης νέων προϊόντων, κυριαρχείται από τα πρότυπα της μίμησης όπου η αρχική επιχειρηματική ιδέα δεν κατοχυρώνει τον εμπνευστή της. Αντίθετα δίνει τη δυνατότητα στους ανταγωνιστές του, αφού διαπιστώσουν τα οικονομικά οφέλη της αρχικής επιχειρηματικής ιδέας, να την μιμηθούν ακόμα και να την

⁷⁰ Ως μορφή απασχόλησης, η αυτοαπασχόληση, μπορεί να θεωρηθεί ως η έκτακτη ευκαιριακή απασχόληση, επειδή ο αυτοαπασχολούμενος εκτιμάται ότι είναι ευκαιριακός εργαζόμενος που δεν εντάσσεται στο καθεστώς της μόνιμης και πλήρους εργασίας (Friedman, 1988). Αυτοαπασχολούμενοι μπορεί ακόμη να θεωρηθούν όλα τα άτομα τα οποία είναι ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες επιχειρήσεων στις οποίες εργάζονται και οι ίδιοι. Επιπλέον και όσοι δεν απασχολούνται ταυτόχρονα σε κάποια μισθωτή εργασία που αποτελεί την κύρια δραστηριότητά τους. Τέλος όσοι απασχολούνται σε μη αμειβόμενη οικιακή εργασία, οι απασχολούμενοι στην παραγωγή για αποκλειστικά δική τους κατανάλωση ή για τη δημιουργία δικού τους κεφαλαίου, είτε ατομικά είτε ομαδικά (Pedersini, 2002). Η αυτοαπασχόληση επίσης κατατάσσεται μεταξύ των εναλλακτικών μορφών απασχόλησης, ειδικά για τους ανέργους (Mortensen, 1970) και ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι αυξητικές τάσεις των δεικτών της ανεργίας αυξάνουν την πιθανότητα αντίστοιχης αύξησης των ποσοστών της αυτοαπασχόλησης (Evans, Leighton, 1989). Σ' ένα γενικότερο πλαίσιο, η έννοια της αυτοαπασχόλησης είναι δύσκολο να οριστεί. Κατά κυριολεξία, αυτός που αυτοαπασχολείται διαφέρει από εκείνον που εργάζεται για λογαριασμό κάποιου άλλου σε σχέση εξάρτησης. Παρά τη φαινομενική απλότητα, είναι φανερό ότι η αυτοαπασχόληση καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα καταστάσεων σε κοινωνικό και σε οικονομικό επίπεδο, η προσέγγιση των οποίων δεν μπορεί να γίνει με τον ίδιο τρόπο. Ωστόσο, φαίνεται ότι, εκτός από τα επαγγέλματα που θεωρούνται παραδοσιακά ανεξάρτητα, κατοχυρωμένα και αναγνωρισμένα εδώ και πολύ καιρό στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αναδύθηκαν πρόσφατα νέες μορφές αυτοαπασχόλησης, ανάλογα με την εξέλιξη των οικονομιών και των εθνικών αγορών εργασίας. Μεταξύ αυτών των νέων μορφών ή τάσεων είναι και οι μορφές που αναφέρονται σε εργαζομένους οι οποίοι, χωρίς να είναι νομικώς εξαρτώμενοι, ασκούν τη δραστηριότητά τους σε συνθήκες οικονομικής εξάρτησης έναντι του πελάτη τους και / ή του εντολέα τους. Οι καταστάσεις αυτές παραπέμπουν σε αυτό που αποκαλείται *οικονομικά εξαρτώμενη εργασία* που αποτελεί κείμενο πρόβλημα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Υπό το φως των εξελίξεων αυτών, στη γνωμοδότησή της η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, επικεντρώνεται στον προσδιορισμό των διαφόρων κατηγοριών των εργαζομένων - μεταξύ αυτών και των αυτοαπασχολούμενων. Οι πλέον συνήθεις είναι οι εξής:

- οι επιχειρηματίες που λειτουργούν την επιχείρησή τους προσλαμβάνοντας προσωπικό και κατά συνέπεια με τη βοήθεια μισθωτών,
- οι «παραδοσιακοί» ελεύθεροι επαγγελματίες οι οποίοι, για να ασκήσουν το επάγγελμά τους, υπόκεινται σε ειδικούς νομικούς περιορισμούς που βασίζονται στην εθνική νομοθεσία (πιστοποίηση των δεξιοτήτων τους, σεβασμός του κώδικα δεοντολογίας του επαγγέλματός τους). Εάν είναι εργοδότες ασκούν γενικά μόνοι τις δραστηριότητές τους ή συνεταιρικά με συναδέλφους τους (για παράδειγμα οι γιατροί ή οι δικηγόροι),
- οι βιοτέχνες, οι έμποροι και οι γεωργοί αντιπροσωπεύουν τον βασικό άξονα των παραδοσιακών μορφών αυτοαπασχόλησης και επικουρούνται από τα μέλη της οικογένειάς τους και / ή από μικρό αριθμό υπαλλήλων μόνιμων και μη,
- οι «νέοι αυτοαπασχολούμενοι» που ασκούν ειδικευμένες δραστηριότητες, τα επαγγέλματα των οποίων όμως δεν είναι νομοθετικά κατοχυρωμένα όπως των ελεύθερων επαγγελματιών που αναφέρθηκαν προηγουμένως,
- οι αυτοαπασχολούμενοι που ασκούν ειδικευμένες δραστηριότητες, χωρίς να προσλαμβάνουν μισθωτούς, η ύπαρξη των οποίων απορρέει από τις στρατηγικές των επιχειρήσεων, και συγκεκριμένα την εξωτερική ανάθεση ορισμένων συνιστωσών της διαδικασίας παραγωγής.

Παράλληλα με τους ορισμούς αυτούς, στην ίδια γνωμοδότηση, αναφέρεται και στη στατιστική απεικόνιση της αυτοαπασχόλησης, όπως αυτή έχει γίνει από την «EUROSTAT Labour Force Survey» και η οποία διακρίνει μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων:

- τους εργοδότες, που ορίζονται ως τα πρόσωπα που ασκούν τη δραστηριότητά τους (επιχείρηση, ελεύθερο επάγγελμα, γεωργική δραστηριότητα) με σκοπό το κέρδος και έχουν τουλάχιστον έναν υπάλληλο
- τους «own account workers» (εργαζόμενοι για ίδιο λογαριασμό), που ορίζονται ως τα πρόσωπα που ασκούν τη δραστηριότητα τους (επιχείρηση, ελεύθερο επάγγελμα, γεωργική δραστηριότητα) με σκοπό το κέρδος χωρίς όμως να προσλαμβάνουν προσωπικό.
- τους «family workers» (εργαζόμενους μέλη της οικογένειας), που ορίζονται ως τα πρόσωπα που βοηθούν ένα μέλος της οικογένειάς τους να ασκεί μια οικονομική δραστηριότητα (εμπορική ή γεωργική), χωρίς να μπορούν να χαρακτηριστούν μισθωτοί (Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, 2010: 1-6).

αντιγράψουν. Έτσι, όπως θα επιχειρηθεί να αναλυθεί, η συμβίωση όλων αυτών των διαφορετικών πρακτικών, που αντιπροσωπεύουν και διαφορετικά επιχειρηματικά συμφέροντα, προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη που στοχεύει αφενός στην επιβίωση της κοινότητας και αφετέρου καθορίζει και την έννοια της *επιχειρηματικότητας* όπως αυτή διαμορφώνεται στη μικρή και μεσαία τουριστική επιχείρηση.

Η έννοια της επιχειρηματικότητας αποτελεί την κύρια αναλυτική μου κατηγορία. Εκείνο που με απασχόλησε δεν ήταν η ανάλυση της νομικής μορφής της επιχείρησης (ΑΕ, ΟΕ ή ΕΠΕ κ.λπ.), ούτε ο έμφυλος χαρακτήρας των σχέσεων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της επιχείρησης· η έμφαση δόθηκε στην καταγραφή των ταυτόχρονων λόγων και των πολλαπλών εκδοχών της ταυτότητας του επιχειρηματία. Ο επιχειρηματίας είναι ταυτόχρονα μέλος της οικογένειας που έχει ιδρύσει και διαχειρίζεται την επιχείρηση, μέτοχος, οικονομικός διαχειριστής και επενδυτικός σύμβουλος. Έτσι, το ενδιαφέρον μου μετατοπίστηκε από τη νομική μορφή της επιχείρησης και τις έμφυλες σχέσεις στο εσωτερικό της, στους τρόπους που χρησιμοποιεί ο επιχειρηματίας (και τον προφορικό λόγο) προκειμένου να συναποφασίσει για τη διαχείριση της επιχείρησης με τους άλλους «μετόχους», οι οποίοι με τη σειρά τους συνδυάζουν όλες τις ιδιότητες που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Ο μικρομεσαίος επιχειρηματίας ως οικονομικό υποκείμενο ενεργοποιείται στον τομέα της τουριστικής προσφοράς και άρα, ως παραγωγός του τουριστικού προϊόντος, καθορίζει με τις αποφάσεις και τη δράση του την εξέλιξη της τουριστικής κίνησης του Λιμένα. Ως προσδιορισμένη, με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την μικρομεσαία επιχείρηση, κοινωνική ομάδα αποτελείται και από άτομα που κατέχουν τις παραδοσιακές θέσεις γοήτρου και εξουσίας μέσα στην κοινότητα αλλά και από τους «μεσολαβητές» του πολιτισμού δηλαδή, από άτομα που είναι κατά κάποιο τρόπο περιθωριακά (cultural brokers). Όταν η παραδοσιακή αρχηγία, αποτύχει στην εξεύρεση κατάλληλων λύσεων στα προβλήματα που προκύπτουν μέσα στην κοινότητα από την τουριστική ανάπτυξη, ή δείξει απροθυμία προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης του νεωτερισμού εξαιτίας του συντηρητισμού της, τα άτομα αυτά είναι πιθανό να αναλάβουν θέσεις μέσα στο σύστημα της αρχηγίας και επειδή είναι λιγότερο συντηρητικά, μπορούν να γίνουν εισηγητές σημαντικών καινοτομιών επιταχύνοντας έτσι την διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής (Nunez, 1989: 268-269).

Ο μικρομεσαίος επιχειρηματίας, ως δρών υποκείμενο, ενεργεί πρώτιστα αποσκοπώντας στην μεγιστοποίηση των κερδών του. Όμως η δράση του δεν καθορίζεται αποκλειστικά από οικονομικά και μόνο κριτήρια. Το ένστικτο, ο αυθορμητισμός και τελικά η ανάγκη για επιβίωση

σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον πολλές φορές επιβάλλουν επιχειρηματικές δράσεις και πρακτικές οι οποίες είναι αντικρουόμενες και, ενδεχομένως, αναποτελεσματικές. Η πρόταση αυτή παραπέμπει άμεσα στη σύνδεση συμφερόντων και δράσεων, όπως διατυπώνεται από τον Bourdieu, που υποστηρίζει ότι η δράση των φορέων σπανίως αποτελεί μόνο αποτέλεσμα συνειδητής σκέψης και υπολογισμού επειδή δυνάμει της *έξεως* τα άτομα είναι προδιατεθειμένα να δρουν κατά ορισμένους τρόπους, να επιδιώκουν ορισμένους στόχους, ν' αναγνωρίζουν ορισμένα γούστα κοκ (Παναγιωτόπουλος, 1992: 47-49).

Η συγκεκριμένη επιλογή, δηλαδή η εστίαση του ενδιαφέροντος στη μικρή και μεσαία τουριστική επιχείρηση, προέκυψε ύστερα από μερικούς μήνες παρουσίας μου στην περιοχή. Παρά το γεγονός ότι διαπίστωσα τον *ηγεμονικό* ρόλο των μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων και των τουριστικών πρακτόρων, εντούτοις η αίσθηση που αρχικά είχα αποκομίσει και στη συνέχεια μετατράπηκε σε βεβαιότητα ήταν το γεγονός ότι τη «ραχοκοκαλιά» του τουρισμού στο Λιμένα αποτελούσαν οι επιχειρηματίες των μικρών και των μεσαίων τουριστικών επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις αυτές υποδέχονταν το σύνολο σχεδόν των τουριστών όταν οι τελευταίοι έβγαιναν από το ξενοδοχείο τους για την απογευματινή και τη βραδινή τους έξοδο. Η άμεση επαφή και συναλλαγή των επιχειρηματιών αυτών με τους επισκέπτες, η ευρηματικότητα, τα σχόλια τους και οι αντιδράσεις τους σε ενδεχόμενα παράπονα των τουριστών διέφεραν αρκετά από τον «τυποποιημένο» τρόπο επίλυσης τους σε μια μεγάλη ξενοδοχειακή μονάδα και ταυτόχρονα αποκάλυπταν και το περιεχόμενο που ο κάθε επιχειρηματίας προσέδιδε στην έννοια της επιχειρηματικότητας. Επιπλέον στην προσέγγιση της μικρής και μεσαίας τουριστικής επιχείρησης με οδήγησε και η διαπίστωση ότι δεν θα μπορούσαν να στοιχειοθετηθούν μια σειρά επιχειρημάτων αναφορικά με το μετασχηματισμό που είχε συντελεστεί μόνο από την αναδρομή στο ιστορικό γίνεσθαι του Λιμένα πριν και μετά την έλευση του τουρισμού. Μου είχε δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο τουρισμός αποτέλεσε τον επιταχυντικό παράγοντα αλλά δεν ήταν ο μοναδικός.

Με βάση την έννοια της επιχειρηματικότητας επιχειρώ να προσεγγίσω την έννοια της ταυτότητας και ιδιαίτερα το πώς ο λόγος για την ταυτότητα διαμορφώνεται μέσα από την έννοια της επιχειρηματικότητας. Επιχειρείται δηλαδή μια αντιστροφή υπό την έννοια ότι δεν είναι η ταυτότητα η οποία καθορίζει την επιχειρηματικότητα αλλά το γεγονός ότι η πρώτη καθορίζεται από τη δεύτερη και ότι η αναφορά στην ταυτότητα γίνεται μόνο στις περιπτώσεις που διακυβεύονται επιχειρηματικά συμφέροντα.

Επιπρόσθετα, θέλησα να εντοπίσω τις συμμαχίες που υπάρχουν μέσα και ανάμεσα στις διάφορες επαγγελματικές ομάδες που ενεργοποιούνται επιχειρηματικά στο Λιμένα, τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους φορείς της τοπικής, περιφερειακής και κεντρικής εξουσίας και τους τρόπους με τους οποίους επανακαθορίζουν τη δράση τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που αναδύθηκαν όχι τόσο από την μείωση της τουριστικής κίνησης όσο από τη μείωση ή καλύτερα από την απροθυμία των επισκεπτών να ξοδέψουν όσα ξόδευαν στο παρελθόν. Συγκεκριμένες πρακτικές και συγκεκριμένες ιεραρχικές σχέσεις έρχονται στο προσκήνιο και σηματοδοτούν, εκτός από την αγωνία για την αύξηση του «τζίρου», έναν αδιάκοπο αγώνα δρόμου από την πλευρά της μικρής και μεσαίας επιχείρησης που αποσκοπεί στο να μετατρέψει το μειονέκτημα (επιβίωση) σε προοπτική (ανάπτυξη) κυρίως μέσω των ευκαιριών χρηματοδότησης που προέρχονται από τα εθνικά και κοινοτικά προγράμματα.

Συμπερασματικά, στο πλαίσιο που οριοθετήθηκε παραπάνω, η συζήτηση για τον προσδιορισμό του περιεχομένου των εννοιών «ανάπτυξη», «βιώσιμη ανάπτυξη», «αιφόρος ανάπτυξη» και «ενδογενή ανάπτυξη» αποτέλεσε καθόλη τη διάρκεια της έρευνας μέρος του προβληματισμού των κατοίκων του Λιμένα. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις ο χαρακτήρας των συζητήσεων αναφορικά με τις προαναφερόμενες έννοιες θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «δραματικός»· ιδιαίτερα όταν οι συνομιλητές μου αναφέρονταν στην επιλογή του μελλοντικού αναπτυξιακού μοντέλου και στη συμμετοχή σε αυτό δύο παραγόντων στους οποίους έχουμε αναφερθεί: του εθνικού κράτος και της τοπικής κοινότητας. Αρκετοί από τους συνομιλητές μου προέταξαν ένα μοντέλο ανάπτυξης καθοριζόμενο από το κεντρικό κράτος, άλλοι θεώρησαν ότι η τοπική κοινωνία θα πρέπει να αναζητήσει την καλύτερη δυνατή λύση απευθυνόμενη σε χρηματοδοτικές πηγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρακάμπτοντας το εθνικό κράτος και τέλος δεν έλειπαν οι απόψεις που πρότειναν συγκερασμό των δύο προαναφερόμενων τάσεων. Όποια όμως και αν ήταν η τελική επιλογή αυτή θα έπρεπε να υπηρετεί απαρέγκλιτα ένα και μόνο όρο: την αύξηση της τουριστικής κίνησης και συνακόλουθα του «τζίρου» των επιχειρήσεων⁷¹.

---

⁷¹ Η Τ. S. Terkenli (2001) στο μοντέλο ανάλυσής της για τη Χερσόνησο, εστιάζει στις τοπικές αντιλήψεις αναφορικά με τις επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στην ταυτότητα του τόπου. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει, καταγράφοντας τους μετασχηματισμούς που συντελούνται στο τοπίο, συνδέεται περισσότερο με τη διαμόρφωση μιας ταυτότητας τα χαρακτηριστικά της οποίας καθορίζονται από τη μεγιστοποίηση των εσόδων από τον τουρισμό παρά με το ζήτημα της «αιφορίας» - σε αντίθεση με τις προθέσεις της δημοτικής αρχής για την οποία η «αιφορία» είναι πρωταρχικός στόχος.

Κεφάλαιο 4^ο: Ανάπτυξη και κοινωνική μεταβολή

Ο καθορισμός του εννοιολογικού πλαισίου της ανάπτυξης και της κοινωνικής μεταβολής, η σχέση της ανθρωπολογίας με αυτές τις δύο έννοιες καθώς επίσης και οι τοπικές αντιλήψεις για τις συνθήκες ανάπτυξης της κοινότητας του Λιμένα, συνθέτουν το περιεχόμενο αυτού το κεφαλαίου. Ταυτόχρονα το κεφάλαιο αυτό αποτελεί και την εισαγωγή στην προσπάθεια ερμηνείας του αναπτυξιακού μοντέλου του Λιμένα που θα επιχειρηθεί στη συνέχεια.

Εννοιολογήσεις και ορισμοί της ανάπτυξης

Η έννοια της *ανάπτυξης* αποτέλεσε την κυρίαρχη ιδεολογία του μεταπολεμικού κόσμου. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1940 συνδέθηκε στενά με την οικονομική πρόοδο όπου το κυρίαρχο μέτρο σύγκρισης ήταν η συσσώρευση υλικού πλούτου. Στην ιστορική της διαδρομή αντικατέστησε τον όρο της *εξέλιξης* αλλά και αντικαταστάθηκε, ως επιστημονικός λόγος (discourse), από την έννοια της *παγκοσμιοποίησης* (Eyben, 2000: 12). Αποτελεί ένα διεπιστημονικό πεδίο διαλόγου στο οποίο συμμετέχουν και διασταυρώνουν τα επιχειρήματά τους οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, γεωγράφοι κ.ά. Ανεξάρτητα από οποιοδήποτε ορισμό της, στη δυτική κυρίως σκέψη, υπερίσχυσε η αντίληψη ότι η ανάπτυξη συνδέεται με κάτι θετικό και επιθυμητό.

Η ανάπτυξη νοήθηκε αρχικά ως ένα καθαρά οικονομικό φαινόμενο που θα αντιμετωπιζόταν με τεχνοκρατικές μεθόδους και μέσα. Πολύ γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό ότι το πρόβλημα δεν ήταν απλά θέμα οικονομικών μεγεθών και ότι η ανάπτυξη της οικονομίας ήταν στενά συνδεδεμένη με θέματα κοινωνικής δομής, πολιτισμού, σχέσεων εξουσίας και πολιτικών επιλογών άμεσα συναρτούμενων με τη συλλογική ταυτότητα και τις προσδοκίες των «αναπτυσσόμενων» ή «υπό ανάπτυξη» κοινωνιών. Έγινε ακόμη φανερό ότι ακόμη και τις αναπτυγμένες χώρες, όπως και στις υπανάπτυκτες, υπήρχαν κάποιοι θύλακες υπανάπτυξης που καθυστερούσαν και υπονόμευαν τη συνολική αναπτυξιακή τους πορεία. Σε αυτό το πλαίσιο η υπό συζήτηση έννοια πήρε το χαρακτήρα μιας πολυδιάστατης κατάστασης με το κέντρο βάρους να μετατοπίζεται στη συζήτηση για τη συμβολή του εθνικού κεντρικού κράτους. Με τον τρόπο αυτό εισάγεται η έννοια της εθνικής ανάπτυξης αν και μετέπειτα, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από το εθνικό στο τοπικό. Πριν όμως γίνει αυτό η ανάπτυξη πήρε το χαρακτήρα ενός διαρθρωτικού φαινομένου ή, με άλλα λόγια, ενός κοινωνικού προβλήματος, που αφορούσε στην την άνιση κατανομή του πλούτου. Υπό αυτό το πρίσμα οι θεωρητικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν προέταξαν ως λύση την εμπλοκή του εθνικού κράτους προς δύο κατευθύνσεις. Αφενός στην ανάληψη πρωτοβουλιών στο σχεδιασμό κεντρικά

κατευθυνόμενων αναπτυξιακών πολιτικών και αφετέρου στην εφαρμογή αντίστοιχων πολιτικών στην ανακατανομή του παραγόμενου πλούτου (Τσαούσης, 1987: 203-204).

Παρόλα αυτά, ως έννοια είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενη και ασαφής. Χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τη διαδικασία μέσω της οποίας μια κοινωνία μεταβαίνει από μια κατάσταση σε μια άλλη καθώς και για να περιγράψει τη δυναμική που προκύπτει από τις διαδικασίες ενός εθνικού οικονομικού και κοινωνικού σχηματισμού. Θεωρήθηκε έτσι ότι είναι συνώνυμη (λιγότερο ή περισσότερο) με την προγραμματισμένη κοινωνική και οικονομική αλλαγή (Burns, Novelli, 2008: xvi).

Η ασάφεια του όρου επισημαίνεται και από τους M. Edelman και A. Haugerud (2005: 1) που διερωτώνται αν η ανάπτυξη είναι ένα ιδανικό, φανταστικό μέλλον για το οποίο αγωνίζονται θεσμοί και άτομα ή ένας καταστροφικός μύθος και ένα κεφάλαιο που έκλεισε στην ιστορία της δυτικής νεωτερικότητας. Επιχειρώντας να απαντήσουν στο ρητορικό αυτό ερώτημα, θεωρούν ότι η ανάπτυξη μπορεί να υποδηλώνει τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου· πολύ συχνά αναφέρεται στις διαδικασίες διαμόρφωσης της εμπορευματοποίησης, του εκσυγχρονισμού και της παγκοσμιοποίησης και, τέλος μπορεί να νομιμοποιεί τη στρατηγική των κρατών αποτελώντας, μέσα στην ασάφειά της, ένα πρόσφορο πεδίο συζητήσεων από τους πολίτες για τα δικαιώματά τους αλλά και για τα όρια του κρατικού ελέγχου.

Ο διάλογος για την ανάπτυξη κινδυνεύει να οδηγηθεί, με αυτούς τους όρους, σ' ένα εννοιολογικό, πολιτικό και ηθικό αδιέξοδο. Η ανάπτυξη αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία της κοινωνικής αλλαγής και θα έπρεπε να είναι αυτό που οι ανθρώπινες κοινωνίες κάνουν για τους εαυτούς τους. Όμως, στην πράξη, είναι ότι γίνεται γι' αυτές από τα εθνικά κράτη, τους τραπεζίτες, και τους «ειδικούς» στο όνομα της νεωτερικότητας, της εθνικής ολοκλήρωσης, της οικονομικής ανάπτυξης και άλλων συνθημάτων (Adams, 2009: 377).

Η ιστορική οπτική είναι αναγκαία στην κατανόηση των διαδικασιών συγκρότησης της *θεωρίας της ανάπτυξης*. Αν και η συγκρότησή της, ως έννοια, μπορεί να εντοπιστεί στις δεκαετίες 1950-1980, δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι οι απαρχές της εντοπίζονται πολύ νωρίτερα. Η θεωρία της ανάπτυξης, είτε με τη μορφή της κοινωνιολογικής θεωρίας του εκσυγχρονισμού είτε με τη μορφή των διαφόρων αποχρώσεων της πολιτικής οικονομίας της ανάπτυξης, ανάγεται τόσο στις καταβολές της κλασικής κοινωνιολογίας όσο και στην πρώιμη

πολιτική οικονομία του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, κεντρικές ιδέες της οποίας φτάνουν μέχρι τους θεωρητικούς του 19^{ου} αιώνα (Κύρτσης, 1999: 15)⁷².

Στη βάση αυτής της έννοιας, υπήρξε το μεγάλο παράδειγμα (το πρότυπο) του δυτικού ουμανισμού: η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη, που εξασφαλίζεται από την επιστημονική και τεχνική ανάπτυξη και συμβάλει από μόνη της στην άνθηση και στην πρόοδο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, των ελευθεριών και της δύναμης του ανθρώπου (Morin, 1998: 533). Οι ιδέες αυτές στην Ευρώπη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα συμβαδίζουν με την θεαματική τεχνολογική πρόοδο που πραγματοποιείται. Ταυτόχρονα αυτή η τεχνολογική πρόοδος συνοδεύεται και από μια σειρά άλλων φαινομένων όπως κοινωνικές αναταραχές, αστικοποίηση, φτώχεια και ανεργία. Έτσι η όποια προβληματική εκείνης της περιόδου αναφορικά με την ανάπτυξη και την πρόοδο, περικλείει τις προσπάθειες κατανόησης αφενός της ανόδου του καπιταλισμού κατά τους 15^ο και 16^ο αιώνες και αφετέρου των εντυπωσιακών αλλαγών που συντελούνται κατά το 18^ο αιώνα. Όλοι αυτοί οι μετασχηματισμοί ενέπνευσαν μια σειρά από τελεολογικές θεωρίες οι

---

⁷² Κοινό στοιχείο σε όλους τους κλασικούς στοχαστές της πολιτικής οικονομίας ήταν η μεγάλη έμφαση που έδιναν στη γενίκευση και στην αφαίρεση. Στις αναλύσεις τους αναζητούσαν μοντέλα, αιτιατές σχέσεις και νόμους κίνησης αναφορικά με τις κοινωνικές συνθήκες υπό βραχυχρόνια προοπτική, αλλά και την ανάπτυξη και τη μεταβολή μακροχρόνια. Ο A. Smith υπογράμμισε τον κρίσιμο ρόλο των μηχανισμών της αγοράς - το «αόρατο χέρι», που διασφαλίζει ότι η παραγωγή στην κοινωνία είναι οργανωμένη (στις περισσότερες περιπτώσεις) προς το μεγαλύτερο συμφέρον του συνόλου. Ένας άλλος σημαντικός ρόλος της αγοράς ήταν η λειτουργία της ως πηγή ανάπτυξης επειδή αν η αγορά εξαπλωνόταν ως αποτέλεσμα της πληθυσμιακής αύξησης ή της εδαφικής επέκτασης, τότε θα αυξανόταν η ζήτηση και η παραγωγή θα διευρυνόταν. Ταυτόχρονα θα εξειδικεύονταν περισσότερο οι παραγωγοί και έτσι θα οδηγούμασταν σε υψηλότερη παραγωγικότητα ανά ώρα εργασίας. Μια σημαντική προϋπόθεση γι' αυτό ήταν η αυξανόμενη συσσώρευση πλούτου που έπρεπε να προέρχεται από τους πλούσιους, ειδικά από τους βιομηχάνους, και από τα κέρδη τους από παραγωγικές επενδύσεις. Από τη θέση αυτή προκύπτει ότι ο βιομηχανικός τομέας θα πρέπει να θεωρείται ο δυναμικότερος, καθώς σε αυτόν θα στηριχτεί η μετέπειτα συνολική μεγέθυνση της οικονομίας (Martinussen, 2007: 61-65· Stathakis & Viaggi, 2006: 11-14· Robbins, 1968: 1-15). Η συμβολή του David Ricardo στη θεωρία της ανάπτυξης εκφράστηκε με τη διατύπωση της πρότασης των συγκριτικών πλεονεκτημάτων, απόρροια της θεωρίας του περί γαιοπροσόδου και διανομής. Στο συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ήταν ότι μόνο οι τεχνολογικές καινοτομίες και το εξωτερικό εμπόριο θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ανάπτυξη και θα διέσωζαν τα κέρδη των βιομηχάνων. Κάθε χώρα θα έπρεπε να επικεντρώσει την παραγωγή της σε τομείς όπου διέθετε συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με άλλες χώρες, με βάση την παραγωγικότητα των εργατών της. Σύμφωνα με τον Φωτόπουλο (1999), ο Ricardo συνεισέφερε την πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της θεωρίας του Smith και της κλασικής θεωρίας ανάπτυξης γενικότερα. Αν και καθιέρωσε την αιτιατή σχέση εξωτερικού εμπορίου και ανάπτυξης, ήταν ιδιαίτερα απαισιόδοξος για τη συνέχιση της αναπτυξιακής διαδικασίας και τούτο διότι η πίεση ενός αυξανόμενου πληθυσμού πάνω στους φυσικούς πόρους (ιδιαίτερα στη γη) θα είχε ως αποτέλεσμα να σταματήσει τελικά η αναπτυξιακή διαδικασία. Έτσι θεωρούσε αναπόφευκτη την έλευση μιας κατάστασης στασιμότητας. Η εμφάνιση όλων αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα ήταν σε άμεση συνάρτηση τόσο με τις διαπραγματεύσεις για την εγκαθίδρυση, πάντα στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, μιας νέας οικονομικής τάξης όσο και με τις συνθήκες διαμόρφωσης της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής για την Ευρώπη. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών των αναζητήσεων, ορισμών και ερμηνειών της έννοιας της ανάπτυξης ήταν ο κατακερματισμός ή η εξειδίκευση των διαφόρων σχολών σκέψης που ασχολήθηκαν με την ανάπτυξη, τις πρακτικές εφαρμογές καθώς και τα προβλήματα που αναδύθηκαν από την εφαρμογή των διαφόρων αναπτυξιακών προγραμμάτων ή μοντέλων. Έτσι ο κάθε επιστημονικός κλάδος προσπάθησε να «ανακατασκευάσει τη δική του θεωρητική κληρονομιά δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένους κλασικούς θεωρητικούς», γεγονός που χαρακτήριζε τους θεμελιωτές των σχολών σκέψης του 19^{ου} αιώνα οι οποίοι «έδιναν έμφαση στη γενίκευση και στην αφαίρεση» (Martinussen, 2007: 60, 64, 83).

οποίες ήταν σε άμεση συνάρτηση με τις αντιλήψεις για μια «παγκόσμια ιστορία» (Διαφωτισμός, ιδέες Χέγκελ, Μαρξισμός) καθώς και με εκείνες για την ιδέα της προόδου και της κοινωνικής μεταβολής. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ορισμένες μορφές οικονομικής ανάπτυξης προϋπήρξαν καθόλη την ιστορική διαδρομή των σύγχρονων κοινωνιών. Η συνείδηση όμως ότι οι κοινωνίες έπρεπε να αναπτυχθούν και ότι η οικονομική ανάπτυξη θα πρέπει να αποτελέσει τη βασική τους προτεραιότητα, προέκυψε σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και πιο συγκεκριμένα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, ταυτόχρονα με την άνοδο του βιομηχανικού καπιταλισμού και τη συνακόλουθη κριτική που ασκήθηκε για τη φεουδαρχική κοινωνία (Edelman & Haugerud, 2005· Larrain, 1989· Φωτόπουλος, 1999). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η έννοια της ανάπτυξης θεωρήθηκε ως ένας παράγοντας που συνέβαλε στην άμβλυση των «λαθών της προόδου». Κατά άλλους «η ιδέα της ανάπτυξης παρείχε έναν τρόπο αφήγησης της παγκόσμιας ιστορίας, αλλά όχι απαραίτητα και έναν τρόπο δράσης πάνω σ' αυτή» (Edelman & Haugerud, 2005: 5-6).

Θεωρητικές απαρχές: η έννοια της κοινωνικής μεταβολής

Στις πρώτες κοινωνιολογικές μελέτες η έννοια της ανάπτυξης συνδέθηκε με την έννοια της *κοινωνικής μεταβολής*⁷³ προτάσσοντας ως κεντρικό σημείο της θεωρητικής ανάλυσης το δίπολο *παράδοση - νεωτερικότητα*. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν, από τον Comte και τον Spencer έως τον Marx και από τους Weber και Durkheim έως τους Pareto, Sorokin και Veblen, εστίαζαν στη ρήξη και στην ασυνέχεια ανάμεσα στο παλιό και στο καινούριο. Ειδικότερα στην κατάρρευση των παραδοσιακών δομών και των τρόπων οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων που έχουν τοπικό και άμεσο χαρακτήρα και την αντικατάστασή τους από κοινωνικές δομές με μια παγκόσμια και απρόσωπη διάσταση.

---

⁷³ Η έννοια της κοινωνικής μεταβολής παραμένει εξαιρετικά προβληματική όπως προβληματική είναι και η σχέση της με την έννοια της ανάπτυξης. Αφενός διότι δεν απολύτως σαφές σε τι διαφέρουν οι δύο αυτές έννοιες μεταξύ τους και αφετέρου διότι οι αντιλήψεις περί μεταβολής, εξέλιξης, ανάπτυξης και προόδου, είναι συχνά συγκεχυμένες ή συνδυάζονται σε μία και μόνο έννοια. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις ακόμη και όταν επιχειρείται κάποια αντιδιαστολή μεταξύ τους, η ανάλυση καταλήγει να τις εξετάζει ως νομοτελειακά συνδεδεμένους όρους (Τσαούσης, 1970: 28· Bottomore, 1983:315). Παρόλα αυτά η κοινωνική αλλαγή είναι μια διαδικασία συνεχής που αναφέρεται σε ποικίλα επίπεδα και ποικίλες κατευθύνσεις της κοινωνικής ζωής και το κρίσιμο σημείο, σε οποιαδήποτε ανάλυση επιχειρούμε, είναι να κατανοήσουμε ότι οι αλλαγές που συντελούνται μπορεί να είναι ορατές σ' ένα ή σε ορισμένα επίπεδα της κοινωνικής ζωής ενώ στα υπόλοιπα δεν είναι απαραίτητο να είναι (Lauer, 1990: 7-13). Σε αυτή την κατεύθυνση, όταν οι κάτοικοι του Λιμένα αναφέρονται στις θετικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης υποβαθμίζοντας τις αρνητικές, ουσιαστικά υποβαθμίζουν το γεγονός ότι η τουριστική ανάπτυξη έχει οριοθετήσει έναν τρόπο ζωής τον οποίο πλέον δεν μπορούν να διαχειριστούν. Η σύγχυση είναι περισσότερο εμφανής όταν επιχειρούν να ορίσουν την έννοια της ανάπτυξης με όρους 'προόδου' και 'εκσυγχρονισμού'. Η έμφαση που δίνεται, για παράδειγμα, στη βελτίωση το βιοτικού επιπέδου - μία μόνο όψη της αλλαγής που συντελέστηκε με την έλευση του τουρισμού και στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, επιβεβαιώνει αυτή την άποψη.

Επιπλέον στις μελέτες αυτές σχεδόν καθολική ήταν η χρήση του όρου αφενός για να αντιδιασταλούν δύο γενικοί τύποι κοινωνιών - οι ευημερούσες βιομηχανικές από τη μια πλευρά και όλες οι άλλες από την άλλη και, αφετέρου, για να περιγραφεί η διαδικασία της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού. Η τελευταία αυτή προσέγγιση δεν εξαρτάται από μια γενική θεωρία περί κοινωνικής εξέλιξης ή ανάπτυξης που να καλύπτει την ανθρώπινη ιστορία. Αναφέρεται σ' ένα συγκεκριμένο τύπο μεταβολής που συντελέστηκε στο πρόσφατο παρελθόν και είναι δυνατόν να περιγραφεί ως ένα ιστορικό μοντέλο, εξελικτικό, δια μέσου τριών φάσεων: της παραδοσιακής, τη μεταβατικής και της σύγχρονης κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο οι προσεγγίσεις που ασχολήθηκαν με την κοινωνική μεταβολή επιχείρησαν να τη συνδέσουν με την έννοια της ανάπτυξης και έστρεψαν την προσοχή τους στην οικονομική μεγέθυνση ή, με άλλα λόγια, στην παραδοχή ότι η αύξηση της παραγωγικότητας είναι το βασικότερο στοιχείο του μετασχηματισμού μιας κοινωνίας. Όποιο όμως και αν ήταν το σημείο αφετηρίας τους, το κοινό σημείο όλων των αυτών προσεγγίσεων ήταν η διαπίστωση ότι η κοινωνική μεταβολή συντελείται με την *παρέμβαση* διαφόρων παραγόντων - στην περίπτωση του Λιμένα ο τουρισμός και η επιχειρηματικότητα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο διατυπώθηκαν αυτές οι αντιλήψεις οδήγησε στην υιοθέτηση ενός τεχνολογικού ντετερμινισμού που παραγνωρίζει πολλές πλευρές της εκάστοτε κοινωνικής δομής (Bottomore, 1983: 317, 319, 321-347).

Ο T. B. Bottomore (1983: 311), ορίζει την κοινωνική αλλαγή «ως τη μεταβολή της κοινωνικής δομής ή των συγκεκριμένων σχέσεων μεταξύ των θεσμών». Υιοθετώντας από την ανθρωπολογική παράδοση τον όρο πολιτισμική μεταβολή (cultural change) εστιάζει στις διαφορές που εμφανίζονται στα πολιτισμικά φαινόμενα (γνώσεις, ιδέες, τέχνη, θρησκεία κ.λπ.) για να υπογραμμίσει τη στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ των κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών. Οι απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν στον τρόπο, στην κατεύθυνση και στο ρυθμό της μεταβολής απορρέουν από τις ιστορικές περιγραφές και ερμηνείες και σχετίζονται με τις ερμηνείες που δόθηκαν για τις δημογραφικές αλλαγές, τις αλλαγές στον τρόπο παραγωγής στις βιομηχανικές κοινωνίες και στις αλλαγές που συντελέστηκαν στο χαρακτήρα της δυτικής οικογένειας. Επιχειρώντας, στη συνέχεια, μια ταξινόμηση των θεωριών της κοινωνικής μεταβολής τις διακρίνει σε γραμμικές (Comte, Spencer, Hobhouse, Marx) και κυκλικές (Pareto, Sorokin)⁷⁴.

---

⁷⁴ Η θεωρία του L. Hobhouse (2007 [1911]: 120-125) για την κοινωνική μεταβολή συνδέεται με την ανάπτυξη του νου που επιφέρει και την κοινωνική ανάπτυξη. Ο Hobhouse δέχεται ακόμη ότι η πνευματική αυτή ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί και προοδευτική εφόσον περιλαμβάνει και την ανάπτυξη των ηθικών ιδεών η οποία καταλήγει σε μια ιδεώδη ορθολογική λογική που μεταμορφώνει τους βασικούς κοινωνικούς θεσμούς. Για τον V.

Ανάλογη ταξινόμηση επιχειρεί και ο R. Boudon (1986: 10-22). Στην ανάλυσή του οι θεωρητικές προσεγγίσεις για την κοινωνική μεταβολή κατατάσσονται σε τέσσερις τύπους. Στον πρώτο τύπο περιλαμβάνονται οι θεωρίες που στοχεύουν στο να καταδείξουν ότι οι αλλαγές που συντελούνται, στην ιστορική πορεία κάθε κοινωνίας, είναι σε γενικές γραμμές νομοτελειακές και μη αναστρέψιμες. Οι προσεγγίσεις του δεύτερου τύπου στηρίζονται σε γενικές υποθέσεις ή και σε πιθανολογικές εκτιμήσεις και αναλύσεις. Ο τρίτος τύπος ασχολείται περισσότερο με τη μορφή και όχι με το περιεχόμενο της αλλαγής και διαφέρει, κατά τον Boudon, από τους δύο προηγούμενους στη μέθοδο της ανάλυσης. Στις θεωρίες αυτές υποβαθμίζεται το εμπειρικό στοιχείο και τη θέση του καταλαμβάνει μια πιο επιστημολογική θεώρηση η οποία αποσκοπεί στο να ερμηνεύσει το πώς και με ποια μορφή θα συντελεστεί η κοινωνική αλλαγή και όχι τόσο το τι θα αλλάξει. Τέλος, ο τέταρτος τύπος ασχολείται με τις αιτίες ή τους παράγοντες της αλλαγής τους οποίους ο Boudon εντοπίζει στις εκάστοτε κυβερνητικές πολιτικές και επιλογές οι οποίες, κυριαρχούμενες από τεχνοκρατικούς παράγοντες και λύσεις, μοιάζουν να αγνοούν την κοινωνική πραγματικότητα για την οποία προορίζονται.

Για τον Δ. Τσαούση (1987: 207-211) οι θεωρίες της αλλαγής μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τα επιμέρους θέματα που προκύπτουν από δύο κεντρικά προβλήματα τα οποία κάθε θεωρία της αλλαγής καλείται να αντιμετωπίσει: τους παράγοντες που προκαλούν την αλλαγή και, δεύτερον, την κατεύθυνση που ακολουθεί η αλλαγή ως κίνηση στο χρόνο. Μια πρώτη ταξινόμηση γίνεται ανάλογα με την *προέλευση των παραγόντων* που επισημαίνονται ως κύριο αίτιο της αλλαγής και σε αυτή την τυπολογία ανήκουν τρεις επιμέρους θεωρητικές κατευθύνσεις. Στην πρώτη περιλαμβάνονται εκείνες που εξηγούν την αλλαγή με την επενέργεια εσωτερικών παραγόντων. Παραγόντων

Pareto η κοινωνική μεταβολή συνδέεται με την εξέλιξη του πολιτικού συστήματος και καθορίζεται από την σχέση των κυρίαρχων ελίτ με τις μάζες. Στο θεωρητικό του σχήμα «περί κυκλοφορίας των εκλεκτών (circulation of elites)» υιοθετεί μια ερμηνεία της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική μεταβολή είναι αποτέλεσμα της πάλης, στο εσωτερικό των κυρίαρχων ελίτ, για την κατάληψη της εξουσίας (Bottomore, 1964). Τέλος για τον P. Sorokin, η αλλαγή είναι έμφυτη σε κάθε κοινωνικο-πολιτισμικό σύστημα (Richard, 1977). Στο έργο του “Social and Cultural Dynamics”, η διάκριση μεταξύ του ιδεοκρατικού, του ιδεαλιστικού και του αισθαντικού τύπου πολιτισμού αποτελεί τη βάση της θεωρίας του για την κοινωνική μεταβολή, επειδή οι τρεις αυτοί τύποι διαδέχονται ο ένας τον άλλο στην ιστορία των κοινωνιών. Υποστηρίζει πως στις περισσότερες κοινωνίες και στις περισσότερες περιόδους της ιστορίας ο μη υλικός πολιτισμός μεταβλήθηκε ταχύτερα από τον υλικό. Δέχεται ότι πιο σημαντικές μεταβολές προκλήθηκαν από τη βιομηχανική επανάσταση αλλά, ακόμη και στη περίπτωση αυτή, οι μεταβολές στις γνώσεις και στην επιστήμη, που θεωρούνταν συνήθως τμήμα του μη υλικού πολιτισμού, προηγήθηκαν των μεταβολών στον υλικό πολιτισμό (Bottomore, 1983: 329).

δηλαδή που προκαλούν αλλαγές μέσα στο σύστημα και οδηγούν τελικά στο συνολικό μετασχηματισμό του. Οι θεωρίες της δεύτερης κατηγορίας εξηγούν την αλλαγή με την επίδραση εξωτερικών παραγόντων που επιδρούν σε ένα κοινωνικό σύνολο και το μεταβάλλουν. Στην τρίτη ομάδα υπάγονται οι θεωρίες εκείνες που βλέπουν την αλλαγή ως συνέπεια εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων. Η δεύτερη ταξινόμηση γίνεται σε σχέση με τον τρόπο επέλευσης της αλλαγής και οι θεωρίες αυτής της κατηγορίας μπορούν να καταταχθούν σε δύο μεγάλες ομάδες: στις θεωρίες της συνέχειας και εκείνες της ασυνέχειας ή της τομής. Οι θεωρίες της συνέχειας βλέπουν την αλλαγή ως μια σταδιακή πορεία ενώ οι θεωρίες της ασυνέχειας είναι περισσότερο ριζοσπαστικές και βλέπουν την αλλαγή ως μια νέα αφετηρία.

Ο Η. Spencer παραδεχόταν πως στην κοινωνική μεταβολή παρεμβαίνουν ποικίλοι παράγοντες και πως η προσπάθεια να καταδειχτεί η εξέλιξη που σημειώθηκε σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνία συναντά πολλές δυσκολίες. Εξετάζοντας την πορεία που ακολούθησε η κοινωνική εξέλιξη, θεωρούσε ως βασικά χαρακτηριστικά την αύξουσα διαφοροποίηση των κοινωνικών λειτουργιών και το αυξανόμενο μέγεθος των κοινωνιών. Η ανάλυσή του όμως αναφορικά με την κοινωνική μεταβολή στηριζόταν σε μια θεωρία περί κοσμικής εξέλιξης, στην οποία υπάρχει μια καθολική κίνηση από την «αόριστη ασταθή ομοιογένεια» προς «μια οριστική σταθερή ετερογένεια». Σύμφωνα με τον Evans-Pritchard (1987: 72-73) ο Spencer και ο Comte⁷⁵ επιχείρησαν να καλύψουν το σύνολο της ανθρώπινης γνώσης και σ' αυτήν να οικοδομήσουν μια πλήρη επιστήμη της κοινωνίας που ο Spencer ονόμαζε υπερ-οργανική. Κατά την άποψή του η εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας είναι μια φυσική και αναπόφευκτη ενέργεια της οργανικής εξέλιξης.

Ο Κ. Marx υιοθετεί μια πιο υλιστική θεώρηση. Η θεωρία του για την κοινωνική αλλαγή έχει τις ρίζες της στην ταξική πάλη του 19^{ου} αιώνα και συνδέεται με τη σύγκρουση μεταξύ της κυρίαρχης αστικής τάξης και του προλεταριάτου. Αναφερόμενος στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, προσδιορίζει τον καπιταλισμό ως μια συγκεκριμένη μορφή ταξικής κοινωνίας δομημένης γύρω από ένα ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο τα άτομα οργανώνονται για ναπραχθούν τα απαραίτητα υλικά για τη συντήρηση και την επιβίωσή τους. Στη θεωρία του, κάθε κοινωνία δομείται σε δύο επίπεδα: αυτό της οικονομικής βάσης και αυτό του εποικοδομήματος και το ενδιαφέρον του Marx εστιάζεται ακριβώς στη σχέση ανάμεσα στην

---

⁷⁵ ΟΑ. Comte ερμηνεύει την κοινωνική μεταβολή ως αποτέλεσμα της πνευματικής ανάπτυξης του ανθρώπου. Η πρόοδος όπως περιγράφεται στο «νόμο των τριών σταδίων», δηλώνει τη μετάβαση από το θεολογικό τρόπο σκέψης, μέσω του μεταφυσικού, στον θετικισμό που αντιπροσωπεύεται από τη σύγχρονη επιστήμη.

οικονομική βάση και στο εποικοδόμημα. Η βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας είναι η οικονομική της βάση και η όποια αλλαγή συντελείται σε αυτή επηρεάζει άμεσα και το εποικοδόμημα. Πολύ συνοπτικά, η θεωρία του αναφέρει ότι σε κάθε κοινωνικό στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αντιστοιχεί μια συγκεκριμένη μέθοδος παραγωγής και ένα σύστημα ταξικών σχέσεων που σταθεροποιείται και συντηρείται από την κυρίαρχη τάξη. Όσο όμως συνεχίζεται η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, οι σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και στις συνθήκες σύγκρουσής τους μεταβάλλονται οπότε, με τον καιρό, η καταπιεζόμενη τάξη θα είναι σε θέση να ανατρέψει την υφιστάμενη μέθοδο παραγωγής και το σύστημα των κοινωνικών σχέσεων και να εγκαθιδρύσει μια νέα κοινωνική κατάσταση (Bottomore: 328-329· Huges, Sharrok, Martin, 2003: 19-85).

Ο M. Ginsberg (1958: 205), θεωρεί ότι ο όρος «κοινωνική μεταβολή» εμπεριέχει αλλαγές τόσο στην κοινωνική δομή όσο και στις νοοτροπίες και οι παράγοντες που συμβάλλουν στην επιτάχυνση των αλλαγών αυτών είναι εντοπίζονται στις συνειδητές επιθυμίες και αποφάσεις των ανθρώπων. Οι ατομικές πράξεις στη συνέχεια, επηρεάζονται και προσαρμόζονται στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και οι δομικές αλλαγές που επέρχονται αφορούν κυρίως στη μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων και δυνάμεων και οφείλονται σε μια σειρά παραγόντων όπως οι εξωτερικές επιρροές, οι δράσεις των τοπικών ελίτ, σε επαναστατικά κινήματα ή και σε τυχαία συμβάντα.

Ο E. Durkheim θεωρεί ως χαρακτηριστικό των κοινωνικών αλλαγών που συντελούνται στον 18^ο και 19^ο αιώνα τη διάλυση των παραδοσιακών δεσμών μηχανικής αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα. Όταν αυτή η μορφή αλληλεγγύης κυριαρχεί, τα άτομα διαφέρουν ελάχιστα μεταξύ τους. Όταν μέλη της ίδιας κοινότητας, μοιάζουν μεταξύ τους γιατί δοκιμάζουν τα ίδια αισθήματα, ενστερνίζονται τις ίδιες αξίες, αναγνωρίζουν τα ίδια πράγματα ως ιερά. Στην αντίθετη μορφή αλληλεγγύης, την οργανική, η συνοχή της κοινότητας απορρέει από τη διαφοροποίηση. Η διαφοροποίηση των δύο μορφών αλληλεγγύης συνδυάζεται με την αντίθεση ανάμεσα στις τομεακές κοινωνίες και στις κοινωνίες όπου εμφανίζεται ο σύγχρονος καταμερισμός εργασίας. Αν και η έννοια του καταμερισμού εργασίας στον Durkheim δεν ταυτίζεται με το περιεχόμενο που της δίδουν οι οικονομολόγοι επειδή ο καταμερισμός της εργασίας είναι μια ορισμένη δομή ολόκληρης της κοινωνίας, ενώ ο οικονομικός ή τεχνικός καταμερισμός της εργασίας είναι απλώς μια από τις εκφράσεις του, εντούτοις αποτελεί σημαντικό παράγοντα κοινωνικής διαφοροποίησης και είναι η «δημιουργός προϋπόθεση» της ατομικής ελευθερίας (Aron, 1991: 27-28, 41). Παρόλα αυτά, η θέση που αναπτύσσει ο

Durkheim καταλήγει σε μια ιδεαλιστική αντίληψη του καταμερισμού της εργασίας καθώς θεωρείται ότι η οργανική αλληλεγγύη συνεπάγεται υψηλό βαθμό κοινωνικής συνοχής και κάθε κοινωνική ρήξη ή κοινωνική αντίθεση που παρουσιάζεται στην κοινωνία ερμηνεύεται ως παρέκκλιση από κάποια φυσιολογική κατάσταση εξαιτίας της απουσίας κατάλληλων ρυθμίσεων. Η παρεμβολή των ταξικών συμφερόντων ερμηνεύεται από τον Durkheim με ηθικούς όρους: ηθική απορρύθμιση της κοινωνίας που εμποδίζει την κοινωνική συνοχή οδηγώντας στην ανομία (Πετμεζίδου, 2005). Η απορρύθμιση της κοινωνίας αποτρέπεται επειδή υπάρχει η συλλογική συνείδηση, η οποία στον Durkheim ορίζεται «ως το σύνολο των πίστεων και των συναισθημάτων που συμμερίζεται ο μέσος όρος των μελών μιας κοινωνίας». Έτσι, παρά την όποια διαφοροποίηση, η κοινωνία της οργανικής αλληλεγγύης διατηρείται επειδή υπάρχουν επιταγές και απαγορεύσεις οι οποίες υπαγορεύονται «από συλλογικές αξίες και συλλογικά ιερά και προσηλώνουν τα άτομα στο κοινωνικό όλο» (Aron, 1991: 31, 41).

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στην μηχανική και στην οργανική αλληλεγγύη παραπέμπει σε δύο διαφορετικούς τύπους κοινωνιών στις οποίες από τη μια πλευρά κυριαρχεί η σταθερότητα και από την άλλη η «διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής». Η παραπάνω φράση μέρος του συλλογισμού του J.A. Schumpeter στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την οικονομική ανάπτυξη, συνδέεται άμεσα με την επιμονή του στην «ενδογένεια των δυνάμεων της αλλαγής» των οποίων κύριος εκφραστής είναι ο επιχειρηματίας και οι δράσεις που εκείνος αναπτύσσει (επιχειρηματικότητα), προκειμένου να εισαχθούν στην κοινωνία εκείνες οι *καινοτομίες* που θα μεταβάλλουν ριζικά τα στοιχεία της οικονομίας, πάνω στα οποία είχε επικρατήσει η προηγούμενη θέση ισορροπίας (Ιωαννίδης, 2001: 28). Πρωταρχικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία αποδίδει ο Schumpeter στις ατομικές ικανότητες του κάθε επιχειρηματία καθώς είναι εκείνες που τον καθιστούν ως έναν εν δυνάμει φορέα κοινωνικής αλλαγής (Schumpeter, 1947: 132-133). Αν και το ερώτημα που ο Schumpeter επιχειρεί να απαντήσει συνδέεται με την επιβίωση του καπιταλιστικού συστήματος και τη σημασία που έχει η έννοια της επιχειρηματικότητας στην αστική κοινωνία, η επικέντρωσή του στους επιχειρηματίες είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι αναδεικνύει την ικανότητά τους «να αναθεωρούν ή και να προκαλούν επανάσταση στη διαδικασία της παραγωγής με την εκμετάλλευση μιας επινόησης, ή γενικότερα, μιας τεχνικής δυνατότητας για την παραγωγή ενός νέου αγαθού ή ενός παλαιότερου αλλά με νέες μεθόδους παραγωγής...».

Ο M. Weber ερμηνεύει τα φαινόμενα της κοινωνικής αλλαγής ως την προοδευτική κυριαρχία του ορθολογισμού στην κοινωνική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση. Ο Weber

δίνει μεγάλη έμφαση στη θρησκευτική πίστη και στις αξίες που απορρέουν από το προτεσταντικό δόγμα το οποίο, σε αντίθεση με τον καθολικισμό, κηρύσσει την αναζήτηση της χάρις του Θεού μέσα στα πλαίσια της εγκόσμιας ζωής. Η εργασία αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος υπηρετεί το Θεό. Το ίδιο το επάγγελμα αποτελεί «θεία επιταγή» και η εργασία αποκτά αξία ως μέσο ψυχικής σωτηρίας. Στο πλέγμα αυτό πίστεων και αξιών προστίθεται και η αρετή της λιτότητας, της εγκράτειας και της αυτοπειθαρχίας. Το άτομο δεν πρέπει να κατασπαταλά τους καρπούς της εργασίας συσσωρεύοντας πλούτο και ζώντας στη χλιδή. Οι καρποί της εργασίας πρέπει να χρησιμοποιούνται για την παραπέρα ανάπτυξη της επαγγελματικής δραστηριότητας του ατόμου γιατί μέσα από την επιτυχία στη δουλειά ολοκληρώνεται η σωτηρία της ψυχής. Αν και η ερμηνεία αυτή έχει μέσα της έντονα τα σημάδια της θρησκευτικής πίστης, εντούτοις αποτελεί μια ακόμη ερμηνεία της κοινωνικής μεταβολής επειδή, έστω και έμμεσα, υποδηλώνει τις αρχές που διέπουν τη σύγχρονη επιχειρηματική δραστηριότητα (Πετμεζίδου, 2005· Weber, 1984).

Ο T. Veblen, συνδέει την κοινωνική μεταβολή με τον τρόπο που οι ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις και ο πολιτισμός διαμορφώνονται από την τεχνολογία. Η εξέλιξη της κοινωνίας είναι στην πραγματικότητα μια διαδικασία πνευματικής προσαρμογής των ατόμων υπό την πίεση των περιστάσεων, οι οποίες δεν ανέχονται πια τις προηγούμενες και ήδη διαμορφωμένες συνήθειες. Η αναπροσαρμογή γίνεται σταδιακά, με αργούς ρυθμούς και με δυσφορία υπό την πίεση των νέων συνθηκών. Η ευκολία προσαρμογής εξαρτάται από το βαθμό έκθεσης των ατόμων στις δυνάμεις εξαναγκασμού που κυριαρχούν στο περιβάλλον. Οι τάξεις που είναι προφυλαγμένες από την επίδραση του περιβάλλοντος προσαρμόζουν με βραδύτερο ρυθμό τις αντιλήψεις τους προς τις μεταβαλλόμενες συνθήκες και τείνουν έτσι να καθυστερούν τη συνολική μεταμόρφωση της κοινωνίας. Η «τάξη τηςσχόλης» αποτελεί ακριβώς ένα τέτοιο επιβραδυντικό παράγοντα της κοινωνίας, επειδή το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η αποστροφή της σε οτιδήποτε σχετίζεται με την παραγωγική διαδικασία (Timasheff, Theodorson, 1983: 317). Στη θεωρία του για την αργόσχολη τάξη ο Veblen ισχυρίζεται ότι η σχέση της τελευταίας με την παραγωγική διαδικασία είναι μια «σχέση χρηματική - σχέση σφετερισμού, όχι παραγωγής· εκμετάλλευσης, όχι προσφοράς υπηρεσιών». Αποτέλεσμα αυτής της σχέσης είναι το έργο τους να έχει «παρασιτικό χαρακτήρα, και το συμφέρον τους είναι να ιδιοποιούνται όση περιουσία μπορούν για δική τους χρήση και να διατηρούν εκείνο που βρίσκεται στα χέρια τους». Στον αντίποδα της αργόσχολης τάξης βρίσκεται ο επιχειρηματικός κόσμος, οι πρακτικές του οποίου αυξάνουν την ιδιοκτησία με παραγωγικό τρόπο με

αποτέλεσμα όμως να συγκρούεται με την αργόσχολη τάξη η οποία αντιδρά και η αντίδρασή της εντοπίζεται στις προσπάθειες της να σταματήσει η εξέλιξη των θεσμών προκειμένου να διασφαλιστούν τα δικά της συμφέροντα. Για τον Veblen όμως, το γεγονός αυτό αποτελεί οπισθοδρόμηση επειδή ο μετασχηματισμός των θεσμών και ιδιαίτερα των οικονομικών, έχει σημαντικές επιπτώσεις στην παραγωγή (Veblen, 2001: 203-205).

Η ανθρωπολογική παράδοση

Στην ανθρωπολογική παράδοση ο όρος που χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις αλλαγές που συντελούνται στις υπό μελέτη κοινωνίες είναι αυτός της *πολιτισμικής μεταβολής* (cultural change) και ανεξάρτητα από την επιλογή της ορολογίας, η έννοια της κοινωνικής ή της πολιτισμικής μεταβολής εκλαμβάνεται ως ένα θεωρητικό πεδίο που συνεχώς μετασχηματίζεται και μια διαρκής διαδικασία άμεσα συνδεδεμένη με τον πολιτισμό στην οποία έχουν εμπλακεί όλες οι κοινωνίες.

Οι θεωρητικές απαρχές της ενασχόλησης των ανθρωπολόγων με το ζήτημα της μεταβολής ή του μετασχηματισμού των κοινωνιών εντοπίζονται στον εξελικτισμό. Οι εργασίες των Morgan, Tylor και Frazer, προέβαλαν τον εξελικτισμό ως το τελικό στάδιο της εξέλιξης στην ιστορική πορεία των μη-δυτικών κοινωνιών στην προσπάθειά τους να φτάσουν στο επίπεδο των δυτικών, δικαιολογώντας με αυτό τον τρόπο την «υπεροχή» των τελευταίων. Οι μη-δυτικές κοινωνίες θεωρήθηκαν στάσιμες σε σχέση με τις δυτικές και ο φυσικός τους προορισμός ήταν να ανέβουν σταδιακά στην κλίμακα της εξέλιξης και να φτάσουν τις δυτικές. Σε αυτή την πορεία θα έπρεπε να αναπαράγουν θεσμούς, όπως ακριβώς και οι ιεραρχικά ανώτερες. Οι εργασίες αυτές δέχτηκαν έντονη κριτική, με πρώτο τον Boas ο οποίος απέρριπτε αυτή την ταξινόμηση των ιεραρχικά ανώτερων - κατώτερων κοινωνιών⁷⁶. Σε αυτό το πλαίσιο αναδύθηκαν νέες προσεγγίσεις όπως οι θεωρίες της πολιτισμικής διάχυσης (diffusion)⁷⁷, της πολιτισμικής επαγωγής (acculturation), της πολιτιστικής οικολογίας (cultural ecology)⁷⁸.

---

⁷⁶ Ανακαλύπτοντας την έκταση και την πολυπλοκότητα της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και αναθεωρώντας τις πρώιμες απόψεις του για τον περιβαλλοντικό ντετερμινισμό στράφηκε προς τη σύνθετη αλληλεξάρτηση των επιμέρους στοιχείων κάθε μεμονωμένου πολιτισμού και στις σχέσεις ανάμεσα στις πολιτισμικές και ιστορικές παραδόσεις διαφορετικών πολιτισμών (Lienhardt, 1985: 72).

⁷⁷ Η θεωρία της πολιτισμικής διάχυσης έχει ως αφετηρία την ιδέα ότι στην ιστορία της ανθρωπότητας οι αληθινές εφευρέσεις είναι πολύ περιορισμένες και ότι υπάρχουν κάποιες πολιτισμικές εστίες που τις διαδίδουν. Οι βασικοί συγγραφείς της σχολής αυτής είναι Γερμανοί ή Αυστριακοί (Schmidt, Graebner, Frobenius) αλλά υπήρχε και μια αγγλική «υπερ-διαδοσιακή» σχολή με κύριους εκπροσώπους τους G. Elliot-Smith, και W.J. Perry (Colleyn, 2005: 60- Evans-Pritchard, 1987: 67-68).

⁷⁸ Η θεωρία της πολιτισμικής οικολογίας διατυπωμένη από τον J. H. Steward (1955), αφορά στη μελέτη των διαδικασιών με τις οποίες μια κοινωνία προσαρμόζεται στο περιβάλλον της. Το βασικό επιχείρημα της θεωρίας είναι ότι για τις μικρές κλίμακας κοινωνίες το φυσικό περιβάλλον αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα στην κοινωνική τους οργάνωση και στην αναπαραγωγή των κοινωνικών τους θεσμών επηρεάζοντας έτσι το χαρακτήρα

Σύμφωνα με τη L. Mair (1969), στη βρετανική ανθρωπολογική παράδοση η έννοια της κοινωνικής αλλαγής σχετίζεται με δομικές ή διαρθρωτικές (structural) αλλαγές στην εκάστοτε κοινωνική δομή. Αντλώντας εθνογραφικά παραδείγματα από την Αφρική υποστηρίζει ότι όταν μιλάμε για την έννοια της κοινωνικής αλλαγής εννοούμε κυρίως τις αλλαγές στους κανόνες που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις (1969: 121) και ότι οι κοινωνίες μετασχηματίζονται κυρίως από τις επιλογές των ατόμων που τις απαρτίζουν ή, με άλλα λόγια, ότι η κοινωνική αλλαγή θα πρέπει να ερμηνευτεί ως το σωρευτικό αποτέλεσμα της ανταπόκρισης των ανθρώπων σε νέες καταστάσεις ανεξάρτητα από το είδος της κοινωνίας στην οποία αναφερόμαστε (ό.π.: 4, 128). Κάθε κοινωνία προσφέρει ευκαιρίες επιτυχίας στα μέλη της κατά τη διάρκεια της ζωής τους με διαφορετικά όμως κάθε φορά κριτήρια τα οποία έχουν σχέση με το μέγεθος της κοινωνίας και τις δυνατότητές της στο πεδίο της τεχνολογικής εξέλιξης. Γεγονός πάντως είναι, συνεχίζει η Mair, ότι στις μικρής κλίμακας κοινωνίες έχει παρατηρηθεί μια τεράστια διεύρυνση του πεδίου των αυτών των ευκαιριών. Στα πλαίσια αυτά μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι ανθρωπολόγοι δεν είχαν εξετάσει τις αιτίες που προκαλούν αυτό που οι ειδικοί αποκαλούν *ενδογενή αλλαγή*. Και τούτο διότι οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις μικρής κλίμακας κοινωνίες ήταν *εξωγενείς*. Οι τεχνολογικές εξελίξεις που είχαν συντελεστεί στη Δυτική Ευρώπη ήρθαν, μέσω των αποικιοκρατών, στις κοινωνίες αυτές μεταβάλλοντας τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές και σχέσεις. Για τη Mair μια γενική θεωρία για την κοινωνική αλλαγή θα πρέπει να αναπτυχθεί λαμβάνοντας πολύ σοβαρά υπόψη τα δεδομένα αυτά και μεθοδολογικά να υποβαθμίσει, χωρίς να αγνοήσει, το επιχείρημα της γραμμικής ιστορικής εξέλιξης που θεωρούσε ως δεδομένη την απλή μετάβαση από το ένα στάδιο εξέλιξης των κοινωνιών σε ένα άλλο (ό.π.: 128-129).

Επηρεασμένη η Mair από τη θεωρία του λειτουργισμού δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αναπαράγει τις βασικές θέσεις της θεωρίας αυτής σε σχέση με το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η θεωρία του λειτουργισμού παρά το γεγονός ότι αντιτάχθηκε στον εξελικτισμό και στην θεωρία της διάχυσης (Colley, 2005: 67), στην πραγματικότητα υιοθετεί μια πιο ουδέτερη στάση απέναντι στο ζήτημα της αλλαγής. Ο λειτουργισμός αντιμετώπιζε την κάθε κοινωνία ως μία μονάδα που γίνεται κατανοητή μόνο στο πλαίσιο των δικών της κανόνων, ως οργανικό σύνολο - σύστημα. Επιπλέον για τους

της ανθρώπινης προσαρμογής σε αυτό αλλά χωρίς να τον καθορίζει αποκλειστικά. Με τον τρόπο αυτό διαχωρίζονται οι περιβαλλοντικές συνθήκες από τις λειτουργίες του πολιτισμού γεγονός που σημαίνει ότι στην εξελικτική τους πορεία η ικανότητά του ενός παράγοντα να επηρεάζει τον άλλο εξαρτάται από τον τρόπο που έχει δομηθεί ο καθένας.

λειτουργιστές κοινωνία και πολιτισμός είναι έννοιες αλληλένδετες μεταξύ τους και υπό αυτή την έννοια όταν μια κοινωνία εισέρχεται σε διαδικασία αλλαγής τότε θα πρέπει να αναζητηθούν οι εξωτερικές επιρροές και όχι οι εσωτερικοί παράγοντες που υπάρχουν και επιδρούν στο εσωτερικό της.

Σε εντελώς αντίθετη κατεύθυνση κινούνται οι M. Gluckman και E. Leach. Ο A. Kuper (1994) παρουσιάζοντας τις βασικές τους θέσεις αναφέρει ότι ο Gluckman είχε αναγνωρίσει το δυναμισμό των κοινωνικών συστημάτων, αλλά θεωρούσε δεδομένη την ύπαρξη περιόδων συγκριτικής ηρεμίας και εξισορρόπησης των δυνάμεων οι οποίες μπορούσαν να μελετηθούν από συμβατική πάνω κάτω άποψη. Για τον Leach οι όλες οι κοινωνίες διατηρούσαν μια επισφαλή κάθε φορά ισορροπία και στην πραγματικότητα βρίσκονται σε «μια σταθερή κατάσταση ρευστότητας και δυναμικής αλλαγής». Οι κανόνες που υπάρχουν δεν είναι ούτε σταθεροί ούτε άκαμπτοι⁷⁹. «Δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ απόλυτη συμμόρφωση προς τα πολιτισμικά πρότυπα, στην πραγματικότητα και τα ίδια πρότυπα υπάρχουν μόνο ως υπογράμμιση των συγκρουόμενων συμφερόντων και των διϊστάμενων στάσεων». Στο σημείο αυτό μπορεί να εντοπιστεί και η πηγή του δυναμισμού. «Ο μηχανισμός της πολιτισμικής αλλαγής θα ανακαλυφθεί μέσα από την αντίδραση των ατόμων απέναντι στα διαφοροποιημένα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα» (Kuper, 1994: 261).

Μεταγενέστερες θεωρητικές προσεγγίσεις

Οι θεωρίες της κοινωνικής μεταβολής αποτέλεσαν τις καταβολές για τη διατύπωση των σύγχρονων προσεγγίσεων που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τόσο την έννοια της ανάπτυξης όσο και το μετασχηματισμό ή τους μετασχηματισμούς που αυτή επιφέρει στην εκάστοτε κοινωνική δομή. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο στις κοινωνικές επιστήμες, τρεις πολύ σημαντικές θεωρητικές κατευθύνσεις μπορούν να επισημανθούν: η θεωρία του εκσυγχρονισμού και οι συναφείς με αυτή θεωρίες της οικονομικής μεγέθυνσης στις δεκαετίες του 1950 και 1960, η

---

⁷⁹ Η πρόταση αυτή παραπέμπει στην άποψη του F. Barth (1967) οποίος μιλώντας για την κοινωνική αλλαγή επισημαίνει τη δυσκολία των ανθρωπολόγων να μιλήσουν με σαφήνεια για αυτήν, επειδή ακριβώς αναγνωρίζουν την ασυνέχεια των καταστάσεων που παρατηρούνται κατά τις διαδικασίες αλλαγής ενός κοινωνικού σχηματισμού. Το πρωταρχικό μέλημα των ανθρωπολόγων έγκειται στην προσπάθειά τους να καθορίσουν τις διαδικασίες που διατηρούν μια κοινωνική μορφή, ένα θεσμό ή ένα οργανισμό και στη συνέχεια να διατυπώσουν τις διαδικασίες της αλλαγής υπό την προϋπόθεση, βέβαια, ότι κατανόηση των γεγονότων που συντελούνται κατά την αλλαγή έχουν παρατηρηθεί συστηματικά και έχουν περιγραφεί με σαφήνεια. Ο ίδιος προτείνει ότι, επειδή η κάθε κοινωνία βρίσκεται στο μυαλό των ανθρώπων που την απαρτίζουν και η ύπαρξή της οφείλεται στις εμπειρίες και τις προσδοκίες τους, η αφετηρία για τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής θα πρέπει να μετατοπιστεί από την περιγραφή της νέας καινοτομίας που εισάγεται στις διαδικασίες της θεσμοθέτησής της. Και τούτο διότι όποιες και αν είναι οι νέες ιδέες από μόνες τους δεν μπορούν να καθορίσουν ούτε το χαρακτήρα, ούτε την κατεύθυνση της αλλαγής επειδή τον τελικό λόγο τον έχουν τα μέλη της κοινωνίας ειδικά στο πεδίο της εφαρμοστικότητας των νέων ιδεών, το οποίο παρατηρείται σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή και πάντα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα.

θεωρία της εξάρτησης στις δεκαετίες του 1960 και 1970 και, τέλος, οι κριτικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης ως λόγος (discourse) για τον πολιτισμό από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και τη δεκαετία του 1990 (Escobar, 2006: 447).

Ο εκσυγχρονισμός προσεγγίζοντας τα ζητήματα της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης, με αφετηρία τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, υιοθετεί ένα εξελικτικό μοντέλο σταδίων κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης από τα οποία περνά κάθε χώρα του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου» στην πορεία μετάβασής της προς τα πρότυπα (κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά) των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών. Κατά τον Eisenstadt, τον κορυφαίο θεωρητικό του εκσυγχρονισμού σύμφωνα με τον H. Bernstein (1971: 147), ο εκσυγχρονισμός ιστορικά «είναι η διαδικασία της αλλαγής προς τους τύπους των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συστημάτων που αναπτύχθηκαν στη Δ. Ευρώπη και τη Β. Αμερική, από τον 17^ο έως τον 19^ο αιώνα και επεκτάθηκαν αργότερα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ κατά τον 20^ο αιώνα επεκτάθηκαν στις χώρες της Ν. Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής». Ο A. So (1990: 17) υποστηρίζει ότι η σχολή του εκσυγχρονισμού είναι αποτέλεσμα της μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εποχής και συνδέεται άμεσα με τρία πολύ σημαντικά γεγονότα: την ανάδειξη των Ηνωμένων Πολιτειών ως υπερδύναμη, τη διάδοση του κομμουνιστικού κινήματος και τη διάλυση των ευρωπαϊκών αποικιακών αυτοκρατοριών με την ταυτόχρονη ανάδυση νέων εθνικών κρατών στη θέση των πρώην αποικιών. Το γεγονός αυτό ώθησε την αμερικανική πολιτική ελίτ να ενθαρρύνει την εμπλοκή κοινωνικών επιστημόνων στη μελέτη των νέων κρατών του Τρίτου Κόσμου με απώτερο σκοπό την προώθηση της οικονομικής τους ανάπτυξης και κατά δεύτερο να απομακρύνουν τον κίνδυνο της προσχώρησης των νέων αυτών κρατών στο κομμουνιστικό κίνημα.

Τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών λαμβάνονται ως «μέτρα σύγκρισης» και οι κοινωνικές και οικονομικές δομές στις χώρες της περιφέρειας θεωρούνται ότι αποκλίνουν από αυτά «μέτρα σύγκρισης» εξαιτίας των παραδοσιακών αξιών, ρόλων και θεσμών που εξακολουθούν να κυριαρχούν στις χώρες αυτές και προβάλλουν αντιστάσεις σε κάθε διαδικασία ανάπτυξης⁸⁰.

Κεντρικό ρόλο στις αναλύσεις αυτές παίζει η διχοτομία ανάμεσα σε δύο ιδεατούς τύπους κοινωνίας: την παραδοσιακή, αγροτική, καθυστερημένη κοινωνία και τη σύγχρονη,

---

⁸⁰ Οι θεωρητικοί του εκσυγχρονισμού για να ερμηνεύσουν την κοινωνική μεταβολή και να προτείνουν μέτρα πολιτικής για την ανάπτυξη του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου» στρέφονται προς τα αναλυτικά μοντέλα για την κοινωνική εξέλιξη (Comte, Spencer, Durkheim και Weber), τη θεωρία του δομικού λειτουργισμού (Parsons) και τη θεωρία της διάχυσης στο χώρο των κοινωνικών και πολιτιστικών θεσμών, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως στα πλαίσια της κοινωνικής ανθρωπολογίας (Πετμεζίδου, 2005).

βιομηχανική, αστεακή, αναπτυγμένη κοινωνία. Ο So (1990: 31-36) υποστηρίζει ότι ο εκσυγχρονισμός οδηγεί στη σύγκλιση των κοινωνικών δομών των διάφορων χωρών και επιτυγχάνεται με την αντικατάσταση των παραδοσιακών αξιών από τις σύγχρονες αξίες. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Πετμεζίδου (2005) ο εκσυγχρονισμός είναι ταυτόσημος με την πρόοδο και συνίσταται σε μια μακροχρόνια εξελικτική διαδικασία που συνεπάγεται αλλαγές σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Η παράδοση συλλαμβάνεται ως το αντίθετο του εκσυγχρονισμού και, τέλος, η ενότητα ανάλυσης είναι το έθνος-κράτος και όχι οι σχέσεις ανάμεσα στα κράτη και τις περιφέρειες με άμεσο αποτέλεσμα την έμφαση στους ενδογενείς παράγοντες που εμποδίζουν την ανάπτυξη.

Στο ερώτημα αναφορικά με το πώς θα ξεκινήσει η ανάπτυξη και κυρίως πως θα βρεθούν τα απαιτούμενα κεφάλαια οι θεωρητικοί του εκσυγχρονισμού θεωρούν ότι οι λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες οφείλουν την καθυστέρησή τους στη χαμηλή αποταμίευση και στην ανυπαρξία κεφαλαίων για παραγωγικές επενδύσεις. Στο ερώτημα για το ποιος τομέας πρέπει να αναπτυχθεί πρώτος η απάντηση που δίδεται είναι ο βιομηχανικός. Στα ίδια πλαίσια μια δεύτερη άποψη έχει διατυπωθεί προβάλλοντας την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα ως κινητήριου μοχλού της οικονομικής ανάπτυξης.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας του εκσυγχρονισμού υιοθετούν τις απόψεις του D. Ricardo για τη σημασία του εξωτερικού εμπορίου στην ανάπτυξη και τα ευεργετικά αποτελέσματα του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στις διάφορες χώρες. Έτσι τα μέτρα που προτείνονται από τους εκσυγχρονιστές είναι η διεύρυνση των ανταλλαγών μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών (ή περιφερειών), η ελεύθερη διακίνηση των συντελεστών της παραγωγής και η διάχυση /διάδοση των σύγχρονων ιδεών που ενισχύουν το επιχειρηματικό πνεύμα και την τεχνολογική πρόοδο. Με άλλα λόγια προτείνουν την ενίσχυση της ενσωμάτωσης των υπανάπτυκτων χωρών (ή περιφερειών) στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα αισιοδοξώντας ότι η ανάπτυξη που θα προκύψει θα είναι ισόρροπη.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 ασκείται έντονη κριτική στην προσέγγιση του εκσυγχρονισμού. Το σημείο αιχμής αφορούσε στην υποτίμηση από την πλευρά των εκσυγχρονιστών των σχέσεων κυριαρχίας που έχουν παγιωθεί σε παγκόσμιο επίπεδο και στην αποκλειστική έμφαση που δίδονταν στα εσωτερικά εμπόδια που δυσχεραίνουν την ανάπτυξη καθώς επίσης και στην υπόθεση ότι οι παραδοσιακές αξίες δε συμβαδίζουν με τον εκσυγχρονισμό. Οι κυριότεροι εκφραστές αυτής της κριτικής είναι οι θεωρητικοί που διατύπωσαν τη θεωρία της *εξάρτησης*. Με σημείο αναφοράς τις χώρες της Λατινικής

Αμερικής, η θεωρία αυτή ασχολείται κυρίως με τις αρνητικές επιπτώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης /υπανάπτυξης στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας.

Για το T. dos Santos (1970) η προαναφερόμενη έννοια περιγράφει μια κατάσταση κατά την οποία η οικονομία ορισμένων χωρών εξαρτάται από την ανάπτυξη και την επέκταση μιας άλλης οικονομίας στην οποία η πρώτη υπόκειται. Η σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ δύο ή περισσότερων οικονομιών, και μεταξύ αυτών και του παγκόσμιου εμπορίου, παίρνει τη μορφή εξάρτησης, όταν ορισμένες χώρες (οι κυρίαρχες) μπορούν να επεκταθούν και να είναι αυτάρχεις, ενώ οι άλλες χώρες (οι εξαρτημένες) μπορούν να το κάνουν αυτό μόνο ως αντανάκλαση αυτής της επέκτασης, η οποία μπορεί να έχει είτε θετική είτε αρνητική επίδραση στην ανάπτυξή τους. Ο dos Santos (1970: 232), διακρίνει τρεις τύπους εξάρτησης:

- την αποικιακή εξάρτηση, η οποία μέσω του εμπορικού μονοπωλίου κυριάρχησε στις αποικιακές χώρες και έθεσε υπό τον έλεγχο των ευρωπαϊκών χωρών τη γή, τα ορυχεία και το εργατικό δυναμικό των αποικιών,
- την οικονομική - βιομηχανική εξάρτηση η οποία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στην ενοποιημένη μορφή της, χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του μεγάλου κεφαλαίου στις μητροπόλεις και την επέκτασή του στο εξωτερικό, μέσω των επενδύσεων σε τομείς όπως η παραγωγή πρώτων υλών και γεωργικών προϊόντων που προορίζονται για κατανάλωση στα ηγεμονικά κέντρα,
- την τεχνολογική - βιομηχανική, που αναδύεται και εδραιώνεται στην μεταπολεμική περίοδο. Στον τύπο αυτό της εξάρτησης πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν οι πολυεθνικές εταιρείες οι οποίες κατευθύνουν τις επενδύσεις τους σε βιομηχανίες που είναι προσανατολισμένες στην εσωτερική αγορά των υπανάπτυκτων χωρών .

Η θεωρία της εξάρτησης ερμηνεύει τα προβλήματα της οικονομικής καθυστέρησης με βάση τη θέση μιας χώρας ή περιφέρειας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Η ενσωμάτωση μιας χώρας ή μιας περιφέρειας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα ως «δορυφόρος» των μητροπολιτικών χωρών προδιαγράφει την πορεία εξέλιξης αυτής της χώρας και καθορίζει τα κοινωνικά και οικονομικά της χαρακτηριστικά. Ως μοναδική λύση προτείνεται η αποσύνδεση των χωρών του Τρίτου Κόσμου από το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που θα ανατρέψει τους ρυθμούς ροής του πλεονάσματος προς τα μητροπολιτικά κέντρα⁸¹.

---

⁸¹ Σύμφωνα με το Μουζέλη, οι G. Frank και I. Wallerstein δίνουν ένα ορισμό στον καπιταλισμό που λίγο - πολύ εξισώνει την καπιταλιστική ανάπτυξη με την εμπορευματοποίηση της οικονομίας. Ο Μουζέλης υιοθετεί ένα στενότερο ορισμό: ο καπιταλισμός αναφέρεται σ' ένα τρόπο παραγωγής που χαρακτηρίζεται από τη χρήση της μισθωτής εργασίας σε μεγάλη κλίμακα κι από την ατομική ιδιοκτησία των κυριότερων μέσων παραγωγής. Επίσης με τη διάκριση *κέντρο - περιφέρεια* οι Frank και Wallerstein υποστηρίζουν ότι γεγονότα και εξελίξεις στο εθνικό

Οι προσεγγίσεις που αναπτύσσονται κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990 εξετάζουν το παγκόσμιο σύστημα από τη σκοπιά της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού ιδιαίτερα στις αναπτυγμένες χώρες. Ορισμένες προσεγγίσεις εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις αλλαγές που παρατηρούνται στην οργάνωση της παραγωγής, τις σχέσεις εργασίας και την τεχνολογία. Επίσης στις χωρικές ανακατατάξεις που απορρέουν από τη βιομηχανική αλλαγή και την οικονομική αναδιάρθρωση. Άλλες προσεγγίσεις διευρύνουν το αντικείμενο μελέτης και συμπεριλαμβάνουν τις παράλληλες αλλαγές που συντελούνται στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές. Κοινό χαρακτηριστικό των προσεγγίσεων αυτών είναι η υιοθέτηση δυαδικών εννοιολογικών σχημάτων: φορντισμός /μεταφορντισμός, οργανωμένος /αποδιοργανωμένος καπιταλισμός, νεωτερικότητα /μετανεωτερικότητα. Η χρήση αυτών των δυαδικών εννοιολογικών σχημάτων οριοθετεί περιόδους και εντοπίζει τις διαφορές από το πέρασμα από μια περίοδο σε μια άλλη με βάση το καθεστώς συσσώρευσης, τους κύκλους της τεχνολογικής αλλαγής, το χαρακτήρα των κοινωνικών συγκρούσεων, τις μορφές πολιτικής ενσωμάτωσης ή ακόμη τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των υπό μελέτη περιοχών. Κοινό σημείο αυτών των προσεγγίσεων είναι ότι εξετάζουν τα φαινόμενα της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης ή και καθυστέρησης στο πλαίσιο δύο παράλληλων διαδικασιών: αφενός μιας τάσης παγκοσμιοποίησης (globalization process) η οποία περιορίζει την ανάλυση της οικονομικής ανάπτυξης σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο και αφετέρου μιας τάσης που αναγνωρίζει τις τοπικές ιδιαιτερότητες και προτείνει την σημασία των τοπικών δομών στην πορεία της οικονομικής ανάπτυξης.

Οι προαναφερόμενες προσεγγίσεις μπορούν να συνοψιστούν σε ένα μοντέλο· αυτό της *θεωρίας της ρύθμισης*. Στις αναλύσεις τους οι θεωρητικοί της ρύθμισης στοχεύουν στην ερμηνεία του χαρακτήρα και της δυναμικής της κρίσης του καπιταλισμού που εμφανίζεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ως μοντέλο συσσώρευσης και ταυτόχρονα τρόπος παραγωγής ο καπιταλισμός συνίσταται σε ένα τρόπο συστηματικής διανομής του προϊόντος (μεταξύ κατανάλωσης και συσσώρευσης) που εξασφαλίζει για μια μεγάλη περίοδο τη σχετική εξίσωση μεταξύ των μεταβολών των συνθηκών παραγωγής και των μεταβολών των συνθηκών κατανάλωσης (Lipietz, 1987: 13-14).

Σύμφωνα με τον R. Boyer (1988: 42), «*ρύθμιση* είναι η προσαρμογή, σύμφωνα με ορισμένους κανόνες ή πρότυπα, ενός μεγάλου αριθμού κινήσεων ή πράξεων και των

επίπεδο αποκτούν νόημα και ερμηνεύονται μόνο από τη θέση *κυριαρχίας - εξάρτησης* που κατέχουν τα εθνικά κράτη στο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Παραγνωρίζουν όμως έτσι τη σχετική αυτονομία των εθνικών κρατών μέσα σ' αυτό το σύστημα (Μουζέλης, 1987).

αποτελεσμάτων ή των προϊόντων τους, που η ποικιλία τους ή η σειρά διαδοχής τους τα καθιστά καταρχήν ξένα μεταξύ τους». Ο ορισμός αυτός καθόρισε σε ένα μεγάλο ποσοστό τις έρευνες αναφορικά με τη ρύθμιση της καπιταλιστικής οικονομίας. Οι τελευταίες ασχολήθηκαν με την εξακρίβωση των προτύπων και των διαφόρων μεταβλητών προσαρμογής που χαρακτηρίζουν τις καπιταλιστικές οικονομίες. Ο κανόνας της μεγιστοποίησης του κέρδους και οι μεταβλητές που καθορίζουν αυτή τη μεγιστοποίηση αναλύονται διεξοδικά. Ιδιαίτερα για τις μεταβλητές αυτές κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο εξέλιξή τους.

1. Μονότονες: συμπεριλαμβάνουν τον πληθυσμό, την πολυπλοκότητα των τεχνικών, την αύξηση του μεγέθους των επιχειρήσεων, την επέκταση του χώρου κυριαρχίας του καπιταλισμού.
2. Βραχυχρόνιας διακύμανσης: αναφέρονται στις μεταβλητές των τιμών και των ποσοτήτων που εξελίσσονται σύμφωνα με ορισμένους νόμους.
3. Ασυνεχούς εξέλιξης: εστιάζουν στους θεσμούς που ορίζονται ως κοινωνική ανακωχή μετά από μια φάση συγκρούσεων και ανταγωνισμών.

Όταν οι τρεις αυτές μεταβλητές (ή σύνολα) συνδυάζονται σε μια συνεκτική ολότητα είναι δυνατόν να μιλάμε για τον τρόπο ρύθμισης που χαρακτηρίζει κάθε περίοδο. Ο Boyer πραγματεύεται τη ρύθμιση ως συνδυασμό μηχανισμών που συμβάλλουν στη συνολική αναπαραγωγή, λαμβάνοντας υπόψη τις επικρατούσες οικονομικές και κοινωνικές μορφές και για τον ίδιο, το σημείο εκκίνησης της θεωρίας δεν είναι άλλο από την επίπτωση ενός συνόλου κοινωνικών σχέσεων στους οικονομικούς ρυθμούς. Ιδιαίτερο βάρος δίδεται επίσης στην ακριβή μορφή που παίρνουν οι βασικές κοινωνικές σχέσεις, κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων ιστορικών φάσεων και κοινωνιών. Οι μαρξιστικές της καταβολές οδηγούν την ανάλυση στην υιοθέτηση ενός δομικού και υλιστικού ορισμού των θεσμικών μορφών. Για τη θεωρία της ρύθμισης η κρίση αποτελεί εξάντληση των ορίων και όξυνση των αντιφάσεων στο εσωτερικό του προηγούμενου τρόπου ρύθμισης. Το ιδιαίτερο «καθήκον» που προκύπτει από την παραπάνω διαπίστωση αφορά στον ακριβή χαρακτηρισμό των αιτίων που προκαλούν τη διαδοχική εναλλαγή των διαφόρων φάσεων: ανάπτυξης και μετρίων συγκυριακών διακυμάνσεων και στη συνέχεια στασιμότητας και αστάθειας.

Οι διάφορες έννοιες που χαρακτηρίζουν τις προσεγγίσεις της ρύθμισης μπορούν να ταξινομηθούν σε τρία επίπεδα ανάλυσης. Το πρώτο, ταυτόχρονα και σημείο εκκίνησης, είναι οι τρόποι παραγωγής και η συνάρθρωσή τους. «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε

σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης» (Marx, 2010: 19). Η έμφαση στις παραγωγικές σχέσεις έχει το πλεονέκτημα ότι αποφεύγει οποιαδήποτε σύγχυση ανάμεσα στους ανταγωνισμούς των ατόμων για την κατάληψη των θέσεων στο εσωτερικό ενός τρόπου παραγωγής και στο γενικό κοινωνικό πλαίσιο που διέπει την οικονομική δραστηριότητα στις συλλογικές της εκφράσεις. Με άλλα λόγια έχει σημασία να διακρίνουμε αφενός τη συνολική λογική των παραγωγικών σχέσεων και αφετέρου τις στρατηγικές που ξεδιπλώνουν τα άτομα για να ενταχθούν σε αυτές τις σχέσεις ή να απαλλαγούν από αυτές.

Οι έρευνες σχετικά με τη ρύθμιση ξεκινούν από μια ολιστική αντίληψη του κοινωνικού δεσμού, χωρίς ωστόσο να αρνούνται την αναγκαιότητα των διευκρινήσεων των διαμεσολαβητών μέσα από τις οποίες καθορίζονται οι συλλογικές και οι ατομικές συμπεριφορές. Κάνοντας χρήση του όρου *τρόπος παραγωγής*, αποσαφηνίζουν τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ανταγωνισμών και οικονομικής οργάνωσης. Ο όρος χαρακτηρίζει κάθε ιδιαίτερη μορφή σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, δηλαδή κοινωνικών σχέσεων, που διέπουν την παραγωγή και αναπαραγωγή των υλικών αγαθών - των αναγκαίων για την κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Αυτός όμως ο ορισμός είναι τόσο γενικός και αυτό επισημαίνεται στις εργασίες εκπροσώπων της αλτουσεριανής σχολής (Terray, Πουλαντζάς, Balibar) που υποστηρίζουν ότι εκείνο που προσδιορίζει τη συνολική δομή μιας κοινωνίας είναι ένα περίπλοκο σύστημα και μια συνάρθρωση τρόπων παραγωγής. Θεωρώντας την κοινωνία ως ένα κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή ως μια δομική ολότητα όπου ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής συναρθρώνεται με τους άλλους τρόπους παραγωγής με ειδικές μορφές, μελετά το πρόβλημα της διεξόδου του δυτικού καπιταλισμού στις χώρες του «Τρίτου Κόσμου». Με τον τρόπο αυτό μπορούν και εξηγούν τις αποδιοργανώσεις και την εξάρτηση των οικονομιών του «Τρίτου Κόσμου», αποφεύγοντας την αοριστία όρων όπως: παραδοσιακός /σύγχρονος, προηγμένος /καθυστερημένος ή κέντρο /περιφέρεια. Οι γάλλοι ανθρωπολόγοι υιοθετούν στις μελέτες τους την έννοια του τρόπου παραγωγής. Αυτή η έννοια είναι σημαντική διότι παραπέμπει άμεσα στη σχέση ανάμεσα στους διαφορετικούς τρόπους παραγωγής, στα συστατικά τους μέρη (παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις), καθώς και στα ιδεολογικά και πολιτικά τους εποικοδομήματα (Μουζέλης, 1978). Στην ίδια κατεύθυνση ο

Godelier (1988: 32) σημειώνει: «...δεν υπήρχε καθαρά οικονομική ορθολογικότητα και ότι το πρόβλημα ήταν να αναλύσουμε τα διάφορα επίπεδα κοινωνικών σχέσεων με τρόπο που να μας επιτρέπει να διακριβώσουμε την *δομική αιτιότητα* που τα διέπει και ιδιαίτερα τη *δομική αιτιότητα* ανάμεσα στους τρόπους παραγωγής και τις άλλες κοινωνικές δομές, με απώτερο στόχο την κατανόηση των μηχανισμών αναπαραγωγής και μετασχηματισμού τους». Για να καταλήξει (ό.π.: 58-59): «...άλλοι ανθρωπολόγοι... επιδιώκουν να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τις μορφές και δομές της διαδικασίας της υλικής ζωής μιας κοινωνίας με βάση τις έννοιες του *τρόπου παραγωγής* και του *κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού*. Με τον όρο *τρόπο παραγωγής* υποδηλώνουν το συνδυασμό των παραγωγικών δυνάμεων και των ειδικών κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, που καθορίζουν τη δομή και τη μορφή της διαδικασίας παραγωγής και διακίνησης των υλικών αγαθών στα πλαίσια μιας ιστορικά καθορισμένης κοινωνίας. Επίσης αποκαλούν *τρόπο παραγωγής* την ολότητα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, ενώ για να περιγράψουν τη συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής χρησιμοποιούν την έννοια του *κοινωνικού-οικονομικού σχηματισμού*».

Οι αναφορές στην διάρθρωση των τρόπων παραγωγής, εντός του κυρίαρχου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, γίνονται στα πλαίσια της αποδοχής ότι ο τελευταίος χαρακτηρίζεται από μια πολύ συγκεκριμένη μορφή σχέσεων ανταλλαγής και παραγωγής αντίστοιχα. Ιδιαίτερα για τη θεωρία της ρύθμισης, η εστίαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την ανάλυσή του, απορρέει από την παραδοχή δύο σημείων: την εμπορευματική μορφή της σχέσης ανταλλαγής και το διαχωρισμό των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους και την ανάγκη στην οποία βρίσκονται τότε για να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη. Ειδικά στο τελευταίο, η ρύθμιση υποστηρίζει ότι οφείλεται στην ιδιαιτερότητα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ή, ακόμη, της μισθωτής εργασίας.

Η συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής είναι αυτή που καθορίζει το καθεστώς συσσώρευσης (δεύτερο επίπεδο). Δηλαδή, το σύνολο των κανονικοτήτων που εξασφαλίζουν μια γενική και σχετικά συνεκτική πρόοδο συσσώρευσης του κεφαλαίου· που επιτρέπουν την απορρόφηση ή την χρονική αναβολή των ανισορροπιών που συνεχώς δημιουργούνται από τη διαδικασία της συσσώρευσης. Η ίδια η συσσώρευση αναφέρεται στη συνεχή διερεύνηση:

- των διαφόρων κοινωνικών και οικονομικών κανονικοτήτων που αφορούν έναν τύπο εξέλιξης της οργάνωσης της παραγωγής και της σχέσης των μισθωτών προς τα μέσα παραγωγής

- του χρονικού ορίζοντα αξιοποίησης του κεφαλαίου, με βάση το οποίο μπορούν να βγουν οι αρχές διαχείρισης
- της αξίας που επιτρέπει τη δυναμική αναπαραγωγή των διαφόρων τάξεων ή κοινωνικών ομάδων
- τη σύνθεση της κοινωνικής ζήτησης που επικυρώνει την εξελικτική τάση των παραγωγικών δραστηριοτήτων
- τον τρόπο συνάρθρωσης με μη καπιταλιστικές μορφές, όταν οι τελευταίες κατέχουν κυρίαρχη θέση στον εξεταζόμενο οικονομικό σχηματισμό.

Το τρίτο επίπεδο ανάλυσης αναφέρεται στο σχηματισμό των θεσμικών μορφών στα πλαίσια ενός οικονομικού σχηματισμού. Σύμφωνα με τη ρύθμιση οι κατάλληλες θεσμικές μορφές προκύπτουν από το χαρακτηρισμό του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Στην περίπτωση του καπιταλιστικού τρεις θεσμικές μορφές εμφανίζονται ως βασικές: το χρήμα, η μισθωτή σχέση και ο ανταγωνισμός. Το ενδιαφέρον σημείο στην ανάλυση της ρύθμισης είναι το γεγονός ότι οι προαναφερόμενες θεσμικές μορφές του καπιταλισμού λειτουργούν στο χώρο του εθνικού κράτους. Η παρατήρηση αυτή εισάγει στη συζήτησή μας τον τρόπο ένταξης μιας χώρας στο διεθνές σύστημα. Ο τρόπος αυτός καθορίζεται από το συνδυασμό των τριών παραπάνω θεσμικών μορφών καθώς και από το συνδυασμό των κανόνων που διέπουν τις σχέσεις του εθνικού κράτους και του υπόλοιπου κόσμου. Οι θεσμικές μορφές (χρήμα, μισθωτή εργασία και ανταγωνισμός) καθορίζουν την παραγωγή εντός του εθνικού κράτους, είτε μέσω των επενδύσεων είτε μέσω της χρηματοδότησης των εξωτερικών ροών και ελλειμμάτων. Σε ένα επόμενο στάδιο η παραγωγή σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των εμπορευματικών συναλλαγών οδηγούν το εθνικό κράτος από την απομόνωση στη σύναψη εξωτερικών σχέσεων και, συνακόλουθα, στην ένταξή του στο παγκόσμιο σύστημα. Ο τρόπος που επιτυγχάνεται ποικίλλει. Η θεωρία της ρύθμισης εστιάζει στην έννοια των στρατηγικών δικτύων προκειμένου να αναλύσει την προαναφερόμενη ένταξη. Δηλαδή, την ύπαρξη ενός συνόλου δυνατοτήτων και καταναγκασμών που επιβάλλεται μέσω των δικτύων, από το διεθνές καθεστώς σε κάθε χώρα. Ως κοινωνικός και οικονομικός σχηματισμός το εθνικό κράτος εμφανίζεται ως ολοκλήρωση, συχνά αντιφατική, ενός συνόλου θεσμοθετημένων συμβάσεων.

Στην πραγματικότητα, κάθε τρόπος ρύθμισης περιγράφει πως η ταυτόχρονη δράση θεσμικών μορφών διαπλάθει, κατευθύνει και σε ορισμένες περιπτώσεις περιορίζει τις ατομικές συμπεριφορές και προκαθορίζει στις αγορές τους μηχανισμούς προσαρμογής που τις περισσότερες φορές προκύπτουν από ένα σύνολο κανόνων και αρχών οργάνωσης, χωρίς το

οποίο θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσουν. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, θα ήταν αδιανόητο να επιχειρηθεί οποιαδήποτε διχοτόμηση ανάμεσα σε καθαρή οικονομία αφενός και κοινωνία αφετέρου. Ακόμη και οι αγορές που λειτουργούν υπό το καθεστώς του τέλει ανταγωνισμού αποτελούν προϊόν κάποιας μορφοποίησης του κοινωνικού χώρου· μιας κατασκευής που ξεκινά από σχέσεις εξουσίας και θεσμούς που διέπονται από ένα συγκεκριμένο κάθε φορά νομικό πλαίσιο. Παρόλα αυτά δεν παραγνωρίζεται ούτε η όποια αυτονομία των ατομικών στρατηγικών, ούτε η ετερογένεια στο εσωτερικό ενός ενιαίου συνόλου θεσμικών μορφών.

Οι θεωρητικοί της ρύθμισης προσπαθούν να εξηγήσουν την πρόοδο και στη συνέχεια την κρίση ενός μοντέλου ανάπτυξης. Η κρίση ή οι κρίσεις στο εσωτερικό ενός οικονομικού σχηματισμού σχετίζονται άμεσα με το υφιστάμενο καθεστώς συσσώρευσης, αλλά δεν προέρχονται μόνο από τις δυσλειτουργίες του ή από τις κοινωνικές συγκρούσεις. Συχνά αποτελούν έκφραση των επιδράσεων της ίδιας της δομής στις συγκυριακές εξελίξεις. Η εξέλιξη μιας κρίσης μπορεί να οδηγήσει σε μια πιο ανοικτή διαδικασία στην οποία η όποια μετάβαση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης στο άλλο σηματοδοτεί ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης, το οποίο στα πρώτα τουλάχιστον στάδια του παραμένει αβέβαιο.

Στην περίπτωση του Λιμένα, η κρίση στο αναπτυξιακό του μοντέλο, τουλάχιστον αυτή που καταγράφεται στις μαρτυρίες τους, και μεταφράζεται στη μείωση των τζίρων των επιχειρήσεων, δεν είναι κάτι νέο. Ουσιαστικά αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της διαδικασίας ανάπτυξής του και αντικατοπτρίζει το σύνολο των εντάσεων και των ανισοροπιών που συσσωρεύτηκαν κατά το στάδιο της οικονομικής μεγέθυνσης. Με αυτούς τους όρους μιλάμε για μια ενδογενή κρίση που αναπαράγονταν διαρκώς, ήταν εμφανής αλλά κανένας (τοπική κοινωνία, κράτος, συνδικαλιστικοί φορείς, επιχειρηματίες) δεν ήθελε ή δεν τόλμησε να την αναλύσει. Η υπαινισσόμενη ατολμία οφείλεται στο γεγονός ότι η όποια τουριστική κίνηση προσεγγίζονταν μόνο μέσα στα πλαίσια των ποσοστιαίων δεικτών των αφίξεων και των εισπράξεων· οι όποιες αποφάσεις συνεχώς αναβάλλονταν ή παίρνονταν υπό το καθεστώς της πίεσης εξυπηρέτησης βραχυχρόνιων επιχειρηματικών συμφερόντων και, τέλος, οι όποιες αποφάσεις αναβάλλονταν υπό το καθεστώς της προσδοκίας ότι η επόμενη χρονιά θα ήταν καλύτερη από την προηγούμενη. Έτσι από την πρώτη κιόλας στιγμή της τουριστικής του ανάπτυξης υπήρξε η εξής αντίφαση: η οικονομική μεγέθυνση υπερκάλυψε την όποια κοινωνική δυναμική που υποστήριζε έναν άλλο τύπο ανάπτυξης με αποτέλεσμα ο αντιφατικός χαρακτήρας της να αναπαράγεται συνεχώς. Μιλάμε επομένως για μια κρίση δομική που

οδήγησε στην εξάντληση των όποιων εναλλακτικών αναπτυξιακών πολιτικών που θα μπορούσαν να είχαν υιοθετηθεί αποτρέποντας την ύφεση των τελευταίων ετών.

Τα θεωρητικά μοντέλα που συνοπτικά παραθέσαμε παραπάνω, επιχειρούν να ερμηνεύσουν τόσο την έννοια της ανάπτυξης όσο και το μετασχηματισμό ή τους μετασχηματισμούς που αυτή επιφέρει στην εκάστοτε κοινωνική δομή. Παρόλα αυτά, ο A. Escobar (1997) υποστηρίζει ότι το ζήτημα της ανάπτυξης παραμένει άλυτο σε κάθε σύγχρονη κοινωνική και επιστημολογική βάση. Όποια και να είναι η προέλευση του όρου⁸² ή με όποιες άλλες έννοιες και αν συγγενεύει, η ανάπτυξη μεταπολεμικά ήταν παραδεκτή ως η διαδικασία εκείνη που θα έπρεπε να ακολουθηθεί προκειμένου ν' ανοίξει ο δρόμος για την αναπαραγωγή στις περισσότερες χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής σε σχέση με τις προϋποθέσεις που θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν αφενός την εκβιομηχάνισή τους και αφετέρου τα συμφέροντα των αναπτυσσόμενων χωρών.

Η προσέγγιση της ανάπτυξης με τον τρόπο αυτό συνεπάγεται την ταυτόχρονη αναγνώριση και άρνηση της διαφοράς: τα θέματα των χωρών του Τρίτου Κόσμου αναγνωρίζονται ως διαφορετικά και η ανάπτυξη θεωρείται ως ο μηχανισμός εκείνος μέσω του οποίου η διαφορά αυτή τείνει να εξαλειφθεί. Υπό αυτή την έννοια, οι παράγωγες της ανάπτυξης και σχετικά ακίνδυνες, ετυμολογικά λέξεις, «αναπτυσσόμενος», «αναπτυσσόμενος» και «υπανάπτυκτος», αλληγορικά αποκτούν μεγάλη ισχύ στις επίσημες διαπραγματεύσεις μεταξύ των κρατών ως εργαλεία διαμέσου των οποίων οι άνθρωποι μαθαίνουν τους εαυτούς τους και ερμηνεύουν τη ζωή τους (Larsen, 1998: 19-20). Από την εμφάνισή της επομένως, «η ανάπτυξη θεωρήθηκε ότι υπάρχει 'εκεί έξω' ακέραια και σημαντική. Θεωρήθηκε ακόμη ως μια έννοια που περιγράφει την πραγματικότητα, μια ουδέτερη γλώσσα που μπορεί να αξιοποιηθεί ακίνδυνα και να υπηρετήσει διαφορετικούς σκοπούς οπτικές ανάλογα με τον πολιτικό και επιστημονικό προσανατολισμό εκείνων που αναφέρονται σε αυτή» (Escobar, 1997: 501).

Για τον R. Aron (1981: 164-166, 176-179) το πιο σημαντικό βήμα για την κατανόηση του όρου είναι *ο καθορισμός του τρόπου με τον οποίο τα οικονομικά υποκείμενα οργανώνουν τις*

---

⁸² Ο A. Foster-Carter (1974: 69) για παράδειγμα, πιστεύει ότι η ιδέα της ανάπτυξης στις κοινωνικές επιστήμες είναι συνδεδεμένη με την έννοια της σταδιακής αλλαγής και διαδοχής των διάφορων τύπων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών με την πάροδο του χρόνου και είναι σταθερά μαρξιστικής προέλευσης. Έτσι κατά μία έννοια, ο μαρξισμός μπορεί να θεωρηθεί ως το πρότυπο (ή το αρχέτυπο) της θεωρίας της ανάπτυξης. Αντίθετα η υπανάπτυξη είναι στην αρχική της σύλληψη μη μαρξιστικός όρος. Η άνοδος της νεο-μαρξιστικής σχολής που είχε ως επίκεντρο της ανάλυσής το πρόβλημα της υπανάπτυξης πρέπει να εξεταστεί λαμβάνοντας υπόψη το σκηνικό που διαμορφώνεται και αφορά στην υπαρκτή ανεπάρκεια, όχι μόνο στο επίπεδο των περιγραφών, αλλά και γενικότερα στην ανεπάρκεια των μαρξιστικών ιδεών αναφορικά με τις καθυστερημένες χώρες.

σχέσεις τους αναφορικά με την εργασίας τους. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης παραπέμπει και σ' ένα αντίστοιχο τρόπο σκέψης που προσδιορίζεται από το σύνολο του τεχνικού και του κοινωνικού τους περίγυρου. Οπότε η όποια αναφορά στις μεθόδους ή στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να επέλθει η ανάπτυξη δεν έχει νόημα εάν δεν συνυπολογιστούν οι ιδιαιτερότητες του κάθε κοινωνικού σχηματισμού και, κυρίως, η συμπεριφορά των ανθρώπων που τον απαρτίζουν. Η τελευταία είναι που δίνει ώθηση στην αναπτυξιακή διαδικασία και είναι κάθε φορά ειδική, μοναδική και συνεπάγεται ταυτόχρονα από την πλευρά των κοινωνικών τάξεων όχι μόνο τη συγκατάθεσή τους προς την ανανέωση αλλά και την απόφαση να εξαλειφθούν τα όποια εμπόδια και διλλήματα που πιθανώς θα προκύψουν.

Στη δική μας ανάλυση, με βάση το παράδειγμα του Λιμένα, η ανάπτυξη είναι *ποιοτικός μετασχηματισμός* και όχι μόνο ποσοτική μεταβολή της παραγωγής και της κατανάλωσης⁸³. Με αυτή την έννοια διαφέρει από την *μεγέθυνση* (growth) και την *εξέλιξη* (progress). Προκύπτει από κοινωνικές διαδικασίες και πολιτικές επιλογές. Από τις κοινωνικές σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού, από την ανθρώπινη ευρηματικότητα και επιχειρηματικότητα και όχι μόνο από την ύπαρξη πρώτων υλών, επικοινωνιών και άλλων συγκριτικών πλεονεκτημάτων που σχετίζονται με τη γεωγραφία και το υπέδαφος της περιοχής (Λεοντίδου, 1989). Η άποψη αυτή πρωτοσυναντάται στο M. Weber, ο οποίος δεχόταν ότι η ανάπτυξη είναι ένας μεγάλος μετασχηματισμός άμεσα συνδεδεμένος με την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας. Επικεντρώνοντας την προσοχή του σε συγκεκριμένες διαδικασίες μεταβολής και στην εμφάνιση ενός συγκεκριμένου τύπου κοινωνίας, οδηγήθηκε στη διατύπωση ερμηνειών με βάση συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις και γενικές ιδέες αναφορικά με την ανθρώπινη δράση, απορρίπτοντας τους «καθολικούς» νόμους της ανάπτυξης (Bottomore, 1983: 320).

---

⁸³ Αναμφισβήτητα ο ρυθμός ανάπτυξης μπορεί να αποτιμηθεί ποσοτικά. Όμως και σε αυτή την περίπτωση προβλήματα υπάρχουν. «Στην καθημερινή γλώσσα η έννοια της ανάπτυξης έχει καταλήξει να ταυτίζεται με τη δημιουργία νέου πλούτου σε μια ορισμένη περιοχή κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης χρονικής περιόδου. Πρόκειται για ένα μέγεθος που συνήθως προσδιορίζεται ποσοτικά με τη μέτρηση του ΑΕΠ ή του εισοδήματος και που αντιστοιχεί στην έννοια της μεγέθυνσης. Αμέσως εμφανίζονται δύο προβλήματα. Πρώτο, υφίσταται μια σημαντική λογική και ποιοτική διαφοροποίηση ανάμεσα σε μεγέθυνση και ανάπτυξη. Στην πρώτη η δημιουργία νέου πλούτου θεωρείται ως αυτοσκοπός, ενώ στην ανάπτυξη η δημιουργία πλούτου θεωρείται μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού, ο οποίος τίθεται σε γενικές γραμμές ως η αύξηση της ανθρώπινης ευημερίας... Το δεύτερο πρόβλημα αφορά στον ίδιο το δείκτη ΑΕΠ μιας περιοχής ή κατά κεφαλή. Αυτός θεωρείται πλέον ιδιαίτερα αναξιόπιστος γιατί μετρά μόνο μια πτυχή των οικονομικών δραστηριοτήτων, αδιαφορεί για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης και δε λαμβάνει υπόψη τις όποιες αρνητικές εξωτερικότητες και αγνοεί τις άτυπες οικονομικές δραστηριότητες» (Μελισσοουργός, 2008: 17-18).

Ανθρωπολογία και ανάπτυξη: μια ιδιάζουσα σχέση

Η προσέγγιση της S. Abram (2004: 3-4) συνδέεται με τα προβλήματα, την ασάφεια και τη συνθετότητα που χαρακτηρίζει τη σχέση ανθρωπολογίας και ανάπτυξης. Η ανθρωπολογία της ανάπτυξης, υποστηρίζει, «έχει υποφέρει αρκετά από την συν-επιλογή των αναπτυξιακών σπουδών ως ένα 'εφαρμοσμένο' αντικείμενο διαχωρισμένο από την θεωρητική και ακαδημαϊκή του συγγένεια». Σε μεγάλο βαθμό η προαναφερόμενη σχέση κυριαρχείται από την έμφαση που έχει δοθεί στη θεώρηση της ανάπτυξης ως παγκόσμιας διαδικασίας και στην κριτική που ασκήθηκε στη διαδεδομένη χρήση του δυτικού λόγου για την ανάπτυξη (western discourse of development) και πιο συγκεκριμένα στην ιδέα που θεωρεί το μοντέλο της «αναπτυγμένης Δύσης» ως το ιδανικό αναφορικά με την προσπάθεια των φτωχών χωρών του Τρίτου Κόσμου να έρθουν στο ίδιο βιοτικό επίπεδο με αυτό των δυτικών χωρών. Σύμφωνα με τον A. Hoben (1982: 351) το πρόβλημα έγκειται στην αδυναμία συγκρότησης αυτοτελούς επιστημονικού πεδίου αναφορικά με την ανθρωπολογία της ανάπτυξης στους κόλπους της ανθρωπολογίας. Η διαπίστωση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι από τη δεκαετία του 1970 και μετά η κοινωνική ανθρωπολογία ελάχιστα μπορούσε να επηρεάσει στη διαμόρφωση της θεωρίας και της πρακτικής της ανάπτυξης, αποτέλεσμα της περιθωριοποίησης των ανθρωπολόγων από τους οργανισμούς που ασχολούνταν με το σχεδιασμό της⁸⁴.

Παρόλα αυτά η συμβολή της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην ανάδειξη επιμέρους παραμέτρων της αναπτυξιακής διαδικασίας, με κυριότερη τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το «παγκόσμιο» στο «τοπικό» και ιδιαίτερα στις κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις που εμπεριέχονται στην έννοια της ανάπτυξης σε συνδυασμό με την ανάδειξη της τοπικής γνώσης (local knowledge) είναι ιδιαίτερα σημαντική (Grillo, 1997: 5-8). Επιπλέον η έμφαση που δόθηκε στις αναπτυξιακές προσπάθειες που καταβάλλονται σε τοπικό επίπεδο και ιδιαίτερα η εστίαση στις ποικίλες μορφές των αναπτυξιακών προγραμμάτων και μοντέλων που εφαρμόζονται από την τοπική αυτοδιοίκηση (local governance), εμπλούτισε τη διεθνή βιβλιογραφία και ανέδειξε μια σειρά από θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα.

Το σημαντικότερο από αυτά αφορά στο ποιος σχεδιάζει την ανάπτυξη και εκείνο που προκρίθηκε ήταν ότι ο όποιος σχεδιασμός αποτελεί μια άσκηση ορθολογισμού στην οποία εμπλέκονται και όσοι ανθρωπολόγοι εξακολουθούν να εργάζονται σε ινστιτούτα και οργανισμούς και ασχολούνται με τη διατύπωση και την εφαρμογή των διαφόρων

---

⁸⁴ Η περιθωριοποίηση των ανθρωπολόγων θα πρέπει να γίνει κατανοητή σε άμεση συνάρτηση «...με τα διάφορα πολιτικά, οικονομικά και γραφειοκρατικά συμφέροντα, με τις παραδοχές ή τα αξιωματικά υποδείγματα που διαμόρφωσαν την όποια προσπάθεια ανάπτυξης, καθώς επίσης και από την πορεία της ανθρωπολογικής θεωρίας και μεθόδου» (Hoben, 1982: 351).

αναπτυξιακών προγραμμάτων. Ο M. Herzfeld (2001: 153) θέτει και ένα δεύτερο, το οποίο αν και σχετίζεται περισσότερο με την ιδέα της εφαρμοσμένης ανθρωπολογίας, στην προέκτασή του αφορά και την έννοια της ανάπτυξης. Το ερώτημα είναι περισσότερο δίλημα της ίδιας της επιστήμης της ανθρωπολογίας για τη χρήση της έννοιας της ανάπτυξης - ως «παράδειγμα», και έχει διττή όψη: εφαρμοσμένη ανθρωπολογία για *ποιον* και αφού αυτό απαντηθεί, *ανάπτυξη για ποιον* και αναφορικά με τη χρήση του όρου απάντηση στο ζήτημα *τι συμβαίνει* στις τοπικές κοινωνίες οι οποίες υιοθετούν αναπτυξιακά μοντέλα κάτω από το όνομα της επιθυμητής ανάπτυξης. Μια πρώτη ερμηνεία που δίνει ο Herzfeld (ό.π.: 154) είναι η παραδοχή ότι η αποδοχή της έννοιας της ανάπτυξης προσφέρει ελευθερία επιλογών στις τοπικές κοινωνίες να θέσουν οι ίδιες τη δική τους ατζέντα για το αναπτυξιακό μοντέλο που θα ακολουθήσουν. Η πρακτική αυτή όμως εμπλέκει τις τοπικές ελίτ οι οποίες επιδιώκουν τη συνεργασία με τους κρατικούς και άλλους φορείς (αλλά και τους ανθρωπολόγους που εργάζονται σε αυτούς) για να προωθήσουν τα δικά τους βραχυπρόθεσμα συμφέροντα. Υπό αυτό το πρίσμα ο μόνος τρόπος για να αναδειχθούν οι συνέπειες της ανάπτυξης και οι επιπλοκές που προκαλούνται στις τοπικές κοινωνίες είναι η σε βάθος, προσεκτική και εμπειριστατωμένη εθνογραφία.

Σε αυτό το πλαίσιο εισάγεται η έννοια της *προγραμματισμένης ανάπτυξης* που σημαίνει την προέκταση των καθημερινών δραστηριοτήτων σ' ένα ευρύτερο στρατηγικό πεδίο. Έτσι ο σχεδιασμός της ανάπτυξης αποκτά ένα κανονιστικό χαρακτήρα σε δύο επίπεδα: στο πρώτο είναι μια δραστηριότητα η οποία αποσκοπεί σε κάποια αποτελέσματα σ' ένα αβέβαιο μέλλον εξαρτώμενη από διάφορες τεχνικές και συμβολικά συστήματα· στο δεύτερο τέμνεται με την εκάστοτε εθνική πραγματικότητα και με αυτή την έννοια αποτελεί ένα είδος *άσκησης* που λαμβάνει χώρα σ' ένα πεδίο ανταγωνισμού μεταξύ των τοπικών κοινωνιών και των κρατικών αξιωματούχων. Η παρέμβαση του κράτους, όταν και όποτε επιχειρείται αποσκοπεί στο «να οργανώσει τη μάζα και να μετασχηματίσει σε μια δομημένη και εύκολα ελεγχόμενη την αδιαφοροποίητη και αναξιόπιστη στάση των πολιτών του» (Abram, 2004: 4). Ο ρόλος του κράτους ερμηνεύεται, με άλλα λόγια, ως μια προσπάθεια άσκησης εξουσίας που πηγάζει από τα διάφορα συστήματα σχεδιασμού της ανάπτυξης, τα οποία επίσης αποκαλύπτουν τις διαφορές που εντοπίζονται στα επιμέρους πολιτικά συμφέροντα και επιστημονικές απόψεις αναφορικά με τον «ιδανικό κόσμο», που τα συστήματα αυτά υπόσχονται (Escobar, 1991).

Η θεωρητική συζήτηση στην οποία έμμεσα αναφερθήκαμε σχετίζεται με τη σχέση της εφαρμοσμένης (applied) ανθρωπολογίας της ανάπτυξης και της ορθόδοξης (fundamental) ανθρωπολογίας της ανάπτυξης. Πρόθεσή μας είναι να μην ασχοληθούμε, περαιτέρω, με τις

παραμέτρους αυτής της συζήτησης που διεξάγεται στους κόλπους της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Θα εστιάσουμε μόνο, για τις ανάγκες της δικής μας ερευνητικής προσπάθειας, σ' ένα σημείο που είναι αποδεκτό από τις αντιμαχόμενες πλευρές: *η ανάπτυξη επιταχύνει τις όποιες διαδικασίες της κοινωνικής μεταβολής ή κατά άλλους είναι απλώς μια άλλη μορφή της.*

Η μελέτη, δηλαδή, της κοινωνικής μεταβολής δεν μπορεί να νοηθεί μεμονωμένα από την ανάλυση των αναπτυξιακών δράσεων και των λαϊκών αντιδράσεων σε αυτές τις δράσεις και, επιπλέον, δεν πρέπει να απομονωθεί από τη μελέτη της τοπικής δυναμικής, των ενδογενών διαδικασιών και των «άτυπων» διαδικασιών της αλλαγής. Οριζόμενη με αυτό τον τρόπο, η ανάπτυξη νοείται «ως το άθροισμα εκείνων των κοινωνικών διεργασιών που προκύπτουν από πράξεις εθελοντισμού και αποσκοπούν να μετασχηματίσουν ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Οι διεργασίες αυτές υποκινήθηκαν από θεσμικά όργανα που δεν ανήκουν στο εν λόγω περιβάλλον και επιδιώκουν να το κινητοποιήσουν μολιάζοντας πόρους, τεχνικές ή και γνώσεις (de Sardan, 2006: 23-25).

Ανάπτυξη και τουρισμός

Ο τουρισμός, ως οικονομική δραστηριότητα, αποτελεί ένα σημαντικό μοχλό ανάπτυξης για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Ως γενικό συμπέρασμα η παραπάνω πρόταση ισχύει χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν διατυπωθεί αντιρρήσεις. Ο A. Holden (2005: 118), για παράδειγμα, σημειώνει ότι δεν έχουμε ακόμη επαρκείς ερμηνείες για τη σύνδεση του τουρισμού με τις αναπτυξιακές δυνατότητες που του αποδίδονται. Ο R. Bianchi (2002: 265) δέχεται ότι έχουν υπάρξει πολλές μελέτες που έχουν προσπαθήσει να αναδείξουν το ρόλο του τουρισμού ως μέσο για την ανάπτυξη ορισμένων χωρών ή περιοχών αλλά το μειονέκτημά τους έγκειται στο γεγονός ότι κυριαρχούνται από τεχνικά περισσότερο στοιχεία αναφορικά με τις οικονομικές επιπτώσεις του τουρισμού στις κοινωνίες υποδοχής και δεν έχουν «αποκαλύψει τις πολύπλοκες διασυνδέσεις μεταξύ των τεχνολογικών αλλαγών και των σχέσεων εξουσίας που εξυφαίνονται στους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους συντελείται η τουριστική ανάπτυξη». Για να συμπληρώσει: «η πολιτική οικονομία του τουρισμού πρέπει, ως εκ τούτου, να επιδιώξει τη διερεύνηση των ανταγωνιστικών εκείνων δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων που αυτές περικλείουν σε συγκεκριμένους τρόπους τουριστικής ανάπτυξης». Με τον όρο «τρόποι ανάπτυξης του τουρισμού», αναφέρεται «σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό συνδυασμό τεχνολογίας και σχέσεων εξουσίας που αποτελεί το υπόβαθρο της οργάνωσης της παραγωγής του τουρισμού σε κάθε ιστορικό - γεωγραφικό πλαίσιο. Μια ριζοσπαστική προσέγγιση στην πολιτική οικονομία του τουρισμού αμφισβητεί έτσι τις απόψεις που θεωρούν

ως ρεαλιστικές, για παράδειγμα, τις τεχνικές προσεγγίσεις σχεδιασμού της τουριστικής πολιτικής» (ό.π.: 267).

Ο D. Tefler (2002) προτείνει ένα μοντέλο που επιχειρεί να συνδέσει την αναπτυξιακή θεωρία με εκείνη του τουρισμού. Σε γενικές γραμμές ο τουρισμός εξισώθηκε, στη δεκαετία του 1960, με την ανάπτυξη ως μέρος ενός εκσυγχρονιστικού αναπτυξιακού παραδείγματος. Ο τουρισμός θεωρούνταν ότι προωθούσε ένα σύγχρονο τρόπο ζωής, εμποτισμένο από δυτικές ιδέες, που οδηγούσε στο μετασχηματισμό της αγροτικής παραδοσιακής κοινωνίας.

Ο G. Wall (1997: 31, 33) συνδέει αυτή την περίοδο με το «αποτέλεσμα της διάχυσης» (trickle-down effect), δηλαδή με την ιδέα ότι η μεγάλης κλίμακας ανάπτυξη θα οδηγήσει στη διάχυση των οικονομικών οφελών στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με μια «από πάνω προς τα κάτω» ανάπτυξη ('top-down' development). Με άλλα λόγια υπήρχε η πεποίθηση ότι ο τουρισμός θα ενίσχυε τις τοπικές οικονομίες με ξένο συνάλλαγμα, θα αύξανε το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) και θα δημιουργούσε νέες θέσεις εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο ο τουρισμός, άμεσα συνδεδεμένος με τον εκσυγχρονισμό, αντιμετωπιζόταν ως ένα μέσο μεταφοράς κεφαλαίων, τεχνολογίας και «εμπειρίας» της Δύσης προς τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες.

Στη δεκαετία του 1970 και καθώς ο τουρισμός μεγεθύνονταν ως οικονομική δραστηριότητα πολλά από τα οφέλη του άρχισαν να αμφισβητούνται, ιδίως στο οικονομικό σκέλος. Ταυτόχρονα κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές έρευνες ανέδειξαν τις αρνητικές κοινωνικές και πολιτιστικές επιπτώσεις που μπορούσαν να προκύψουν από την τουριστική ανάπτυξη. Σε αυτή τη δεκαετία εμφανίστηκαν επίσης για πρώτη φορά, μέσα στο γενικό πλαίσιο της θεωρίας της εξάρτησης, τα πρώτα αρνητικά σχόλια για την αναπτυξιακή δυναμική του τουρισμού.

Ειδικότερα υποστηρίχτηκε ότι ο τουρισμός είναι μια δραστηριότητα που διαιωνίζει τις σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ των μητροπολιτικών χωρών και εκείνων της περιφέρειας. Οι L. Turner και J. Ash (1979) αναφέρθηκαν στους τουριστικούς προορισμούς με τον όρο «η περιφέρεια της αναψυχής» (the pleasure periphery), εκφρασμένη γεωγραφικά ως η τουριστική ζώνη που περιβάλλει τις βιομηχανικές ζώνες του κόσμου, αναφέροντας ως παραδείγματα την ακτογραμμή της Μεσογείου σε σχέση με τη Βόρεια Ευρώπη, εκείνη της Καραϊβικής και της Χαβάης σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και τις Φιλιππίνες, την Ταϊβάν, το Hong Kong, το Μπαλί και την Μπανγκόκ σε σχέση με την Ιαπωνία.

Ο S. Britton (1982) υποστηρίζει ότι όταν μια χώρα χρησιμοποιεί τον τουρισμό ως μέσο για την επίτευξη της αναπτυξιακής της στρατηγικής, εισέρχεται σε ένα παγκόσμιο σύστημα με

ελάχιστες πιθανότητες ελέγχου αυτού του συστήματος. Συνεπώς η διεθνής τουριστική βιομηχανία είναι προϊόν της μητροπολιτικής καπιταλιστικής επιχειρηματικότητας και η οποία είναι σε θέση να επιβάλλει τους δικούς της κανόνες στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου ή με άλλα λόγια στις χώρες υποδοχής των τουριστών. Η εξάρτηση επομένως κέντρου - περιφέρειας, αναφορικά με τον τουρισμό είναι στο σημείο αυτό κάτι παραπάνω από εμφανής. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της εξάρτησης, από το ρόλο που διαδραματίζουν οι πολυεθνικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται στον τομέα του τουρισμού και οι οποίες είναι σε θέση να ασκήσουν σημαντικές επιδράσεις στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών του Τρίτου Κόσμου. Οι πολυεθνικές εταιρίες αντικαθιστώντας τις αποικιοκρατικές κυβερνήσεις συνεργάζονται με τις αναδυόμενες εμπορικές και πολιτικές ομάδες της περιφέρειας επιβάλλοντας τις πολιτικές τους με στόχο να οικειοποιηθούν τα κέρδη από την ανάπτυξη του τουρισμού. Συνεχίζοντας ο Britton (ό.π.: 336-337) και έχοντας ως σημείο αναφοράς τα νησιά Φίτζι σημειώνει: «η εγκαθίδρυση μιας διεθνούς τουριστικής βιομηχανίας σε μια περιφερειακή οικονομία δεν θα προκύψει μέσα από εξελικτικές, οργανικές διαδικασίες μέσα στα πλαίσια αυτής της οικονομίας, αλλά από τη ζήτηση από αλλοδαπούς τουρίστες και από τις νέες επενδύσεις ξένων εταιριών ή από την επέκταση των συμφερόντων που είναι ήδη παρόντα στη συγκεκριμένη χώρα».

Η κάθε επένδυση και ο καταρτισμός του εκάστοτε αναπτυξιακού προγράμματος μοιάζει να είναι ένα παιχνίδι στο οποίο εμπλέκονται διαφορετικοί παίκτες (εθνικό κράτος, επιχειρήσεις, τοπική κοινωνία), με διαφορετικές τακτικές και κανόνες κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού. Υπό αυτή την έννοια η ανάπτυξη καθίσταται ένα πεδίο έντονης πολιτικής διαμάχης και συγκρούσεων (de Sardan, 2006: 185). Παιχνίδι τακτικής και πεδίο έντονων συγκρούσεων μοιάζουν να είναι και τα προσδοκώμενα αποτελέσματα των υπό υλοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων (Boissevain, Theuma, 2004: 96).

Ο ρόλος του τρίτου παίκτη, της τοπικής κοινωνίας, σε αυτό το παιχνίδι εξουσίας για τη διαμόρφωση της τοπικής «τουριστικής βιομηχανίας» είναι κρίσιμος και προσδιορίζεται από τρεις παραμέτρους που συνδέονται μεταξύ τους:

- αποτελεί σημαντικό παράγοντα αναφορικά με το σχεδιασμό της τοπικής τουριστικής ανάπτυξης,
- κατέχει, εκμεταλλεύεται και προωθεί τους τοπικούς τουριστικούς πόρους και υποδομές

- προωθεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής της ως τουριστικό προορισμό και συνακόλουθα, το τουριστικό προϊόν και τις υπηρεσίες που απορρέουν από αυτό (Andriotis, 2002: 53).

Στην περίπτωση του Λιμένα θα προσθέταμε και έναν τέταρτο, εξίσου σημαντικό: *την αδυναμία ουσιαστικής παρέμβασης της τοπικής κοινωνίας, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της τουριστικής του ανάπτυξης*. Η αδυναμία αυτή καθόρισε και το επόμενο στάδιο - εκείνο της διαχείρισης αυτής της ανάπτυξης.

Παραδείγματα και επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης

Η πλειοψηφία των μελετών αναφέρονται σε περιπτώσεις αναπτυσσόμενων χωρών της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, ενώ σε σχέση με την Ευρώπη το ενδιαφέρον στράφηκε στις Μεσογειακές χώρες. Το ενδιαφέρον για τις χώρες αυτές εξηγείται από το γεγονός ότι σε αυτές υπεισέρχονται όλοι οι παράγοντες που καθορίζουν αν οι επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης θα είναι δυσμενείς ή όχι. Τέτοιοι παράγοντες είναι τα διαφορετικά συστήματα αξιών της χώρας υποδοχής τουριστών από τη χώρα προέλευσης, η μαζικότητα του τουρισμού και η μεγάλη διαφορά του τουρίστα από τον ντόπιο σε ότι αφορά στο οικονομικό επίπεδο. Το εύρος των θεμάτων που μελετήθηκαν εκτείνεται από την συμβολή του τουρισμού στην κοινωνική αλλαγή και τις επιπτώσεις που επιφέρει στα τοπικά ήθη και έθιμα και στο φυσικό περιβάλλον, ως την δημιουργία στερεοτύπων και ξενοφοβίας.

Μέσα στα ίδια πλαίσια κινήθηκαν και οι μελέτες των ανθρωπολόγων και των άλλων κοινωνικών επιστημόνων που ασχολήθηκαν με τον τουρισμό στον ελλαδικό χώρο. Σ' όλες τις περιοχές που μελετήθηκαν από την Χαλκιδική, τα νησιά του Ιονίου, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα, την Κρήτη, την Κύπρο, αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου, οι μελετητές εστιάζουν στο ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής και του μετασχηματισμού καθώς επίσης και στις επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στις κοινωνίες υποδοχής.

Οι P. Schneider, J. Schneider και E. Hansen (1972), μελετώντας δύο αγροτικές περιοχές της Καταλονίας και μια ποιμενική ζώνη στη Δυτική Σικελία αντίστοιχα, αφού σημειώνουν τον ρόλο των περιφερειακών ελίτ, οι οποίες μέσω της πολιτικής τους αντιμάχονται την κρατική πολιτική, υποστηρίζουν ότι για να ορίσουμε την ανάπτυξη θα πρέπει να την διαχωρίσουμε από την έννοια του εκσυγχρονισμού. Γι' αυτούς, ανάπτυξη θεωρείται η διαδικασία κατά την οποία μια υπανάπτυκτη περιοχή προσπαθεί να επιτύχει μια αυτόνομη και διαφοροποιημένη βιομηχανική οικονομία. Αντίθετα ο εκσυγχρονισμός εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία με βάση την οποία μια υπανάπτυκτη περιοχή αλλάζει ανταποκρινόμενη σε «εισβολές» ιδεολογιών, κωδίκων

συμπεριφοράς, εμπορευμάτων και θεσμών που έχουν ήδη «θεμελιωθεί» στα βιομηχανικά κέντρα. Μ' αυτή την έννοια εκσυγχρονισμός σημαίνει τη συνεχιζόμενη εξάρτηση της περιοχής από την αστική ή τη βιομηχανική μητρόπολη. Στις περιοχές της Καταλονίας και της Δυτικής Σικελίας, ο τουρισμός δεν θεωρείται μια διαδικασία ανάπτυξης, αλλά εκσυγχρονισμού, αφού ερμηνεύεται ως παράγοντας ισχυροποίησης της εξάρτησης της περιοχής επειδή η εισροή ξένου συναλλάγματος και η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για τον αγροτικό πληθυσμό και το αστικό προλεταριάτο, δεν θεωρούνται ως παράγοντες αναδιάρθρωσης των δομών των κοινωνιών αυτών, αλλά ως παράγοντες ισχυροποίησης της εξάρτησης.

Ο E. Mendosa (1983), διερευνά διαδικασίες με βάση τις οποίες μερικές οικογένειες στη Nazare της Πορτογαλίας έχουν τη δυνατότητα να συσσωρεύουν μεγαλύτερο πλούτο από τις υπόλοιπες οικογένειες της κοινότητας. Επιχειρεί επίσης να προσδιορίσει την επίδραση του τουρισμού στην κινητικότητα που παρατηρείται μέσα στα πλαίσια της ιεράρχησης που εντοπίζεται μεταξύ των οικογενειών με βάση την παραπάνω διαδικασία. Το 1912 στη Nazare χτίστηκαν δύο ξενοδοχεία και ο τουρισμός έγινε μέρος της οικονομίας του νησιού. Σ' αυτή την αρχική φάση του τουρισμού τη Nazare επισκέπτονταν κυρίως οι πλούσιες κοινωνικές τάξεις της Πορτογαλίας, αλλά γρήγορα η φήμη της εξαπλώθηκε στη Γαλλία με αποτέλεσμα να γίνει ένα μέρος παραθερισμού για τους πλούσιους Γάλλους. Το 1950 αρχίζει στη Nazare το δεύτερο στάδιο τουριστικής ανάπτυξής της: το στάδιο του μαζικού τουρισμού. Στην δεκαετία του 1980, ο τουρισμός αποτελεί την κυριότερη πηγή εισοδήματος στη Nazare. Οι τουρίστες που την επισκέπτονται ανήκουν στη μέση και εργατική τάξη, οι οποίοι κάνοντας χρήση της ετήσιας άδειας τους πηγαίνουν εκεί για διακοπές. Οι τουρίστες αυτοί δεν μένουν σε ακριβά ξενοδοχεία, ούτε τρώνε σε ακριβά εστιατόρια. Ψάχνουν για φτηνά δωμάτια και συχνά ετοιμάζουν μόνοι τους το φαγητό τους από πρώτες ύλες και προϊόντα που προμηθεύονται από την τοπική αγορά. Τα φθηνά δωμάτια «δουλεύουν» αρκετά καλά όπως επίσης και οι ντόπιοι που νοικιάζουν τα σπίτια τους στους τουρίστες. Τα camping εμφανίζουν επίσης υψηλές πληρότητες κατά την τουριστική περίοδο, ενώ τα πολυτελή ξενοδοχεία που υπάρχουν ικανοποιούν ένα μικρό αριθμό πλουσίων τουριστών και σπάνια είναι γεμάτα.

Η M. Kousis (1989) μελετά τις κοινωνικές και οικονομικές επιδράσεις του τουρισμού στο Τυμπάκι της Κρήτης. Στην περίοδο πριν την τουριστική ανάπτυξη, το Τυμπάκι ήταν μια αγροτική κοινότητα όπου κάθε οικογένεια καλλιεργούσε τη γη της. Αν και υπήρχαν κάποιες οικογένειες που είχαν μεγαλύτερα εισοδήματα από κάποιες άλλες, εντούτοις δεν υπήρχαν στο Τυμπάκι οικογένειες μεγαλοκτηματιών που ασκούσαν έλεγχο στις άλλες. Ανάμεσα στο 1965 και

στο 1972, η ιδιοκτησία γης άλλαξε σημαντικά. Αιτία αυτής της αλλαγής ήταν η αγορά μεγάλου μέρους της παράκτιας γης από 'ξένους', ως προς την κοινότητα, επιχειρηματίες της Κρήτης, της Αθήνας και του εξωτερικού. Στις περιοχές που αγοράστηκαν χτίστηκαν μεγάλα ξενοδοχεία, στα οποία άρχισαν να απασχολούνται οι ντόπιοι. Ο τομέας κατασκευών που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη εκείνη την περίοδο, ενώ παρατηρείται μείωση στον αριθμό των ατόμων που ασχολούνταν με την γεωργία. Παράλληλα μ' αυτή την εξέλιξη, παρατηρήθηκαν φαινόμενα κερδοσκοπίας της τουριστικής γης, κατακερματισμός και καταστροφή της αγροτικής γης λόγω των παρεκκλίσεων που επέτρεψαν μεγαλύτερη οικοδομική εκμετάλλευση για τουριστικούς σκοπούς, κρατική δανειοδότηση ιδιωτικών επιχειρήσεων για την ανοικοδόμηση τουριστικών μονάδων και, τέλος, αποκλεισμό της πλειοψηφίας του πληθυσμού από τα έσοδα που απορρέουν από τον τουρισμό.

Ο F. Saulnier στην εθνογραφική του μελέτη για τα Ανώγεια της Κρήτης εστιάζει στην κοινωνική αλλαγή που προκαλεί ο τουρισμός σε ένα ορεινό χωριό και παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο οι ντόπιοι εμπλέκονται με τον τουρισμό και εγκαταλείπουν την κτηνοτροφία. Περιγράφει επίσης και τη νέα οικονομική δραστηριότητα των γυναικών που αφορά στη δημιουργία χειροποίητων υφαντών, ένα μέρος των οποίων πωλούν σε τουρίστες από δικά τους καταστήματα στο χωριό και άλλα σε εμπόρους άλλων περιοχών. Ο Saulnier συμπεραίνει ότι η νέα αυτή οικονομική δραστηριότητα των γυναικών επέφερε αλλαγές στις σχέσεις μέσα στην οικογένεια⁸⁵.

Η M. Clark (1993) στη μελέτη της για τα Μέθανα εξετάζει τους μετασχηματισμούς της κοινότητας καθώς και την επίδρασή τους στην μορφή στην λειτουργία και στην σημασία του νοικοκυριού. Στενά συνδεδεμένη με την ανάπτυξη των Αθηνών, η περιφερειακή οικονομία αναπτύχθηκε με βάση τα ιαματικά λουτρά, τον τουρισμό του Πόρου και τη γεωργική παραγωγή για την Αθήνα και τις περιφερειακές αγορές. Το κλειδί στην ερμηνεία των μετασχηματισμών αυτών βρίσκεται στο γεγονός ότι τα Μέθανα βρίσκονται πολύ κοντά στην Αθήνα, στη σχέση που έχει αναπτυχθεί ανάμεσα στα Μέθανα και στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας καθώς και στις σχέσεις που ανέπτυξαν οι ντόπιοι με τους πλούσιους Αθηναίους που επισκέπτονταν τα ιαματικά λουτρά στο λιμάνι των Μεθάνων. Ταυτόχρονα, στις αιτίες του μετασχηματισμού πρέπει να συνυπολογιστεί και η επίδραση που άσκησαν οι επαφές με τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις της ζωής στην Αθήνα που διαχέονταν στην τοπική κοινωνία μέσω της μετανάστευσης και των Αθηναίων που επισκέπτονταν τα ιαματικά λουτρά.

---

⁸⁵ Παραπομπή από Παπαδάκη - Τζεδάκη, 1999: 132.

Στην ανάλυση της V. Galani - Moutafi (1993, 1994) για την κοινότητα Κοκκάρι της Σάμου είναι φανερό στην προ του τουρισμού η κυριαρχία των ανδρών στο σύστημα της οικογενειακής παραγωγής, μια κυριαρχία που περιόριζε την πρόσβαση των γυναικών στους οικονομικούς πόρους. Απασχολημένες καθώς ήταν σε μια αγροτική οικονομία που ήταν βασισμένη στο νοικοκυριό και κάτω από τον έλεγχο των ανδρών, οι γυναίκες του χωριού είχαν πολύ λίγες προσβάσεις στην παραγωγή εξατομικευμένου εισοδήματος. Για την μετά του τουρισμού περίοδο οι γυναίκες του χωριού απέκτησαν σταδιακά ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή στις τουριστικές επιχειρήσεις γεγονός που τις βοήθησε να στηρίζονται λιγότερο στην ανδρική οικονομική βοήθεια και να ενισχύουν τους δεσμούς που τις συνέδεαν με τις γενέθλιες (natal) ομάδες καταγωγής τους και, ιδιαίτερα τη σχέση μάνας - κόρης.

Η M. Kenna (1993) εξετάζει στην Ανάφη την ανάπτυξη του τουρισμού και τον ρόλο των μεταναστών στην κοινωνική αλλαγή, καθώς επίσης και τις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στους ντόπιους και τους μη-ντόπιους που επενδύουν στον τουρισμό. Αν και η Ανάφη είχε μια διαφοροποιημένη οικονομία στο παρελθόν, η εργατική δύναμη του νησιού μετανάστευσε ανταποκρινόμενη στην μεταπολεμική ανάπτυξη της Αθήνας. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, η οικονομία του νησιού στηρίζονταν στη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία, ενώ από τους κάτοικους του νησιού δεν υπήρχε κανένα ενδιαφέρον για επισκέπτες εκτός από τους κατοίκους του νησιού που είχαν μεταναστεύσει στο παρελθόν. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 το νησί 'ανακαλύπτεται', παρόλο που δεν διαθέτει ακόμη την υποδομή για να καλύψει τις ανάγκες των επισκεπτών. Η 'ανακάλυψη' του νησιού οφείλεται στα κυβερνητικά προγράμματα που άρχισαν να εφαρμόζονται στη χώρα από το 1970 και μετά και στους μετανάστες που στο ίδιο διάστημα έστρεψαν τις επενδύσεις τους στον τομέα του τουρισμού, που μόλις είχε αρχίσει να αποτελεί μια σημαντική πηγή εισοδήματος για τους νησιώτες.

Οι επενδύσεις των μεταναστών στράφηκαν κυρίως στην αγορά παράκτιας γης, στο χτίσιμο εστιατορίων, καφετεριών, και μπαρ και, κατόπιν στο χτίσιμο μικρής ή μεσαίας δυναμικότητας ξενοδοχειακών μονάδων που αργότερα νοικιάστηκαν και σε 'ξένους', δηλαδή σε ανθρώπους που δεν συνδέονταν στο παρελθόν με το νησί. Ταυτόχρονα με την επιστροφή τους οι μετανάστες μετέφεραν και τα πολιτικά τους δικαιώματα στο νησί και προσπάθησαν να εκλεγούν στις τοπικές εκλογές, με στόχο να επηρεάσουν τις πολιτικές του δημοτικού συμβουλίου του χωριού και ιδιαίτερα εκείνες που αφορούσαν τον τουρισμό.

Η παρουσία των μεταναστών και η ενασχόλησή τους με τα τοπικά προβλήματα είχε ως αποτέλεσμα τη μεταβολή του χαρακτήρα του νησιού. Η εμπειρία των μεταναστών στην αστική

ζωή, τη γραφειοκρατία καθώς και η εξοικείωση τους με τις επιταγές και την συμπεριφορά των ξένων τουριστών που επισκέπτονταν την Ελλάδα, αφενός βοήθησε στη χορήγηση αναπτυξιακών προγραμμάτων από τις εκάστοτε κυβερνήσεις και, αφετέρου αποτέλεσαν τον συνδετικό κρίκο στις σχέσεις τουριστών - ντόπιων. Η τουριστική ανάπτυξη είχε και ένα άλλο αποτέλεσμα. Στην αρχή οι μετανάστες ενεργοποίησαν πολύ εύκολα και αποτελεσματικά τους συγγενικούς δεσμούς για να κυριαρχήσουν έναντι των 'ξένων' επιχειρηματιών. Με την έλευση του τουρισμού οι σχέσεις αυτές έγιναν περισσότερο ανταγωνιστικές, αφού η εκμετάλλευση των πόρων (γη, σπίτια, νερό) τίθεται υπό διαπραγμάτευση. Την ίδια στιγμή όμως ντόπιοι και μετανάστες συνεργάζονται με στόχο να μην επιτρέψουν στους 'ξένους' να διεισδύσουν στην οικονομία του νησιού.

Η Σ. Παπαδάκη - Τζεδάκη (1999), διερευνά τα χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας στην περίπτωση του Ρεθύμνου και ευρύτερα της Κρήτης. Συνδυάζοντας την ιστορική διερεύνηση με τη δειγματοληπτική έρευνα, επιχειρεί τη θεωρητική τεκμηρίωση του ρόλου που διαδραματίζει το ενδογενές κεφάλαιο, με μοχλό ανάπτυξης τον τουρισμό, στην αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και της αγοράς εργασίας την περίοδο που η περιοχή του Ρεθύμνου βρίσκεται αφενός σε διαρθρωτική κρίση ενώ από την άλλη πλευρά δεν υπάρχει η προοπτική της εκβιομηχάνισης. Η εξέταση της αναπτυξιακής διαδικασίας από την άποψη της ενδογενούς τοπικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την προοπτική της υπανάπτυξης, μέσα από την διασύνδεση των τομέων και των τρόπων παραγωγής, τείνει να αναδείξει τα χαρακτηριστικά όχι μόνο της ανάπτυξης αλλά και της υπανάπτυξης. Ο ρόλος του ενδογενούς κεφαλαίου, το οποίο είναι προσανατολισμένο στον τουρισμό, στην τοπική ανάπτυξη είναι αποφασιστικός με αποτέλεσμα η περίπτωση του Ρεθύμνου να αποτελεί μια περίπτωση τοπικής ανάπτυξης με χαμηλό βαθμό τομεακής αποδιάρθρωσης, και αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι το κεφάλαιο είναι περισσότερο ενδογενές παρά ξένο.

Η μελέτη, όπως επισημαίνει η Β. Γαλανή - Μουτάφη (2002: 120), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής που επικράτησε στις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις δεν κατέστρεψε τους προ-καπιταλιστικούς τρόπους, όπως η μικρή εμπορευματική παραγωγή που κυριαρχεί στη γεωργία· ωστόσο, δεν δημιούργησε οργανικές διασυνδέσεις με τις γεωργικές επιχειρήσεις του γεωργικού τομέα και αυτή η αδυναμία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία αιτία υπανάπτυξης. Από την άλλη πλευρά, έμμεσα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ενσωμάτωσε θετικά την απλή εμπορευματική παραγωγή της βιοτεχνίας και

άλλων κλάδων του δευτερογενούς τομέα, οι οποίοι εξακολουθούν να αναπτύσσονται και, μάλιστα, με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με την προ του τουρισμού περίοδο.

Η Δ. Νάζου στη διατριβή της για τη Μύκονο διερευνά όψεις της μυκονιάτικης ταυτότητας που αφορούν την *επιχειρηματική* εκδοχή της και σχετίζεται με τις κατηγορίες της *οικογένειας* και του *νοικοκυριού*. Στο ερμηνευτικό σχήμα της Νάζου *επιχειρηματικότητα* και *εντοπιότητα* «συναντώνται και διασταυρώνονται, αποτελώντας συμπληρωματικές πλευρές των ίδιων υποκειμένων» (2003: 18). Στη Μύκονο η επιχειρηματικότητα προσδιορίζεται από τις έμφυλες και διαγενεακές σχέσεις και από το σύνολο των αξιών που σχετίζεται με τις εργασιακές ικανότητες των υποκειμένων στις οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις και οι οποίες συναντώνται με τις ικανότητες τους στη διατήρηση του νοικοκυριού τους και της οικογενειακής αλληλεγγύης. Επιπλέον η επιχειρηματικότητα σκιαγραφείται από μέσα από αντιλήψεις και πρακτικές που είναι οικονομικές αλλά, ταυτόχρονα, συναρθρώνεται με άλλες ταυτότητες των υποκειμένων οι οποίες σχετίζονται με την εντοπιότητα και την αγροτικότητα. Οι επιχειρηματίες της Μυκόνου, στην ανάλυση της Νάζου, εμφανίζονται να υιοθετούν πολλαπλούς αξιακούς κώδικες και συμμετέχουν σε ένα μικτό πολιτισμικό ιδίωμα στο οποίο συνυπάρχουν η πίστη στην έννοια της αγοράς με «αντιλήψεις που αφορούν την έννοια του 'ανήκειν' σε μια ευρύτερη τοπική κοινωνία». Οι επιχειρηματίες επομένως είναι φορείς και παραγωγοί μιας ιδεολογίας που προσδιορίζει ταυτότητες, οι οποίες είναι στην περίπτωση της Μυκόνου συμπληρωματικές. Η επιχειρηματική ταυτότητα μέσω της έμφασης που δίνεται στη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς και στην αυτονομία που αυτοί οι μηχανισμοί προσδίδουν στο άτομο συμπληρώνεται από την εντόπια ταυτότητα η οποία, αντίθετα, στηρίζεται σε ένα σύνολο δεσμών και αμοιβαίων εξαρτήσεων που συνδέουν τα αντικείμενα και προσδιορίζουν τη δράση τους (2003: 319).

Η Α. Κυριακάκη στην έρευνα της για τη Χερσόνησο Κρήτης επιχειρεί να συνδέσει τις αντιλήψεις των κατοίκων μιας ώριμης τουριστικής κοινότητας για τα ζητήματα της βιωσιμότητας και της τοπικότητας στην τουριστική ανάπτυξη με τους παράγοντες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τις αντιλήψεις αυτές. Το σημείο αφετηρίας της αφορά στο γεγονός ότι τα ζητήματα αυτά θα πρέπει να εξεταστούν σε μια τουριστική περιοχή που βρίσκεται σε ώριμο στάδιο ανάπτυξης, όπου η μακρόχρονη παρουσία του τουρισμού έχει επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στο ευρύτερο κοινωνικό - πολιτιστικό, οικονομικό και φυσικό περιβάλλον της περιοχής και έχει οδηγήσει στην εδραίωση κοινωνικών και παραγωγικών σχέσεων ανάμεσα στην τοπική κοινότητα και στον τουρισμό (Κυριακάκη, 2009: 432).

Η εργασία της Κυριακάκη αναδεικνύει ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα σημεία αναφορικά με την τουριστική ανάπτυξη της περιοχής. Τα πιο σημαντικά, κατά την άποψή μας είναι τα ακόλουθα: α) η συμβολή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της επιχειρηματικότητας στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής σε αντίθεση με τη συμβολή των κρατικών και δημόσιων φορέων, β) η έλλειψη τουριστικού σχεδιασμού και συνακόλουθα η ανάγκη επανακαθορισμού του και γ) «στην ‘κοινή’ αντίληψη της τοπικής κοινότητας ότι η ανάπτυξη της περιοχής δεν αποδεικνύεται από τη συσχέτιση των στοιχείων που οριοθετούν την έννοια της βιωσιμότητας, αλλά με τις προθέσεις ή τις ακολουθούμενες πρακτικές της κοινότητας» (Κυριακάκη, 2009: 440). Το τελευταίο σημείο παρουσιάζει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον διότι η περαιτέρω διερεύνησή του αποκαλύπτει την αντιφατικότητα που διέπει τις τοπικές αντιλήψεις για το τι συνιστά βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και, επιπλέον, αναδεικνύει ότι οι αντιλήψεις αυτές είναι συχνά σε αντίθετη κατεύθυνση από τα θεωρητικά μοντέλα που έχουν προταθεί ή σε πρακτικό επίπεδο από τις τοπικές και κεντρικές κατευθύνσεις που υιοθετούνται και σχετίζονται με το ζήτημα της ανάπτυξης των τοπικών κοινοτήτων.

Στα παραδείγματα που αναφέρονται παραπάνω θα μπορούσαμε να προσθέσουμε περισσότερα. Κάτι τέτοιο όμως θα μετέτρεπε αυτό το κείμενο σε μια απλή ανασκόπηση των ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί ανά τον κόσμο. Γεγονός πάντως είναι ότι από την βιβλιογραφία, λείπουν μελέτες που να συγκρίνουν τις επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης με τις επιπτώσεις ενός άλλου τύπου ανάπτυξης (για παράδειγμα της βιομηχανικής), ενώ παράλληλα χρεώνονται στον τουρισμό και δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις που είναι αμφίβολο εάν οφείλονται αποκλειστικά σ' αυτόν. Σημαντική είναι επίσης η έλλειψη φερέγγυων στατιστικών στοιχείων και μεθόδων στις περισσότερες μελέτες του τουρισμού που είναι στην πλειονότητά τους περιγραφικές (Τσάρτας 1987: 145). Τέλος, στην πλειοψηφία των μελετών αυτών δεν εξετάζεται διεξοδικά η εξέλιξη της τουριστικής ανάπτυξης στην ιστορική της διάσταση, ούτε συνδέεται ο τομέας του τουρισμού με τη γενικότερη προβληματική της περιφερειακής ανάπτυξης. Ακόμα και όπου υπάρχουν αναφορές, αυτές εξαντλούνται στην περιγραφή των σχεδίων ή των προθέσεων του φορέα που τις εισηγείται, αγνοώντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τις τοπικές διαμάχες στο επίπεδο της πολιτικής.

Κεφάλαιο 5^ο: Τουρισμός και μικρομεσαίες επιχειρήσεις

Η επιχειρηματικότητα στο Λιμένα αποτέλεσε το βασικό μοχλό οικονομικής μεγέθυνσης της κοινότητας. Το μοντέλο που κυριάρχησε ήταν αυτό των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων που συμβιώνουν με τις μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες. Στο κεφάλαιο αυτό προσδιορίζονται τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων αυτών και από τα παραδείγματα επιχειρηματικής δραστηριότητας που καταγράφονται, αναδεικνύονται στάσεις και συμπεριφορές ντόπιων και μη επιχειρηματιών.

Ορισμοί και χαρακτηριστικά των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων

Το πλήθος των μελετών, θεωρητικών και εμπειρικών, που έχουν εκπονηθεί για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις αναφέρονται γενικά στο σύνολο της οικονομίας, με επικέντρωση στις βιομηχανικές παραγωγικές μονάδες. Η μεροληψία αυτή υπέρ της βιομηχανίας οφείλεται πιθανότατα τόσο στην επιλογή των μεταπολεμικών κυβερνήσεων να εστιάσουν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας όσο και στον συγκριτικά υπέρτερο πλούτο ποσοτικής πληροφόρησης που είναι διαθέσιμη, είτε δειγματοληπτικά είτε απογραφικά, σε συνδυασμό με τη δημοσίευση εξειδικευμένων ερευνών (Παυλόπουλος 2007: 53)⁸⁶.

Η μικρομεσαία επιχείρηση διαδραμάτισε στην Ελλάδα σημαντικό ρόλο τόσο στην οικονομική όσο και στην κοινωνική ζωή του τόπου. Σύμφωνα με το Σ. Βασιλείου (2005), ιστορικά, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις «αποτελούν τη συνέχεια των εμπορευματο-παραγωγικών επιχειρήσεων μικρής κλίμακας που άνθησαν στην Ελλάδα πριν από την εμφάνιση του καπιταλισμού». Για λόγους που συνδέονται με τον εξαρτημένο και μεταπρατικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, οι επιχειρήσεις αυτές άνθησαν κυρίως σε τοπικό επίπεδο καλύπτοντας ταυτόχρονα και μια σημαντική κοινωνική ανάγκη, αυτήν της απασχόλησης του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού «που προήλθε είτε από εξωτερικούς παράγοντες (προσφυγιά 1922, πόλεμοι) είτε από τους ίδιους τους νόμους του καπιταλισμού, ο οποίος με τη

---

⁸⁶ «Οι λόγοι για την εμφανή υστέρηση της διαθέσιμης ποσοτικής πληροφόρησης για τις υπηρεσίες, γενικά, και στον τομέα του τουρισμού ειδικότερα, έχει τις ρίζες του τόσο στη 'θεωρητική' μεροληψία, με την οποία αντιμετωπίστηκε επί μακρά χρονική περίοδο ο τομέας των υπηρεσιών, όσο και στην αναπτυξιακή διαστάσεως μεροληψία εις βάρος του τομέα των υπηρεσιών, όπως αυτή έχει καταγραφεί στις ασκηθείσες αναπτυξιακές πολιτικές των διαφόρων χωρών και περιοχών. Είναι χαρακτηριστικό, εν προκειμένω, ότι μόλις το 1964 ο ΟΟΣΑ εξεδήλωσε έμπρακτο ενδιαφέρον για τις αναπτυξιακές πτυχές του τριτογενή τομέα, με ιδιαίτερη έμφαση στα προβλήματα που άπτονται της απασχόλησης του εργατικού δυναμικού. Η έμφαση στην εκβιομηχάνιση, όσο και αν ήταν δικαιολογημένη, σε πάρα πολλές περιπτώσεις, και ιδιαιτέρως στις χώρες με πολύ χαμηλό κατά κεφαλή εισόδημα και ανύπαρκτη βιομηχανική βάση, περιείχε στοιχεία που έχουν στενότερη σχέση με προκαταλήψεις και ιδεοληψίες - συχνά πολιτικού χαρακτήρα - παρά με την οικονομική πραγματικότητα, όπως αυτή αντανακλάται σε συγκεκριμένες εμπειρίες και στην ίδια οικονομική λογική· δηλαδή, στη ρεαλιστική αξιολόγηση των δυνατοτήτων αναπτύξεως ενός κλάδου ή φορέα παραγωγής μιας χώρας με βάση τη δυνητική ζήτηση στην διεθνή αγορά και γνώμονα την προικοδότηση της χώρας με τους αναγκαίους πόρους για την ικανοποίηση της εν λόγω ζήτησεως» (Παυλόπουλος, 2007: 53).

λειτουργία του θέτει σημαντικό τμήμα ενεργού πληθυσμού εκτός απασχόλησης και χωρίς να του προσφέρει εναλλακτική λύση...» (Βασιλείου, 2005: 25).

Οι ΜΜΕ στην Ελλάδα, όπως και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Η ακριβής στατιστική παρουσίαση των ΜΜΕ είναι αρκετά προβληματική, αφού τα στοιχεία των διαφόρων πηγών δεν είναι ενιαία. Σύμφωνα με το Υπουργείο Οικονομικών, οι ΜΜΕ, κατηγοριοποιούνται με βάση το χαρακτηρισμό που τους αποδίδεται από την κατηγορία των βιβλίων του Κώδικα Βιβλίων και Στοιχείων που τηρούν αλλά και από τον αριθμό των ατόμων που απασχολούν. Το δεύτερο κριτήριο χρησιμοποιείται κυρίως από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. και με βάση αυτό, ως μικρομεσαίες επιχειρήσεις στην Ελλάδα εκλαμβάνονται όσες απασχολούν 0-99 μισθωτούς⁸⁷.

Η επίσημη πολιτική της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναγνωρίζει, συνολικά, τον κεντρικό ρόλο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στην ευρωπαϊκή οικονομία καθώς οι τελευταίες αποτελούν βασική πηγή επιχειρηματικών δεξιοτήτων, καινοτομίας και απασχόλησης. Στα 27 κράτη της Ε.Ε., έχουν καταγραφεί περίπου 23 εκατομμύρια μικρές επιχειρήσεις που απασχολούν περίπου 75 εκατομμύρια εργαζόμενους και οι οποίες αποτελούν το 99% του συνόλου των επιχειρήσεων (Δελλαδέτσιμας, Λουκάκης, 2013: 37). Το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις και οι οποίες εκφράστηκαν ήδη από το 2000 στο κείμενο των συμπερασμάτων της συνόδου της Λισσαβόνας⁸⁸. Ειδικότερα, η «Στρατηγική της Λισσαβόνας», όπως επικράτησε να αναφέρεται το σχετικό κείμενο, έθεσε ως κύρια παράμετρο για την περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη της Ευρώπης τη μετάβαση στην οικονομία της γνώσης από τις ευρωπαϊκές επιχειρήσεις με γνώμονα την κοινωνική συνοχή και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Για το λόγο αυτό, κεντρικό σημείο στην εφαρμογή της προαναφερόμενης στρατηγικής ήταν η δημιουργία ευνοϊκού επιχειρηματικού περιβάλλοντος που θα έδινε τη δυνατότητα ευελιξίας και γρήγορης ανάπτυξης στο σύνολο των επιχειρήσεων

---

⁸⁷ Σύμφωνα με τις πρακτικές των συνδικαλιστικών φορέων των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ως ΜΜΕ, κατατάσσονταν οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν έως 49 άτομα. Με βάση όμως την Τράπεζα της Ελλάδος, που νομολογεί αναφορικά με τη χρηματοδότησή τους, τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται είναι αυτά της απασχόλησης και του ετήσιου κύκλου εργασιών τους (Βασιλείου, 2005: 37). Ο Παυλόπουλος (2007: 55), αναφερόμενος στο ζήτημα του ορισμού των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, θεωρεί ότι οι επιχειρήσεις αυτές είναι «ανεξάρτητες επιχειρήσεις απασχολούσες λιγότερο από ορισμένο αριθμό πρόσωπα. Το κριτήριο αυτό είναι δεσπόζον. Ωστόσο, χρησιμοποιούνται κατά μόναν ή και εν συνδυασμώ με χρηματικά μεγέθη για να ορίσουν την έννοια των 'ΜΜΕ'. Τέτοια κριτήρια είναι το μέγεθος του κύκλου εργασιών και η αξία του ισολογισμού, ή ακριβέστερα, η αξία του ενεργητικού».

⁸⁸ Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Λισσαβόνας, Συμπεράσματα της Προεδρίας, 23 - 24 Μαρτίου 2000.

και ιδιαίτερα εκείνων που χαρακτηρίζονται ως «πολύ μικρές», «μικρές» και «μεσαίες» επιχειρήσεις⁸⁹.

Ωστόσο, παρά τα μέτρα και τις πολιτικές που κατά διαστήματα έχουν θεσπιστεί και εφαρμόζονται από κάθε μέλος κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εν λόγω επιχειρήσεις, αφορούν στην μείωση της αγοραστικής δύναμης του κοινού, στην έλλειψη εξειδικευμένης εργασίας, στην πρόσβαση στις χρηματοδοτήσεις, στη γραφειοκρατία, στις υποδομές και στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών, στην εφαρμογή νέων μορφών οργάνωσης και διοίκησης. Τα προβλήματα αυτά φαίνεται να αποτελούν μόνιμη πηγή δυσκολιών στην ανάπτυξη της ανταγωνιστικότητάς τους και παρά το γεγονός ότι επισημαίνονται και από τους ίδιους τους επιχειρηματίες, δεν αξιολογούνται το ίδιο από όλες τις κατηγορίες των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων.

Οι μεταβολές που συντελέστηκαν από τη δεκαετία του 1990 και η δυσκολία συγκρότησης ενός κοινού υπόβαθρου πολιτικής, οδήγησαν την Ε.Ε. στη διατύπωση ενός νέου ορισμού της μικρής και μεσαίας επιχείρησης. Ο ορισμός αυτός υπήρξε αποτέλεσμα διαβουλεύσεων μεταξύ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, των κρατών μελών, επιχειρηματικών ενώσεων και εμπειρογνομόνων καθώς και διαδικτυακής ανταλλαγής απόψεων. Ο νέος ορισμός εισάγει τρεις κατηγορίες επιχειρήσεων: τις *μικρο* (micro), τις *μικρές* (small) και τις *μεσαίες* (medium) και στηρίζεται στα συνήθη κριτήρια κατάταξης μιας επιχείρησης τα κυριότερα των οποίων είναι

---

⁸⁹ Παρόλα αυτά σκεπτικισμός, αναφορικά με τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της εφαρμογής της «Στρατηγικής της Λισαβόνας», υπάρχει και διατυπώνεται κυρίως από τους εκπροσώπους των συνδικαλιστικών φορέων των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Ο τότε Πρόεδρος της ΓΣΕΒΕΕ, Δημήτρης Ασημακόπουλος, σε ομιλία του το 2005, σχολιάζοντας ακριβώς το σημείο αυτό επισημαίνει: «... Ευρωπαίοι αναλυτές οι οποίοι ασχολούνται με αυτά τα θέματα πιο εμπειριστατωμένα, αναδεικνύουν δυο σημαντικούς λόγους μεταξύ όλων των άλλων που εμπόδισαν την επιτυχία της 'Λισαβόνας': ο πρώτος είναι η ύπαρξη ελλείμματος υψηλών προδιαγραφών πολιτικής διακυβέρνησης στην Ευρώπη. Δηλαδή δεν υπάρχουν πλέον οι ισχυροί ηγέτες που θα εμπνεύσουν. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με τη μη κατανόηση της στρατηγικής της Λισαβόνας. Ο μέσος πολίτης δεν τη γνωρίζει, παρά μόνο σαν σύνθημα και γι' αυτό και τα 'όχι' που εισπράττονται για το Σύνταγμα, εκτός των άλλων, προέρχονται και από την μη κατανόηση της σημαντικότητας, και της σπουδαιότητας της πορείας για την επίτευξη των στόχων της 'Λισαβόνας'. Τα τελευταία χρόνια αναδείχθηκε και ένας άλλος, τρίτος σημαντικός λόγος για τον οποίο οι λαοί της Ευρώπης αρχίζουν να αποστρέφονται να αναπτύσσουν έντονο σκεπτικισμό, να αντιδρούν σε διαδικασίες και πολιτικές που εξαγγέλλονται ως υπηρετούσες την στρατηγική της 'Λισαβόνας' για μια ανταγωνιστική ευρωπαϊκή οικονομία. Διαπιστώνεται ότι η γραφειοκρατία των Βρυξελλών, αλλά και εθνικές κυβερνήσεις, χρησιμοποιούν την 'Λισαβόνα' και το νέο όραμα για το Ευρωπαϊκό μοντέλο ανάπτυξης, ως προπέτασμα καπνού, ως όπιο, ως κολυμπήθρα του Σιλωάμ. Προβάλλονται ευχάριστες έννοιες και ρητορείες (ανάπτυξη για όλους, κοινωνική Συνοχή, ΜΜΕ, περισσότερες και σταθερότερες θέσεις εργασίας, καλύτερο επιχειρηματικό περιβάλλον), με στόχο να περάσουν πολιτικές που ενισχύουν ουσιαστικά μόνο τους πολύ λίγους και ισχυρούς, τα ισχυρά οικονομικά συμφέροντα του εμπορίου, της μεταποίησης και των υπηρεσιών. Πολιτικές που δεν συνάδουν με την επίτευξη των προβαλλόμενων στόχων, όλων των Ευρωπαίων πολιτών. Ψευδαισθήσεις αναπτύσσονται, ότι με αυτές τις πολιτικές, θα ωφεληθούν όλοι και ότι τα αποτελέσματα της ανάπτυξης θα διαχυθούν ισόρροπα στους Ευρωπαίους πολίτες». Για να καταλήξει: «Η Στρατηγική της Λισαβόνας είναι και αναγκαιότητα και επιλογή και στρατηγική και όραμα και πρέπει όλοι να προσπαθήσουμε για να υλοποιηθούν οι στόχοι. Με την προϋπόθεση βέβαια, ότι όλοι οι πολίτες της Ευρώπης θα είναι παρόντες την κατάλληλη στιγμή στο 'ταμείο' για την είσπραξη των ωφελημάτων».

ο αριθμός των ατόμων που απασχολεί και ο ετήσιος κύκλος εργασιών της. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις οι *μίκρο* επιχειρήσεις απασχολούν λιγότερο από 10 εργαζόμενους και έχουν ετήσιο τζίρο και ισολογισμό έως 2 εκατομμύρια ευρώ. Οι *μικρές* επιχειρήσεις απασχολούν λιγότερους από 50 εργαζόμενους, έχουν ετήσιο τζίρο και ισολογισμό έως 10 εκατομμύρια ευρώ και, τέλος, οι *μεσαίες* επιχειρήσεις απασχολούν λιγότερους από 50 εργαζόμενους, έχουν ετήσιο τζίρο έως 50 εκατομμύρια ευρώ και ετήσιο ισολογισμό έως 43 εκατομμύρια ευρώ (Δελλαδέτσιμας, Λουκάκης, 2013: 38).

Πίνακας 13: Κατάταξη των ΜΜΕ

Κατηγορία επιχειρήσεων	Αριθμός εργαζομένων (αμετάβλητος)	Κύκλος εργασιών	Ετήσιος Ισολογισμός
Μεσαίες	< 250	≤ 50 εκατ. €	ή ≤ 43 εκατ. €
Μικρές	< 50	≤ 10 εκατ. €	≤ 10 εκατ. €
Μίκρο (Πολύ μικρές)	< 10	≤ 2 εκατ. €	≤ 2 εκατ. €

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, www.imegsevee.gr.

Ο ελληνικός τομέας ΜΜΕ διαφέρει σημαντικά στη δομή του από το σύνολο της Ε.Ε.⁹⁰, για διάφορους λόγους. Πρώτον, είναι σχετικά μεγαλύτερος· στην Ελλάδα ο αριθμός των μεγάλων επιχειρήσεων αντιστοιχεί μόλις στο ήμισυ του μέσου όρου των χωρών της Ε.Ε. και παρέχει μόλις το 15% των θέσεων εργασίας. Δεύτερον, εντός του τομέα των ΜΜΕ, οι πολύ μικρές επιχειρήσεις εμφανίζουν μεγαλύτερο ποσοστό και αντιστοιχούν στο 96,6% των επιχειρήσεων, στο 56,6% των θέσεων εργασίας και στο 33,9% της προστιθέμενης αξίας σε σύγκριση με το μέσο όρο της Ε.Ε. που είναι 92,2%, 29,7% και 21,2% αντίστοιχα. Επισημαίνεται ότι ο αριθμός των ΜΜΕ είναι μικρότερος από το ήμισυ του μέσου όρου της Ε.Ε., ενώ η διαφορά είναι μικρότερη όσον αφορά στην απασχόληση. Η διαφορά είναι ακόμα μικρότερη όσον αφορά την προστιθέμενη αξία, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μικρών επιχειρήσεων, όπου η διαφορά είναι αμελητέα. Οι μικρές επιχειρήσεις παράγουν μεγαλύτερη κλίμακα συνολικής προστιθέμενης αξίας από τις άλλες ΜΜΕ της Ε.Ε., μολονότι ο αριθμός τους είναι μικρότερος σε σχετικούς όρους. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγικότητα των πολύ μικρών ελληνικών επιχειρήσεων είναι πολύ μικρή για τα πρότυπα της Ε.Ε. Από την άλλη, απασχολούν μόλις 1,88 εργαζόμενους κάθε μία και η προστιθέμενη αξία τους, ανά εργαζόμενο, είναι πολύ πιο κοντά στον μέσο όρο της Ε.Ε. από ό,τι η προστιθέμενη αξία ανά επιχείρηση.

Ο τριτογενής τομέας, ο οποίος παράγει στις χώρες του ΟΟΣΑ, πλέον των $\frac{2}{3}$ του ΑΕΠ, ως συνολικό μέγεθος έχει την μερίδα του «λέοντος» στο σύνολο της οικονομίας και για λόγους

⁹⁰ <http://www.imegsevee.gr>, [Πρόσβαση, 4/11/2012].

που σχετίζονται με τις οικονομίες κλίμακας, τις τεχνικές παραγωγής, και της υστέρησης της μεταποίησης σε αριθμό μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Οι μικρότερες επιχειρήσεις πλειοψηφούν στο εμπόριο, στα ξενοδοχεία, στις καφετέριες, στις υπηρεσίες και στις κατασκευές. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΟΟΣΑ, «το ήμισυ της απασχολήσεως στην μεταποίηση προέρχεται από τις ΜΜΕ, ενώ για το σύνολο της οικονομίας το ποσοστό κυμαίνεται στο διάστημα 60-70%. Αυτό σημαίνει ότι τα σχετικά ποσοστά είναι πολύ μεγαλύτερα στις υπηρεσίες και σε κλάδους, όπως οι κατασκευές, ο γεωργικός τομέας και οι λοιποί κλάδοι του δευτερογενούς τομέα» (Παυλόπουλος, 2007: 59).

Πίνακας 14: ΜΜΕ στην Ελλάδα (2012)

	Αριθμός Επιχειρήσεων			Απασχόληση			Προστιθέμενη αξία		
	Ελλάδα		ΕΕ 27	Ελλάδα		ΕΕ 27	Ελλάδα		ΕΕ 27
	Αριθμός	Μερίδιο	Μερίδιο	Αριθμός	Μερίδιο	Μερίδιο	Δισ. €	Μερίδιο	Μερίδιο
Πολύ Μικρές	703.648	96,6%	92,2%	1.338.671	57,1%	29,6%	23	34,2%	21,2%
Μικρές	21.586	3,0%	6,5%	404.290	17,2%	20,6%	14	21,2%	18,5%
Μικρομεσαίες	2.649	0,4%	1,1%	255.492	10,9%	17,2%	10	14,8%	18,4%
ΜΜΕ	727.883	99,9%	99,8%	1.998.453	85,2%	67,4%	47	70,2%	58,1%
Μεγάλες	399	0,1%	0,2%	346.200	14,8%	32,6%	20	29,8%	41,9%
Σύνολο	728.282	100,0%	100,0%	2.344.653	100,0%	100,0%	66	100,0%	100,0%

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, www.imegsevee.gr.

Οι ελληνικές ΜΜΕ τείνουν να εξειδικεύονται στις εμπορικές συναλλαγές περισσότερο από τις άλλες ΜΜΕ της Ε.Ε. (38% έναντι 30%) και λιγότερο στις υπηρεσίες (40% έναντι 45%). Σημαντικό είναι ότι, ενώ το ποσοστό των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στις κατασκευές και τη βιομηχανία βρίσκεται πολύ κοντά στον μέσο όρο της Ε.Ε. (13% και 10% σε σύγκριση με 15% και 10% αντιστοίχως), η συμβολή τους στα αριθμητικά στοιχεία για την προστιθέμενη αξία είναι πολύ μικρότερη για τις κατασκευές (7% έναντι 13%) αλλά ελαφρώς υψηλότερα για τη βιομηχανία (22% έναντι 21%). Σε γενικούς όρους, το συνδυασμένο ποσοστό των ελληνικών ΜΜΕ που εξειδικεύεται στην υψηλή τεχνολογία και στις υπηρεσίες έντασης γνώσης, οι οποίες ενδέχεται να είναι πιο παραγωγικές, είναι μόλις 18% στην Ελλάδα ενώ οι ΜΜΕ αυτές αντιστοιχούν περίπου στο ένα τρίτο του συνόλου της Ε.Ε. Με βάση τις πρόσφατες τάσεις και τα διαθέσιμα στοιχεία έως το τέλος του 2012, οι ελληνικές ΜΜΕ εκτιμάται ότι έχουν πληγεί έντονα από την κρίση όσον αφορά τον αριθμό των επιχειρήσεων, ο οποίος βρίσκεται σήμερα σε επίπεδα όχι μόνο κατώτερα από το 2008, το τελευταίο έτος πριν από την κρίση, αλλά και κατώτερα από το έτος βάσης 2005. Η εικόνα είναι λιγότερο απογοητευτική αναφορικά με την απασχόληση, η οποία έχει επίσης μειωθεί δραστικά (σε απόλυτους αριθμούς, κατά περίπου 200.000 μεταξύ 2008 και 2011), αλλά είναι ακόμη σε υψηλότερο

επίπεδο σε σύγκριση με τον αριθμό των επιχειρήσεων. Σημαντικό, τέλος, τμήμα της ελληνικής επιχειρηματικής δραστηριότητας (περίπου το 30% του συνόλου των απασχολούμενων) καλύπτεται από την κατηγορία των «αυτοαπασχολούμενων». Μέχρι και το 2005 η εικόνα αυτής της κατηγορίας απεικονίζεται στον πίνακα που ακολουθεί⁹¹.

Πίνακας 15: Αριθμός αυτοαπασχολούμενων (σε χιλιάδες)

Αριθμός αυτοαπασχολούμενων (σε χιλιάδες)			
Έτος	Εργοδότες	Εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό	Σύνολο Απασχολούμενων
1999	305,8	991,6	4.040,4
2000	326,7	998,4	7.094,9
2001	336,3	954,3	4.103,2
2002	315	996,5	4.190,2
2003	310,2	1.018,5	4.286,6
2004	346,8	962,5	4.330,5
2005	352,2	967,5	4.381,9
2005-1999 (%)	15,10%	-2,40%	8,50%

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2009: 16

Στο πλαίσιο που πολύ συνοπτικά παρουσιάστηκε παραπάνω, η επιβίωση των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την ομαλή λειτουργία τόσο της ευρωπαϊκής οικονομίας στο σύνολό της, όσο και για τις οικονομίες των επιμέρους κρατών μελών της. Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τις περιφερειακές οικονομίες των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης από την άποψη ότι οι παρατηρούμενες περιφερειακές ανισότητες αντικατοπτρίζονται τόσο στην κατανομή των ευρωπαϊκών κονδυλίων όσο και στην χρηματοδότηση επιχειρηματικών πολιτικών και πρακτικών, που στοχεύουν στην καταπολέμηση της ανεργίας και στην άμβλυση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Στα πλαίσια αυτά, και με δεδομένο το γεγονός ότι στις κατηγορίες των επιχειρήσεων αυτών εντάσσονται και οι αυτοαπασχολούμενοι, το μεγαλύτερο πρόβλημα που τίθεται είναι αυτό της αποδοτικότητας. Σύμφωνα με την έκτη μελέτη του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου των ΜΜΕ, η αποδοτικότητα των εργαζομένων, οριζόμενη ως η προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο

⁹¹ Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο τμήμα αυτό του κειμένου προέρχονται από τον ιστότοπο του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, www.imegsevee.gr. Το Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας είναι μη κερδοσκοπικός φορέας υλοποίησης μελετών και ερευνών, που αφορούν στις πολύ μικρές, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις της ελληνικής οικονομίας. Ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 2006 με πρωτοβουλία της ΓΣΕΒΕΕ και αποτελεί τον επιστημονικό της σύμβουλο σε θέματα οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών. Η ΓΣΕΒΕΕ είναι η τριτοβάθμια πανελλαδική οργάνωση εργοδοτών και ένας από τους βασικούς κοινωνικούς εταίρους που συνυπέγραψαν την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΓΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΕΕ, ΣΕΒ). Αποτελεί δε το ανώτατο και μαζικότερο συνδικαλιστικό όργανο των Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων όλης της χώρας. Δραστηριοποιείται στην προαγωγή και κατοχύρωση των επαγγελματικών, οικονομικών, πολιτιστικών και κοινωνικών γενικότερα συμφερόντων των μικρομεσαίων επιχειρηματιών.

άτομο, αυξάνει ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης⁹². Παρότι θα ήταν παρακινδυνευμένο θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η ίδια κατάσταση δεν ισχύει για το σύνολο των επιχειρήσεων αυτών. Ιδίως δε για τις ατομικές επιχειρήσεις και εκείνες που έχουν τη νομική μορφή «προσωπικής» ή «ατομικής» εταιρίας. Συγκεκριμένα στο χώρο του εμπορίου οι πολύ μεγάλες επιχειρήσεις επιτυγχάνουν με τις μαζικές αγορές σημαντικές εκπτώσεις που υπερκαλύπτουν το κόστος των υψηλών λειτουργικών τους εξόδων και είναι σαφώς πιο ανταγωνιστικές από τις μικρές. Απεναντίας, οι μικρές επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου με τις ιδιομορφίες τους μπορούν να διατηρήσουν τα όποια συγκριτικά τους πλεονεκτήματα, μόνο στο βαθμό που καταφέρνουν να επιτυγχάνουν χαμηλό κόστος λειτουργίας και αυξημένη ευελιξία και ποιότητα προϊόντων και υπηρεσιών.

Στο ερώτημα πως εμπλέκονται οι μικρο, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις σε όλη αυτή τη διαδικασία και για ποιο λόγο θα πρέπει να ασχοληθούμε αναλυτικά με αυτές, η απάντηση εντοπίζεται στα μεγέθη της απασχόλησης· δηλαδή, στο μεγάλο αριθμό των εργαζομένων σε αυτές. Επιπλέον, στο Λιμένα αποτελούν την πλειονότητα και, τέλος, επειδή στον τουρισμό αποτελούν τον κύριο εκφραστή εξυπηρέτησης των καταναλωτικών αναγκών των τουριστών.

Η επιχειρηματικότητα στην Περιφέρεια Κρήτης

- Απασχόληση στην Περιφέρεια Κρήτης

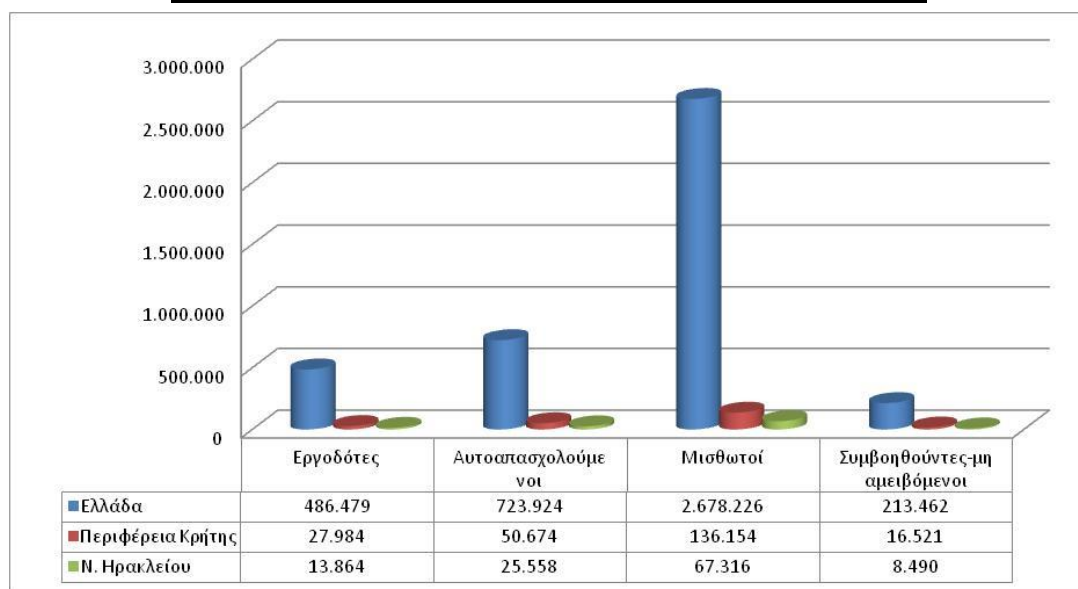
Η απασχόληση στην Περιφέρεια χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη αναλογία των αυτοαπασχολούμενων (33,3%) και την υψηλή, σε σύγκριση με το σύνολο της χώρας, αναλογία των προσωρινά απασχολούμενων (10,9%), προφανώς λόγω της ισχυρής ανάπτυξης του τουριστικού τομέα. Η απασχόληση των ανδρών μοιράζεται σχεδόν ισόποσα μεταξύ της πλήρους και αορίστου χρόνου (42,2%) και της αυτοαπασχόλησης (41%), ενώ σχετικά μεγάλη είναι και η αναλογία των προσωρινά απασχολούμενων ανδρών (9,2%). Το μεγαλύτερο ποσοστό των απασχολούμενων και στους τέσσερις νομούς της Κρήτης συγκεντρώνεται στους κλάδους της γεωργίας και των ξενοδοχείων - εστιατορίων. Σε σχέση με τους δείκτες ανά νομό, το Λασιθί έχει το μεγαλύτερο ποσοστό απασχολούμενων στη γεωργία, τα Χανιά στον κλάδο της δημόσιας διοίκησης και το Ρέθυμνο στον κλάδο των ξενοδοχείων - εστιατορίων. Η γυναικεία απασχόληση χαρακτηρίζεται από την υψηλή αναλογία των αυτοαπασχολούμενων (21,5%), των προσωρινά απασχολούμενων (13,4%) και των βοηθών πλήρους απασχόλησης στην οικογενειακή

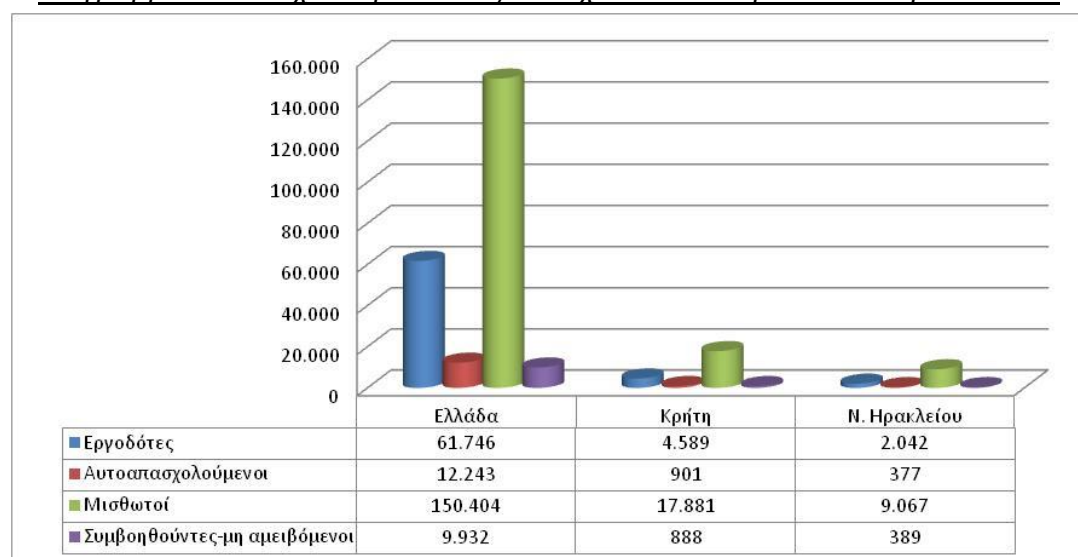
⁹² Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τις ΜΜΕ - Έκτη Έκθεση (2000): «Στις πολύ μικρές επιχειρήσεις ένας εργαζόμενος δημιουργεί 30.000 € προστιθέμενη αξία, στις μεσαίες 95.000 € και στις μεγάλες 90.000 €».

επιχείρηση (10,5%), μορφές απασχόλησης που προφανώς συνδέονται με την υψηλή δραστηριότητα στον κλάδο του τουρισμού (Ε.Π. Κρήτης και Νήσων Αιγαίου 2007-2013: 22-23). Η απασχόληση αναφορικά με την ιδιότητα των απασχολουμένων τόσο στο σύνολο των οικονομικών κλάδων όσο και στον κλάδο των «ξενοδοχείων - εστιατορίων» απεικονίζεται στα διαγράμματα 4 και 5.

Διάγραμμα 4: Απασχολούμενοι κατά θέση στο επάγγελμα

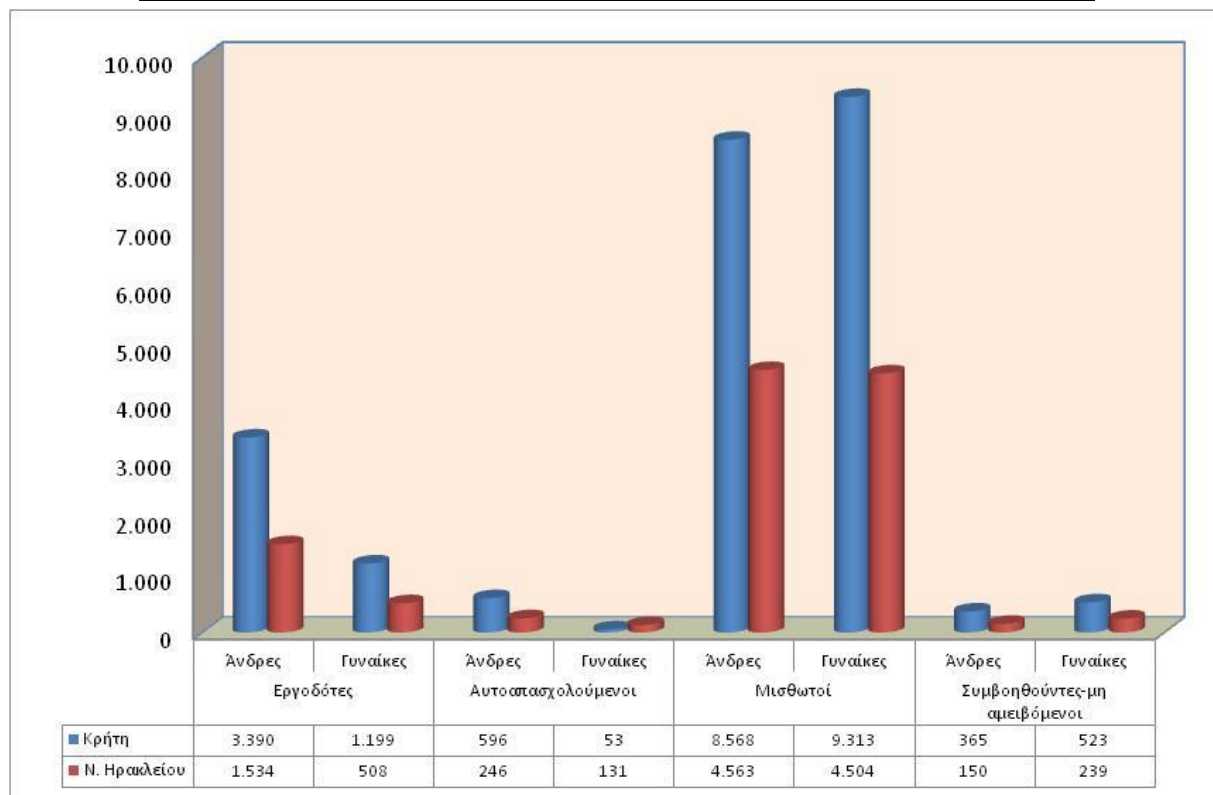
Διάγραμμα 5: Απασχολούμενοι σε ξενοδοχεία -εστιατόρια και θέση στο κλάδο

Στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σε όλους του κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας στην Περιφέρεια Κρήτης, το ποσοστό της κατηγορίας «εργοδότες» στο νομό Ηρακλείου είναι της τάξης του 49,5%. Τα αντίστοιχα ποσοστά στις κατηγορίες των «αυτοαπασχολουμένων» και «μισθωτών» είναι 50,3% και 49,4% αντίστοιχα (Διάγραμμα 5). Παρόμοια είναι και η εικόνα στον κλάδο της οικονομικής δραστηριότητας των «ξενοδοχείων -

εστιατορίων». Τα αντίστοιχα ποσοστά στο νομό Ηρακλείου για τις προαναφερόμενες κατηγορίες είναι: 44,5%, 41,8% και 50,7%. Η κατά φύλο απασχόληση στον κλάδο των «ξενοδοχείων - εστιατορίων» στο νομό απεικονίζεται στο διάγραμμα 6, ενώ η ποσοστιαία κατά φύλο συμμετοχή στον πίνακα 16.

Διάγραμμα 6: Απασχολούμενοι σε ξενοδοχεία - εστιατόρια (θέση / φύλο)

Πίνακας 16: Ποσοστιαία κατά φύλο συμμετοχή

Περιφέρεια Κρήτης & Ν. Ηρακλείου								
	Θέση στο επάγγελμα							
	Εργοδότες		Αυτοαπασχολούμενοι		Μισθωτοί		Συμβοηθούμενοι-μη αμειβόμενοι	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Κρήτη	3.390	1.199	596	53	8.568	9.313	365	523
Ν. Ηρακλείου	1.534	508	246	131	4.563	4.504	150	239
Ποσοστό (%)	45,2	42,4	41,3	40,4	53,2	48,4	41,1	45,7

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

- Επιχειρηματικό δυναμικό στην Περιφέρεια Κρήτης

Το επιχειρηματικό δυναμικό της Περιφέρειας αριθμούσε το 2006 συνολικά 55.724 επιχειρήσεις, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 6% του συνόλου της χώρας. Μεταξύ 2000 - 2006, ο αριθμός των επιχειρήσεων αυξήθηκε κατά 9%, ενώ παράλληλα αύξηση παρουσίασε και ο τζίρος αυτών κατά 33%.

Πίνακας 17: Επιχειρηματικό δυναμικό Περιφέρειας Κρήτης

Έτος	Αριθμός Επιχειρήσεων	Ποσοστό επί του συνόλου της Ελλάδας	Τζίρος	Ποσοστό επί του συνόλου της Ελλάδας
2002	51.160	5,80%	7.735,12	3,20%
2006	55.724	6%	10.315,74	3,30%

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Οι σημαντικότεροι κλάδοι της Περιφέρειας με κριτήριο την ποσοστιαία κατανομή του τζίρου, με βάση τα στοιχεία του 2006, είναι οι ακόλουθοι⁹³:

Πίνακας 18: Σημαντικότεροι οικονομικοί κλάδοι στην Περιφέρεια Κρήτης (2006)

A/A	ΣΤΑΚΟΔ	Κλάδοι Οικονομικής Δραστηριότητας	Τζίρος	Ποσοστό επί του συνόλου της Περιφέρειας	Αριθμός Επιχειρήσεων	Ποσοστό επί του συνόλου της Περιφέρειας
1	51	Χονδρικό εμπόριο	2.356,68	22,80%	3.683	6,60%
2	52	Λιανικό εμπόριο, επισκευή ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης	2.139,84	20,70%	12.081	21,70%
3	55	Ξενοδοχεία και εστιατόρια	1.078,67	10,50%	9.263	16,60%
4	50	Εμπόριο, συντήρηση και επισκευή αυτοκινήτων οχημάτων και μοτοσυκλετών	807,99	7,80%	2.145	3,80%
5	45	Κατασκευές	712,38	6,90%	8.378	15%
6	15	Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	555,03	5,40%	1.444	2,60%
7	61	Υδάτινες μεταφορές	478,71	4,60%	136	0,20%
8	74	Άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες	254,51	2,50%	5.012	9%
9	60	Χερσαίες μεταφορές. Μεταφορές μέσω αγωγών	242,4	2,30%	1.357	2,40%
10	63	Βοηθητικές και συναφείς προς τις μεταφορές δραστηριότητες	216,49	2,10%	558	1%
Σύνολο στους 10 κλάδους			8.842,70	85,7	44.057	79,1
Σύνολο στην Περιφέρεια			10.315,74		55.724	

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2009 (www.imegsevee.gr).

Όπως προκύπτει από τον παραπάνω πίνακα, οι τρεις κλάδοι με τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στο σύνολο του τζίρου όλων των επιχειρήσεων της Περιφέρειας είναι:

- Το χονδρικό εμπόριο και εμπόριο με προμήθεια, εκτός από το εμπόριο αυτοκινήτων οχημάτων και μοτοσυκλετών (ΣΤΑΚΟΔ 51⁹⁴)
- Το λιανικό εμπόριο εκτός από το εμπόριο αυτοκινήτων οχημάτων και μοτοσυκλετών, επισκευή ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης (ΣΤΑΚΟΔ 52)
- Τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια (ΣΤΑΚΟΔ 55)

⁹³ Η σχετική μελέτη του Ινστιτούτου (2009) που αναφέρεται στον ανταγωνισμό και στις επιπτώσεις του στη λειτουργία και τη βιωσιμότητα των μικρών επιχειρήσεων είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, www.imegsevee.gr.

⁹⁴ Η ΣΤΑΚΟΔ, προέρχεται από τις αντίστοιχες ονοματολογίες δραστηριοτήτων του Γραφείου Στατιστικής των Ηνωμένων Εθνών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Στατιστική Ταξινόμηση των Επαγγελματιών παρέχει ένα σύστημα ταξινόμησης και ομαδοποίησης της πληροφόρησης που αφορά στα επαγγέλματα και η οποία προέρχεται είτε από τις απογραφές πληθυσμού είτε από άλλες στατιστικές έρευνες ή από διοικητικές πηγές.

Σε αντίθεση με τις άλλες νησιωτικές περιφέρειες όπου ο κλάδος του λιανικού εμπορίου παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συμμετοχή επί του συνολικού τζίρου, στην περίπτωση της Κρήτης, το χονδρικό εμπόριο καταλαμβάνει την πρώτη θέση με ποσοστό 22,8%. Στην κατάταξη ακολουθεί ο κλάδος του λιανικού εμπορίου με 20,7% επί του συνολικού τζίρου που προέρχεται από το αντίστοιχο υψηλό ποσοστό των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον κλάδο αυτό (21,7%). Την τρίτη θέση καταλαμβάνει ο κλάδος των ξενοδοχείων και εστιατορίων, η συμμετοχή του οποίου επί του συνολικού τζίρου ανερχόταν στο 15,5% και ο οποίος συγκεντρώνει το 16,6% του συνολικού αριθμού των επιχειρήσεων της Περιφέρειας.

Πίνακας 19: Αριθμός - κύκλος εργασιών ξενοδοχείων - εστιατορίων (Περιφέρεια Κρήτης)

Τάξεις μεγέθους (σε εκατ. €)	Αριθμός επιχειρήσεων		%		Κύκλος εργασιών (σε εκ. €)		%	
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006
0-0,15	7.989	8.236	90,4%	88,9%	228,89	246,62	25,5%	22,9%
0,15-0,3	444	512	5,0%	5,5%	91,85	107,13	10,2%	9,9%
0,3-0,5	177	207	2,0%	2,2%	67,86	79,71	7,6%	7,4%
0,5-1,5	154	212	1,7%	2,3%	124,52	177,45	13,9%	16,5%
1,5-5	56	74	0,6%	0,8%	155,9	201,61	17,4%	18,7%
5-15	14	18	0,2%	0,2%	104,94	145,49	11,7%	13,5%
15-50	5	4	0,1%	0,04%	122,19	120,66	13,6%	11,2%
50-100	0	0	0,0%	0,0%	0	0	0,0%	0,0%
100+	0	0	0,0%	0,0%	0	0	0,0%	0,0%
Σύνολο	8.839	9.263	100%	100%	896,15	1.078,67	100%	100%

Πηγή: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2009 (www.imegsevee.gr).

Ο νομός Ηρακλείου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατέχει τα πρωτεία στο σύνολο σχεδόν των στατιστικών οικονομικών δεικτών. Στο σημείο αυτό θα αρκестούμε να συμπληρώσουμε ότι στο νομό συγκεντρώνεται η πλειοψηφία των ξενοδοχειακών καταλυμάτων καθώς και των δραστηριοτήτων υπηρεσιών εστίασης. Επιπλέον ο «καποδιστριακός» δήμος Χερσονήσου σε αυτούς τους δύο κλάδους επιβεβαιώνει τη φήμη του ως ο πιο τουριστικά ανεπτυγμένος δήμος στην Περιφέρεια Κρήτης, όπως καταδεικνύει και ο επόμενος πίνακας.

Πίνακας 20: Επιχειρήσεις στους κλάδους των καταλυμάτων και των υπηρεσιών εστίασης

	ΣΤΑΚΟΔ	Νομός Ηρακλείου	Δήμος Χερσονήσου	Ποσοστό
Καταλύματα	55	1.004	296	29,48%
Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης	56	2.671	317	11,86%

Πηγή: ΕΛ. ΣΤΑΤ., Μητρώο Επιχειρήσεων 2006

Στον «Καλλικρατικό» δήμο, για τα έτη 2011 και 2012, το ξενοδοχειακό δυναμικό, η κατανομή των ενοικιαζόμενων δωματίων - διαμερισμάτων καθώς και το σύνολο των

τουριστικών επιχειρήσεων που είναι καταγεγραμμένες στη δημοτική ενότητα Χερσονήσου, απεικονίζονται στους επόμενους πίνακες⁹⁵.

Πίνακας 21: Ξενοδοχειακό δυναμικό (Π.Ε. Ηρακλείου - Δ. Χερσονήσου - Δ.Ε. Χερσονήσου)

	Αριθμός Καταλυμάτων			Αριθμός Δωματίων			Αριθμός Κλινών		
	Π.Ε. Ηρακλείου	Δήμος Χερσονήσου	Δ.Ε. Χερσονήσου	Π.Ε. Ηρακλείου	Δήμος Χερσονήσου	Δ.Ε. Χερσονήσου	Π.Ε. Ηρακλείου	Δήμος Χερσονήσου	Δ.Ε. Χερσονήσου
Ξενοδοχείο	7	7	1	27.379	19.898	39	53.724	39.154	72
Ξενοδοχείο Κλασικού Τύπου	288	188	85	6.788	6.270	11.293	11.837	10.882	22.390
Ξενοδοχείο Τύπου Επιπλωμένων Διαμερισμάτων	175	152	84	485	485	3.636	938	928	6.271
Ξενοδοχείο & Επιπλωμένα Διαμερίσματα	7	2	0	51	51	0	96	96	0
Παραδοσιακό Ξενοδοχείο	8	2	1	97	9	6	224	24	18
Παραδοσιακά Επιπλωμένα Διαμερίσματα	7	1	1	55	4	4	106	8	8
Επιπλωμένα Διαμερίσματα	5	3	2	122	87	67	237	167	127
Κάμπινγκ	4	2	1	31	111	21	14	14	14
Σύνολο	501	357	175	35.008	26.915	15.066	67.176	51.273	28.900

Πηγή: Δήμος Χερσονήσου

Πίνακας 22: Ενοικιαζόμενα Δωμάτια - Διαμερίσματα / Δ. Ε. Χερσονήσου

Περιοχή	Σύνολο				Ενοικιαζόμενα Δωμάτια		Ενοικιαζόμενα Διαμερίσματα		Ενοικιαζόμενα Δωμάτια - Διαμερίσματα	
	Μονάδες	% επί συνόλου Δήμου	Κλίνες	% επί συνόλου Δήμου	Μονάδες	Κλίνες	Μονάδες	Κλίνες	Μονάδες	Κλίνες
Δ.Ε. ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ	163	33,40%	3950	33,65%	4	84	148	3627	11	239
ΑΝΑΛΗΨΗ	18	3,69%	300	2,56%	1	14	13	220	4	66
ΑΝΙΣΣΑΡΑΣ	16	3,28%	424	3,61%	0	0	16	424	0	0
ΑΝΩ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ	2	0,41%	34	0,29%	0	0	2	34	0	0
ΚΟΥΤΟΥΛΟΥΦΑΡΙ	18	3,69%	432	3,68%	0	0	18	432	0	0
ΛΙΜΗΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ	87	17,83%	2246	19,13%	3	70	81	2102	3	74
ΠΙΣΚΟΠΙΑΝΟ	22	4,51%	514	4,38%	0	0	18	415	4	99

Πηγή: Δήμος Χερσονήσου

⁹⁵ Τα στοιχεία του πίνακα 21, τα οποία προέρχονται από Μητρώο του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου Ελλάδας (ΞΕΕ), έχουν επεξεργαστεί από το Εργαστήριο Ερευνών και Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού (Ερ.Ε.Δο.Λο.Τ.), Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών, β) παρόμοια επεξεργασία από το ίδιο Εργαστήριο έχουν υποστεί και τα στοιχεία των πινάκων 22 και 23, τα οποία προέρχονται από το Μητρώο Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΕΟΤ και αφορούν στο έτος 2012. Όλα τα στοιχεία είναι διαθέσιμα στην ιστοσελίδα του Δήμου Χερσονήσου, www.hersonisos.gr.

Πίνακας 23: Τουριστικές επιχειρήσεις Δήμου Χερσονήσου

2012	Περιφέρεια Κρήτης	Π.Ε. Ηρακλείου	Δήμος Χερσονήσου	Δ.Ε. Χερσονήσου	Δ.Ε. Μαλίων	Δ.Ε. Γουβών	Δ.Ε. Επισκοπής	% Δήμου επί Π.Ε. Ηρακλείου	% Δήμου επί Περιφέρειας Κρήτης
Ενοικιαζόμενα Δωμάτια και Διαμερίσματα	2990	821	488	163	244	81	0	59,44%	16,32%
Ενοικιαζόμενα Δωμάτια	950	187	44	4	34	6	0	23,53%	4,63%
Ενοικιαζόμενα Διαμερίσματα	1785	578	411	148	189	74	0	71,11%	23,03%
Ενοικιαζόμενα Δωμάτια - Διαμερίσματα	255	56	33	11	21	1	0	58,93%	12,94%
Τουριστικές Κατοικίες - Επαύλεις	406	63	12	4	3	1	4	19,05%	2,96%
Τουριστικές Επιπλωμένες Κατοικίες	385	61	12	4	3	1	4	19,67%	3,12%
Τουριστικές Επιπλωμένες Επαύλεις	21	2	0					0,00%	0,00%
Ενοικίαση Αυτοκινήτων (Rent a Car)	478	224	137	77	33	27	0	61,16%	28,66%
Ενοικίαση Μοτοσυκλετών	85	49	36	23	9	4	0	73,47%	42,35%
Τουριστικές Επιχειρήσεις Οδικών Μεταφορών	145	91	5	3	2	0	0	5,49%	3,45%
Τουριστικά Γραφεία	421	208	51	23	18	10	0	24,52%	12,11%
<i>εκ των οποίων με παροχή υπηρεσιών μεταφοράς με Τουριστικά Τρένα</i>	13	5	4	3	1	0	0	80,00%	30,77%

Πηγή: Δήμος Χερσονήσου

- Επιχειρηματικό δυναμικό στο Λιμένα

Κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας, στα γεωγραφικά όρια του τότε «καποδιστριακού» δήμου εντοπίζονται 83 ξενοδοχειακές μονάδες, συνολικής δυναμικότητας 13.142 κλινών, που σε ποσοστό αντιστοιχεί στο 30% της συνολικής ξενοδοχειακής δυναμικότητας του νομού Ηρακλείου (Δοξαστάκης, 2002: 152-153). Το 1993, το ξενοδοχειακό δυναμικό του Λιμένα ανέρχονταν στις 100 ξενοδοχειακές μονάδες όλων των κατηγοριών. Μαζί με τα ενοικιαζόμενα διαμερίσματα και τα ενοικιαζόμενα δωμάτια το ξενοδοχειακό δυναμικό της τότε κοινότητας έφτανε στις 22.000 κλίνες (Δοξαστάκης 1993: 132). Επίσης την ίδια περίοδο, λειτουργούσαν 531 καταστήματα διαφόρων ειδικοτήτων⁹⁶.

Κατά την ίδια περίοδο επίσης περιήλθαν στην κατοχή μου τρία αρχεία σε ηλεκτρονική μορφή (excel). Το πρώτο το 2001, από το Γραφείο Προγραμματισμού του Δήμου Χερσονήσου. Το δεύτερο από την Οικονομική Υπηρεσία του Δήμου, τον Ιανουάριο του 2005 και το τρίτο από το Επιμελητήριο Ηρακλείου τον Φεβρουάριο του 2005. Στο αρχείο του Γραφείου Προγραμματισμού επιχειρείται για πρώτη φορά η καταγραφή του συνόλου της

⁹⁶ Από αυτά «... 143 ήταν τουριστικά και εμπορικά, 49 ήταν χρυσοχοεία, 105 εστιατόρια και ταβέρνες, 90 καφετέριες και κέντρα νυκτερινής διασκέδασης (disco - bar - pub), 4 παραδοσιακά καφενεία, 22 καταστήματα ετοιμών φαγητών, 29 super και mini market, 2 αρτοποιεία, 3 ζαχαροπλαστεία, 18 γραφεία τουρισμού και έκδοσης εισιτηρίων, 52 γραφεία ενοικίασεως αυτοκινήτων και δικύκλων, 6 κομμωτήρια, 3 πλυντήρια ρούχων, 3 κρεοπωλεία και 2 γραφεία με θαλάσσια σπορ» (Δοξαστάκης, 1993: 136). Στο ίδιο κείμενο αναφέρονται επίσης τα ακόλουθα: «Τα εμπορικά και τουριστικά καταστήματα, φτιαγμένα με επιτηδειότητα και πολυτέλεια, δίνουν την ευκαιρία στον επισκέπτη να πραγματοποιήσει φτηνές και αξιόλογες αγορές, τόσο σε αναμνηστικά είδη, όσο και σε ενδύματα και σε είδη διακόσμησης. Τα χρυσοχοεία, άψογα διακοσμημένα, δεν εντυπωσιάζουν μόνο με την εμφάνισή τους αλλά και με τις λογικές τιμές τους. Στα εστιατόρια και στις ταβέρνες της Χερσονήσου, ο επισκέπτης θα δοκιμάσει τους ζηλευτούς ελληνικούς μεζέδες και τα άλλα αυθεντικά ελληνικά φαγητά. Στις καφετέριες θα γευτεί τα δροσιστικά αναψυκτικά, τα αγνά ποτά και τα γνήσια κοκτέιλς, ενώ στα παραδοσιακά καφενεία, θα έχει την ευκαιρία να γνωρίσει και το απéριττο ελληνικό καφεδάκι. Για όσους επιθυμούν να βρεθούν λίγο πιο μακριά από τις ψυχοφθόρες σκέψεις και τα προβλήματα της καθημερινότητας, τα κέντρα της νυκτερινής διασκέδασης τους προσφέρουν αυτή τη δυνατότητα. Για εκείνους που ο χρόνος τρέχει, τα καταστήματα ετοιμών φαγητών δίνουν λύση στο άγχος τους. Στα Super Market έχουν την ευχέρεια, όσοι τα επισκεφτούν, να πραγματοποιήσουν όσες και όποιες προμήθειες επιθυμούν».

επιχειρηματικής δραστηριότητας. Έχουν καταγραφεί δηλαδή όχι μόνο οι τουριστικές και εμπορικές επιχειρήσεις, τα ξενοδοχεία και τα ενοικιαζόμενα διαμερίσματα αλλά και όλα τα άλλα επαγγέλματα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «μη τουριστικά» καθώς επίσης και οι κατηγορίες «συνταξιούχος» και «οικιακά».

Τα στοιχεία του αρχείου της Οικονομικής Υπηρεσίας αφορούσαν στο οικονομικό έτος 2004 και σε αυτό καταγράφονταν μόνο οι επιχειρήσεις που χαρακτηριζόταν ως «τουριστικές». Δηλαδή ξενοδοχεία, ενοικιαζόμενα διαμερίσματα και επιχειρήσεις υγειονομικού ενδιαφέροντος (ταβέρνες, εστιατόρια, καφετέριες και μπαρ). Από τις εμπορικές επιχειρήσεις καταγράφονται μόνο όσες εμπορεύονται αναμνηστικά είδη και τα χρυσοχοεία⁹⁷. Το αρχείο του Επιμελητηρίου Ηρακλείου αφορά ουσιαστικά στο μητρώο των εγγεγραμμένων επιχειρήσεων στο Επιμελητήριο και σε αυτό, όπως και στο αντίστοιχο του Γραφείου Προγραμματισμού, εμφανίζεται το σύνολο της επιχειρηματικής δραστηριότητας του Δήμου Χερσονήσου - με εξαίρεση τις κατηγορίες «συνταξιούχος» και «οικιακά».

Επιλέγοντας ως σημείο αναφοράς το αρχείο του γραφείου Προγραμματισμού και ύστερα από την επεξεργασία των στοιχείων και των τριών αρχείων, το σύνολο των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στον τότε δήμο, το 2005, ανέρχονταν στις 2.268. Οι τουριστικές, ξενοδοχειακές και εμπορικές επιχειρήσεις ήταν 1.573⁹⁸. Από αυτές οι 1.021 δραστηριοποιούνταν στο Λιμένα Χερσονήσου. Η συνολική εικόνα απεικονίζεται στον επόμενο πίνακα.

---

⁹⁷ Η σπουδαιότητα του έγκειται στο γεγονός ότι εμπεριέχει και επιπλέον οικονομικά στοιχεία για καθεμιά από τις επιχειρήσεις (έσοδα, έξοδα, οφειλές στο δήμο, τα στοιχεία του λογιστή της κάθε επιχείρησης καθώς επίσης και ποιες τελούσαν υπό καθεστώς εκκαθάρισης).

⁹⁸ Το σύνολο των επιχειρήσεων που καταγράφονταν στο ηλεκτρονικό αρχείο του γραφείου Προγραμματισμού ήταν 1.711. Όμως οι 138 από αυτές δεν εντοπίστηκαν και ο λόγος είναι, κατά την άποψη μας, ότι είχαν διακόψει τη λειτουργία τους. Επομένως τα ποσοστά που αναφέρονται στον προηγούμενο πίνακα έχουν υπολογιστεί με βάση τις εντοπισμένες, 1.573, επιχειρήσεις.

Πίνακας 24: Επιχειρηματική δραστηριότητα (Λιμένας Χερσονήσου 2005)

ΕΔΡΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ				ΝΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ							
ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ	ΛΙΜΕΝΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ	ΑΕ	ΑΕΒΕ	ΑΤΟΜΙΚΗ	ΕΕ	ΕΠΕ	ΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΟΕ	ΔΠ
Bar	55	68	80,9%	7		25	4		1	18	
Café Bar	36	46	78,3%			23	2			10	1
Camping	1	3	33,3%					1			
Fast food, Οβελιστήρια	32	48	66,7%	3		22	2			5	
Mini Market	11	15	73,3%	3		7				1	
Snack Bar	26	39	66,7%	5		16	2			3	
Super Market	21	26	80,8%	5		11				5	
Αναψυκτήρια - Καντίνες	8	14	51,1%	2		6					
Ανταλλακτήρια Συναλλάγματος	3	3	100,0%	2						1	
Εκμετάλλευση Παραλίας, Πισίνας, Θαλάσσια σπορ	10	18	55,6%	4		6					
Εμπορικά Κατάστηματα	257	321	80,1%	6	1	216			1	23	10
Ενοικιαζόμενα Δωμάτια - Διαμερίσματα και άλλα παρόμοια καταλύματα	152	305	49,8%	32	1	77		2	13	26	1
Ενοικιάσεις Οχημάτων	48	76	63,2%	16		21		3		8	
Εστιατόρια - Ταβέρνες	115	228	50,4%	13		76	4	1	2	18	1
Καφενεία	9	31	29,0%			9					
Καφετέριες	54	78	69,2%	5		36	2		1	10	
Κοσμηματοπωλεία	58	71	66,7%	1		48				8	1
Ξενοδοχεία	92	138	66,7%	74		9	1		5	3	
Τουριστικά Γραφεία	21	27	77,8%	3		8	1	3		6	
Τουριστικές Επιχειρήσεις (γενικά)	12	18	66,7%	7		1		2	1	1	
Σύνολο	1021	1573	64,9%	188	2	617	18	12	24	146	14

Η επιχειρηματική δραστηριότητα στο Λιμένα συγκεντρώνεται κυρίως σε τέσσερις οδούς: στην Ελευθερίου Βενιζέλου, στην 25^η Μαρτίου, στη Δημοκρατίας και στην Αγία Παρασκευή. Η οδός Ελευθερίου Βενιζέλου διασχίζει κατά μήκος, από δυτικά προς ανατολικά, το Λιμένα και πριν την κατασκευή της νέας εθνικής οδού, στην οδό αυτή διοχετευόταν όλη η κίνηση με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αρκετά κυκλοφοριακά προβλήματα. Με την κατασκευή του νέου δρόμου τα προβλήματα αυτά ελαττώθηκαν, χωρίς όμως να εξαλειφθούν, και τούτο διότι η τροφοδοσία των επιχειρήσεων αλλά και τα τουριστικά λεωφορεία που αποβιβάζουν τους επιβάτες τους, εξακολουθούν να διέρχονται από αυτή παρεμποδίζοντας την ομαλή διεξαγωγή της κυκλοφορίας. Πυκνά δομημένη η οδός Ελευθερίου Βενιζέλου, με πολύ στενά πεζοδρόμια, δημιουργεί προβλήματα και στην ομαλή διέλευση των πεζών. Το πρόβλημα γίνεται εντονότερο από τη στιγμή που και τα εμπορικά καταστήματα καταλαμβάνουν τμήματα του πεζοδρομίου με τα εμπορεύματά τους.

Παράλληλες προς την Ελευθερίου Βενιζέλου, η οδός της 25^{ης} Μαρτίου και της Αγίας Παρασκευής διασχίζουν το παραλιακό μέτωπο του Λιμένα από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Η οδός της Αγίας Παρασκευής αποτελεί τη συνέχεια της 25^{ης} Μαρτίου και καταλήγει στο βράχο του Καστριού. Κατά μήκος τους υπάρχουν ξύλινες εξέδρες που χρησιμοποιούνται από τα

εστιατόρια, τις ταβέρνες αλλά και τα κέντρα διασκέδασης ως χώροι υποδοχής και εξυπηρέτησης των τουριστών. Στους δύο αυτούς δρόμους διοχετεύεται κατά τους καλοκαιρινούς μήνες το μεγαλύτερο μέρος της τουριστικής κίνησης ιδιαίτερα κατά τις απογευματινές και νυχτερινές ώρες.

Τέλος, η οδός Δημοκρατίας αποτελεί τη συνέχεια της οδού Φιλικής Εταιρίας και καταλήγει στην είσοδο του ξενοδοχείου Creta Maris. Μαζί με την Αγίας Παρασκευής είναι οι μικρότερες σε μήκος από τις Ελευθερίου Βενιζέλου και 25^{ης} Μαρτίου, αλλά όχι αμελητέες αναφορικά με την επιχειρηματική δραστηριότητα. Ο πίνακας που ακολουθεί αποδεικνύει τα παραπάνω, όπως επίσης και τις διαφοροποιήσεις στο είδος των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται σε αυτές.

Πίνακας 25: Κατανομή επιχειρήσεων στο Λιμένα (οδός / είδος / νομική μορφή)

Οδός	Οδός		Νομική Μορφή							
	Αριθμός Επιχειρήσεων	Ποσοστό	ΑΕ	ΑΕΒΕ	ΑΤΟΜΙΚΗ	ΕΕ	ΕΠΕ	ΚΟΙΝΩΝΙΑ	ΟΕ	ΔΠ
25ης Μαρτίου	44	4,3%	11		22	1	1		9	
Δημοκρατίας	50	4,9%	11		31				8	
Αγίας Παρασκευής	121	11,9%	11		72	9		1	27	1
Ελευθερίου Βενιζέλου	311	30,5%	65	2	193	3	7		40	1
Σύνολο	526	51,5%	98	2	318	13	8	1	84	2
Είδος Επιχείρησης	Οδός									
	25ης Μαρτίου	Δημοκρατίας	Αγίας Παρασκευής	Ελευθερίου Βενιζέλου						
Bar	3		15	5						
Café Bar	3	1	12	7						
Camping										
Fast food, Οβεληστήρια			7	10						
Mini Market		1		5						
Snack Bar	7		5	6						
Super Market	2	2		10						
Αναψυκτήρια - Καντίνες	2	1		3						
Ανταλλακτήρια Συναλλάγματος				2						
Εκμετάλλευση Παραλίας, Πισίνας, Θαλάσσια σπορ		2		1						
Εμπορικά Κατάστημα	2	9	35	113						
Ενοικιαζόμενα Δωμάτια - Διαμερίσματα και άλλα παρόμοια καταλύματα	12	9	7	17						
Ενοικιάσεις Οχημάτων	1	5		26						
Εστιατόρια - Ταβέρνες	5	5	15	24						
Καφενεία				3						
Καφετέριες	3	2	11	20						
Κοσμηματοπωλεία		4	11	23						
Ξενοδοχεία	4	4	3	21						
Τουριστικά Γραφεία		3		11						
Τουριστικές Επιχειρήσεις (γενικά)		2		4						
Σύνολο	44	50	121	311						

Παραδείγματα επιχειρηματικής δραστηριότητας

Στα παραδείγματα επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που ακολουθούν γίνεται μια προσπάθεια σκιαγράφησης των χαρακτηριστικών τους, του τρόπου δημιουργίας του καθώς

επίσης και των προσδοκιών των ιδιοκτητών τους. Μέσα από αυτά τα παραδείγματα αναδεικνύεται το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται και καταγράφονται επίσης, όπου ήταν δυνατό, ορισμένα οικονομικά μεγέθη που αφορούν κυρίως στα λειτουργικά τους έξοδα. Με βάση αυτά τα παραδείγματα, θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να αναφερθούμε στις σχέσεις που διαμορφώνονται με τους θεσμικούς φορείς και τις υπηρεσίες τόσο της τοπικής αυτοδιοίκησης όσο και του κεντρικού κράτους.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι στα παραδείγματα που επιλέξαμε να παρουσιάσουμε, οι επιχειρήσεις των μη-ντόπιων είναι περισσότερες και με βάση τη γενικότερη εικόνα της επιχειρηματικής δραστηριότητας στο Λιμένα, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε μόνο σε αυτές (Πίνακας 26). Κάτι τέτοιο όμως θα σήμαινε μια μονόπλευρη προσέγγιση και θα περιόριζε, ιδιαίτερα στο πεδίο των σχέσεων που διαμορφώνονται, την ερευνητική μας προσπάθεια η οποία από την πρώτη στιγμή αποσκοπούσε στην αποκάλυψη αυτών των σχέσεων.

Πίνακας 26: Επιχειρήσεις ντόπιων - μη ντόπιων

Επιχείρηση	Αριθμός Εργαζομένων (συμπεριλαμβανομένου και του ιδιοκτήτη)	Καταγωγή
ALOE	43	Μη ντόπιος
CRETA MARIS	≈ 350	Ντόπιος
DOUBLE COFFEE	4	Ντόπιος
IDOL	5	Μη ντόπιος
ART SHOP	3	Μη ντόπιος
ΒΕΓΓΕΡΑ	12	Ντόπιος
ΙΣΤΟΣ	3	Μη ντόπιος
ΜΟΥΣΕΙΟ	7	Μη ντόπιος
ΤΟΞΟ	9	Μη ντόπιος

Ξεκινώντας αντίστροφα, στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης, υπήρξαν και αρκετοί που δεν πήραν το ανάλογο ρίσκο και δεν επένδυσαν στον τουρισμό. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Γεράσιμου. Έχει επομένως ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε ένα από τα πιο σημαντικά σημεία της αφήγησής του από την άποψη ότι παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο ανάπτυξης του Λιμένα και της ευρύτερης περιοχής και, επιπλέον, αποκαλύπτει τις σχέσεις πολιτικής εξουσίας και επιχειρηματικής δραστηριότητας, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης.

«Το 1972 ως υπάλληλος της υπηρεσίας μου, μαζί με τον διευθυντή της υπηρεσίας, διενήργησα έλεγχο ρουτίνας σε ένα ξενοδοχείο στο Ηράκλειο στο

οποίο διευθυντής ήταν ο ανιψιός του διορισμένου από τη Χούντα Γ. Γραμματέα του ΕΟΤ, Μπαλόπουλου. Στον έλεγχο διαπιστώθηκαν αρκετές παραλείψεις στο ξενοδοχείο τις οποίες και κατέγραψα στην έκθεσή μου και έγινε και μήνυση στο ξενοδοχείο. Στο διάστημα που μεσολάβησε μέχρι τη δίκη, μου δόθηκε εντολή να πραγματοποιήσω και άλλους ελέγχους στο ξενοδοχείο οι οποίοι απέδειξαν ότι το ξενοδοχείο πληρούσε όσα προβλέπονταν από το νόμο. Κατά τη διάρκεια της δίκης, όπου είχα κληθεί ως μάρτυρας, κατέθεσα τα γεγονότα όπως ακριβώς είχαν. Όταν με ρώτησε ο πρόεδρος του δικαστηρίου αν έκανε και άλλους ελέγχους, εκτός από τον πρώτο, απάντησα θετικά και στην ερώτηση πάλι του προέδρου αν οι επόμενοι έλεγχοι έδειξαν παρατυπίες, απάντησα αρνητικά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να εκδοθεί αθωωτική απόφαση. Μέχρι και τη δίκη δε γνώριζα την ταυτότητα του διευθυντή του ξενοδοχείου. Αυτή την έμαθα αργότερα στο Λιμένα. Συγκεκριμένα καθόμουν στο καφενείο που τότε ήταν δίπλα στο σημερινό ξενοδοχείο «Roof». Εκεί ήρθε και με βρήκε ο διευθυντής του ξενοδοχείου που είχα κάνει τον έλεγχο. Τον κέρασα καφέ και αφού τον ήπιε, μου ζήτησε να κουβεντιάσουμε ιδιαιτέρως. Εκεί μου αποκάλυψε την ταυτότητά του. Του είπα ότι έκανα απλά τη δουλειά μου και ότι δεν μπορούσα να μη γράψω στη έκθεσή μου αυτά που είχα δει. Ο διευθυντής του ξενοδοχείου μου ανταπάντησε ότι δεν είχε κανένα πρόβλημα από μένα, αλλά επειδή ήταν διευθυντής καριέρας, κίνησε τα νήματα και για το λόγο αυτό έγιναν και οι επόμενοι έλεγχοι. Ήταν παρεμβάσεις δικές του προκειμένου να διασφαλιστεί η καριέρα του. Στη συνέχεια με ρώτησε αν είχα οικόπεδο στην περιοχή. Απάντησα θετικά και μου ζήτησε να του το δείξω. Τον πήγα και του το έδειξα. Μια μέρα, χωρίς να το ξέρω, ο ανιψιός του Μπαλόπουλου έστειλε μηχανικούς οι οποίοι μέτρησαν το οικόπεδο και έφτιαξαν και το σχέδιο του ξενοδοχείου. Το οικόπεδο ήταν ένα στρέμμα και το σχέδιο προέβλεπε την ανέγερση τετραώροφου ξενοδοχείου. Επίσης στον ίδιο φάκελο υπήρχε και μια προέγκριση δανείου ύψους 65.000.000 δραχμών. Εάν έπαιρνα εκείνη τη στιγμή το ρίσκο, θα μπορούσα να ενεργοποιήσω το νόμο 'περί αναγκαστικών απαλλοτριώσεων' που υπήρχε και συμπεριλάμβανε και την ανέγερση ξενοδοχείων και θα μπορούσα να είχα φτάσει μέχρι τη θάλασσα. Ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο δίστασα ήταν και το γεγονός ότι το οικόπεδο δεν ήταν ακόμη γραμμένο στο όνομα της

συζύγου μου από τον πατέρα της. Ο τελευταίος αρνήθηκε να υπογράψει διότι τα χρήματα ήταν πολλά και υπήρχε και ο φόβος να μην μπορέσουμε να ανταποκριθούμε, αργότερα, στους όρους του δανείου. Τελικά όσοι ρίσκαραν και εκμεταλλεύτηκαν την πολιτική κατάσταση εκείνης της εποχής και επένδυσαν στον τουρισμό αποκόμισαν τεράστια κέρδη, ιδιαίτερα τις εποχές στις οποίες η τουριστική κίνηση αυξανόταν με γεωμετρική πρόοδο»⁹⁹.

- Το εστιατόριο «ΤΟΞΟ»

Ο Χαρίλαος ήρθε στο Λιμένα το 1986, αποφασισμένος να επενδύσει και να παραμείνει επιχειρηματικά στην περιοχή. Όπως ο ίδιος σχολιάζει δεν ήθελε να του αποδοθεί ο χαρακτηρισμός του «επιτήδειου» ή του «τυχοδιώκτη», που ακολουθούν εκείνους τους επιχειρηματίες που έρχονται στο Λιμένα για ένα ή δύο χρόνια με μοναδικό σκοπό το άμεσο κέρδος. Ιδρυτικό μέλος του τοπικού συλλόγου εστιατόρων υποστηρίζει ότι ο κλάδος του «αποτελεί ένα κομμάτι της φυσιογνωμίας της ελληνικής κουλτούρας». Θεωρεί τον εαυτό του αρκετά τυχερό επειδή δεν δυσκολεύτηκε καθόλου στην εξεύρεση του χώρου και επειδή δεν αντιμετώπισε προβλήματα στις σχέσεις του με τους ντόπιους κατοίκους του Λιμένα. Παρόλα αυτά δεν παραλείπει να σημειώσει ότι υπήρξαν και υπάρχουν στιγμές που «νιώθει παρείσακτος».

«Ο ντόπιος, ο αυτόχθονας, δεν είναι κακός άνθρωπος. Έχει επαναπαυτεί και δεν τον ενδιαφέρει η 'μπίζνα' ή η αγωνία να δημιουργήσει από τη στιγμή που τα κτήματά του έχουν αποκτήσει τεράστια αξία. Προσπαθεί να τα αξιοποιήσει διαφορετικά. Να παίρνει τα τεράστια ενοίκια... να ζει από το μίσθωμα που του πληρώνουμε και από την άλλη να κάθεται και να λέει ότι 'του κάνω κακό επειδή υπάρχω'».

Ο Χαρίλαος, στα πρώτα του επιχειρηματικά βήματα, προσπάθησε να προωθήσει την κρητική κουζίνα με το σκεπτικό ότι το εστιατόριο του θα έπρεπε, αν ήθελε να επιβιώσει, να διαφοροποιηθεί από τα υπόλοιπα και να αποκτήσει μια ιδιαίτερη ταυτότητα. Για μια δεκαετία υπηρέτησε αυτή την ιδέα αλλά, στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990 όταν έκανε ανακαίνιση στο εστιατόριο εισήγαγε στο μενού του και άλλες συνταγές, κυρίως από την ιταλική κουζίνα.

---

⁹⁹ Έμφαση του Γεράσιμου.

Για τον Χαρίλαο το μόνο υγιές τμήμα σε όλο το κύκλωμα του τουρισμού είναι η ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο κάθε επιχειρηματίας, ντόπιος και μη, που δραστηριοποιείται στο Λιμένα με επαγγελματικό ήθος «λειτουργεί, αγωνιά, αγωνίζεται και δημιουργεί» με μόνο στόχο την επιβίωσή του και την προβολή της Ελλάδας στο εξωτερικό. Από την άλλη το κράτος και η δημοτική αρχή χαρακτηρίζονται ως «ανεπαρκείς» αν και ο Χαρίλαος αναγνωρίζει ότι οι προθέσεις, τουλάχιστον της τελευταίας είναι καλές. Το πρόβλημα είναι ότι η εκάστοτε δημοτική αρχή, καθυστερεί να αντιληφθεί την κατεύθυνση στην οποία κινείται η τουριστική αγορά και αυτή η καθυστέρηση είναι ορατή στα λεγόμενα «έργα βιτρίνας». Αναφορικά με την εμπλοκή του κράτους, το πρόβλημα εντοπίζεται στην πολυπλοκότητα και στο νεφελώδες τοπίο τόσο του νομικού πλαισίου που διέπει τη λειτουργία των τουριστικών επιχειρήσεων, όσο και του αντίστοιχου πλαισίου που διέπει τη φορολογία των ελεύθερων επαγγελματιών. Για να γίνουν περισσότερο σαφής παραθέτω δύο αποσπάσματα από τις συνομιλίες μας:

Απόσπασμα 1^ο

«Θα σας πω άλλο ένα παράδειγμα. Εδώ που καθόμαστε πληρώνω περίπου 90 ευρώ το τετραγωνικό μέτρο στο Λιμενικό Ταμείο. Μέχρι εδώ είμαι νόμιμος. Από 'κει και μετά το ότι καθόμαστε εδώ πέρα είμαστε παράνομοι. Δεν δικαιούμαι να βγάλω άδεια λειτουργίας του εστιατορίου σ' αυτό το χώρο και ανά πάσα στιγμή είμαι εκτεθειμένος απέναντι στο νόμο. Δεύτερο, δε μπορώ να φτιάξω μια σωστή κατασκευή γιατί απαγορεύεται - κατά τα άλλα έχω συμβόλαιο και πληρώνω ενοίκιο, με αποτέλεσμα ακόμα και να θέλω να διαθέσω χρήματα σ' αυτόν τον παραλογισμό του δημόσιου και να φτιάξω μια καλύτερη εξέδρα για το καλό του μαγαζιού μου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, δεν μπορώ από τη στιγμή που του χρόνου το δημόσιο ή το Λιμενικό Ταμείο για το οποίο μιλάμε, μπορεί να αποφασίσει για κάποιους δικούς του υποκειμενικούς λόγους ή να μην προχωρήσει ή να μου ζητήσει περισσότερο ενοίκιο ή εν πάση περιπτώσει να επιμείνει ότι είμαι παράνομος και δεν πρέπει να φτιάξω μια καλή κατασκευή».

Απόσπασμα 2^ο

«Δυστυχώς η περιοχή αν εξαιρέσουμε - και επιμένω σ' αυτό και ίσως φανεί εγωϊστικό, αλλά έτσι είναι - τις όψεις που κατά διαστήματα αλλάζουν τα καταστήματα, η περιοχή έχει μείνει η ίδια. Δυστυχώς η ίδια. Σε ότι αφορά στις υποδομές είναι δυστυχώς η ίδια. Τούτο εδώ το κομμάτι πλακοστρώθηκε με χρηματοδότηση - η μελέτη ήταν μια προσπάθεια του Συλλόγου των εστιατόρων οι οποίοι αγωνίστηκαν με δικά τους λεφτά. Δηλαδή πληρώσαμε περίπου 66.000 ευρώ μια μελέτη κατασκευής του πεζόδρομου και αγωνιστήκαμε κυριολεκτικά να το περάσουμε από το δημοτικό συμβούλιο και να υλοποιηθεί μετά από 5 χρόνια αγώνα. Φανταστείτε μετά από 5 χρόνια αγώνα. Να παρακαλάμε να βάλουνε πέντε τούβλα. Όχι τίποτα το σημαντικό... Αυτή τη στιγμή, λυπάμαι που το λέω, αλλά δεν μπορεί να διοικηθεί μια περιοχή με την εμβέλεια της Χερσονήσου, με τις ανάγκες της Χερσονήσου και με την προοπτική, σε βάθος χρόνου, της Χερσονήσου από κάποιους ανθρώπους οι οποίοι - όχι ότι είναι κακοί άνθρωποι - είναι ακατάλληλοι άνθρωποι. Είπα προηγουμένως ότι έτσι κινείται το δημόσιο και δυστυχώς πιστεύω ότι ακατάλληλοι άνθρωποι σε ακατάλληλες θέσεις δεν μπορούν να κινήσουν τα νήματα ή εν πάση περιπτώσει, να πιάνουν το σφυγμό του τουρισμού. Μιλώ για τουρισμό και πιστεύω να το γνωρίζετε και 'σεις ότι είναι μια μονοκαλλιέργεια, τουλάχιστον στο νησί, για να μην πω για όλη την Ελλάδα».

Κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας και μέχρι το 2005, το εστιατόριο λειτουργούσε έξι έως επτά μήνες το χρόνο. Ο Χαρίλαος, κατά τη διάρκεια μιας ημερίδας υπό την αιγίδα του Δήμου Χερσονήσου το 2012 θα μου αποκαλύψει ότι, σε σχέση με το 2005, το διάστημα λειτουργίας του εστιατορίου δεν είχε μειωθεί· ούτε και οι πελάτες του. Έχουν μειωθεί όμως τα έσοδα και τούτο διότι το εστιατόριο δουλεύει με τις ίδιες τιμές την τελευταία τριετία ενώ παράλληλα όλα τα υπόλοιπα (φορολογία, δημοτικά τέλη, τιμές πρώτων υλών κοκ.) έχουν αυξηθεί. Ως επιχειρηματίας δεν έχει προβεί σε μειώσεις των μισθών των εργαζομένων στο εστιατόριο «επειδή την κρίση την αντιμετωπίζεις δυναμικά και επειδή ένας δυσσαρτημένος εργαζόμενος δε αποδίδει»¹⁰⁰.

Η βιωσιμότητα της επιχείρησης είναι το καθημερινό άγχος του Χαρίλαου λόγω της κακής οικονομικής συγκυρίας των τελευταίων ετών και παρά την αύξηση της τουριστικής κίνησης στο Λιμένα. Παρεμβαίνοντας στην συζήτησή μας ένας άλλος επιχειρηματίας και φίλος του Χαρίλαου, ο Μανώλης¹⁰¹, θα διατυπώσει μια πιο αισιόδοξη άποψη. Το κατάστημά του στην οδό Ελευθερίου Βενιζέλου παρά την οικονομική κρίση σημειώνει αύξηση στα έσοδά του. Με βάση αυτό το κριτήριο αλλά και με συνυπολογισμό και άλλων παραμέτρων (πτώση τιμών ενοικίων, μείωση του ποσού που προκαταβάλλεται ως «αέρας», αύξηση της τουριστικής κίνησης) σχεδιάζεται από τον Μανώλη επέκταση της επιχειρηματικής του δραστηριότητας. Σύμφωνα με το σκεπτικό του τα κέρδη της προηγούμενης τουριστικής περιόδου (2013) προήλθαν «από την αύξηση του αριθμού των πελατών του παρά από την οικονομική τους επιφάνεια». Και συνεχίζει: «... όσο περισσότερος είναι ο κόσμος που επισκέπτεται έναν τουριστικό προορισμό, τόσο αυξάνονται και οι πιθανότητες ένα ποσοστό αυτού του κόσμου να επισκεφτεί τα καταστήματα που υπάρχουν και να ψωνίσει. Για μένα όσο και να φαίνεται παράδοξο ο τζίρος μιας επιχείρησης είναι η αύξηση των τουριστών που επισκέπτονται έναν προορισμό και το κέρδος προέρχεται από την αύξηση ακριβώς της επισκεψιμότητας. Ακούγεται παράλογο αλλά δεν είναι».

---

¹⁰⁰ Στο εστιατόριο «ΤΟΞΟ», υψηλά αμειβόμενος είναι ο chef, του οποίου ο μηνιαίος μισθός κυμαίνεται περίπου στις 2.500 ευρώ. Το υπόλοιπο εργατικό δυναμικό αμείβεται με μισθό που προβλέπεται από τη συλλογική σύμβαση εργασίας, με εξαίρεση τους σερβιτόρους που αμείβονται με ποσοστά (13-15%) επί των ημερήσιων εισπράξεων.

¹⁰¹ Ο Μανώλης ενεργοποιείται επιχειρηματικά στο Λιμένα από το 1998.

Κλείνοντας τη μικρή αυτή παρένθεση και πιάνοντας το νήμα από το σημείο όπου ο Χαρίλαος αναφέρεται στα λειτουργικά έσοδα του εστιατορίου του, θα σημειώσουμε μόνο ότι η εικόνα τους στο διάστημα 2001-2005 ήταν η ακόλουθη¹⁰²:

- Ενοίκια (10%)
- Μισθοδοσία και ασφαλιστικές εισφορές (20%)
- Δημοτικά και λιμενικά τέλη (2%)
- Φορολογία (20%)
- Προμήθειες (25%)
- Φθορές και λοιποί λογαριασμοί (5%).

- Το ξενοδοχείο «ALOE»

Οδηγός σε μεταφορική εταιρία πριν την ενασχόλησή του με τον τουρισμό, ο Μιλτιάδης, ξεκίνησε την επιχειρηματική του δραστηριότητα στον κλάδο των ξενοδοχείων το 1974. Ταξιδεύοντας αρκετά συχνά στη Ρόδο, αλλά και σε άλλους τουριστικούς προορισμούς της Ελλάδας και τις Ιταλίας, εντυπωσιάστηκε αρχικά από τις τουριστικές τους υποδομές και αποφάσισε να ενεργοποιηθεί επιχειρηματικά στον κλάδο των ξενοδοχείων. Το οικόπεδο όπου σήμερα είναι χτισμένο το «ALOE», αγοράστηκε εκείνο το έτος αντί 1.200.000 δραχμών.

«Ξεκίνησα με 50 κλίνες και τώρα έχω 1.000. Το οικόπεδο ήταν 550 τμ Αργότερα αγόρασα ακόμα ένα κομμάτι, πίσω ακριβώς, 750 τμ, 3.000.000 δραχμές. Όταν πήγα στο συμβολαιογράφο για το πρώτο κομμάτι δεν τα είχα όλα τα χρήματα. Είχα το 1.000.000. Του είπα όμως να προχωρήσει στα συμβόλαια και σε δύο μήνες θα του πήγαινα και τα υπόλοιπα. Τα πήγα. Το οικόπεδο ήταν αμπέλι. Γύρω - γύρω δεν υπήρχε τίποτα. Απέναντι υπήρχε ένα κτίσμα - μάλλον παράγκα».

Στόχος του Μιλτιάδη ήταν πάντα να φεύγει ο πελάτης ευχαριστημένος παρά τα προβλήματα που προκύπτουν¹⁰³. Κατά την άποψή του «ένας ευχαριστημένος πελάτης» είναι η καλύτερη διαφήμιση όχι μόνο για το Λιμένα, αλλά και για οποιοδήποτε άλλο προορισμό. Τη φιλοσοφία αυτή προσπαθεί να περάσει όχι μόνο στους εργαζόμενους στο ξενοδοχείο του αλλά και στους επιχειρηματίες με τους οποίους γειτνιάζει με το επιχείρημα ότι «δεν κοστίζει τίποτα αυτό».

---

¹⁰² Ο Χαρίλαος υποστηρίζει ότι για να μπορέσει να επιβιώσει μια επιχείρηση στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της τουριστική αγοράς θα πρέπει τα έσοδά της να προσεγγίζουν τις 300 χιλιάδες ευρώ. Και συμπληρώνει: «Πάντως για να μη σε ζαλίζω με νούμερα το καθαρό μας κέρδος, πληρωμένη και η εφορία, κυμαίνεται από 45-55 χιλιάδες ευρώ ή από 15-18%. Και πριν σχολιάσεις οτιδήποτε σκέψου πόσες ώρες είμαι εδώ και τι προσωπική εργασία βάζω στο μαγαζί. Έχω πληρωθεί; Όχι». Το δε ποσοστό που αναφέρεται στην παρένθεση αφορά στο συνολικό τζίρο του εστιατορίου.

¹⁰³ «Καμιά φορά όταν σε κάποιο πελάτη δεν αρέσει το φαγητό λέω στον σεφ 'φτιάξ' του ένα φιλέτο'».

Από πολύ νωρίς ασχολήθηκε ενεργά με το Σύλλογο Ξενοδόχων, υπηρετώντας τα συμφέροντά του κλάδου από διάφορες θέσεις στα διοικητικά συμβούλια του συνδικαλιστικού τους οργάνου. Η ενιαία στάση των ξενοδόχων απέναντι στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, σήμερα δεν υπάρχει. Ούτε και η μαζική συμμετοχή. Αυτό συμβαίνει επειδή όσοι ηγήθηκαν δεν είχαν τα προσόντα και τις ικανότητες να εμπνεύσουν και να συσπειρώσουν τους ξενοδόχους¹⁰⁴. Έτσι η παρακμή που βιώνει τα τελευταία χρόνια ο κλάδος του οφείλεται και στην έλλειψη ηγετικών προσωπικοτήτων, όπως για παράδειγμα ο Νικόλαος Μεταξάς.

«Για να αναφερθώ μόνο σε τοπικό επίπεδο, κανένας από τους νέους ξενοδόχους δεν μοιάζει του Μεταξά. Μπορεί να ήταν στριφνός χαρακτήρας και άνθρωπος αλλά ήτανε πολύ πετυχημένος ως επιχειρηματίας και πολύ μπροστά από την εποχή του... Αλλά έτσι είναι... Όταν σιγά - σιγά φύγουν από τη ζωή εκείνοι που έθεσαν τις βάσεις άστα... Και εγώ σήμερα συνταξιούχος είμαι. Σχεδόν τα πάντα έχουν μεταβιβαστεί στα παιδιά μου. Αλλά δεν μπορώ... αν δεν περάσω έστω και μια μέρα από τα ξενοδοχεία νιώθω ότι είμαι άρρωστος».

Ο πιο αξιόλογος άνθρωπος που δούλεψε στον τομέα του τουρισμού ήταν ο Σκουλάς αλλά ο πολιτικός χώρος στον οποίο ανήκε, το ΠΑ.ΣΟ.Κ., «δεν τον άφησε»¹⁰⁵. Πάντα υπήρξαν ικανά στελέχη που θα μπορούσαν να σχεδιάσουν την τουριστική πολιτική της χώρας. Τη βασική ευθύνη για την έλλειψη της ή την αποσπασματικότητά της τη φέρει ο Ανδρέας Παπανδρέου, που επέτρεψε τη δημιουργία μικρών ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων, κυρίως ενοικιαζόμενων δωματίων. Άλλοι παράγοντες ήταν «το σαμποτάζ από τους πράκτορες της δημιουργίας εταιρίας charter - θυγατρικής της Ολυμπιακής, η έλλειψη υποδομών και η αισχροκέρδεια από την πλευρά των ταβερνών, εστιατορίων, μπαρ, ταξί...».

Όλα τα παραπάνω οδήγησαν στο «... all inclusive. Σήμερα αυτός είναι ο κανόνας. Αν δεν τον ακολουθήσεις, δεν δουλεύεις». Τα τελευταία τρία χρόνια το «ALOE» δουλεύει με αυτό τον τρόπο. Το δωμάτιο προσφέρεται στην τιμή των 15 - 20 ευρώ και η κατανάλωση ποτών από τον πελάτη είναι ελεύθερη. Για τον ξενοδόχο η κατάσταση αυτή είναι δυσάρεστη. Ο πελάτης είναι συνεχώς μέσα στο ξενοδοχείο, το λειτουργικό κόστος αυξάνεται και ο εργαζόμενος εξουθενώνεται. Παρόλα αυτά το «ALOE», όπως και άλλα ξενοδοχεία, εφευρίσκουν τρόπους προκειμένου να «βγει ο πελάτης έξω». Από τους πιο διαδεδομένους είναι οι συμφωνίες που

---

¹⁰⁴ «Εγώ θυμάμαι όταν ψηφίζαμε στο σύλλογο των ξενοδόχων στο παρελθόν, ψήφισαν 350 άτομα... Στις πρόσφατες εκλογές ψήφισαν 30. Μπορεί να φέρεις αποτελέσματα έτσι; Όχι».

¹⁰⁵ «Το 2007, σε συνέδριο που έγινε στην Τουρκία άκουσα από ξένους πράκτορες ότι αν αφήνανε το Σκουλά να δουλέψει, ο τουρισμός θα ήταν σε άλλο επίπεδο». Σε άλλο σημείο «... ο ίδιος ο Σκουλάς μου έλεγε σε συναντήσεις που είχαμε με την Πανελλήνια Ομοσπονδία ότι 'δεν μπορεί να κάνει αλλιώς'».

συνάπτονται με εστιατόρια και ταβέρνες, στις οποίες οδηγείται ο πελάτης για να γευματίσει ή να δειπνήσει σε εξαιρετικά συμφέρουσες τιμές.

- Ο «ΙΣΤΟΣ»

Ο Βαγγέλης ήταν από τους νεώτερους επιχειρηματίες που γνώρισα κατά την επιτόπια έρευνα. Μόλις δύο χρόνια στην περιοχή, Ηρακλειώτης στην καταγωγή, αποφάσισε να ενεργοποιηθεί επιχειρηματικά στο Λιμένα για να ξεφύγει «από τη μονοτονία της δουλειάς του ως τεχνικός ηλεκτρονικών υπολογιστών». Δυσκολεύτηκε πολύ για να βρει τον κατάλληλο χώρο. Δυσκολίες αντιμετώπιζε και κατά την περίοδο της γνωριμίας μας επειδή οι σχέσεις του με τους άλλους επιχειρηματίες δεν ήταν οι καλύτερες.

Ο Βαγγέλης προκειμένου να υλοποιήσει την επένδυσή του σύναψε τραπεζικό δάνειο της τάξης των δέκα χιλιάδων ευρώ¹⁰⁶, με περίοδο αποπληρωμής τα τέσσερα χρόνια και επιτόκιο 9%. Το ενοίκιο που κατέβαλε εκείνη την περίοδο ήταν περίπου 900 ευρώ, αλλά για να νοικιάσει το χώρο κατέβαλε και «αέρα» περίπου 6.000 ευρώ. Συμφώνα με τον ίδιο, ο «αέρας» ήταν μια συνηθισμένη πρακτική η οποία αν και δεν προβλεπόταν από κανένα νόμο, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να ολοκληρωθεί μια τέτοιου είδους συμφωνία ή συναλλαγή.

Σε αρκετές από τις συζητήσεις μας, μου επισήμανε το «παράδοξο» ότι ενώ φροντίζει, στο μέτρο του δυνατού, να τηρεί όλες τις διατάξεις των νόμων που διέπουν τη λειτουργία της επιχείρησης του εντούτοις εκκρεμούν σε βάρος του δύο μηνύσεις από την αστυνομία επειδή «λειτουργεί χωρίς άδεια και το παράδοξο είναι ότι ενώ δεν έχω άδεια λειτουργίας, έχω άδεια από το δήμο για τη χρήση τραπεζοκαθισμάτων».

Στον πρώτο χρόνο λειτουργίας του ο «ΙΣΤΟΣ» δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα αναφορικά με τον ανταγωνισμό από άλλες παρόμοιες επιχειρήσεις. Την επόμενη όμως τουριστική περίοδο, τα πρώτα «σύννεφα» εμφανίστηκαν πολύ νωρίς με αποτέλεσμα ο Βαγγέλης αρκετές φορές, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων μας, να χάνει την ψυχραιμία του. Άτομο με εκρηκτική προσωπικότητα δεν μπορούσε να αποδεκτεί το γεγονός ότι «επιχειρηματίες και φίλοι τους οποίους είχα βοηθήσει να στήσουν τις επιχειρήσεις τους, επέκτειναν τη δραστηριότητα των μαγαζιών τους προσθέτοντας και υπηρεσίες internet. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Μου κάνουν πόλεμο. Αθέμιτο ανταγωνισμό ρίχνοντας τις τιμές»¹⁰⁷.

---

¹⁰⁶ Την τράπεζα, αν και την κατονομάζει, δεν την αναφέρω σεβόμενος την επιθυμία του.

¹⁰⁷ Θέλοντας, ο Βαγγέλης, να συμπληρώσει το εισόδημά του, από τον πρώτο χρόνο παρουσίας του στο Λιμένα, συνεργάστηκε με ορισμένες από αυτές τις επιχειρήσεις, αναλαμβάνοντας την τεχνική τους υποστήριξη. Ξεκίνησε εγκαθιστώντας σε αυτές δορυφορικά συστήματα λήψης εικόνας. Τα προβλήματα στις σχέσεις του με τους γείτονές του άρχισαν, όταν από κακή χρήση των μηχανημάτων, το σύστημα δεν λειτουργούσε ικανοποιητικά με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί για «κακή δουλειά». Ο αθέμιτος ανταγωνισμός αφορά στη χρονο-χρέωση της χρήσης

- Το «ΜΟΥΣΕΙΟ»

Το «ΜΟΥΣΕΙΟ» βρίσκεται στην έξοδο του Λιμένα προς Σταλίδα. Ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 1986. Διευθυντής του είναι ο Λουκάς, ηρακλειώτης στην καταγωγή και δικηγόρος στο αρχικό του επάγγελμα. Η οικογένειά του ήρθε στο Λιμένα το 1963, όταν και αγοράστηκε το οικόπεδο. Γνωστός οφθαλμίατρος στην πόλη του Ηρακλείου και πανεπιστημιακός ο πατέρας του, ήταν αποδέκτης πολλών αντικειμένων τα οποία του πρόσφεραν οι χωρικοί ως αμοιβή για την εξέταση και την θεραπεία που τους παρείχε. Άρχισε έτσι να δημιουργείται μια συλλογή από αντικείμενα οικιακής χρήσης και εργαλεία, τα οποία αποτέλεσαν και τα πρώτα εκθέματα του «ΜΟΥΣΕΙΟΥ», τα οποία σταδιακά συμπληρώνονταν και από άλλες δωρεές.

Ο επισκέπτης περνώντας την είσοδο του οδηγείται από ένα στενό διάδρομο στο εσωτερικό του. Δεξιά και αριστερά του διαδρόμου έχουν φυτευτεί διάφορες ποικιλίες σταφυλιών που καλλιεργούνται στην Κρήτη καθώς επίσης και οπωροφόρα δέντρα που ευδοκμούν στο νησί. Η περιήγηση συνεχίζεται σε μια αίθουσα, όπου εκτίθενται όπλα και εργαλεία καλλιέργειας της γης. Ο επισκέπτης στη συνέχεια μπαίνει στο οίκημα το οποίο αναπαριστά ένα δίπατο κρητικό σπίτι. Στο ισόγειο υπάρχει το τζάκι, τα πιθάκια του λαδιού, η πιατοθήκη, ένας καμπανός¹⁰⁸ και άλλα εργαλεία και σκεύη της καθημερινότητας. Η αίθουσα αυτή είναι αφιερωμένη στον κρητικό λογοτέχνη, Κωστή Φραγκούλη.

Η ξύλινη σκάλα οδηγεί τον επισκέπτη στον πρώτο όροφο όπου εκτίθεται το κρεβάτι του ζευγαριού με την κούνια για τα παιδιά, το εικονοστάσι με τα στέφανα του ζευγαριού, πολλά κεντητά στους τοίχους, η τραπεζαρία, ένας καθρέφτης, μια ραπτομηχανή. Στη διπλανή αίθουσα εκτίθεται η παραδοσιακή κρητική γυναικεία ενδυμασία, αντίγραφα από επιγραφές που έχουν βρεθεί από ανασκαφές, πορτραίτα κρητών λογοτεχνών και οπλαρχηγών. Στο υπόγειο του οικήματος υπάρχει το εργαστήριο της αγγειοπλαστικής, ο χώρος αποξήρανσης και διατήρησης των φυτών και άλλων προϊόντων. Στα δωμάτια του υπογείου επίσης ο επισκέπτης βλέπει και το χώρο που χρησιμοποιούνταν για τη βαφή των νημάτων ύφανσης.

του ηλεκτρονικού υπολογιστή. Ο Βαγγέλης χρέωνε τα δεκαπέντε λεπτά 1,5 ευρώ. Αν ο πελάτης υπερβεί το όριο έστω και για 5 λεπτά, τότε η τιμή χρονο-χρέωσης αυξάνεται κατά ένα (1) ευρώ. Η ώρα χρεώνεται 4,3 ευρώ. Ο «αθέμιτος ανταγωνισμός» χρεώνει την ώρα όσα ο Βαγγέλης χρεώνει τα δεκαπέντε λεπτά. Επιχειρώντας να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση είχε σχεδιάσει μια κάρτα διάρκειας επτά ωρών για τους πελάτες του. Μόλις συμπληρωθούν οι πέντε ώρες, οι επόμενες δύο είναι δωρεάν. Η κάρτα δεν ήταν ατομική και έτσι μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και από τους φίλους του κατόχου της. Ο Βαγγέλης υποστηρίζει ότι η κίνηση αυτή θα αποδώσει επειδή, «ο πελάτης δεν χρεώνεται τις υπηρεσίες internet, αλλά όταν μπει στο μαγαζί ακόμη και πέντε λεπτά να κάτσει, έναν καφέ θα τον παραγγείλει. Αυτό είναι το κέρδος». Τέλος, προσπαθώντας να προωθήσει την επιχείρησή του ήρθε σε συμφωνία με στελέχη τοπικής διαφημιστικής εταιρίας. Πιο συγκεκριμένα, ένα βίντεο, στο οποίο θα εμφανιζόταν και ο ίδιος, διάρκειας τριών περίπου λεπτών θα προβάλλονταν σε τοπικό τηλεοπτικό σταθμό και το κόστος της προβολής του «ΙΣΤΟΥ», για οκτώ φορές, ανέρχονταν στα 830 ευρώ.

¹⁰⁸ Εργαλείο που χρησιμοποιούνταν ως ζυγαριά.

Εξωτερικά βρίσκονται το αλώνι, ο αλευρόμυλος, το ελαιοτριβείο και η εκκλησία. Στον αλευρόμυλο ο επισκέπτης μπορεί να διαβάσει την πορεία ενός ζευγαριού, από την ημέρα του γάμου του μέχρι την ημέρα που πεθαίνει η σύζυγος. Ο ξυλόφουρνος, το καζάνι για τη ρακή και το καμίνι για το κάρβουνο, το δωμάτιο όπου εκτίθενται όλα τα είδη των αρωματικών φυτών και βοτάνων, το πατητήρι και τα βαρέλια του κρασιού μαζί με το καφενείο και το ξύλινο γλυπτό - δώρο ενός Ούγγρου γλύπτη με θέμα την κρητική ιστορία - ολοκληρώνουν την εικόνα του μουσείου και την πολύ σύντομη δική μου περιγραφή.

Το ερέθισμα ή το κίνητρο για την κατασκευή του «ΜΟΥΣΕΙΟΥ» από την οικογένεια του Λουκά, ήταν ακριβώς ή ανάγκη αξιοποίησης της συλλογής που είχε συγκεντρωθεί. Ο ίδιος θα τονίσει ότι οι γονείς του «...συνέλεξαν όχι από μια στενή συλλεκτική μανία αλλά από μια αίσθηση και πεποίθηση ότι τα παλιά πράγματα, τα προσωπικά, τα δικά τους είχαν μέσα τους μια ψυχή και μια μνήμη την οποία όφειλαν να την κρατήσουν και να τη διατηρήσουν και στον επόμενο χώρο όπου θα ζούσαν και στον επόμενο κόσμο όπου θα ζούσαν». Στόχος τους ήταν η συλλογή αυτή να μεταβιβαστεί στις επόμενες γενιές επειδή όλα αυτά τα αντικείμενα ανασυνθέτουν την εικόνα της Κρήτης των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Με το ίδιο σκεπτικό γίνεται προσπάθεια ανάδειξης και της χλωρίδας της Κρήτης «...όσο κι αν αυτό ακούγεται έτσι λίγο παράτολμο αφού είχαμε πάρα πολλά είδη - ενδημικά είδη τα οποία προσπαθούσαμε και φέρναμε από άλλες περιοχές εδώ πέρα για να τα συνεχίσουμε. Και αφού αυτά τα είδη της χλωρίδας τα οργανώσαμε μ' ένα τρόπο ώστε να είναι επισκέψιμα και να μπορούν να είναι παρουσιάσιμα στον επισκέπτη...».

Από τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του μουσείου ελάχιστα αγοράστηκαν.

«Η πέτρα είναι τοπική. Εδώ πέρα προσπαθούσαμε να δουλέψουμε με τη λογική που δούλευε ο παραδοσιακός άνθρωπος... Άρα αυτή εδώ η πέτρα είναι τοπική πέτρα, από τα θεμέλια. Κατευθείαν με το που σκάψαμε, την πέτρα που βρίσκαμε την αφήναμε δίπλα και μ' αυτή χτίσαμε. Δεν έχουμε φέρει πέτρα άλλη, εκτός από την πέτρα του μητάτου που ήθελε κάπως πιο ειδική πέτρα για να μπορεί να χτιστεί με την αρχιτεκτονική τεχνική του μητάτου. Τίποτε άλλο δεν έχει έρθει από μακριά. Είναι όλα από 'δω μέσα, από το διπλανό χωράφι ή το παραδιπλανό... Ούτε τα δοκάρια. Ήτανε ξύλα τα οποία ήρθαν από 'δω πέρα, ήτανε από τ' αρμυρίκια μας, ήτανε από τους αθανάτους, ήτανε από τα δέντρα τα δικά μας. Γενικά δεν πήραμε υλικό. Κατασκευαστικό υλικό. Μόνο τοτσιμέντο

που φέραμε, το τσαίλι, την άμμο. Αυτά ήτανε που χρειαστήκαμε για να κάνουμε τα τσιμέντα μας».

Στην κατασκευή του δούλεψαν πέντε άνθρωποι.

«Όλα έγιναν με το χέρι. Ό,τι βλέπεις, τσιμέντο εδώ, έχει γίνει με το χέρι. Από τρεις ανθρώπους, εμένα και τον πατέρα μου. Εγώ 'επούργιευα'¹⁰⁹, που λένε. Δούλευα από 18 χρονών μέχρι τα 24 για να φτιαχτούν όλα αυτά που βλέπεις εδώ. Οι μόνοι τεχνίτες που απασχολήθηκαν ήταν δυο κουμπάροι μας, από ένα χωριό κοντινό και έναν άλλο ο οποίος ήτανε, ας πούμε, κάπως κηπουρός. Ο ένας από τους δυο κουμπάρους μας ήτανε, ας πούμε οικοδόμος κι ο άλλος, ας πούμε μογιάτζης. Αυτές ήτανε οι ειδικότητες τους πριν έρθουν εδώ. Γιατί από τη στιγμή που ήρθαν εδώ πέρα ο μογιάτζης έχτιζε, ο οικοδόμος έβαφε και ο κηπουρός έχτιζε κι αυτός ή έκανε χίλια δυο άλλα πράγματα».

Οι πηγές χρηματοδότησης του «ΜΟΥΣΕΙΟΥ» ήταν αρχικά τα αποταμιευμένα χρήματα της οικογένειας του Λουκά, τα οποία όμως δεν ήταν αρκετά για την αποπεράτωση του. Έτσι η σύναψη έντοκου δανείου ήταν η μοναδική τους επιλογή. Το δάνειο εγκρίθηκε το 1990 και ήταν της τάξης των 15 εκατομμυρίων δραχμών.

«Μιλάμε χτίζαμε από το 1986 έως το 1990 με δικά μας χρήματα, χωρίς να ξέρουμε που πάμε οικονομικά. Δηλαδή τι θα γίνει όταν τελειώσει αυτό. Θα αποφέρει τα χρήματά του; Δεν μας απασχόλησε ποτέ. Κάναμε τη τρέλα μας και έβαζε ο πατέρας μου τα χρήματά του. Λοιπόν. Κάποια στιγμή τελειώσανε τα χρήματα. Ήτανε σχεδόν τελειωμένος ο χώρος. Χρειαζόμαστε κάποια 'ψιμύθια'¹¹⁰ και κάποιους εξοπλισμούς. Αυτό το δάνειο ήτανε δάνειο εξοπλισμού. Το πήραμε από την τράπεζα και τελειώσαμε και μπορέσαμε ν' ανοίξουμε. Από το Υπουργείο Πολιτισμού καμία απολύτως χρηματοδότηση».

Σύμφωνα με τον Λουκά, το «ΜΟΥΣΕΙΟ», όπως και πολλές άλλες επιχειρήσεις στο Λιμένα, αντιμετωπίζουν πλέον σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης. Εκείνο που διασώζει τη λειτουργία του είναι ότι, ως επιχείρηση, δεν αντιμετωπίζεται από τους ιδιοκτήτες της με καθαρά χρηματοοικονομικά κριτήρια.

«Το «ΜΟΥΣΕΙΟ» δυστυχώς επιβιώνει με πολύ ζόρι διότι αυτές οι συνθήκες που διαμορφώνονται τώρα οπωσδήποτε επηρεάζουνε την κατάσταση. Διότι από τη στιγμή που η θέση του δεν είναι κατάλληλη για επισκέψεις οργανωμένες σε

---

¹⁰⁹ Βοηθώ τον τεχνίτη - μάστορα.

¹¹⁰ Ετυμολογικά η λέξη σημαίνει «στολίδια σε κέντημά ή υφαντό».

ημερήσια βάση, δεν μπορεί να προσβλέπει παρά μόνο σε πολλές επισκέψεις μεμονωμένων επισκεπτών οι οποίοι όταν πλέον είναι νεολαία που δεν ενδιαφέρεται απλά για πολιτιστικά πράγματα, απλά δεν έρχεται και απλά δεν υπάρχει αριθμός ικανός επισκεπτών για να αυτοχρηματοδοτηθεί το μουσείο που είναι και το ζητούμενο. Αυτή τη στιγμή η Πολιτεία δεν ενδιαφέρεται, ο Δήμος δεν ενδιαφέρεται και δυστυχώς υπάρχει δυσκολία, όπως σε πολλά ιδιωτικά πράγματα - πολιτιστικά - στην Ελλάδα να στηθούν και να σταθούν από μόνα τους. Επομένως η επιχείρηση οικονομικά είναι οριακά. Απλά κάπου δεν την βλέπουμε με τεχνοοικονομικά κριτήρια και μόνο. Διότι αν την βλέπαμε έτσι δεν θα την είχαμε κάνει».

- Το ξενοδοχείο «ΒΕΓΓΕΡΑ»

Συνταξιούχος δημόσιος υπάλληλος και ντόπιος στην καταγωγή, ο Πέτρος, έχτισε το «ΒΕΓΓΕΡΑ»¹¹¹ σε οικόπεδο που κληρονόμησε από τον πατέρα του. Το ξενοδοχείο του συνεργάζεται με τουριστικούς πράκτορες που φέρνουν Ολλανδούς, Αυστριακούς, Σλοβένους, Ελβετούς και Τσέχους τουρίστες. Για να εξασφαλίσει τα χρήματα, εκτός από αυτά που είχε ήδη, πούλησε και κάποια οικόπεδα. Συνεταιρίστηκε με το βιοτέχνη γαμπρό του, ενώ και ο πατέρας του τον ενίσχυσε οικονομικά καταβάλλοντας το 1/6 περίπου του συνολικού ποσού. Το ξενοδοχείο ανήκει κατά το 1/3 στον ίδιο και κατά τα 2/3 τον γαμπρό του. Τις δημόσιες σχέσεις του ξενοδοχείου τις έχει αναλάβει ο ίδιος. Για την αποπεράτωση των εργασιών κατασκευής του ξενοδοχείου συνήψε δάνειο.

«Το δάνειο το πήρα στις 5 Μαΐου 1985 και το ξενοδοχείο λειτούργησε στις 30 Ιουνίου 1985. Το δάνειο αποπληρώθηκε τον Ιούνιο 2000. Τα δάνεια καταβάλλονται σε δύο δόσεις. Η μία είναι τον Ιούνιο και η άλλη το Δεκέμβριο. Το πρόβλημα υπάρχει στη δόση του Ιουνίου επειδή το τουριστικό γραφείο δεν έχει δώσει ακόμη χρήματα για τον Απρίλιο και τον Μάιο. Έτσι ο ξενοδόχος πληρώνει ένα μέρος της δόσης στην αρχή του μήνα, ένα άλλο περίπου στη μέση και το τρίτο μέρος περίπου στις αρχές Ιουλίου. Αν δεν είναι συνεπής τότε το ποσό τοκίζεται. Οι τόκοι είχαν φτάσει μέχρι και το 44%. Ύστερα υπάρχει και ο ανατοκισμός. Οι τόκοι μπαίνουν στο κεφάλαιο και ως κεφάλαιο μετά τοκίζονται».

Οι εποχές στον τουρισμό έχουν αλλάξει.

---

¹¹¹ Από το 2008 το «ΒΕΓΓΕΡΑ» έχει νοικιαστεί σε μη ντόπιους επιχειρηματίες, λόγω της συνταξιοδότησης του Πέτρου αλλά και λόγω της άρνησης της κόρης του να ασχοληθεί ενεργά με αυτό. Το ποσό το ενοικίου και η καταγωγή των ενοικιαστών δεν ειπώθηκαν ποτέ.

«Πριν από 17 χρόνια, όταν μπήκαμε στο χώρο αυτό, οι ανάγκες ήταν άλλες. Μια ξενοδοχειακή μονάδα πρέπει συνεχώς να εξελίσσεται, να κάνει ανακαίνιση, γιατί ο τουρίστας θέλει να βλέπει συνεχώς κάτι το διαφορετικό. Ο τουρισμός βρίσκεται συνεχώς σε μια εξελικτική διαδικασία και το «παραδοσιακό» δεν αρκεί πια στις μέρες μας. Αυτή τη στιγμή υπάρχουν ξενοδοχεία που κλείνουν δωμάτια με 6 και 9 ευρώ με πρωινό και αναρωτιέμαι για ποιο λόγο παραμένουν ανοικτά αφού, ούτως ή άλλως, τα έξοδά τους είναι μεγαλύτερα από τα έσοδα. Το ξενοδοχείο μου με πρωινό δίνει το δωμάτιο με 23 ευρώ την ημέρα. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 ('86, '87) τα τουριστικά πρακτορεία προπλήρωναν για να κλείσουν τα ξενοδοχεία την επόμενη τουριστική περίοδο. Τον Ιούλιο του '86 το ξενοδοχείο έλαβε ως προκαταβολή για την επόμενη τουριστική περίοδο το ποσό των 10 εκατομμυρίων δραχμών. Το γεγονός αυτό ήταν πολύ σημαντικό διότι έδινε τη δυνατότητα στον ξενοδόχο να διαχειριστεί ένα αρκετά σημαντικό κεφάλαιο».

Σε μια προγραμματισμένη, όπως πάντα, συνάντησή μας επισκέφτηκα το ξενοδοχείο. Συναντήθηκα με τον Πέτρο στην υποδοχή και αφού με σύστησε στους παρευρισκόμενους εργαζόμενους, με ξενάγησε στο ξενοδοχείο. Από την τραπεζαρία, όπου σερβίρεται μόνο πρωινό, περάσαμε στο χώρο της πισίνας, περνώντας από την πυλωτή του ξενοδοχείου. Ο κήπος του ήταν ιδιαίτερα προσεγμένος, αν και η τέντα και οι πλαστικές καρέκλες με τα τραπέζια μάλλον αποτελούσαν παραφωνία. Το οικόπεδο στο οποίο έχει ανεγερθεί το «ΒΕΓΓΕΡΑ» συνορεύει με οικόπεδο ιδιοκτησίας της οικογένειας Μεταξά και καταλήγει στην παραλία. Αριστερά της πισίνας υπήρχε μια έξοδος απ' όπου οι ένοικοι του ξενοδοχείου μπορούσαν να πάνε στην παραλία ενώ δίπλα από το «ΒΕΓΓΕΡΑ», στη δεξιά πλευρά υπάρχει το ξενοδοχείο «East Beach», το οποίο αν και «πολυτελείας δεν διαθέτει πισίνα». Στα φυλλάδια που είχε εκδώσει είχε συμπεριλάβει την πισίνα του «ΒΕΓΓΕΡΑ» ως δική του, με αποτέλεσμα οι πελάτες του να τη χρησιμοποιούν. Όταν αυτό έγινε αντιληπτό, και ύστερα από συμφωνία με τους ιδιοκτήτες του «East Beach», οι πελάτες του κλήθηκαν να καταβάλουν ένα αντίτιμο, το οποίο ήταν της τάξης των τεσσάρων ευρώ. «Θεωρώ ότι και πάλι αυτή η τιμή είναι αρκετά χαμηλή με δεδομένο ότι στην παραλία η αντίστοιχη τιμή για μια ομπρέλα και δύο καρέκλες είναι 7,5 και 10 ευρώ».

Στην ίδια συνάντηση, ο Πέτρος μου αποκάλυψε τα σχέδια του για το μέλλον. Μια μελέτη ανακαίνισης και επέκτασης του ξενοδοχείου έχει ολοκληρωθεί με προϋπολογισμό 320.000

ευρώ και είχε ενταχθεί στον τότε ισχύοντα αναπτυξιακό νόμο. Η περίοδος υλοποίησης της επένδυσης ήταν τρία συν ένα χρόνια και θα πρέπει να έχει ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος του 2006. Η επιδότηση ανέρχονταν στο 25% του αρχικού προϋπολογισμού, ενώ το υπόλοιπο κεφάλαιο προβλέπονταν ότι θα καλύπτονταν με δανεισμό. Αρχικά είχε προγραμματιστεί οι εργασίες να ξεκινήσουν με το κλείσιμο της τρέχουσας τουριστικής περιόδου αλλά, τελικά, «λόγω της περιορισμένης τουριστικής κίνησης, θα αναβληθούν για την επόμενη χρονιά».

- Το κατάστημα «ART SHOP»

Μόνιμος κάτοικος στην περιοχή από το 1992, ο Νίκος, ενεργοποιείται επιχειρηματικά στο Λιμένα το 1978. Εκείνη τη χρονιά ενοικιάζει ένα μικρό κατάστημα στην οδό της Αγίας Παρασκευής πληρώνοντας ως ενοίκιο το ποσό των έξι χιλιάδων δραχμών «το οποίο ήτανε για την εποχή ακριβό». Πριν ασχοληθεί επιχειρηματικά με τον τουρισμό ζούσε στην Αθήνα και εργαζόταν στο Μοναστηράκι σε μια βιοτεχνία δερματίνων ειδών. Παράλληλα με αυτή τη δουλειά, για να συμπληρώσει το μηνιαίο εισόδημά του, εργαζόταν και στα ναυπηγία του Σκαραμαγκά. Το 1974 εγκαταλείπει την Αθήνα, εγκαθίσταται στο Ηράκλειο και ιδρύει τη δική του πλέον βιοτεχνία δερματίνων ειδών.

«Ουσιαστικά χωρίς χρήματα, χειροποίητα τα έβγαζα στην αρχή. Είχα νοικιάσει ένα δωμάτιο στο Ηράκλειο. Μετά πήρα μερικά καλούπια, δούλευα, έκοβα σε μια πρέσα που πλήρωνα με την ώρα... Και είχα 5-6 δέρματα, είχα 2-3 τσαντούλες με τρυπητήρια τότε. Δε ράβαμε με κορδόνι, ήταν χειροποίητες και σιγά - σιγά, το 1977 αγόρασα μια δική μου πρέσα, είχαμε φτιάξει μια πιο μεγάλη βιοτεχνία. Αγόρασα μετά στο Ηράκλειο ένα οικόπεδο και έκανα στο ισόγειο τη βιοτεχνία, 120 τμ, και από πάνω το σπίτι μου...».

Βιώνει την ανάπτυξη του Λιμένα από τα πρώτα στάδιά της:

«...Την ανάπτυξη της Χερσονήσου την έζησα από την αρχή και την έζησα μάλιστα από την αρχή - αρχή διότι το 1974 που άνοιξα τη βιοτεχνία στο Ηράκλειο, με δερμάτινα είδη, γυρνούσα όλες τις περιοχές της Κρήτης και πουλούσα χονδρικώς αυτά που κατασκεύαζα. Ζώνες, σανδάλια από φυσικό δέρμα τότε - το προμηθευόμουνα από το Ρέθυμνο, από τα Χανιά αφού είχαμε μια ανθηρή οικονομία και βυρσοδεψία με ζωντάνια που στέλνανε και στην Αθήνα πάρα πολλά δέρματα. Τα οποία, βέβαια, δεν ήταν παραγωγή κρητική αυτά τα δέρματα... Τέλος πάντων. Ξέρω τις περιοχές, τις πρώτες περιοχές που

είχανε ανθηρό τουρισμό. Ήταν ο Άγιος Νικόλαος, είχε η Κριτσά, μετά τα Μάλια και η Χερσόνησος αναπτύχθηκε τελευταία».

Το 1974 διερχόμενος από το Λιμένα για να εφοδιάσει με εμπορεύματα τα καταστήματα του Αγίου Νικολάου, ο Νίκος διαπιστώνει ότι σ' ένα παντοπωλείο του Λιμένα, υπήρχαν κάποια από τα είδη που εκείνος έφτιαχνε. «Και εκεί μέσα είχε κάποια σανδάλια και κάποια καπέλα 'καουμπόικα' που παίρνανε οι Αμερικάνοι από την αμερικάνικη βάση των Γουρνών που ήταν και εδώ και πλήρωνε 1.500 δραχμές, για παράδειγμα». Ανακαλύπτει έτσι ότι στο Λιμένα υπάρχουν περιθώρια κέρδους και ψάχνει να βρει πελάτες. Δεν τα καταφέρνει και έτσι παίρνει την απόφαση να επενδύσει στο Λιμένα.

«... Μένανε Αμερικάνοι και μάλιστα τους έφτιαχνα καπέλα, τους έφτιαχνα κάτι ζώνες ειδικές με κάτι «μάνταλα» που τα φόραγαν μόνο οι Αμερικάνοι... Μεγάλες αγκράφες που τις παίρνανε μόνο οι Αμερικάνοι. Όπως είπα ήταν λίγα τα μαγαζιά που υπήρχαν τότε. Εδώ στη Χερσόνησο, όταν πρωτόδοσα εγώ χονδρικός υπήρχε: ο Μιχάλης, ο οποίος είχε ένα μαγαζί στο περίπτερο δίπλα το οποίο δεν το άνοιγε τακτικά γιατί αυτός έκανε παράλληλα μια ταβέρνα, εκεί που είναι ο φάρος τώρα, εκεί που είναι το Λιμεναρχείο. Εκεί είχε ταβέρνα. Αλλά δεν είχε ανοίξει ακόμα το Creta Maris, το 1974 και ήταν σε αγωνία τότε θα ανοίξει το Creta Maris γιατί τότε θα είχε δουλειά. Ήταν επίσης και ο Ζαχάρης, εκεί που τώρα είναι το εστιατόριο «ΤΟΞΟ», ήτανε ένα παλιό διώροφο κτήριο, δεν ήταν όπως είναι σήμερα, και στο ισόγειο είχε ένα τουριστικό... Ήτανε μετά μια ταβέρνα, με ιδιοκτήτη τον Κυριάκο, εκεί που τώρα είναι το «New York». Λεγότανε «Σοκάκι». Πολύ καλή ταβέρνα. Επίσης μια άλλη παραδοσιακή ταβέρνα, εκεί παραπάνω, που είναι το «Ram» το χρυσοχοείο... Το πρώτο μαγαζί με δερμάτινα είδη που άνοιξε στη Χερσόνησο ήμουν εγώ και το τροφοδοτούσα μόνος μου».

Εκμεταλλεούμενος τα κέρδη που αποκομίζει από τη λειτουργία της βιοτεχνίας, των καταστημάτων που διατηρούσε στο Ηράκλειο και στο Λιμένα, αγοράζει το πρώτο του ιδιόκτητο κατάστημα το 1981. Το 1987 ακολουθεί η αγορά ακόμη ενός καταστήματος στην οδό της Αγίας Παρασκευής. Στο διάστημα 1981 - 1987 τα καταστήματα στο Ηράκλειο κλείνουν και έτσι όλο το επιχειρηματικό του ενδιαφέρον εστιάζεται στο Λιμένα. Το 1996, αφού πρώτα μεταβιβάζει στα παιδιά του τα καταστήματα επί της οδού Αγίας Παρασκευής, μετακομίζει στην Ελευθερίου Βενιζέλου στο χώρο όπου στεγάζεται μέχρι και σήμερα (2012).

- Το μπαρ «IDOL»

Τον Μιχάλη κυριολεκτικά τον «ανακάλυψα» ένα βράδυ του Ιουλίου του 2002. Πηγαίνοντας προς το χώρο στάθμευσης όπου νωρίτερα είχα αφήσει το αυτοκίνητο, δεν ακολούθησα τη συνηθισμένη διαδρομή. Ουσιαστικά δεν παρατηρούσα τίποτα γύρω μου εξαιτίας του εκνευρισμού μου - λόγω της ματαίωσης μιας ακόμη συνέντευξης. Ήμουν τόσο αφηρημένος που κυριολεκτικά παρέσυρα ένα από τα τραπέζια που βρισκόταν δεξιά μου στο πεζοδρόμιο. Βλέποντας τον να βγαίνει από το εσωτερικό του μπαρ προετοιμάστηκα για τις συνέπειες. Όμως μπροστά μου αντίκρισα ένα χαμογελαστό πρόσωπο να ανησυχεί περισσότερο για το αν χτύπησα παρά για το τραπέζι.

Η ώρα ήταν περίπου εννέα το βράδυ και το μπαρ ετοιμαζόταν να υποδεχτεί τους πελάτες του. Ο Μιχάλης ήταν αρκετά φιλικός και μάλιστα με προσκάλεσε στο εσωτερικό για να «δω το μαγαζί». Ήταν η πρώτη φορά που μιλούσα μαζί του και ομολογουμένως είχα εντυπωσιαστεί από τον τρόπο που με αντιμετώπιζε. Αφού συστηθήκαμε προσφέρθηκε να με κεράσει ένα ποτό. Πολύ ευγενικά αρνήθηκα λέγοντάς του ότι θα προτιμούσα να τον επισκεφτώ ξανά για να μιλήσουμε λίγο περισσότερο αναφορικά με την απόφασή του να επενδύσει σε τόσο μικρή ηλικία στο Λιμένα. Η επόμενη συνάντηση κανονίστηκε μερικές μέρες αργότερα. Νωρίς το απόγευμα - ώρα που το μπαρ εφοδιαζόταν με ποτά, ξηρούς καρπούς και χυμούς μακράς διάρκειας. Αφού ολοκληρώθηκε η διαδικασία των προμηθειών αποχωρήσαμε από το μπαρ και καθίσαμε σε μια διπλανή καφετέρια. Η συζήτηση δεν άργησε να αρχίσει.

Ο Μιχάλης δεν ήταν ντόπιος. Γεννημένος και μεγαλωμένος στο Ηράκλειο, αναζητούσε μια διέξοδο στη περιστασιακού χαρακτήρα εργασία του ως μπάρμαν σε διάφορα νυχτερινά κέντρα της πόλης του Ηρακλείου. «Δεν μου άρεσε το σχολείο. Δεν έβρισκα τίποτε το ενδιαφέρον. Απλά και μόνο τελείωσα το λύκειο, αλλά δεν ήθελα να δώσω εξετάσεις για το πανεπιστήμιο. Αυτό δεν άρεσε στον πατέρα μου και αυτός ήταν ο λόγος που είχαμε τσακωθεί αρκετές φορές. Πολλές φορές είχα σκεφτεί να φύγω από το σπίτι μου, αλλά δεν ήθελα να στενοχωρήσω τη μητέρα μου. Τον πατέρα μου, λόγω του επαγγέλματός του τον έβλεπα ελάχιστα. Εκείνος ήταν που με προέτρεψε να κάνω αυτή την κίνηση. Δεν ήθελε να δουλεύω για τους άλλους. Και εγώ ήθελα να κάνω αυτό το βήμα αλλά δεν είχα αρκετά χρήματα - οι οικονομίες από τις δουλειές μου δεν έφταναν. Το προγραμματίζα για αργότερα». Αμέσως μετά τη στρατιωτική του θητεία, το καλοκαίρι του 2000, επισκέπτεται μαζί με τον πατέρα του ένα συγκρότημα ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων στη Σταλίδα, ο ιδιοκτήτης του οποίου «αναζητούσε κάποιον να δουλέψει το

υπαίθριο μπαρ». Είναι το έτος που θα ξεκινήσει η επιχειρηματική δραστηριότητα του Μιχάλη η οποία θα διαρκέσει μόλις πέντε χρόνια.

Ο ιδιοκτήτης του συγκροτήματος θα ζητήσει, κατά τα λεγόμενα του Μιχάλη, ενοίκιο εξακόσια ευρώ το μήνα. «Δεν τον ενδιέφερε πως θα το δούλευα αρκεί να ήμουν συνεπής στο ενοίκιο. Υπήρχε μόνο ένας περιορισμός. Το μπαρ θα έπρεπε να κλείνει στο διάστημα από τη μία μετά το μεσημέρι μέχρι τις τρεις το απόγευμα». Στο συγκρότημα αυτό ο Μιχάλης θα παραμείνει για δύο χρόνια. Στο διάστημα αυτό θα καταφέρει να αποταμιεύσει ένα αρκετά μεγάλο χρηματικό ποσό το οποίο και θα αποτελέσει το αρχικό του κεφάλαιο για την επόμενη επιχειρηματική του κίνηση στο Λιμένα.

Στα αποσπάσματα που ακολουθούν ο Μιχάλης περιγράφει τον τρόπο που πραγματοποιήθηκε η νέα επένδυση αλλά και τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει το ρόλο του, ως επιχειρηματία, σε ένα τουριστικό προορισμό. Σε ορισμένα σημεία της αφήγησής του είναι έντονα επικριτικός προς εκείνους που από τη θέση του παρατηρητή ή του σχολιαστή επικροτούν ή αποδοκιμάζουν τις επιχειρηματικές πρακτικές των επαγγελματιών του Λιμένα.

Απόσπασμα 1^ο: Η νέα επένδυση...

«... Μόλις έκλεινα το μπαρ κατέβαινα για ένα ποτό στο Λιμένα. Πήγαινα σε διάφορα μαγαζιά αλλά τελικά κατέληξα να έρχομαι πιο τακτικά στο μαγαζί μου... Μου άρεσε η μουσική, μου άρεσε το περιβάλλον, γνώρισα και τα παιδιά που το δούλευαν... τέλος πάντων 'τα βρήκαμε'. Το Αύγουστο του 2001 έμαθα ότι λήγει το μισθωτήριο. Ο ιδιοκτήτης του μαγαζιού ζήτησε σχεδόν διπλάσιο ενοίκιο και δεν τα βρήκαν. Έτσι με το τέλος της σεζόν θα έφευγαν. Τους είπα ότι με ενδιέφερε η περίπτωση και έτσι γνώρισα τον ιδιοκτήτη».

- Ντόπιος ήταν;

«Ντόπιος... δηλαδή;»

- Από το Λιμένα;

«Ναι... δηλαδή... άστο...».

- Και;

«Πήγα και τον βρήκα. Του είπα ότι ενδιαφέρομαι και ρώτησα τι θέλει. Δε μου απάντησε την πρώτη φορά γιατί είχε να μιλήσει πρώτα και με άλλους που ήθελαν το μαγαζί. Πέρασε σχεδόν ένας μήνας. Τέλη Σεπτεμβρη με πήρε τηλέφωνο για να συναντηθούμε και να κουβεντιάσουμε...».

- Όλο αυτό το διάστημα εσύ γιατί δεν τον ενόχλησες;

«Αυτός είχε 'το ζόρε' [την ανάγκη]... Εγώ γιατί να

Απόσπασμα 2^ο: Ο επιχειρηματίας...

... «Βλέπεις πουθενά κοκτέιλ;»

- Όχι αλλά τι σημαίνει αυτό;

«Όλες οι πουστιές στα κοκτέιλ γίνονται. Όλα είναι 'μπόμπες'...».

- Τι μου λες τώρα; Καταλαβαίνεις τι λες; Όλοι οι άλλοι δηλαδή που έχουν κοκτέιλ κάνουν πουστιές και συ όχι... Μάλλον με δουλεύεις. Αλλά ας υποθέσουμε ότι αυτό που λες ισχύει. Υπάρχουν και τα 'σφηνάκια' που όλοι κερνούν. Εκεί δεν γίνονται πουστιές;

«Όχι»

- Και τότε τι ανακάτευες συνέχεια προχθές που ήρθα στο μαγαζί, έβαζες στα ποτήρια και κερνούσες τον κόσμο;

«Βότκα, τζιν, ουίσκι, με λεμόνι, αναψυκτικό... Και να σου πω και κάτι άλλο; Από το μαγαζί μου δεν έχει φύγει κανένας 'τρελαμένος'. Και αν ερχόσουν πιο συχνά θα έβλεπες ότι οι περισσότεροι που έρχονται για πρώτη φορά, έρχονται και ξανάρχονται... Αλλά δε μας είπες ρε μεγάλε εσύ που πας όταν έρχεσαι;»

- Κοίτα καταλαβαίνεις ότι είναι δύσκολο να πειστώ... οπότε ας επιστρέψουμε...

«Όχι να μου πεις...».

- Πηγαίνω στο 'Double Coffee', στο 'Pavilion'. Πηγαίνω και σε διάφορα άλλα καφενεία το Λιμένα που η αφεντιά σου δεν καταδέχεται

μπω σ' αυτή τη βαβούρα. Και τίποτα να μην γινόταν πάλι θα δούλευα στο Ηράκλειο. Θα είχα και αρκετά χρήματα στη 'μπάντα' και όλα ωραία...».

- Μα αφού ήθελες να δουλέψεις στο Λιμένα... γι' αυτό σε ρωτώ.

«Και λοιπόν; Χειμώνας ερχόταν. Όλο και κάποιο άλλο μαγαζί θα άδειαζε...».

[...]

- Τελικά δεν μου είπες πως έκλεισε η συμφωνία για το μαγαζί...

«Το Σεπτέμβρη λοιπόν συναντηθήκαμε με το Σωτήρη. Έτσι τον λένε. Αμέσως μου είπε ότι ήθελε 1.800 ευρώ το μήνα ενοίκιο και περίπου 45 χιλιάδες ευρώ 'αέρα'¹¹² για τρία χρόνια. Έμεινα με το στόμα ανοικτό και του είπα ότι έκανε πλάκα. Αλλά δεν έκανε... Τέλος πάντων του είπα ότι θα του απαντούσα σε δυο - τρεις μέρες. Εγώ είχα περίπου 27 χιλιάδες ευρώ. Μάλλον εύκολα θα μπορούσα να καλύψω τον 'αέρα', αλλά τα άλλα έξοδα ποιος θα τα κάλυπτε; Και κυρίως την ανακαίνιση που έπρεπε να γίνει οπωσδήποτε. Πήρα τηλέφωνο τον πατέρα μου και του είπα να έρθει στη Σταλίδα. Του εξήγησα τι είχε συμβεί και τον ρώτησα τη γνώμη του. Μου είπε να το κάνω. Και το έκανα».

- Έτσι απλά;

«Τι άλλο θες;»

- Μου είπες ότι δεν είχες όλα τα χρήματα. Τη διαφορά πως την κάλυψες;

«...»

να πάει... νομίζω ότι τσαντίστηκες...

«Ναι γιατί όλοι όσοι έρχεστε θεωρείτε ότι όλοι εμείς κλέβουμε. Δεν είναι έτσι. Ότι δηλητηριάζουμε τον κόσμο... μαλάκες».

[...]

- Μπορείς να μου πεις γιατί με έβρισες την τελευταία φορά που βρεθήκαμε;

«Δεν έβρισα εσένα. Έβρισα όλους εκείνους που υποτίθεται ότι ενδιαφέρονται για το μέλλον του τουρισμού και όλο κατηγορούν όλους εμάς που δουλεύουμε για τον τουρισμό. Δεν κάνουν τίποτα. Κοίτα, εγώ πολλά πράγματα για την περιοχή δεν ξέρω. Ούτε πολύ κόσμο. Ήρθα όμως εδώ για να δουλέψω και να βγάλω ένα μεροκάματο. Αυτό που ξέρω κάνω και το κάνω όσο μπορώ καλύτερα».

- Όμως έχω ακούσει ότι όλοι εσείς που τα μαγαζιά σας δεν είναι επί της Αγ. Παρασκευής ή σε κάποιο άλλο κεντρικό δρόμο χρησιμοποιείτε διάφορες άλλες μεθόδους για να προσελκύσετε κόσμο...

«Δηλαδή;»

- «Καμάκια»...

«Μπούρδες... δηλαδή οι άλλοι δε χρησιμοποιούν; Πως γεμίζουν τα μαγαζιά τους; Αυτό το ρώτησες; Αυτό σου το είπαν; Εγώ εκείνο που κάνω είναι ότι έχω κάποιον που στέκεται στη γωνία και δίνει την κάρτα του μαγαζιού στους περαστικούς...».

- Δεν το έχω προσέξει...

«Τους λέει λοιπόν που είναι το μαγαζί και αν θέλουν ας έρθουν. Τίποτε άλλο. Αν αυτό είναι 'καμάκι'... τι να πω».

Το ίδιο απρόσμενα, όπως όταν γνωριστήκαμε, διακόπηκε κάθε επικοινωνία με το Μιχάλη. Μάταια περίμενα τηλεφώνημα του - τουλάχιστον αυτό μου είχε υποσχεθεί την τελευταία φορά που είχαμε συναντηθεί. Ούτε δέχτηκε να μιλήσουμε ξανά, αν και τον συναντούσα αρκετά συχνά στο Λιμένα¹¹³.

¹¹² Ο «αέρας» για τον οποίο γίνεται αναφορά αποτελεί πάγια τακτική από την πλευρά των ιδιοκτητών των ακινήτων και θα πρέπει να ερμηνευτεί μάλλον ως εγγύηση που προκαταβάλλεται πριν από τη σύνταξη των συμβολαίων. Ο «αέρας» εξασφαλίζει το εισόδημα του ιδιοκτήτη από το ενδεχόμενο της αποτυχίας της εκάστοτε επιχειρηματικής δραστηριότητας. Πρέπει όμως στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι στην περίοδο της οικονομικής κρίσης τα ποσά έχουν μειωθεί. Για παράδειγμα ενώ το 1998, το ποσό που έπρεπε να καταβληθεί για την ενοίκιαση ενός επαγγελματικό χώρου κυμαίνονταν περίπου στις σαράντα χιλιάδες ευρώ, λίγο πριν την έναρξη της φετινής τουριστικής περιόδου έχει μειωθεί περίπου στο ½.

¹¹³ Το 2005 το μπαρ είχε νέους ενοικιαστές. Προφανώς ο Μιχάλης δεν ανανέωσε το συμβόλαιο και είχε αποχωρήσει. Στα τέλη του 2011, συναντήθηκα ξανά με τον Μιχάλη, στο Ηράκλειο. Το ίδιο τυχαία - όπως και το 2002. Για την περιπέτειά του ως επιχειρηματία στο Λιμένα δεν θέλησε να σχολιάσει το παραμικρό παρότι εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία και τον ρώτησα γιατί δε θέλησε να μιλήσει τότε και πολύ περισσότερο γιατί έκοψε

- Η καφετέρια «Double Coffee» και το κατάστημα «Κρητική γη»

Το «Double Coffee» και η «Κρητική γη», ήταν οι πρώτες επιχειρηματικές προσπάθειες του Ιορδάνη. Όπως και στον Μιχάλη και σε εκείνον δεν άρεσε το σχολείο και, επιπλέον, από την εφηβική του ηλικία οι τουριστικού τύπου δραστηριότητες προσέλκυαν το ενδιαφέρον του. Παρά τις παραινέσεις του πατέρα του ξόδευε όλα τα χρήματα που κέρδιζε, ως εργαζόμενος σε καφετέριες, μπαρ και ταβέρνες, και αυτό το γεγονός είχε ως αποτέλεσμα έντονες προστριβές. Ο ίδιος όμως υποστηρίζει ότι στην ηλικία αυτή δεν έκανε τίποτε περισσότερο «απ' ό,τι και οι συνομήλικοί φίλοι του».

Και οι δύο επιχειρήσεις βρισκόταν σε ιδιόκτητο ακίνητο που συνόρευε στα δυτικά με ένα δεύτερο στο οποίο βρισκόταν και το σπίτι της οικογένειάς του. Η «Κρητική γη», δημιουργήθηκε επειδή υπήρχε ένας χώρος που χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη της καφετέριας, αλλά ύστερα από την πρώτη ανακαίνιση της τελευταίας, παρέμενε ανενεργός. Το «Double Coffee» προϋπήρχε, αρχικά ως κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων αλλά το συμβόλαιο δεν ανανεώθηκε επειδή, μετά από ένα «οικογενειακό συμβούλιο», αποφασίστηκε να παραχωρηθεί στον Ιορδάνη, προς εκμετάλλευση. Τις σχετικές πληροφορίες τις δίνει η Άσπα¹¹⁴, σύζυγος του Ιορδάνη.

«Όταν λοιπόν έγινε ο γάμος του αδελφού του, του Τάκη, η αδελφή τους, η Ισμήνη, σπούδαζε. Πριν το γάμο του Τάκη, ο πεθερός μου τους κάλεσε όλους σ' ένα οικογενειακό συμβούλιο, για να αποφασίσουν από κοινού πως θα δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά στον τουρισμό. Τα δεδομένα ήταν δύο: η Ισμήνη σπούδαζε και ο Τάκης δεν σκόπευε να μείνει στο Λιμένα μετά το γάμο του. Το θέμα επομένως ήταν τι θα έκανε ο Ιορδάνης - αφού οι δυο πρώτοι με βάση τα τότε δεδομένα θα ασκούσαν το επάγγελμα που είχαν σπουδάσει. Όταν λοιπόν ο πεθερός μου έθεσε το ερώτημα στο Ιορδάνη, πως θα μπορούσε να τον βοηθήσει, ο Ιορδάνης είπε στον πατέρα του ότι θα ήθελε να ανοίξει μια καφετέρια. Έτσι ξεκίνησαν οι διαδικασίες για το φτιάξιμο της καφετέριας».

Το ιδιοκτησιακό καθεστώς αυτών των επιχειρήσεων είναι εκείνο που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και, ταυτόχρονα, αποτέλεσε το κριτήριο για να αναφερθώ σε αυτές.

κάθε γέφυρα επικοινωνίας. Χαμογελώντας μου είπε ότι έτσι έπρεπε να γίνει. Ότι δεν ήθελε να ρισκάρει τη δεδομένη χρονική στιγμή. Ήταν προφανές ότι δεν ήθελε να αναφερθεί σε περισσότερες λεπτομέρειες και έκλεισε με τη συνηθισμένη κοινοτυπία: «ο κόσμος είναι κακός».

¹¹⁴ Η καταγωγή της μητέρας της είναι από το Πισκοπιανό. Όμως κατοικεί εδώ και πολλά χρόνια στο Ηράκλειο. «Με τον Ιορδάνη είμαστε μαζί περίπου δέκα χρόνια. Αρραβωνιαστήκαμε πέρυσι και σκοπεύουμε να παντρευτούμε στο τέλος της σεζόν. Θα μείνουμε στο Λιμένα και ήδη έχουν αρχίσει οι ετοιμασίες και οι εργασίες ανακαίνισης του πατρικού μου σπιτιού...».

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Ιορδάνης ποτέ δεν αναφέρθηκε σε αυτή την παράμετρο, αλλά και κανένα άλλο μέλος από την οικογένειά του. Το απόσπασμα που ακολουθεί αποτελεί επίσης τμήμα της αφήγησης της Άσπας.

«Συνέταιρος στην καφετέρια έχει μπει και η Ισμήνη όταν αποφάσισε να σταματήσει τις σπουδές της και γύρισε στο Λιμένα. Ήταν δίκαιο αυτό; Σίγουρα ο πεθερός μου δεν πήρε μόνος του αυτή την απόφαση. Έτσι το ιδιοκτησιακό καθεστώς της είναι η εκ περιτροπής εκμετάλλευση της από τον Ιορδάνη και την Ισμήνη. Υπάρχει ακόμη ένα μαγαζί που νοικιάζεται [ένα κοσμηματοπωλείο] και το ενοίκιο το μοιράζονται επίσης ο Ιορδάνης και η Ισμήνη. Πριν από δύο χρόνια η Ισμήνη με τον άνδρα της άνοιξαν ένα δικό τους μαγαζί με ρούχα. Τον προηγούμενο χρόνο ο Ιορδάνης αποφάσισε να εκμεταλλευτεί ο ίδιος το μικρό μαγαζί που μέχρι τότε νοικιαζόταν [«Κρητική γη»]. Το ανακαίνισε, το γέμισε με εμπόρευμα αλλά τελικά και τότε αποφασίστηκε η εκ περιτροπής εκμετάλλευσή του με την αδερφή του. Τελικά, η τελευταία, αποφάσισε να αποσυρθεί από το μαγαζί αυτό διότι την ενδιέφερε περισσότερο να ασχοληθεί με το δικό της μαγαζί. Προκειμένου να ξεκαθαρίσουν τα πράγματα πρότεινα στον Ιορδάνη να δώσει το μερίδιο που της αντιστοιχεί, τότε δέκα εκατομμύρια, έτσι ώστε να αποσυρθεί και από την καφετέρια. Όσο για το μικρό μαγαζί να βρουν έναν ενοικιαστή ή να το δουλέψει η πεθερά μου και τα έσοδα να μοιράζονται ανάλογα. Δεν έγινε. Ξέχασα να σου πω ότι και ο Τάκης, που ζει και εργάζεται στην Αθήνα, παίρνει ένα μερίδιο από τα έσοδα. Ουσιαστικά δεν ασχολούνται καθόλου με αποτέλεσμα ο Ιορδάνης και εγώ να δουλεύουμε και τα δύο μαγαζιά. Όμως λόγο έχουν και αυτό δε μου αρέσει καθόλου. Για παράδειγμα η αδερφή του, αν και δεν έρχεται καθόλου εδώ έχει λόγο. Τσακωθήκαμε για τη διακόσμηση της καφετέρας και αυτό σχολιάστηκε αρνητικά. Όπως και ο Ιορδάνης τσακώθηκε για τη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου με τον πατέρα του, αλλά τελικά πέρασε αυτό που ήθελε ο πατέρας του. Όλα τα συμβόλαια και οι επιταγές που εκδόθηκαν - και εκδίδονται - είναι στο όνομα του Ιορδάνη. Εκείνο όμως που με νευριάζει περισσότερο είναι ότι κανένας δεν αναγνωρίζει το

τι προσφέρει ο άντρας μου στην οικογένεια. Όλα ήταν ερείπια και αυτός τα έφτιαξε με προσωπική εργασία»¹¹⁵.

Η στάση του Ιορδάνη καθορίστηκε από την επιλογή του να θέσει ως προτεραιότητα τη συνοχή της οικογένειάς του. Αρκετά επιφυλακτικός τις πρώτες ημέρες της γνωριμίας μας - «δεν καταλαβαίνω για πιο λόγο σου μιλάω» και πιο χαλαρός στη συνέχεια, θα επιμείνει στο «εμείς» με το επιχείρημα ότι στην επιχειρηματική του διαδρομή οφείλει «πολλά» στη στήριξη της οικογένειάς του και ιδιαίτερα στις «συμβουλές» του πατέρα του. Παρόλα αυτά οι αντιφάσεις στο λόγο του, σύμφωνα με την Άσπα, είναι υπαρκτές και φέρνοντας ως παράδειγμα την «Κρητική γη», επισημαίνει τα αποτελέσματα της στάσης του συζύγου της:

«Το μικρό κατάστημα ήταν ένα ερείπιο και ο Ιορδάνης το έφτιαξε. Το γκρέμισε, του έφτιαξε τα ράφια που υπάρχουν, του έβαλε μέσα το εμπόρευμα και το αποτέλεσμα είναι φέτος να παραμείνει κλειστό. Έπαθα σοκ όταν είδα το παλιό κτίσμα να γκρεμίζεται και εκείνο που σκέφτηκα ήταν πως θα αντιμετωπίσει ο Ιορδάνης τον πατέρα του. Πήρα τηλέφωνο τον πατέρα μου και του είπα τι είχε συμβεί. Ήρθε αμέσως και με προσωπική εργασία δική του και του Ιορδάνη έφτιαξαν το μαγαζί. Αν λοιπόν το κατάστημα αυτό μείνει κλειστό - δεν το εκμεταλλευτούν ή δεν το νοικιάσουν - η οικογένεια θα εισπράττει ένα ενοίκιο λιγότερο».

Το «εμείς» του Ιορδάνη είναι φανερό ότι δεν ισχύει σε αυτή την περίπτωση. Έχοντας μάλλον συμβιβαστεί με την υφιστάμενη κατάσταση αργότερα θα συμπληρώσει: «από τη στιγμή που δεν είναι τίποτα ξεκαθαρισμένο, δεν θα κάτσω να σκάσω και ας κάνουν ό,τι θέλουν»¹¹⁶. Κλείνοντας από την πλευρά μου αυτή την αναφορά, θα πρέπει να σημειώσω ότι το «Double

---

¹¹⁵ Ένα χρόνο αργότερα, πάντα σύμφωνα με την αφήγηση της Άσπας: «Από την αρχή της τουριστικής περιόδου το κοσμηματοπωλείο δεν λειτούργησε διότι ο ιδιοκτήτης του προτίμησε να το μεταφέρει σε ιδιόκτητο χώρο στην Ελούντα, όπου διατηρεί και ενοικιαζόμενα δωμάτια. Επιπλέον η «Κρητική γη», το δεύτερο κατάστημα που υπήρχε δίπλα από την καφετέρια ενώθηκε με αυτό και όλα μαζί αποτέλεσαν την επέκταση της καφετέριας. Και αυτή η ανακαίνιση έγινε με δάνειο που εκδόθηκε στο όνομα του Ιορδάνη, ενώ η Ισμήνη συνεχίζει να είναι συνétairos παράλληλα με το μαγαζί που έχει. Μάλιστα ο άντρας της άνοιξε υποκατάστημα στις Γούβες».

¹¹⁶ Ο Γεράσιμος μάλλον είχε πλήρη εικόνα των όσων συνέβαιναν. Σε μια, από τις τελευταίες συνομιλίες μας, θα επισημάνει ότι δεν μπορεί πλέον να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στα δρώμενα. Έχει περιοριστεί σε ένα «συμβουλευτικό ρόλο αλλά πάλι με πολύ περιορισμένες δυνατότητες». Η αιτία σύμφωνα με τον ίδιο είναι η νύφη και ο γαμπρός του που επηρεάζουν το γιο και την κόρη του αντίστοιχα, «με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προστριβές, ανταγωνισμοί και αντιθέσεις. Δούλεψα πολύ για να καταφέρω να τους δημιουργήσω τις προϋποθέσεις για την αποκατάστασή τους και παρόλα αυτά βλέπω να μην μπορούν να συνεννοηθούν. Έτσι για να αμβλύνω τις αντιθέσεις αποφάσισα και πρότεινα την εκ περιτροπής εκμετάλλευση». Σύμφωνα όμως με την Άσπα, «σημαντικό ρόλο, παρασκηνακά παίζει η πεθερά μου, λόγω της αδυναμίας που έχει στην Ισμήνη. Ο πεθερός μου είναι μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα αλλά πιστεύω ότι επηρεάζεται από τη γυναίκα του».

Coffee», δεν λειτουργούσε το 2008. Ο χώρος είχε μισθωθεί σε άλλον επιχειρηματία και από καφετέρια είχε μετατραπεί ξανά σε εμπορικό κατάστημα.

- To Creta Maris

Στα προηγούμενα κεφάλαια έχουμε αναφερθεί για στην καθοριστική συμβολή του «Creta Maris», στην τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας. Για το λόγο αυτό και παρά το γεγονός ότι το «Creta Maris» δεν ανήκει στην κατηγορία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων¹¹⁷, κρίνουμε αναγκαία μια εκτενή αναφορά στην ανέγερση και στη λειτουργία του, ακολουθώντας, την αφήγηση του Ανδρέα Μεταξά¹¹⁸.

Στην υπό μελέτη περιοχή και πιο συγκεκριμένα στο Λιμένα, λειτουργούσε από το 1906 κεραμοποιείο. Ιδρυτής ήταν ο Ηλίας Κ. Κανακάκης. «Χαλκεύς» ή «μπακιρτζής» στο επάγγελμα, φεύγει από τη Σμύρνη, πριν το 1922, με όλα τα χρήματά του και ιδρύει το κεραμοποιείο στο Λιμένα. Το 1920 ο Ανδρέας Η. Κανακάκης αναλαμβάνει τη διεύθυνση του κεραμοποιείου και το αναπτύσσει. Το εργοστάσιο ήταν ταυτόχρονα μύλος (όπου αλέθονταν σιτάρι και κριθάρι), ελαιοτριβείο και εργοστάσιο παραγωγής τούβλων.

«Ως σχέδιο ήταν εκπληκτικό από οικονομική άποψη. Εκμεταλλεύονται όλο το χρόνο. Δεν είναι μια επένδυση τμηματική. Όταν δεν άλεθαν σιτάρι και κριθάρι χρησιμοποιούσαν το εργοστάσιο ως ελαιοτριβείο. Η παραγωγή τούβλων προέκυψε στην 'νεκρή περίοδο' για να μην απολύονται οι εργάτες. Είχαν όμως τη δυνατότητα να λειτουργούν το εργοστάσιο και ως ελαιοτριβείο και ως μύλο. Αυτό γινόταν με τη βοήθεια ενός ιμάντα ο οποίος τοποθετούνταν στις μηχανές ανάλογα με το τι ήθελαν να κάνουν. Αν δηλαδή ήθελαν να αλέσουν σιτάρι και κριθάρι τοποθετούσαν τον ιμάντα στα ανάλογα γρανάζια της μηχανής. Αν ήθελαν να αλέσουν ελιές άλλαζαν τη θέση του ιμάντα κοκ.».

Το εργοστάσιο αυτό αργότερα μετεξελίχθηκε στην Ανώνυμη Κεραμοουργική Εταιρία Κρήτης (Α.Κ.Ε.Κ. Α.Ε.). Η εταιρία ιδρύεται το 1946. Ο Ανδρέας Η. Κανακάκης και ο Νικόλαος Μεταξάς μεταφέρουν σε άλλη θέση το παλιό κεραμοποιείο και ιδρύουν την προαναφερόμενη εταιρία. Διευθυντής αναλαμβάνει ο Νικόλαος Μεταξάς και στο μετοχικό κεφάλαιο συμμετέχουν άλλοι

---

¹¹⁷ Ένας δεύτερος λόγος αφορά στις κρίσεις των κατοίκων της περιοχής αναφορικά με τη δράση της οικογένειας Μεταξά. Οι μισοί από τους κατοίκους «ευγνωμονούν» την οικογένεια, ειδικότερα τον Νικόλαο Μεταξά, επειδή συνέβαλε στην τουριστική ανάπτυξη της Χερσονήσου. Οι υπόλοιποι σχολιάζουν αρνητικά τις πρωτοβουλίες του διότι, όπως ισχυρίζονται, συνέβαλε στην «καταστροφή» της Χερσονήσου λόγω του μοντέλου της τουριστικής ανάπτυξης του υιοθέτησε και οδήγησε σε μια σειρά παθογενειών με κυριότερη την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος της περιοχής και φυσικά τη μαζικοποίηση του τουρισμού.

¹¹⁸ Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα Απρίλιος - Ιούλιος 2009, στις εγκαταστάσεις της «Metaxas Group of Companies S.A.», στο Ηράκλειο.

τέσσερις μέτοχοι μεταξύ των οποίων και ο Λάμπρος Η. Κανακάκης. Ο Νικόλαος Μεταξάς αγοράζει τις μετοχές των δύο από τους τέσσερις μετόχους. Στην αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου που ακολουθεί ο Λάμπρος Η. Κανακάκης δε συμμετέχει και ο Νικόλαος Μεταξάς αποκτά την πλειοψηφία των μετοχών και λόγω της προίκας εξαιτίας του γάμου του με τη Θεανώ - πρωτότοκη κόρη του Ανδρέα Η. Κανακάκη.

«Το νέο εργοστάσιο έχει πλέον μεταφερθεί κοντά στην παραλία. Εκεί υπήρχαν ράγες που κατέληγαν σε μια μικρή προβλήτα. Στις ράγες αυτές κινούνταν μικρά βαγονέτα γεμάτα τούβλα που φορτώνονταν στα καράβια με προορισμό το Βόλο, αμέσως μετά τον καταστροφικό σεισμό (19 και 21 Απριλίου 1955). Τα έσοδα είναι μεγάλα και ουσιαστικά εκείνη την περίοδο δημιουργούνται τα κεφάλαια που αργότερα θα επενδυθούν στον τουρισμό»¹¹⁹.

Ο συντάκτης του αφιερώματος της εφημερίδας «ΠΑΤΡΙΣ» (21/9/1975, 23/9/1975) στο Creta Maris, στην εισαγωγή του αναφέρει:

«Επίσκεψη γνωριμίας μ' ένα γίγαντα. Όχι τόσο για τις τιτανικές διαστάσεις όσο για το ύψος και την δυναμική φυσιογνωμία του, σαν μιας από τις πιο αξιόλογες τουριστικές μονάδες που λειτουργούν σ' ολόκληρο το μεσογειακό χώρο. Πρόκειται για το «ΚΡΕΤΑ ΜΑΡΙΣ» που χτισμένο λίγο πριν απ' το Λιμάνι της Χερσονήσου, άρχισε να λειτουργεί από φέτος το καλοκαίρι και να τονίζει προς τους φιλοξενούμενούς του, κάθε εθνικότητας, με τον εντελώς πρωτότυπο τρόπο και το ύφος του, την Κρητική φιλοξενία στη γενέτειρα του Ξενίου Διός. Όταν κανείς τελειώσει την περιπλάνησή του στους δρόμους και στις πλατείες, στις σουίτες, τα αρχοντικά, και τα απλά σπίτια του χωριού που λέγεται «ΚΡΕΤΑ ΜΑΡΙΣ» και ανακατωθεί με τους «κατοίκους» του ξανθές οπτασίες του βορρά

---

¹¹⁹ Στη σπουδαιότητα του εργοστασίου της Α.Κ.Ε.Κ. Α.Ε. θα αναφερθούν αρκετές φορές κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας οι συνομιλητές μου. «Το 1946 στο Λιμάνι υπήρχε το εργοστάσιο της ΑΚΕΚ που ήταν εργοστάσιο κεραμοποίησης. Με το σχέδιο Μάρσαλ ερχόταν καΐκια απ' όλη την Ελλάδα και φορτώνανε τούβλα και τα πηγαίνανε στη Μακεδονία που ανοικοδομούνταν εκείνη την εποχή. Για το λόγο αυτό υπήρχε μια προβλήτα που έφτανε μέχρι τη θάλασσα. Τα τούβλα μεταφερόταν με ένα βαγονέτο μέχρι την προβλήτα. Το εργοστάσιο βρισκόταν εκεί που σήμερα βρίσκεται το ξενοδοχείο «Silva Maris». Το εργοστάσιο ανήκε στις οικογένειες Λουλακάκη και Κανακάκη. Ο Μεταξάς ήρθε αργότερα στην περιοχή και δούλεψε στο εργοστάσιο ως μηχανικός. Αργότερα έγινε συνétairos και σ' αυτό συνέβαλε ο γάμος του με την κόρη του Κανακάκη. Στο Ρέθυμνο και στη Νεάπολη υπήρχαν άλλα δύο τέτοια εργοστάσια τα οποία τα αγόρασε ο Μεταξάς, στέλνοντας προσωπικό. Μετά το μονοπώλιο των τούβλων, που του είχε αποφέρει σημαντικά κέρδη άρχισε να επεκτείνεται στον τομέα του τουρισμού». Ουσιαστικά το εργοστάσιο κεραμοποιίας αποτέλεσε τη σημαντικότερη επένδυση στην ευρύτερη περιοχή της Χερσονήσου για τα επόμενα χρόνια, προσφέροντας απασχόληση στον ντόπιο πληθυσμό. «Η εικόνα της περιοχής ήταν ένα χωριό στο οποίο η μοναδική απασχόληση των κατοίκων ήταν η γεωργία, η αλιεία και το εργοστάσιο τούβλων που είχε ο Μεταξάς με τον Κανακάκη η οποία ήτανε μια σοβαρή παραγωγή από τούβλα και η οποία διοχετευόταν σ' όλη την Κρήτη και απασχολούνταν εκεί τουλάχιστον 100 άτομα, 100 εργατικά χέρια».

και καλοθρεμμένους Αδάμ με το φύλλο της συκής, νιώθει πως βρέθηκε ανάμεσα σ' έναν κόσμο που τον είχε για πεθαμένο (όπως είναι το παλιό Κρητικό χωριό) και που αναστήθηκε για να πάρη από τον σύγχρονο πολιτισμό μόνο ότι είναι αναγκαίο και ό,τι δίδει στη ζωή την άνεση και την γεύση της τεχνολογικής προόδου» (ΠΑΤΡΙΣ, 21/9/1975).

Εκτός από την αρκετά λεπτομερή περιγραφή του χώρου, το αφιέρωμα στο Creta Maris παρέχει στον αναγνώστη και πλήθος άλλων πληροφοριών που αφορούν στη φιλοσοφία που διέπει την κατασκευή του, το κόστος της κατασκευής, το βιολογικό καθαρισμό αλλά και τις απαντήσεις που δίνονται από τον ιδιοκτήτη του αναφορικά με τη σπουδαιότητα του χώρου, ως αρχαιολογικού, όπου και βρίσκεται το ξενοδοχείο¹²⁰.

Αφήνουμε το 1975 και ερχόμαστε στο 2009. Ο Ανδρέας θυμάται ότι το Creta Maris αρχίζει να χτίζεται το 1971 - 1972. Ενδεχομένως το πλάνο ολοκλήρωσης των εργασιών να «πήγε λίγο πίσω» λόγω των γεγονότων της Κύπρου, το 1974, και της επιστράτευσης που έγινε στην Ελλάδα. Πριν αρχίσει να χτίζεται το ξενοδοχείο, ο Νικόλαος Μεταξάς πραγματοποιεί για δύο εβδομάδες ταξίδι στη Μεσόγειο προκειμένου να αποκτήσει μια συνολική εικόνα σχετικά με την αρχιτεκτονική των ξενοδοχειακών μονάδων. Υιοθετείται τελικά το μοντέλο της Σαρδηνίας όπου ήδη είχε αναπτυχθεί ο τουρισμός και όπου όλα τα κτίσματα ήταν απόλυτα εναρμονισμένα με το φυσικό περιβάλλον και την κουλτούρα των κατοίκων.

Αρχιτεκτονικά το Creta Maris μπορεί να χαρακτηριστεί «παραδοσιακό» υπό την έννοια ότι χαρακτηρίζει τον τόπο στον οποίο βρίσκεται. Στην κατασκευή συνυπάρχουν το «μοναστηριακό» ύφος του κεντρικού κτιρίου (μεσαιωνικό στυλ και ορεινό) και το «αιγαιοπελαγίτικο» με επιρροές από την Κρήτη και τα νησιά των Κυκλάδων.

Στην ερώτησή μου αν υπήρξαν αντιδράσεις κατά τη διάρκεια της κατασκευής, ο Ανδρέας απάντησε ότι πάντα υπάρχουν· τις χαρακτήρισε «φυσιολογικές» και σε μικρή έκταση, υπό την

---

¹²⁰ Δια στόματος Νικολάου Μεταξά. Αναφορικά με τη φιλοσοφία: «Ο ξένος, θέλει να φύγει, να δραπετεύσει από το τσιμεντένιο κουτί που τον κρατεί δεσμότη του. Θέλει καθαρό αέρα και φως, θέλει να αισθανθή άνθρωπος. Θέλει να ελευθερωθεί από την δυναστεία των κυβισμένων όγκων. Αυτή η διαπίστωση, μαζί με το μεράκι μου να ξαναζωντανέψω τον κρητικό ρυθμό που έχει πεθάνει, μ' έκαναν, να κατασκευάσω ετούτο το τουριστικό χωριό». Για το κόστος κατασκευής: «Πήρα δάνειο εκατόν ογδόντα εκατομμύρια. Μα εδώ, έχω ρίξει, ό,τι είχα και δεν είχα. Όπως βλέπετε, ετούτο το συγκρότημα, κόστισε πολλές φορές το ύψος του δανείου που πήρα. Και πρέπει να ξέρετε, πως αν δεν είχα το εργοστάσιο (την ΑΚΕΚ), ούτε εγώ δεν θα μπορούσα να το φτιάξω. Βλέπετε, ακόμη και οι έγχρωμες [πλάκες] της αίθουσας της εισόδου έχουν ψηθεί στο εργοστάσιό μου. Έτσι μια σημαντικώτατη δαπάνη που για έναν τρίτο θα ήταν πολύ μεγάλη, για μένα περιορίστηκε στο κατώτατο δυνατό επίπεδο, δηλαδή στη δαπάνη παραγωγής...». Τέλος, αναφορικά με την οικειοποίηση αρχαιολογικού χώρου, η απάντηση που δόθηκε ήταν η ακόλουθη: «Νοτιοδυτικά μας βρέθηκαν ίχνη της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής εποχής. Κλήθηκε αμέσως η Αρχαιολογική Υπηρεσία η οποία έκανε ανασκαφές επί τρεις μήνες. Φυσικά διεκόπησαν οι δικές μας εργασίες. Αφού όμως διεπιστώθη πως δεν υπήρχε αρχαιολογικό ενδιαφέρον, πήραμε την έγκριση να συνεχίσωμε. Όλα τα άλλα, έχουν την προέλευση εκ του πονηρού».

έννοια ότι δεν υπήρξε γενικός ξεσηκωμός. Συμπλήρωσε ότι και ο ίδιος συναντά αντιδράσεις στη Σαντορίνη όπου χτίζεται η νέα ξενοδοχειακή μονάδα του Ομίλου. Συνεχίζοντας αναφορικά με το «Creta» υποστήριξε ότι το οικόπεδο προϋπήρχε και απλά έγιναν επιπλέον αγορές για την επέκτασή του. Στην παρατήρησή μου ότι υπήρξαν και αναγκαστικές απαλλοτριώσεις το σχόλιο του συνομιλητή μου εστίασε στο γεγονός ότι αυτές έγιναν επειδή οι ιδιοκτήτες των μικρών αγροτεμαχίων είδαν την όλη ιστορία καιροσκοπικά. Συμπλήρωσε δε ότι ο πατέρας του, αρχικά, είχε προτείνει στους ιδιοκτήτες των αγροτεμαχίων αυτών αποζημιώσεις πολύ παραπάνω από την τιμή που όρισε τελικά το δικαστήριο.

Η δική μας έρευνα στο Υποθηκοφυλακείο Λιμένος Χερσονήσου, επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς του Ανδρέα, ως προς το σκέλος των μικρών αγροτεμαχίων και των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων. Επιπλέον, εντοπίστηκε και ένα επιπλέον συμβόλαιο μεταξύ της τότε κοινότητας του Λιμένα και της TEAB A.E. που αφορά στην ανταλλαγή αγροτικής οδού¹²¹.

Ως τουριστικός επιχειρηματίας ο Νικόλαος Μεταξάς εφάρμοσε ορισμένες καινοτομίες που τελικά υιοθετήθηκαν και από τους υπόλοιπους ξενοδόχους. Με το άνοιγμα του Creta Maris υιοθετήθηκε ο «μπουφές». Η γενικότερη φιλοσοφία του συμπυκνώνεται στο τρίπτυχο: *καθαριότητα - φαγητό - στελέχη*.

---

¹²¹ Για τα συγκεκριμένα συμβόλαια, βλ. «Παράρτημα».

Κεφάλαιο 6^ο: Επιχειρηματικές πρακτικές, κοινωνικές σχέσεις και συλλογικά προβλήματα

Η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα μετασχηματισμού του Λιμένα από μια αγροτική οικονομία σε μια οικονομία παροχής υπηρεσιών στην οποία κυριαρχεί ο τουρισμός. Το μοντέλο που κυριάρχησε ήταν αυτό των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων που συμβιώνουν παράλληλα με τις μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά στις επιχειρηματικές πρακτικές που υιοθετούσαν οι συνομιλητές μου, καταγράφεται η ευρηματικότητά τους αλλά και το πλέγμα εκείνο των σχέσεων που καθορίζουν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα. Ιδιαίτερα, στα παραδείγματα επιχειρηματικής δραστηριότητας που παρουσιάζονται αναδεικνύονται επίσης στάσεις και συμπεριφορές ντόπιων και μη επιχειρηματιών - γεγονός που υποδηλώνει ότι η επιχειρηματικότητα είναι κατά βάση κοινωνική δραστηριότητα.

Η επιχειρηματική δραστηριότητα είναι κοινωνική δραστηριότητα (Λαμπριανίδης, 2004: 118) και ως εκ τούτου βασίζει την επιτυχή λειτουργία της στο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υφίσταται και το οποίο μπορεί να διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο προς δύο κατευθύνσεις: είτε ενισχύοντας τη λειτουργία των επιχειρήσεων είτε παρεμποδίζοντας την¹²². Από την πλευρά τους οι επιχειρήσεις επειδή δεν είναι απρόσωποι οργανισμοί, αντιλαμβάνονται ότι μπορούν να αναπτυχθούν μόνον όταν υπάρχουν ξεκάθαροι κανόνες τόσο σε σχέση με τις συνθήκες ανταγωνισμού που επικρατούν τη δεδομένη χρονική περίοδο όσο και σε σχέση με τη δυνατότητα που τους παρέχεται στο να συνάψουν συμμαχίες ή συνεργασίες με άλλες, συγγενείς και όχι μόνο προς αυτές, επιχειρήσεις.

Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο σημείο, η ταύτιση της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού με τον «τυπικό» και «ουδέτερο» εξορθολογισμό της οικονομίας και του κράτους φαίνεται ότι οδηγεί περισσότερο στη συσκότιση και στην απόκρυψη της δυνατότητας των συνεργασιών η οποία, εντασσόμενη στην ανάλυση του Σ. Χτούρη (2004), για τα ορθολογικά και συμβολικά δίκτυα, στερεί από τις επιχειρήσεις τη δυνατότητα δικτύωσής τους με την κοινωνική πραγματικότητα. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει είναι αυτή η αδυναμία να ερμηνευτεί ως απόκλιση από το ιδεατό μοντέλο λειτουργίας των επιχειρήσεων, ως παθογένεια κοινωνική και ως υστέρηση από τον επιθυμητό στόχο, ταυτόχρονα με την απόκρυψη των πραγματικών όρων

---

¹²² «Το κράτος ως ρυθμιστής του οικονομικού και κοινωνικού γίνεσθαι είναι σημαντικός παράγων για την Ανταγωνιστικότητα μιας χώρας. Ιδιαίτερα εδώ στην Ελλάδα, αυτό είναι το σοβαρότερο πρόβλημα. Στην Ελλάδα, όπου το κράτος συμβάλλει κατά 50% στην ανταγωνιστικότητα, είναι και η γενεσιουργός αιτία ανασταλτικών δράσεων, που δεν αφήνουν τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας να βηματίσουν γρήγορα προς τα εμπρός. Η φερεγγυότητα και η αξιοπιστία του είναι από τα σημαντικότερα προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε. Μαζί με τα παράγωγά τους: την αβεβαιότητα, την ανασφάλεια και φυσικά την γραφειοκρατία που καταδυναστεύει τους πολίτες και φρενάρει επενδυτικές, επιχειρηματικές πρωτοβουλίες» (Ασημακόπουλος, 2005). Το κείμενο της ομιλίας του Δ. Ασημακόπουλου είναι διαθέσιμο στην παρακάτω ιστοσελίδα: www.okeobservatory.gr/projpdf/pdf_texelid_19_pdf, [Πρόσβαση, 9/1/2013].

αναπαραγωγής και επιβίωσης του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με τον Χτούρη «δεν αναγνωρίζεται ότι η εκτεταμένη παραοικονομία συνδυάζεται με το υψηλό ποσοστό αυτοαπασχόλησης και τον μεγάλο αριθμό των δικτύων των πολύ μικρών και μικρών επιχειρήσεων» (Χτούρης, 2004: 18)¹²³. Η άποψη αυτή στηρίζεται στην προσέγγισή του Χτούρη για την «παγκοσμιοποίηση», που σημαίνει κυρίως «παγκοσμιοποίηση των δικτύων «εθνικής» επιχειρηματικής κουλτούρας των παγκόσμιων κρατών, σε συνδυασμό με τον αυξανόμενο έλεγχο των δικτύων διακυβέρνησης και επιρροής τους στα παγκόσμια πράγματα». Σε σχέση με τον τουρισμό η κυριαρχία των παγκόσμιων κρατών, μεταξύ άλλων, συνδυάζεται και με τον «έλεγχο της κίνησης των πολιτών του «πρώτου κόσμου» στην παγκόσμια αγορά του τουρισμού και ιδιαίτερα στις χώρες του τρίτου κόσμου και της ημιπεριφέρειας, μέσω των ταξιδιωτικών οδηγών και διμερών συνεργασιών» (ό.π.: 24).

Η εμπειρική παρατήρηση ότι η παραοικονομική δραστηριότητα τείνει να λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις αναπτυγμένες χώρες, ώθησε την οικονομική θεωρία να θεωρήσει την παραοικονομία ως ένδειξη υπανάπτυξης η οποία μπορεί να εξαλειφθεί μόνο όταν οι τελευταίες θα αναπτυσσόταν. Ειδικά στην ελληνική περίπτωση η ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, κυρίως μετά το 1981, ως βασικό αναπτυξιακό μοχλό και πολιτική επιλογή του κεντρικού κράτους έδωσε στην παραοικονομία το ζωτικό χώρο που χρειαζόταν για να αναπτυχθεί. Εστιάζοντας στον κλάδο του τουρισμού οι συνέπειες της παραοικονομίας διακρίνονται σε μακρο-οικονομικές και μικρο-οικονομικές με τις αντίστοιχες θετικές και αρνητικές συνέπειες (Πορφυρίδης, 1997: 133-143)¹²⁴.

---

¹²³ Η έννοια της «παραοικονομίας» για τον Χτούρη ταυτίζεται μάλλον με κεντρικές πολιτικές επιλογές και γίνεται αντιληπτή ως πολιτική φοροαπαλλαγών, έμμεση και κατ' επιλογήν, για τα μέλη των συγκεκριμένων δικτύων. «Μέσω αυτών των «φοροαπαλλαγών» εξασφαλίζεται η βιωσιμότητα πολλών επιχειρήσεων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις έχουμε την «καταστροφική» εφαρμογή ενός ασαφούς /«ανορθολογικού» και συνεχώς αναλλασσόμενου νομικού πλαισίου που οδηγεί πολλές επιχειρήσεις στην πτώχευση ή στο μαρασμό» (2004: 18).

¹²⁴ Οι θετικές συνέπειες στο μακρο-οικονομικό πεδίο του τουριστικού κλάδου εντοπίζονται στην αύξηση βασικών οικονομικών μεγεθών (ΑΕΠ, παραγωγικότητα, απασχόληση κ.ά.), στην κατανομή του προσωπικού εισοδήματος (ειδικά στις περιπτώσεις όπου τα τουριστικά εισοδήματα συμπληρώνουν ή αντικαθιστούν εκείνα που προέρχονται από την αγροτική παραγωγή), στην οικονομική αποκέντρωση και την περιφερειακή ανάπτυξη (ειδικά στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της περιφέρειας), στην αύξηση του ξένου συναλλάγματος και, τέλος, στην γενικότερη αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας και της οικονομικής ευημερίας ειδικά στις περιπτώσεις όπου η κρατική παρέμβαση επιδιώκει την εξάλειψή της. Στις αρνητικές επιπτώσεις, πάντα στο μακρο-οικονομικό επίπεδο, προσμετρούνται η αδυναμία εφαρμογής τουριστικής πολιτικής, στην αδυναμία παρακολούθησης του τρόπου κατανομής του εισοδήματος και της εφαρμογής οποιασδήποτε αναδιανεμητικής πολιτικής, στην αύξηση της φοροδιαφυγής που συνδέεται με μια σειρά άλλων σοβαρών προβλημάτων (φορολογική ανισότητα, υστέρηση κρατικών εσόδων, δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων κ.ά.). Οι θετικές συνέπειες της παραοικονομικής δραστηριότητας, στο μικρο-οικονομικό πεδίο του ελληνικού τουρισμού, εντοπίζονται στη μείωση του κόστους παραγωγής και την αντίστοιχη αύξηση των κερδών, στην ευελιξία των επιχειρήσεων και στην δυνατότητα ευκολότερης προσαρμογής τους στις τρέχουσες μεταβαλλόμενες συνθήκες. Αντίστοιχα στις αρνητικές επιπτώσεις καταγράφονται η αδυναμία από τις επιχειρήσεις για τη σωστή κατανομή και αξιοποίηση των παραγωγικών

Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, επιστρέφοντας στην ανάλυση του Χτούρη, συνίσταται περισσότερο στη δημιουργία παγκόσμιων κρατών που τείνουν να επιβάλλουν την οικονομική και κοινωνική του πολιτική σε παγκόσμια κλίμακα. Αυτή η προσπάθεια επιβολής μιας παγκόσμιας ηγεμονίας, στηριζόμενη εν πολλοίς στην προσέγγιση του Gramsci, αποτελεί τελικά το απώτερο επίπεδο ανάπτυξης του εθνικού παραδοσιακού κράτους και σε αντίθεση με την γκραμισιανή προσέγγιση δεν απαιτεί κατ' ανάγκη την αποδοχή της από το παραδοσιακό εθνικό κράτος. Το τελευταίο καλείται στα πλαίσια αυτά να παίξει ένα διττό ρόλο: από τη μια να αποτελέσει μέρος αυτού του συστήματος και από την άλλη να προσπαθήσει να αμβλύνει τις ανισότητες που υπάρχουν στο εσωτερικό του και υποσκάπτουν, από τη γέννησή της, αυτή την προσπάθεια. Ως αποτέλεσμα, ευνοημένα από τη διαδικασία αυτή, θα είναι εκείνα τα εθνικά κράτη που θα καταφέρουν, παράλληλα με τη διαχείριση των εσωτερικών και εξωτερικών επιχειρηματικών συμφερόντων, να διατηρήσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ανάπτυξης με τη διατήρηση της εσωτερικής κοινωνικής και εθνικής συνοχής.

Σ' ένα γενικότερο πλαίσιο, η ανάλυση του Σ. Χτούρη ίσως θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο αναφοράς στην ανάλυσή μας για την επιχειρηματικότητα στο Λιμένα. Όμως, αν και ο ίδιος αναφέρεται στις εθνικές ιδιαιτερότητες, στην ουσία τις παρακάμπτει ή τις εντάσσει χωρίς δεύτερη σκέψη στο εννοιολογικό του πλαίσιο με αποτέλεσμα αυτές, ουσιαστικά, να υποτιμούνται. Η επιχειρηματικότητα έτσι όπως εντάσσεται στην ανάλυσή του φαίνεται να είναι ένας απρόσωπος οργανισμός προσανατολισμένος σε μια «παγκοσμιοποιημένη» κοινωνική πραγματικότητα. Επιχειρώντας να τεκμηριώσει τη θέση του αναφέρεται στο «παγκόσμιο προλεταριάτο» το οποίο δε διαθέτει καμία πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική συνοχή. Κατά την άποψή μας, η θέση αυτή στηριζόμενη στη δομή και τη λειτουργία των πολυεθνικών επιχειρήσεων, φαίνεται να αγνοεί τα χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες των πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και ιδιαίτερα της μεγάλης «επιχειρηματικής» κατηγορίας των αυτοαπασχολούμενων.

Οι επιχειρήσεις αυτές που επηρεάζονται, κυρίως, από τα τοπικά περιβάλλοντα παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις στα χαρακτηριστικά και στη λειτουργία τους από τις πολυεθνικές. Το βασικότερο από αυτά είναι ότι προσανατολίζονται στην τοπική αγορά και, επιπλέον, η λειτουργία τους στηρίζεται στις παγιωμένες αντιλήψεις του τοπικού κοινωνικού σχηματισμού για το τι συνιστά την επιχειρηματική δραστηριότητα. Σε όλα αυτά θα προσθέταμε ακόμη ένα. Διαφορετική μορφή και χαρακτηριστικά έχει, για παράδειγμα, η

πόρων, στη δημιουργία συνθηκών αθέμιτου ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων και στην υποβάθμιση του προσφερόμενου τουριστικού προϊόντος.

επιχειρηματικότητα που αναπτύσσεται στην ύπαιθρο σε σχέση με την αντίστοιχη των αστικών κέντρων. Και για να πάμε ένα βήμα παραπέρα, διαφορές παρατηρούνται και σ' ένα γενικότερο πλαίσιο - αυτό του ευρωπαϊκού βορρά και του ευρωπαϊκού νότου (Λαμπριανίδης, 2004).

Ο Λ. Λαμπριανίδης (2004: 119-121) υποστηρίζει ότι υπάρχουν τέσσερις παράγοντες που επιδρούν στην τάση των ανθρώπων να δημιουργήσουν επιχειρήσεις. Αυτοί είναι η καταγωγή, η ανεργία, το επίπεδο εκπαίδευσης και η εργασιακή ιστορία. Οι παράγοντες αυτοί υπογραμμίζουν την κυρίαρχη επίδραση των τοπικών ιστορικών διαδρομών που ακολουθεί η επιχειρηματική δραστηριότητα. Επιβιώνοντας και στο καθεστώς της «παγκοσμιοποίησης», οι παράγοντες αυτοί ενισχύονται και από νομικούς περιορισμούς - κυρίως με την έννοια των τυπικών προϋποθέσεων που απαιτούνται από το εκάστοτε νομικό εθνικό πλαίσιο που καθορίζει τις προϋποθέσεις για να γίνει κάποιος επιχειρηματίας.

Στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι τοπικές κοινωνίες της περιφέρειας αναζήτησαν ενδογενείς στρατηγικές ανάπτυξης και λόγω της αδυναμίας του κεντρικού κράτους να παρέμβει αποτελεσματικά και να αμβλύνει τις διαπιστωμένες κοινωνικές ανισότητες. Παρά το γεγονός ότι η πολιτική των δημοσίων επενδύσεων και η θεσμοθέτηση σειράς αναπτυξιακών κινήτρων ευνόησαν την περιφέρεια σε σχέση με τους ήδη διαμορφωμένους κεντρικούς πόλους (Αθήνα, Θεσσαλονίκη), η αποτίμηση της συνολικής κρατικής παρέμβασης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αποσπασματική κυρίως λόγω της πολυπλοκότητας του θεσμικού πλαισίου και της έλλειψης μιας συνολικής προσέγγισης της αναπτυξιακής διαδικασίας (Πετράκος, Ζήκος, Ζαχαρόπουλος, 1991).

Άλλη μια αιτία εντοπίζεται στην τάση των οικονομιών της αγοράς να αποκεντρώνουν κάποια τμήματα των παραγωγικών δραστηριοτήτων τους στα υπερδιογκωμένα μητροπολιτικά κέντρα, είτε λόγω των οικονομιών συγκέντρωσης είτε μέσω μιας διαδικασίας χωρικής αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου για την αντιμετώπιση και το ξεπέρασμα των κρίσεων. Μια αντίστοιχη τάση έχει εμφανιστεί και σε διεθνές επίπεδο όπου στα πλαίσια του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας το πολυεθνικό κεφάλαιο προοδευτικά εξάγει τα παραγωγικά τμήματα των δραστηριοτήτων του από τις μητροπόλεις του καπιταλισμού στις περιφερειακές οικονομίες, χωροθετώντας τα ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξής τους στις διάφορες βαθμίδες του εθνικού υποσυστήματος αστικών κέντρων, με προτίμηση όμως στις περιφερειακές μητροπόλεις. Ένα τρίτο χαρακτηριστικό του γενικού πλαισίου αναζήτησης της αναπτυξιακής στρατηγικής είναι η καταγραφή τόσο σε διεθνές όσο και σε τοπικό επίπεδο μιας ιδιότυπης ανθεκτικότητας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου. Ταυτόχρονα, η

παρατεταμένη κρίση του φορντικού μοντέλου μαζικής παραγωγής και οι προσπάθειες αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, σε συνδυασμό με την αδυναμία του κεντρικού κράτους να παρέμβει στους μηχανισμούς χωρικής συγκέντρωσης του κεφαλαίου διοχετεύοντας την όποια αναπτυξιακή διαδικασία προς την περιφέρεια, δημιούργησαν το ενδιαφέρον για εναλλακτικά μοντέλα ανάπτυξης που στηρίζονται κυρίως στο μικρό μέγεθος παραγωγής και στην τοπική κλίμακα - ιδιαίτερα στον τουρισμό σε ορισμένες περιφέρειες και στη μεταποίηση σε άλλες (Πετράκος, Ζήκος, Ζαχαρόπουλος, 1991).

Στην κοινότητα του Λιμένα, αναμφισβήτητα, η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και οι επενδύσεις σε επιχειρήσεις μικρού μεγέθους, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της οικονομικής της μεγέθυνσης γεγονός που επιτάχυνε και τις διαδικασίες του μετασχηματισμού της. Σε αυτό συντέλεσε και το κύριο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης κοινότητας η οποία στα πλαίσια του εθνικού κράτους μπορεί να θεωρηθεί ως ένα παράδειγμα περιφερειακής οικονομικής μεγέθυνσης. Στο διεθνές περιβάλλον είναι μια «παγκόσμια» κοινότητα - άμεσα συνδεδεμένη και άμεσα εξαρτώμενη από τις αποφάσεις των τουριστικών πρακτόρων. Υπό αυτή την έννοια και οι επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται εντός των γεωγραφικών της ορίων έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά. Με μια πρώτη ανάγνωση τα χαρακτηριστικά αυτά ίσως να φαίνονται αντιφατικά μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα όμως είναι συμπληρωματικά.

Η τουριστική οικονομία του Λιμένα παράγει μεν αυξανόμενο οικονομικό πλεόνασμα αλλά απέτυχε να δημιουργήσει τις συνθήκες εκείνες που θα οδηγούσαν σε επενδυτικές διεξόδους και θα δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις και για εναλλακτικές προτάσεις ανάπτυξης. Έτσι χωρίς ουσιαστικό προγραμματισμό και σχεδιασμό ο Λιμένας οδηγήθηκε πρώτα σε μια παρατεταμένη ύφεση και στη συνέχεια στην κρίση. Η τελευταία δεν οφείλεται τόσο στις δράσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας - αυτή ελέγχεται στο πεδίο της χωροταξικής εξάπλωσής της και στο πεδίο των πρακτικών που υιοθετεί για να επιτύχει τα συμφέροντά της, όσο στις κρατικές παρεμβάσεις που από τη φύση τους είναι αποσταθεροποιητικές.

Στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα ο ρόλος του κράτους αποδείχτηκε καθοριστικός. Φαινομενικά ενθάρρυνε το μοντέλο αυτό με τις χρηματοδοτήσεις μέσω των αναπτυξιακών νόμων αλλά, στην πραγματικότητα, στόχευε στην ιδιοποίηση του πλεονάσματος μέσω της φορολογίας. Σε μια ορθολογική αναπτυξιακή πολιτική η μεταφορά κεφαλαίων προς το κεντρικό λογιστήριο του κράτους θα μπορούσε να αναδιανεμηθεί με τη μορφή αναπτυξιακών κινήτρων προς τους επιχειρηματίες, ιδιαίτερα στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Αντί να συμβεί αυτό, υιοθετήθηκε το μοντέλο των φοροαπαλλαγών στο οποίο

όμως δεν ανιχνεύεται καμία αναπτυξιακή προοπτική. Επιπλέον μέσω της ενίσχυσης της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας, που ισχύει και στην περίπτωση του Λιμένα, σημαντικός αριθμός ατόμων βρήκε μια αρκετά επωφελή διέξοδο στο πρόβλημα της απασχόλησης. Από την άλλη όμως ο ίδιος πληθυσμός δεν μπόρεσε να επιλύσει μια σειρά άλλων ζητημάτων τα οποία, μακροπρόθεσμα, δημιούργησαν εμπόδια στην ανάπτυξη αυτών των επιχειρήσεων.

Οι C. Bastakis, D. Buhalis, R. Butler (2004), διερευνώντας τις σχέσεις των μικρομεσαίων επιχειρήσεων τουριστικών καταλυμάτων με τους τουριστικούς πράκτορες (tour operators) της Ευρώπης, ισχυρίζονται ότι η προαναφερόμενη σχέση καθορίζεται εν πολλοίς από τα ίδια τα χαρακτηριστικά αυτών των επιχειρήσεων. Οι τελευταίες έχουν ορισμένες σοβαρές αδυναμίες που επηρεάζουν όχι μόνο τη λειτουργία και το επίπεδο των προσφερόμενων υπηρεσιών, αλλά, πολύ περισσότερο, την ικανότητά τους να διαπραγματευθούν ιδανικά τις προσφερόμενες υπηρεσίες τους. Το βασικό τους μειονέκτημα είναι ο σχεδιασμός των δράσεων τους σε μια τουριστική αγορά, όπου η ζήτηση είναι ασταθής, το προϊόν είναι αναλώσιμο και η παροχή οποιασδήποτε προσφερόμενης υπηρεσίας απαιτεί σημαντικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου. Αυτή η έλλειψη προγραμματισμού και στρατηγικού οράματος, σε συνδυασμό με τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, τις διαχειριστικές αδυναμίες, την έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού έχουν άμεσες συνέπειες στη σχέση τους με τους tour operators. Στο Λιμένα, η σχέση αυτή, εκτός από τα καταλύματα, εντοπίζεται σε όλο το φάσμα των τουριστικών επιχειρήσεων, με διαφορετικούς φυσικά όρους. Το αποτέλεσμα είναι οι tour operators να ασκούν ένα ιδιαίτερο τύπο ελέγχου και ηγεμονίας στον οποίο, όμως, συναινούν και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις με το επιχείρημα ότι η σχέση αυτή εξασφαλίζει και τη βιωσιμότητά τους.

Με τον τρόπο αυτό ενδυναμώθηκε μια σχέση εξάρτησης η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «νέο - αποικιακή». Επιπλέον ο κρατικός μηχανισμός υιοθετώντας μόνο εισπρακτικά μέτρα έστρεψε τους επιχειρηματίες εναντίον του. Το προφανές στην περίπτωση αυτή είναι τα φαινόμενα της φοροδιαφυγής και εισφοροδιαφυγής, τα οποία οι επιχειρηματίες δεν αποδέχονται. Το αντίθετο μάλιστα. Ορισμένοι από αυτούς υποστηρίζουν ότι οι κρατικοί λειτουργοί είναι εκείνοι που αναμινγούνται σε παραβατικές πράξεις και ότι η συμμετοχή των επιχειρηματιών εξαντλείται στο επίπεδο της απλής συνεργίας που στόχο έχει πάλι την επιβίωση.

«... Πιστεύω ότι εκείνο που δεν έχουμε συνειδητοποιήσει είναι το γεγονός ότι κυριολεκτικά ζούμε από τον τουρισμό. Δηλαδή, αν αφαιρέσετε από την Κρήτη το κομμάτι του τουρισμού, σκεφτείτε τι μένει... Η αγροτική οικονομία και ο

τουρισμός είναι τα δύο... δεν υπάρχει άλλο. Επανάπαυση από μας δεν υπάρχει. Υπάρχει από τους άλλους, που δεν συντηρούνται και επιβιώνουν από τον τουρισμό... Εμείς συντηρούμε τους άλλους, από τις εισφορές μας... Ο δημόσιος υπάλληλος της εφορίας και του ΙΚΑ όχι μόνο συμπεριφέρεται με θράσος, αλλά είναι 'νταβατζής'... Όταν έρθει η ώρα να κλείσουν τα βιβλία, οι υπάλληλοι της εφορίας έρχονται και αρχίζουν τις 'διαπραγματεύσεις' ζητώντας αποκάλυπτα αμοιβή για τις 'υπηρεσίες' που προσφέρουν...».

Με όλους αυτούς τους τρόπους η ανάπτυξη μετατράπηκε σε ύφεση και στην περίπτωση του Λιμένα αντί να παραχθεί ένα «καινοτόμο» τουριστικό προϊόν συνεχίστηκε η επενδυτική δραστηριότητα στις ίδιες οικονομικές δραστηριότητες χωρίς καμιά απολύτως διαφοροποίηση. Με τον τρόπο όμως αυτό ακυρώνεται η συμβολή της επιχειρηματικότητας στην αναπτυξιακή διαδικασία και σ' ένα γενικότερο επίπεδο, «η συμβολή του τουρισμού ως οικονομική δραστηριότητα που συνδέεται άμεσα με την περιφερειακή ανάπτυξη» (Λαγός, 1998: 47).

Η διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος ήταν ένα θέμα που απασχολούσε την τοπική κοινωνία καθόλη τη διάρκεια της διεξαγωγής της επιτόπιας έρευνας. Αναδείχτηκε, ως μείζων ζήτημα κατά την περίοδο των δημοτικών εκλογών του 2002, λόγω της ένταξής του από την πλευρά του Δανέλλη στην ημερήσια διάταξη της αντιπαράθεσής του με τον έτερο υποψήφιο δήμαρχο, Δοξαστάκη. Το βασικό επιχείρημα του Δανέλλη συνέδεε τον τύπο της τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα με την υποβάθμιση του τοπικού πολιτισμικού στοιχείου. Η ευθύνη, σύμφωνα πάντα με το Δανέλλη, βαρύνει αποκλειστικά την εκάστοτε δημοτική αρχή. Τονίζει χαρακτηριστικά: «... η αντίδραση της κοινότητας σε αυτού του τύπου την ανάπτυξη ήταν κακή. Δεν υπήρξε ποτέ η απαιτούμενη καλλιέργεια και δε δόθηκε ποτέ έμφαση στο πολιτισμικό στοιχείο. Ακόμα και σήμερα ο δήμος είναι έξω από τα δεδομένα που έχουν διαμορφωθεί με αποτέλεσμα να έχει πελαγώσει». Η μη συστηματική προβολή της τοπικής παράδοσης είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία του Λιμένα να διαφοροποιηθεί από τους άλλους τουριστικούς προορισμούς και να προσελκύσει το επιθυμητό: τον «ποιοτικό» τουρίστα. Αλλά και όπου τα διάφορα πολιτιστικά δρώμενα, με πρωτοβουλία των Πολιτιστικών Συλλόγων της περιοχής, παρουσιάστηκαν με συστηματικό τρόπο, η αποδοχή τους από την πλευρά των τουριστών κυμάνθηκε σε χαμηλά επίπεδα. Η ερμηνεία που δίδεται, από την πλευρά του ντόπιου πληθυσμού, αφορά ακριβώς στην ελλιπή προβολή τους από τη δημοτική αρχή και, σ' ένα δεύτερο επίπεδο, στο κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο των τουριστών. Όποια και αν είναι όμως η ερμηνεία τους από την πλευρά του ντόπιου πληθυσμού, η δική μας ερμηνεία είναι ότι

η εμμονή στην τοπική παράδοση δεν μπορεί από μόνη της να επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα καταγράφηκε στην Πάνω Χερσόνησο και αφορά στις εκδηλώσεις του τοπικού Πολιτιστικού Συλλόγου για το «άνοιγμα του Κλήδονα»¹²⁵. Την παραμονή της γιορτής του η στάμνα με το «αμίλητο νερό» περιφέρθηκε στο χωριό για να ρίξει ο κάθε κάτοικος μέσα ένα «μελετημένο αντικείμενο». Μετά την περιφορά έγινε το «κάψιμο των Μάηδων» όπου το σύνολο των παρευρισκομένων συμμετείχε στο «πέρασμα της φωτιάς». Το άνοιγμα της στάμνας έγινε την επόμενη μέρα, συνοδεία κρητικής μουσικής και μαντινάδων, για να ακολουθήσει στη συνέχεια χοροεσπερίδα. Η παρουσία των τουριστών και τις δύο μέρες ήταν περιορισμένη. Υπήρχαν αρκετοί, μέσης κυρίως ηλικίας, που παρακολούθησαν τη συγκεκριμένη τελετή. Όμως η περιφορά και όλο το τελετουργικό δεν διατάραξε το δείπνο, τον καφέ ή το ποτό των περισσότερων θαμώνων στα αντίστοιχα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος του χωριού και πιο συγκεκριμένα εκείνων που βρισκόταν στη κεντρική πλατεία.

Στην Ανάληψη καταγράφεται το επόμενο περιστατικό. Παραμονή πανηγυριού στον οικισμό. Το βράδυ είχαν προγραμματιστεί από επιχειρηματίες του οικισμού τρία κρητικά γλέντια με ισάριθμους γνωστούς κρητικούς καλλιτέχνες. Το ένα γλέντι ήταν δίπλα στο σπίτι μου, στην ταβέρνα «Χαρταετός». Το δεύτερο ήταν στην κεντρική πλατεία της Ανάληψης και το διοργάνωναν από κοινού οι επιχειρηματίες που είχαν ταβέρνες και εστιατόρια εκεί. Το τρίτο ήταν στην είσοδο του οικισμού στο «Κατάρτι». Ουσιαστικά ο οικισμός είχε χωριστεί στα τρία και οι παρέες που πήγαιναν στο κάθε γλέντι είτε είχαν κάποιους δεσμούς φιλίας ή συγγένειας με τους επιχειρηματίες, είτε πήγαν από την υποχρέωση που επιβάλλουν οι κανόνες της καλής γειτονίας.

Ως προσωρινός κάτοικος της Ανάληψης πήγα στα δύο πρώτα. Σκοπός μου ήταν να διαπιστώσω και να καταγράψω τον βαθμό συμμετοχής των τουριστών του οικισμού, αφού προσφερόταν ένα θέαμα «παραδοσιακό». Δηλαδή, κρητική μουσική, ψητό κρέας, κρασί, ντάκος και διάφορα άλλα εδέσματα της κρητικής κουζίνας. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Κώστα, οι προαναφερόμενοι επιχειρηματίες τις προηγούμενες ημέρες είχαν μοιράσει αρκετά φυλλάδια τόσο στην Ανάληψη όσο και στο Λιμένα και είχαν έρθει σε επαφή με διάφορους ξεναγούς προκειμένου οι τελευταίοι να φέρουν εκείνο το βράδυ στην Ανάληψη ομάδες τουριστών.

---

¹²⁵ Ο Κλήδονας, έθιμο με καταγωγή στην αρχαιότητα, ζωντανεύει τη μέρα του Αϊ-Γιαννιού, στις 24 Ιουνίου, που συμπίπτει με το θερινό ηλιοστάσι.

Παρά τις όποιες προσπάθειες η συμμετοχή των τουριστών και στα δύο γλέντια ήταν μικρή. Βέβαια, μια λεπτομέρεια που πρέπει να σημειωθεί, ήταν το γεγονός ότι οι τουρίστες έπρεπε να πληρώσουν. Στο κρητικό γλέντι της πλατείας, λίγες παρέες τουριστών καθόταν στα τραπέζια που είχαν απλωθεί και «απολάμβαναν» τα μουσικά δρώμενα, πίνοντας ένα ποτήρι κρασί ή μια μπίρα. Άλλοι και ήταν οι περισσότεροι, καθόταν στα πεζοδρόμια ή στα σκαλοπάτια των παραπλεύρως καταστημάτων και άλλοι ήταν όρθιοι και κρατούσαν στα χέρια τους μια μπίρα, την οποία την είχαν αγοράσει από το mini market που ήταν ανοικτό ακόμη. Όλοι πάντως φωτογράφιζαν ή κινηματογραφούσαν, ενώ όσοι ήταν όρθιοι προσπαθούσαν να συγχρονιστούν με το ρυθμό της μουσικής.

Η ίδια εικόνα και στην ταβέρνα «Χαρταετός». Και εδώ οι παρέες των τουριστών ήταν πολύ λίγες, αν και η παρουσία τους ήταν πιο οργανωμένη αφού η κάθε παρέα συνοδεύονταν από τον ξεναγό της. Με την παρότρυνση των τελευταίων ορισμένοι τουρίστες επιχείρησαν να χορέψουν. Εκείνο που έχει επίσης σημασία να σημειωθεί είναι η ηλικία των συμμετεχόντων τουριστών και στα δύο γλέντια. Ήταν όλοι μέσης ηλικίας.

Άρα το ερώτημα που τίθεται είναι τι συνιστά πλέον «παράδοση» σ' έναν τουριστικό προορισμό. Και για να γίνουμε περισσότερο συγκεκριμένοι, μια ακόμη εκδήλωση, στο Λιμένα αυτή τη φορά, είχε τα ίδια αποτελέσματα αναφορικά με τη συμμετοχή των τουριστών. Σημειώνω επίσης τις ανησυχίες του Λουκά για την μείωση των επισκεπτών του μουσείου που διευθύνει. Αντίθετα, σε μια άλλη εκδήλωση, με τίτλο «ΗΧΟΣ ΚΑΙ ΦΩΣ» στην Αγ. Παρασκευή, όπου ακούστηκαν τραγούδια των Θεοδωράκη και Χατζηδάκι, η συμμετοχή των τουριστών ήταν μεγαλύτερη και μάλιστα ορισμένα από αυτά τα τραγούδια έμοιαζαν πολύ οικεία σ' αυτούς.

Η παρατήρηση επομένως του Δανέλλη για την υποβάθμιση της τοπικής παράδοσης, από τα προαναφερόμενα παραδείγματα, μάλλον δεν πρέπει να αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία για την υποβάθμιση του τουριστικού προϊόντος του Λιμένα. Περισσότερο οφείλεται στα ενδιαφέροντα των τουριστών αλλά και στις απόψεις που ο ντόπιος πληθυσμός διαμορφώσει για τους αλλοδαπούς επισκέπτες του τόπου του. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε αναλυτικότερα σε άλλο τμήμα του κειμένου. Αξίζει όμως, στο σημείο αυτό, να σημειωθεί ότι οι τουρίστες κατατάσσονται από τον ντόπιο πληθυσμό σε μια κλίμακα τη βάση της οποίας καταλαμβάνουν οι «αλητοτουρίστες» ή οι τουρίστες του «χαβαλέ» και την κορυφή της εκείνοι που «ενδιαφέρονται να γνωρίσουν την παράδοση και τον πολιτισμό του τόπου που επισκέπτονται».

Η αίσθηση υπεροχής του ντόπιου πληθυσμού, σε σχέση με τους ξένους επισκέπτες του τόπου του, ανιχνεύεται και στις παγιωμένες αντιλήψεις της πλειοψηφίας των κατοίκων του Λιμένα αναφορικά με την τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας. Η τελευταία οφείλεται αποκλειστικά στην παράδοση της κοινότητας, στις αρετές του έλληνα και του κρητικού και φυσικά στην πατροπαράδοτη «φιλοξενία» του.

«Ο τουρισμός είναι 'καλός' και 'αποδεκτός' διότι φέρνει σε επαφή διαφορετικούς πολιτισμούς. Οι ξένοι που έρχονται στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη γνώμη μου, έρχονται διότι τους προσελκύει ο ελληνικός πολιτισμός, τα ήθη και τα έθιμα των ελλήνων, η φιλοξενία και το χαμόγελο. Ο ξένος έρχεται με αγαλλίαση στην Ελλάδα διότι εδώ βρίσκει ησυχία και ηρεμεί... Στον τουρίστα αρέσει να συμμετέχει στις εκδηλώσεις της εκκλησίας. Πολλές φορές στο εκκλησίασμα υπάρχουν τουρίστες. Αλλά δεν είναι όλοι οι τουρίστες το ίδιο - υπάρχουν δηλαδή και αυτοί που έρχονται χωρίς να τους ενδιαφέρει η παράδοση και η ιστορία της Ελλάδας. Επίσης ο τουρισμός φέρνει την πορνεία και υπάρχουν τουρίστες που μεθούν. Για αυτό όμως δεν μπορώ να πω περισσότερα επειδή αυτά συμβαίνουν σε μέρη (μαγαζιά της παραλίας) και σε ώρες που εγώ δεν επισκέπτομαι και λόγω της ιδιότητας μου και λόγω της ηλικίας μου και επομένως δεν έχω ίδια άποψη».

Τον Αύγουστο του 2000, πραγματοποιήθηκε μια σύσκεψη στο Πνευματικό Κέντρο του δήμου με πρωτοβουλία των Πολιτιστικών Συλλόγων του Λιμένα και της Πάνω Χερσονήσου. Αντικείμενο της σύσκεψης ήταν η εξεύρεση τρόπων διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος της περιοχής. Τα αποτελέσματα αυτής της σύσκεψης θα κοινοποιούνταν στη συνέχεια στη δημοτική αρχή προκειμένου η τελευταία να τα μελετήσει και να καθορίσει τη μετέπειτα δράση της.

Στη σύσκεψη δύο θέματα κυριάρχησαν. Η ανέγερση αρχαιολογικού μουσείου και η δημιουργία ορχήστρας η οποία καθόλη τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου θα έδινε συναυλίες με διάφορα είδη μουσικής σε κεντρικά σημεία της ευρύτερης περιοχής. Από το σύνολο των παρευρισκομένων σημειώθηκε με ιδιαίτερη έμφαση ότι τόσο το μουσείο όσο και η ορχήστρα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντικούς παράγοντες διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος της περιοχής και σε βάθος χρόνου, ο Λιμένας κυρίως, θα μπορούσε να διαφοροποιηθεί από τους ανταγωνιστικούς τουριστικούς προορισμούς, προσελκύοντας υψηλό επίπεδο τουριστών.

Όταν η σύσκεψη ολοκληρώθηκε, μαζί με τον Πέτρο, περπατήσαμε στους δρόμους του Λιμένα, συζητώντας τα αποτελέσματα της. Στην πορεία της συζήτησης μας τον ρώτησα αν η ανέγερση ενός μουσείου ή η δημιουργία μιας ορχήστρας κλασικής μουσικής είναι αυτά που χρειάζεται ο Λιμένας και αν αυτά τα δύο αποτελούν στοιχεία της τοπικής παράδοσης. Ο Πέτρος απάντησε ότι είναι προτάσεις που αν υλοποιηθούν μπορεί να αναβαθμίσουν την ποιότητα των τουριστών που επισκέπτονται το Λιμένα. Αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην αναγκαιότητα ύπαρξης του αρχαιολογικού μουσείου αλλά στο δεύτερο σκέλος του ερωτήματος απάντηση δεν έλαβα.

Ο Χαρίλαος υποστηρίζει ότι, στο κυρίαρχο μοντέλο του μαζικού τουρισμού, η έννοια της «παράδοσης» και του «πολιτισμού» μιας περιοχής πρέπει να αλλάξει διατύπωση και να γίνει «ο πολιτισμός του ξένου στο χώρο που επισκέπτεται». Με τη φράση αυτή εννοεί την προσφορά, από την πλευρά του ντόπιου πληθυσμού, υπηρεσιών που είναι πολύ κοντά στις πολιτισμικές αξίες των επισκεπτών του τόπου του. Δεν είναι καθόλου σίγουρος αν υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας ανάμεσα στον τουρίστα και στον ντόπιο, και σημειώνει τη σχέση συναλλαγής που υπάρχει. Τεκμηριώνοντας την άποψή του αναρωτήθηκε, αν δεν ίσχυαν τα παραπάνω, τι νόημα θα είχε η ύπαρξη «αποκλειστικά» ολλανδικού φαγητού στον Λιμένα ή «αποκλειστικών» ιρλανδικών μπαρ. Η συνάντηση ντόπιων και τουριστών οδηγεί, κατά την άποψή του, σε μια άμβλυση των πολιτισμικών διαφορών και στο ερώτημα τι τελικά συνιστά την «παράδοση» του κάθε τόπου, ο Χαρίλαος διερωτάται: «είναι κάτι το 'γραφικό', είναι κάτι το 'νέο' ή είναι κάτι εντελώς αποκομμένο από τη σημερινή πραγματικότητα;». Σε αυτό το πλαίσιο, καταλήγει, πολλές από τις επιχειρηματικές επιλογές του ντόπιου πληθυσμού θα πρέπει να ερμηνευτούν με βάση την εικόνα που έχουν οι ντόπιοι για τους τουρίστες που επισκέπτονται το Λιμένα και όχι με βάση επιλογές που στηρίζουν και προβάλλουν την ιδιαίτερη τοπική ταυτότητα. Επιπλέον ο Χαρίλαος δεν έχει πρόβλημα να παραδεχτεί ότι, σε σχέση με το επάγγελμά του, γίνονται προσπάθειες να διαδοθεί ένα στοιχείο της τοπικής ταυτότητας - η «παραδοσιακή τοπική κουζίνα» - αλλά όταν τίθεται θέμα οικονομικής επιβίωσης, τα όποια διλήμματα παύουν να απασχολούν τον επιχειρηματία.

«Ένα κομμάτι της κουζίνας μας είναι αποδεκτό από τους τουρίστες. Και λέω κομμάτι της γιατί ο ξένος, δυστυχώς, είναι μαθημένος στην «πλαστική» πατάτα, έχει ένα άλλο είδος διατροφής το οποίο είναι πολύ διαφορετικό από το δικό μας. Κάποιοι ρομαντικοί τουρίστες, ιδιαίτερα οι Γερμανοί, θα το δοκιμάσουν [το «παραδοσιακό φαγητό»]. Εν πάση περιπτώσει, τα τυπικά ελληνικά παραδοσιακά φαγητά. Για να δουν το τζατζίκι μας... Αλλά από 'κει και μετά θα

επιλέξουν αυτά που είναι πιο κοντά στις γεύσεις τους... Έτσι προσπαθούμε να παντρέψουμε τη δική μας κουζίνα με τη δική τους. Γιατί ναι μεν αγαπάμε τον τόπο μας, αγαπάμε την κουζίνα μας αλλά αγαπάμε και την επιβίωσή μας, έτσι; Δηλαδή δεν θα θυσιάζα ποτέ την οικονομική μου επιβίωση στο όραμα να καθιερώσω μόνο ελληνική παραδοσιακή κουζίνα για να τιμήσω, ας πούμε, τον τόπο μου από τη στιγμή που γνωρίζω με μαθηματική ακρίβεια ότι δεν θα τύχω μεγάλης αποδοχής. Επομένως δεν θα έχω τα έσοδα που έχω, άρα θα μαραζώσω οικονομικά. Αυτό όμως που εγώ προσωπικά και οι συνάδελφοί μου προσπαθούμε πολλές φορές να προωθήσουμε στις παρασκευές μας ελληνικά προϊόντα. Τα δικά μας προϊόντα. Δηλαδή, να αποφύγουμε το τυποποιημένο, το εισαγόμενο της Ολλανδίας, στο βαθμό που μπορούμε και στο βαθμό που μπορεί να μας καλύψει η ντόπια αγορά».

Επομένως, ο στόχος του Δοξαστάκη να καταστεί η Χερσονήσος μοντέλο περιφερειακής ανάπτυξης ή ο αντίστοιχος του Δανέλλη για την ενεργοποίηση όλης της τοπικής κοινωνίας σε μια «αυτοδιοικητική λογική» τελούν, από την αρχή κιόλας, υπό διαπραγμάτευση. Και τούτο διότι η καταγεγραμμένη στις αφηγήσεις των ντόπιων κρίση στο αναπτυξιακό μοντέλο του Λιμένα υπονομεύει τον όποιο σχεδιασμό αφού πρώτιστα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της βιωσιμότητας των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, οι προεκτάσεις του οποίου αναμφισβήτητα επηρεάζουν τη λειτουργία της κοινότητας στο σύνολό της.

Η κρίση ή οι κρίσεις, με όρους της θεωρίας της ρύθμισης (Boyer, 1988) στο εσωτερικό ενός οικονομικού σχηματισμού σχετίζονται άμεσα με το υφιστάμενο καθεστώς συσσώρευσης, αλλά δεν προέρχονται μόνο από τις δυσλειτουργίες του ή από τις κοινωνικές συγκρούσεις. Συχνά αποτελούν έκφραση των επιδράσεων της ίδιας της δομής στις συγκυριακές εξελίξεις. Η εξέλιξη μιας κρίσης μπορεί να οδηγήσει σε μια πιο ανοικτή διαδικασία στην οποία η όποια μετάβαση από το ένα καθεστώς συσσώρευσης στο άλλο σηματοδοτεί ένα νέο τρόπο ανάπτυξης, ο οποίος στα πρώτα τουλάχιστον στάδια του παραμένει αβέβαιος.

Η κρίση στο αναπτυξιακό μοντέλο του Λιμένα, που μεταφράζεται με την πτώση των τζίρων στις τοπικές επιχειρήσεις, δεν είναι κάτι νέο. Παρατηρείται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και αποτέλεσε δομικό στοιχείο της διαδικασίας ανάπτυξής του. Επιπλέον αντικατοπτρίζει το σύνολο των εντάσεων και των ανισοροπιών που συσσωρεύτηκαν κατά το στάδιο της οικονομικής μεγέθυνσης. Με αυτούς τους όρους μιλάμε για μια ενδογενή κρίση που

αναπαράγονταν διαρκώς, ήταν εμφανής αλλά κανένας (τοπική κοινωνία, κράτος, συνδικαλιστικοί φορείς, επιχειρηματίες) δεν ήθελε ή δεν τόλμησε να προσεγγίσει.

Η υπαινισσόμενη ατολμία οφείλεται, κατά την άποψή μας, στο γεγονός ότι η όποια τουριστική κίνηση προσεγγίζονταν μόνο στα πλαίσια των ποσοστιαίων δεικτών των αφίξεων και των εισπράξεων. Οι όποιες αποφάσεις συνεχώς αναβάλλονταν ή παίρνονταν υπό το καθεστώς της πίεσης εξυπηρέτησης βραχυχρόνιων επιχειρηματικών συμφερόντων και, τέλος, οι όποιες αποφάσεις αναβάλλονταν υπό το καθεστώς της προσδοκίας ότι η επόμενη χρονιά θα ήταν καλύτερη από την προηγούμενη. Έτσι από την πρώτη κιόλας στιγμή της τουριστικής του ανάπτυξης υπήρξε η εξής αντίφαση: η οικονομική μεγέθυνση υπερέκλυσε την όποια κοινωνική δυναμική που υποστήριζε έναν άλλο τύπο ανάπτυξης με αποτέλεσμα ο αντιφατικός χαρακτήρας της να αναπαράγεται συνεχώς. Μιλάμε επομένως για μια κρίση που δεν οδήγησε στην υιοθέτηση των όποιων εναλλακτικών αναπτυξιακών πολιτικών που θα μπορούσαν να είχαν αποτρέψει τη συνεχώς, κατά τους ντόπιους, βαθύτερη ύφεση των τελευταίων ετών.

Οργανωτική δομή των ΜΜΕ και συνδικαλιστικό κίνημα

Οι αδυναμίες στην οργανωτική δομή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων είναι προέκταση σε ένα δεύτερο επίπεδο, της αδυναμίας των φορέων συλλογικής τους εκπροσώπησης στο πεδίο της αποτελεσματικής διεκδίκησης των συμφερόντων τους. Από τις πρωτοβάθμιες ενώσεις έως τις πανελλήνιες συνομοσπονδίες, μόνο τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια συνεπής προσπάθεια διεκδίκησης στηριζόμενη σε πλήθος κλαδικών μελετών και στατιστικών στοιχείων. Η μεταστροφή αυτή του συνδικαλιστικού κινήματος των μικρομεσαίων επισημάνθηκε αρκετές φορές από τους επαγγελματίες του Λιμένα με την υποσημείωση ότι στο παρελθόν το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν η προσπάθεια των ηγεσιών τους να «συγκυβερνήσουν και όχι να διεκδικήσουν αποτελεσματικά». Ο Ιάσοντας, «χρόνια συνδικαλιστής» στον κλάδο του, εστιάζοντας στο σημείο αυτό θα ισχυριστεί ότι οι επαγγελματίες της κοινότητας «αγωνίζονται για το μεροκάματο αλλά στην πλειοψηφία τους δεν γνωρίζουν αρκετά για το συνδικαλισμό και την ικανότητά τους να διεκδικούν». Στη συνέχεια ασκεί κριτική στο συνδικαλιστικό κίνημα των μικρομεσαίων. Παραθέτουμε μόνο την άποψή του, χωρίς καμιά διάθεση περαιτέρω σχολιασμού, με την σκέψη ότι το θέμα που τίγεται απλά αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης ερευνητικής προσπάθειας. Για τον Ιάσωνα:

«Συνδικαλισμός σημαίνει παραγωγή πολιτικής και όχι απλά διεκδίκηση. Σημαίνει να προβλέπεις τα γεγονότα και όχι να τα ακολουθείς. Σημαίνει έρευνα και τεκμηρίωση, θέσεις και γνώση. Ο συνδικαλιστής, πρέπει να ξεχάσει - αν

θέλει να πετύχει - την πολιτική καριέρα. Μόνο τότε είναι χρήσιμος. Μόνο τότε μπορεί να διεκδικήσει. Στη διαφορετική περίπτωση είναι ένας μεσολαβητής ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και στις πολιτικές που θέλουν να εφαρμόσουν. Χρησιμοποιείται από τα κόμματα και τις κυβερνήσεις και αν είναι «υπάκουος» τότε ανταμείβεται είτε με τη συμμετοχή του στα ψηφοδέλτια είτε με τη συμμετοχή του σε επιτροπές... Στο συνδικαλισμό υπάρχουν και άνθρωποι που έχουν δώσει πάρα πολλά χωρίς να ζητήσουν τίποτα και να πάρουν τίποτα. Και αν υπάρχει συνδικαλιστικό κίνημα σήμερα αυτό οφείλεται σε αυτούς. Παλαιότερα εκείνοι ήταν η πλειοψηφία. Βέβαια ήταν και διαφορετικές οι εποχές. Δικτατορίες, αστυνομικό κράτος... Όποιος ασχολούνταν τότε με τα κοινά ήξερε ότι κινδύνευε να συλληφθεί, να χάσει τη δουλειά του... 'Ηθελε 'κότσια'».

Στην αποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η συμμετοχή των επαγγελματιών που συμμετέχουν ως μέλη στα πρωτοβάθμια σωματεία. Την περίοδο της επιτόπιας έρευνας στο Λιμένα δραστηριοποιούνταν τρεις σύλλογοι: ο Εμπορικός Σύλλογος, ο Σύλλογος Κέντρων Διασκέδασης (μπαρ) και ο Σύνδεσμος Εστιατόρων. Ουσιαστικές αντιθέσεις μεταξύ των συνδικαλιστικών αυτών φορέων δεν υπήρχαν και τα όποια προβλήματα στις μεταξύ τους σχέσεις προέρχονταν από τις διαφωνίες τους στο χειρισμό ζητημάτων όπως το ωράριο λειτουργίας και η άγρα πελατών. Βέβαια, όταν η τουριστική περίοδος εξελισσόταν θετικά αναφορικά με την προσέλευση των τουριστών, τα προβλήματα αποσιωπούσαν. Όπως επίσης και η περιορισμένη συμμετοχή των μελών τους στις δραστηριότητες των συλλόγων. Με ευθύτητα ο Μιλτιάδης, στο προηγούμενο κεφάλαιο, σχολιάζει την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στην ένωση των ξενοδόχων αναφορικά με τη συμμετοχή των τελευταίων στις σχετικές εκλογικές διαδικασίες για την ανάδειξη των οργάνων της ένωσης. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα συσχετίζει τη νέα αυτή πραγματικότητα με τη μείωση της επιρροής της ένωσης στο σχεδιασμό της τουριστικής πολιτικής από τους επιφορτισμένους με αυτό το καθήκον κρατικούς φορείς.

Ανεξάρτητα από το αν αποδέχεται κανείς την ορθότητα της άποψης του Μιλτιάδη, το στοιχείο που καταγράφηκε από τις μαρτυρίες τόσο του προέδρου όσο και του γενικού γραμματέα του εμπορικού συλλόγου ήταν η μειωμένη συμμετοχή των εμπόρων στις δραστηριότητες του συλλόγου. Σε μια περίοδο όπου το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων αποτελούσε φλέγον ζήτημα, χρειάστηκε να αναβληθεί δύο φορές η γενική συνέλευση του εμπορικού συλλόγου, από την οποία θα καθοριζόταν και η στάση του,

προκειμένου να επιτευχθεί η σχετική απαρτία. Βέβαια στην εισήγησή του ο πρόεδρος του εμπορικού συλλόγου, κατά την έναρξη των εργασιών της γενικής συνέλευσης, συσχέτισε τις αναβολές της με την επιβεβλημένη παρουσία των εκπροσώπων τους στις διαβουλεύσεις με τα συναρμόδια υπουργεία που διεξάγονταν εκείνη την περίοδο στην Αθήνα.

Ο Γιάννης, τότε γενικός γραμματέας, επιχειρώντας να ερμηνεύσει - ίσως και να δικαιολογήσει την απουσία των συναδέλφων του, θα ισχυριστεί ότι η εποχικότητα και οι ιδιαιτερότητες της τουριστικής περιόδου αποτελούν σοβαρούς ανασταλτικούς παράγοντες:

«Αν σκεφτείς ότι το καλοκαίρι οι ρυθμοί δουλειάς είναι εξοντωτικοί και επιπλέον ότι οι περισσότεροι από εμάς είναι αυτοαπασχολούμενοι... δηλαδή δουλεύουν όλη μέρα στο μαγαζί τους και από την άλλη ότι το χειμώνα οι περισσότεροι από τα μέλη μας φεύγουν από το Λιμένα, καταλαβαίνεις ότι είναι δύσκολο να πετύχεις μεγάλη συμμετοχή. Όμως εγώ είμαι ικανοποιημένος από τη συμμετοχή τους. Τους καταλαβαίνω. Γι' αυτό είμαστε εμείς εδώ... το συμβούλιο εννοώ. Εγώ προσωπικά κουβεντιάζω καθημερινά μαζί τους. Ξέρω τα προβλήματα τους, ξέρω τι θέλουν και δεν είναι δύσκολο για μένα να μεταφέρω τις αγωνίες τους στη γενική συνέλευση».

Το ζήτημα του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων

Κλείνοντας τη μικρή αυτή παρένθεση, αναφορικά με το τι συνιστά συνδικαλιστική δράση και επιστρέφοντας στις δικές μας ερευνητικές αναζητήσεις, θα επισημάνουμε ότι το ωράριο λειτουργίας των εμπορικών καταστημάτων, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγούμενα, ελάχιστες φορές είχε έρθει τα προηγούμενα χρόνια στο προσκήνιο, ως πεδίο διαμάχης μεταξύ των επαγγελματιών ομάδων. Μάλιστα «υπό την ανοχή των αρχών», σύμφωνα με τον τότε Πρόεδρο του Εμπορικού Συλλόγου Χερσονήσου, το θεσμοθετημένο ωράριο καταστρατηγούνταν. «...Υπάρχει λοιπόν μια ανοχή των αρχών. Ποιος δεν ήξερε και ποιος υπουργός από τα παλιά χρόνια δεν ήρθε εδώ να κάνει μια βόλτα στη Χερσόνησο. Και ο Αλευράς, και ο Κουτσόγιωργας και ο Σκουλαρίκης - και ακόμα έρχεται - και ψώνιζαν από τα μαγαζιά μας και είδανε ποιο είναι το ωράριό μας. Δεν το ξέρανε; Το ξέρανε. Αλλά αυτό όμως συνέφερε την εθνική οικονομία πρώτα απ' όλα».

Το ζήτημα τήρησης του ωραρίου προέκυψε ύστερα από σύγκρουση του Εμπορικού Συλλόγου με τον Σύλλογο των μπαρ με αφορμή την ύπαρξη των «καμακιών». Η επιμονή του πρώτου για την εξάλειψή τους οδήγησε την άλλη πλευρά να θέσει επιτακτικά το ζήτημα του

ωραρίου των εμπορικών καταστημάτων. Η σύγκρουση οδηγήθηκε στα άκρα με κατηγορίες εκατέρωθεν και καταγγελίες στον διοικητή του τοπικού αστυνομικού τμήματος.

Στην ετήσια γενική συνέλευση του Εμπορικού Συλλόγου το θέμα του ωραρίου μονοπώλησε την ημερήσια διάταξη. Τα πνεύματα οξύνθηκαν αρκετές φορές κυρίως όταν οι ομιλητές τοποθετούνταν και σχολίαζαν την ασκούμενη κρατική πολιτική στο θέμα του ωραρίου. Κατά τη διάρκεια της συνέλευσης διαπιστώθηκε ότι το νομικό πλαίσιο¹²⁶ που διέπει το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων μπορεί να ερμηνευτεί ανάλογα με την εξυπηρέτηση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και συμφερόντων. Το επίμαχο σημείο στο αφορούσε στον καθορισμό των τουριστικών περιοχών, οι οποίες σύμφωνα με την τοποθέτηση του Προέδρου της Ομοσπονδίας Εμπορικών Συλλόγων Κρήτης:

«... Οι τουριστικές περιοχές είναι δύσκολο να εφαρμόσουν ένα χωροταξικό διαχωρισμό. Διότι εκεί έχει εμπλακεί όλη η βόρεια παραλία της Κρήτης, η οποία είναι σχεδόν «ένα» και έτσι δεν μπορεί να υπάρξει οριοθέτηση «από 'δω, μέχρι εδώ»... Αντιλαμβάνεστε, λοιπόν, ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μια διαφορετική μεταχείριση σε αυτά τα καταστήματα ή σε κάποια άλλα καταστήματα ως προς το χρόνο, τη λειτουργία τους κλπ.».

Η πρόταση της Ομοσπονδίας για τη διευθέτηση του προβλήματος, στις συσκέψεις των εκπροσώπων της με τις αρμόδιες υπηρεσίες της κεντρικής και της τοπικής διοίκησης, ήταν αν ληφθεί υπόψη για τον καθορισμό του ωραρίου στις τουριστικές περιοχές το κριτήριο της εποχικότητας. Οι επιχειρήσεις των τουριστικών περιοχών λειτουργούν επτά μήνες το χρόνο και δεν μπορεί να ισχύσει και για αυτές το ίδιο καθεστώς που εφαρμόζεται στις εμπορικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται εκτός των τουριστικών περιοχών.

Η θέση της δημοτικής αρχής στο υπό συζήτηση θέμα στηρίζονταν περισσότερο στην ανάγκη συνεννόησης των εμπλεκόμενων μερών και στην αρχή της αλληλουχίας της λειτουργίας των επιχειρήσεων:

«... Μέχρι τις 11 το βράδυ να λειτουργούν τα εμπορικά, 11-1 το βράδυ να δουλέψουν τα εστιατόρια, 1-4 το πρωί να δουλέψουν τα κέντρα διασκέδασης».

Ουσιαστικά για την δημοτική αρχή το πρόβλημα δεν έγκειται στο νομικό πλαίσιο και στην, κατά το δοκούν, ερμηνεία του. Το πρόβλημα σε τουριστικές περιοχές όπως ο Λιμένας είναι η ταυτόχρονη λειτουργία όλων των επιχειρήσεων, όλο το εικοσιτετράωρο. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχουν σοβαρά προβλήματα τόσο στην «ευπραξία, ευκοσμία και στη

---

¹²⁶ Ν. 1892/1990 (ΦΕΚ 101/Α/31.7.1990), άρθρο 42 και Ν. 2224/1994 (ΦΕΚ 112/Α/6.7.1994), άρθρο 46.

σωστή εμφάνιση της πόλης», όσο και στις σχέσεις μεταξύ των επαγγελματιών με συνέπεια «... να αρχίσουν να δημιουργούνται οι έριδες όπου ο ένας 'καρφώνει' τον άλλο, ο ένας διεκδικεί σε βάρος του άλλου και ο αστυνόμος σε αυτές τις περιπτώσεις οφείλει, για να μη διωχθεί για παράβαση καθήκοντος και οτιδήποτε άλλο, να πράττει κατά το νόμο με απόλυτο και αυστηρό τρόπο». Εφόσον επομένως τηρηθούν όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις η δημοτική αρχή θα στηρίξει τα αποτελέσματα και τα ψηφίσματα της γενικής συνέλευσης του Εμπορικού Συλλόγου σε σχέση με το ωράριο με το σκεπτικό ότι «εξυπηρετούνται τα συμφέροντα των επαγγελματιών και η εύρυθμη λειτουργία της ευρύτερης περιοχής».

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο το ζήτημα του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων «αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα διοικητικής (κρατικής) παρέμβασης στις διαδικασίες συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του εμπορίου για λογαριασμό των μονοπωλίων» (Βασιλείου, 2005: 309). Αποτέλεσε δε έντονο πεδίο αντιπαραθέσεων και σύγκρουσης όπου ενεπλάκησαν κατά κύριο λόγο οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, οι μεγάλες επιχειρήσεις, οι εργαζόμενοι, οι καταναλωτές κ.ά. Το κύριο μέτωπο της αντιπαραθέσεως εντοπίζεται στην προσπάθεια των μεγάλων επιχειρήσεων να επιβάλλουν ένα «ελεύθερο ωράριο» και στην προσπάθεια των συλλογικών φορέων των μικρομεσαίων επιχειρήσεων να την ανασχέσουν αντιπροτείνοντας ένα «λειτουργικό ωράριο», ώστε ο ανταγωνισμός αναφορικά με τον τρόπο λειτουργίας να διεξάγεται με ίσους όρους.

Ο Βασιλείου (2005: 311) ισχυρίζεται ότι «στη μάχη για το ωράριο το κράτος αναμειγνύεται κατά κανόνα υπέρ της απελευθέρωσης, επικαλούμενο το πλαίσιο της γενικής πολιτικής απελευθερώσεων της αγοράς από εμπόδια και την οποία εφαρμόζει η Ε.Ε.», παρά το γεγονός ότι και εντός της Ένωσης έχουν διατυπωθεί σοβαρές αντιρρήσεις. Η θέση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητήριου για τις ΜΜΕ (Εκτη Έκθεση, 2000: 7) συνδέει την απελευθέρωση του ωραρίου με την αδυναμία των μικρών καταστημάτων να προσλάβουν επιπλέον εργαζόμενους¹²⁷. Οι συγκρούσεις της δεκαετίας του 1990 κατέληξαν σε συμβιβασμό των κοινωνικών εταίρων (ΓΣΕΕ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΕΕ, ΣΕΒ), ο οποίος στην τελική του μορφή διατυπώθηκε στην ΚΥΑ 1162/97¹²⁸.

---

¹²⁷ «Η απελευθέρωση του ωραρίου των λιανεμπορικών καταστημάτων φαίνεται να επιταχύνει τη μείωση του μεριδίου αγοράς των ΜΜΕ, ελαττώνοντας την κερδοφορία τους (το κόστος αυξάνει περισσότερο από τις πωλήσεις). Οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι πιο ικανές να εκμεταλλευτούν το συνεχές ωράριο μια και είναι σε θέση να προσλάβουν εργαζόμενους μερικής απασχόλησης και να οργανώσουν εναλλαγές βάρδιας. Τα μικρά καταστήματα δεν έχουν τη δυνατότητα να πληρώνουν έναν επιπλέον εργαζόμενο, και ειδικότερα τα μικρά εξειδικευμένα μαγαζιά δεν είναι σε θέση να προσλάβουν φθινό ανειδίκευτο προσωπικό μερικής απασχόλησης, αφού η σωστή εξυπηρέτηση των πελατών απαιτεί έναν συγκεκριμένο βαθμό εμπειρίας».

¹²⁸ Η ΓΣΕΒΕΕ υποστηρίζει την εφαρμογή ενός «ανθρώπινου και λειτουργικού» ωραρίου (50-52 ώρες κατ' ανώτατο όριο) με λήξη το Σάββατο και κατοχύρωση της αργίας της Κυριακής. Συνδέει στην επιχειρηματολογία της το ζήτημα του ωραρίου τόσο με το θέμα του αθέμιτου ανταγωνισμού καθώς και με εκείνο της λειτουργίας των

Η Γενική Συνέλευση ολοκληρώθηκε με ψηφοφορία στην οποία εγκρίθηκε η πρόταση της Ομοσπονδίας Εμπορικών Συλλόγων Κρήτης να προτείνει στην τότε νομαρχιακή αυτοδιοίκηση να υιοθετήσει παρόμοια στάση με εκείνη των αντίστοιχων νομαρχιών Δωδεκανήσου και Λασιθίου, με κεντρικό επιχείρημα την «εποχικότητα». Ύστερα και από αυτή την ψηφοφορία, οι εργασίες της Γενικής Συνέλευσης ολοκληρώθηκαν και οι επαγγελματίες που αποτελούν την «πολιτική, κοινωνική και οικονομική δύναμη» της περιοχής, κατά τα λεγόμενα του Προέδρου των μπαρ, αποχώρησαν. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της γενικής συνέλευσης, κατέληξα στο *Prima*, όπου η συζήτηση για τα αποτελέσματα της συνέλευσης είχε ήδη αρχίσει. Γνωρίζοντας τους περισσότερους από τους θαμώνες κάθισα μαζί τους. Όλοι σχολίαζαν θετικά το κλίμα ενότητας που επικράτησε ταυτόχρονα με το σκεπτικισμό αν όλα όσα ειπώθηκαν στη συνέλευση θα εφαρμοζόταν από το σύνολο των επαγγελματιών του Λιμένα.

Επιχειρηματικές πρακτικές

Στα παραδείγματα επιχειρηματικής δραστηριότητας που παραθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, εύκολα μπορούν να διαπιστωθούν και οι πρακτικές που κάθε ο επιχειρηματίας υιοθετεί προκειμένου να δουλέψει η επιχείρησή του. Από τις «πουστιές» του Μιχάλη¹²⁹ έως τη συμπληρωματική απασχόληση του Βαγγέλη· από τη φιλοσοφία του *Creta Maris* έως την συν-

---

πολυκαταστημάτων. Για τη ΓΣΕΒΕΕ, εξαίρεση μπορεί να γίνεται μόνο για τα αμιγώς τουριστικά καταστήματα εντός τουριστικών και με ομόφωνες αποφάσεις των τοπικών αρχών και των τοπικών φορέων. Παρόμοια είναι και η θέση της ΕΣΕΕ, η οποία έχει ως σημείο αναφοράς την ΚΥΑ 1162/97, αν και φαίνεται διατεθειμένη να συζητήσει, υπό όρους, την επιμήκυνση του ωραρίου σε τοπικό επίπεδο και ιδιαίτερα για τις επιχειρήσεις εκείνες που δραστηριοποιούνται στις «εποχιακά λειτουργούσες αγορές, όπου διαπιστώνονται πραγματικές ανάγκες για το λιανικό εμπόριο που ασκείται από τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις». Από το 1994 είχε παραχωρηθεί η αρμοδιότητα επέκτασης του ωραρίου για τις τουριστικές περιοχές, στις κατά τόπους νομαρχίες (ν. 2224/1994, ΦΕΚ 112/Α/6-7-1994, άρθρο 23). Η συγκεκριμένη ρύθμιση αποτελούσε συνεχώς πεδίο αντιπαράθεσης, καθώς διάφοροι φορείς, όπως οι εθνικοί σύνδεσμοι ΣΕΣΜΕ, ΣΕΛΠΕ, αλλά και η ΟΙΥΕ, υποστήριζαν την αφαίρεση της αρμοδιότητας από τους κατά τόπους νομαρχιακούς συμβούλους, να καθορίζουν σε τοπική βάση το ωράριο. Σύμφωνα με την ΚΥΑ 1162/97, ο χρόνος έναρξης λειτουργίας των εμπορικών και των καταστημάτων τροφίμων είναι ελεύθερος, καθοριζόμενος, ανά κατηγορία καταστημάτων, με αποφάσεις των οικείων εμπορικών συλλόγων των οποίων η τήρηση είναι προαιρετική. Ο χρόνος λήξης της λειτουργίας δεν μπορεί να ξεπερνά από Δευτέρα έως και Παρασκευή τις 20.00 κατά την χειμερινή περίοδο και τις 21.00 κατά την θερινή, ενώ τα Σάββατα τις 18.00. Η Κυριακή είναι αργία. Η προσπάθεια για απελευθέρωση του 1999 έδινε το δικαίωμα στον ΕΟΤ να ορίζει, το ωράριο στις περιοχές τις οποίες χαρακτήριζε ως τουριστικές, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των φορέων (επιχειρηματιών, εργαζομένων ή καταναλωτών). Σε αυτή τη νομοθετική ρύθμιση είχε τοποθετηθεί η ΓΣΕΒΕΕ προτείνοντας το «ανθρώπινο και λειτουργικό ωράριο».

¹²⁹ Σε αποσπάσματα από τις συνομιλίες μας που δεν αναφέρονται στο παρόν κείμενο, ο Μιχάλης είναι αρκετά αποκαλυπτικός αναφορικά με τις πρακτικές που εφάρμοζε κατά την περίοδο της επιχειρηματικής του δραστηριότητας. Στο διάστημα, για παράδειγμα, που ήταν στη Σταλίδα διοργάνωνε διάφορα, κατά την έκφρασή του, «happenings», με στόχο τη διασκέδαση των ενοίκων του συγκροτήματος. Επίσης παρατηρούσε τις συνήθειες τους (τι τσιγάρα κάπνιζαν, ποια εφημερίδα διάβαζαν, κοκ) και φρόντιζε να τις ικανοποιήσει· είχε συνάψει συμφωνίες με γραφεία ενοικίασης αυτοκινήτων, ξεναγών και ιδιοκτητών εστιατορίων, πρότεινε συγκεκριμένες διαδρομές που κατέληγαν πάντα στις ίδιες ταβέρνες και εστιατόρια κ.λπ. Αργότερα, ως ιδιοκτήτης του IDOL, τα κεράσματα προς τους θαμώνες αποτελούσαν πάγια τακτική καθώς επίσης και οι κάρτες ελεύθερης εισόδου με δωρεάν ποτό. Αυτές ήταν ορισμένες από τις πρακτικές του Μιχάλη - πρακτικές που ο ίδιος χαρακτηρίζει «πουστιές».

εκμετάλλευση της πισίνας του ξενοδοχείου του Πέτρου· από τις συνεχείς ανακαινίσεις του Ιορδάνη έως την συγκεκριμένη ταυτότητα που επιχείρησε να προσδώσει στο εστιατόριο του ο Χαρίλαος, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι ο επιχειρηματικός κόσμος του Λιμένα μοχθεί και αγωνιά για τη βιωσιμότητα της επιχείρησής του. Αρκετές φορές έχουμε αναφερθεί στο σημείο αυτό, αλλά η τελευταία μας αναφορά αποσκοπεί στο να καταδείξουμε και τις εξαιρέσεις ή τις υπερβολές που πάντα υπάρχουν σε μια άκρως ανταγωνιστική αγορά, της οποίας το βασικό χαρακτηριστικό είναι ο υπερεπαγγελματισμός, όπως φάνηκε και από τους πίνακες που έχουμε ήδη παραθέσει στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Στο Λιμένα ο τουρίστας «πάντα άφηνε λεφτά». Και αυτός ήταν ο λόγος που επιλέχτηκε ως επιχειρηματικός προορισμός και μετατράπηκε, κατά τον Σπύρο, σε «El Dorado». Έτσι το περιεχόμενο της έννοιας της επιχειρηματικότητας καθορίστηκε από τη συμβολική αξία που η ίδια η κοινότητα προσέδωσε στον τουρισμό και ήταν εκείνος που ως παράγοντας και ταυτόχρονα ως μέσο πλουτισμού, καθόρισε το τι συνιστά *ορθή* επιχειρηματική πρακτική καθώς επίσης και το τι συνιστά *επιχειρηματικό ρίσκο*. Η μαρτυρία του Σπύρου που ακολουθεί, αν και αναφέρεται στα πρώτα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης, είναι ενδεικτική του τι συνέβη εκείνα τα χρόνια στο Λιμένα.

«Όλοι συρρέουν, αγοράζουν, χτίζουν και σταδιακά μετατρέπονται σε ξενοδόχους ή σε τουριστικούς επιχειρηματίες. Όλοι επένδυσαν επειδή άκουσαν, είδαν, διαπίστωσαν ότι τα χρήματά τους θα πιάσουν τόπο. Όλοι επένδυσαν επειδή προσδοκούσαν σε πολύ γρήγορη απόσβεση του αρχικού τους κεφαλαίου και τέλος όλοι επένδυσαν επειδή η ίδια η κοινότητα καλλιέργησε αυτή την αντίληψη. Είναι ένα μέρος στο οποίο μαζεύτηκαν άνθρωποι απ' όλη την Ελλάδα κατά την περίοδο της ανάπτυξης του. Είναι το 'El Dorado' της Κρήτης για να μην πω της Ελλάδας».

Οι απόψεις του Σπύρου συμπληρώνονται από το Νίκο και το Μιλτιάδη. Αποκαλύπτεται ότι η κατάσταση έχει πλέον διαφοροποιηθεί και αυτό οφείλεται και στην καταναλωτική συμπεριφορά των τουριστών.

Νίκος

«Ο τουρίστας που έρχεται σήμερα ενδιαφέρεται πιο πολύ για να το γλεντήσει, να περάσει καλά και το τελευταίο που αφήνει είναι να ψωνίσει. Τα παλιά χρόνια υπήρχε επίσης και η διαφορά τιμών. Μιλάμε ότι για να πάρει μια δερμάτινη τσάντα ένας Σουηδός παλιά, έπρεπε να πληρώσει το ½ εδώ απ' ότι πλήρωνε στη

Μιλτιάδης

«...Παλαιότερα στο Λιμένα, στη Χερσονήσο, ο κόσμος ξόδευε. Σήμερα [2010] υπάρχει κόσμος αλλά δεν ξοδεύει. Οι λόγοι έχουν να κάνουν με τη διαφορά στο συνάλλαγμα, τότε. Είχαμε τη δραχμή και όποτε τα πράγματα δεν πήγαιναν καλά, μια μικρή υποτίμηση έσωζε τα πράγματα. Σήμερα όμως δεν είναι έτσι. Σήμερα

Σουηδία. Αυτή τη στιγμή οι τιμές δεν έχουνε μεγάλες διαφορές... Οπότε και αυτό είναι ένα κίνητρο, που δεν ψωνίζει πολλά πράγματα. Σίγουρα όμως αφήνει και τώρα χρήματα. Στα «φτηνά» καταστήματα ψωνίζουν καλύτερα. Ο «χρυσός», οι «γούνες» και αυτά... περνάνε μεγαλύτερη κρίση. Και κάθε χρόνο πιστεύω ότι θα υπάρχει διότι και υπερ-επαγγελματισμός υπάρχει. Να μην γελιόμαστε τώρα. Τόσα καταστήματα. Είναι πάρα πολλά μέσα στα ξενοδοχεία, έξω από τα ξενοδοχεία... Πάρα πολλά καταστήματα, τα οποία... εντάξει δουλεύουνε αλλά όχι όπως παλιά».

υπάρχει το ευρώ. Οι μοναδικοί που ξοδεύουν σήμερα είναι οι Ρώσοι. Αν αυτή την περίοδο έχω χαλάσει δέκα χαρτονομίσματα των 500 ευρώ και τα δέκα προέρχονται από Ρώσους πελάτες. Υπάρχουν και ανταγωνιστικοί προορισμοί. Αλλά φταίμε και εμείς. Έχουμε την ομορφότερη χώρα και δεν την έχουμε εκμεταλλευτεί. Και στον τουρισμό έχουν γίνει μεγάλα λάθη. *Όπως μεγάλο λάθος θα είναι να επικεντρώσουμε την επιβίωσή μας αποκλειστικά και μόνο στους Ρώσους¹³⁰*».

Ακολουθώντας τον J. Campbell (2004), μια κοινωνία μπορεί να αποδώσει στον επιχειρηματία χαρακτηριστικά όμοια με αυτά ενός «ήρωα». Ο μυθολογικός «ήρωας» του Campbell, είναι εκείνος που ξεκινά από το οικείο και το άνετο περιβάλλον για να ταξιδέψει στο άγνωστο ρισκάροντας τα πάντα. Η αποτυχία και η απώλεια από τη μια αλλά και η επιτυχία από την άλλη, αποτελούν τα βασικά συστατικά του ταξιδιού του προς την πραγμάτωση κάποιου απώτερου σκοπού - τις περισσότερες φορές μεγαλύτερου από τις δυνάμεις του. Οι ομοιότητες του «ήρωα» και του «επιχειρηματία», σε αυτό το πλαίσιο είναι προφανείς, και τα μέσα που θα χρησιμοποιήσει για να χρηστεί «επιτυχημένος» ή με μυθολογικούς όρους «ήρωας», διαφέρουν από επιχειρηματία σε επιχειρηματία και φυσικά δεν είναι πάντα αποδεκτά.

Ο ιδιοκτήτης του εστιατορίου «ΜΟΡΦΗ» είχε εφεύρει, έναν πρωτότυπο τρόπο προσέλκυσης πελατών. Μαζί με τον κατάλογο του μενού που προσφέρονταν από το εστιατόριο του, δίδονταν στους πελάτες και μια σειρά από φωτογραφίες βοοειδών σε ιδανικές συνθήκες σταβλισμού. Η τακτική αυτή επιβλήθηκε λόγω του διατροφικού «πανικού», για τη νόσο των «τρελών αγελάδων», που εκείνη την περίοδο κυριαρχούσε στα ευρωπαϊκά και εγχώρια μέσα ηλεκτρονικού και γραπτού τύπου. Έτσι, ο συγκεκριμένος επιχειρηματίας θεώρησε καλό να προβάλλει το γεγονός ότι το μοσχαρίσιο κρέας που προσφέρονταν για κατανάλωση στην ταβέρνα του ήταν «ντόπιο» και «δικής» του εκτροφής. Η πρακτική αυτή δεν πέρασε απαρατήρητη από το ντόπιο και μη πληθυσμό, του οποίου τα σχόλια δεν ήταν καθόλου κολακευτικά. Ο Δήμος, εργαζόμενος σε διπλανό οβελιστήριο, σχολίαζε ότι η «ΜΟΡΦΗ» δεν θα αντιμετώπιζε ποτέ κρίση διότι, ανεξάρτητα από τέτοιου είδους «τεχνάσματα», το πλεονέκτημά της ήταν «η δικτύωσή της με τους ξεναγούς».

¹³⁰ Έμφαση του Μιλτιάδη.

Το γεγονός αυτό επιβεβαιώθηκε λίγες μέρες αργότερα. Η συζήτηση που είχε ο ιδιοκτήτης της «ΜΟΡΦΗΣ», νωρίς το απόγευμα με τους σερβιτόρους του αφορούσε τις αμοιβές των τελευταίων. Όρθιοι στη μέση του δρόμου, οι σερβιτόροι διαμαρτύρονταν για το χαμηλό μεροκάματο. Καθησυχαστικός ο εργοδότης τους, τους επεσήμανε το γεγονός ότι η τουριστική περίοδος μόλις έχει αρχίσει και ότι σταδιακά οι αμοιβές τους θα αυξάνονταν. Προσποιούμενος ότι χάζευα τις cart - postal που ήταν αναρτημένες σε διπλανό εμπορικό κατάστημα, αντιλήφθηκα ότι η συζήτηση σταμάτησε απότομα και οι σερβιτόροι επέστρεψαν στην εργασία τους. Κάθισα στην απέναντι καφετέρια θέλοντας να διαπιστώσω τι ακριβώς είχε συμβεί. Μερικά λεπτά αργότερα η ταβέρνα γέμισε από πελάτες. Ήταν μια μεγάλη ομάδα τουριστών η οποία συνοδεύονταν από δύο ξεναγούς. Οι τελευταίοι σερβιρίστηκαν αμέσως μόλις κάθισαν. Από την ταχύτητα εξυπηρέτησης των τουριστών συμπεράνα ότι μάλλον τους περίμεναν. Το σημαντικό όμως δεν είναι αυτό. Το σημαντικό είναι ότι οι ξεναγοί - δύο νεαρές κοπέλες - ήταν ντυμένες στα κόκκινα και κίτρινα και οι τουρίστες που συνόδευαν φορούσαν στο χέρι τους ένα βραχιόλι στα ίδια ακριβώς χρώματα!¹³¹

Στην οδό της 25^{ης} Μαρτίου, στην ταβέρνα «ΙΣΤΟΡΙΑ», ο ιδιοκτήτης της απαιτούσε να αλλάξει η μουσική και να «μπει Ζαμπέτας για να ανέβει το μαγαζί». «Ποτέ δεν είναι ευχαριστημένος», θα αποκαλύψει ο σεφ της ταβέρνας, Μάνθος, για να συμπληρώσει ότι ο ιδιοκτήτης «δεν θέλει να καταλάβει ότι ο Ζαμπέτας δεν πουλάει πλέον». Η διαμάχη, τουλάχιστον σε ότι αφορά τη μουσική υπόκρουση, ήταν έντονη καθόλη την τουριστική περίοδο. Οι εργαζόμενοι με πρωτοστάτη το Μάνθο υποστήριζαν ότι όποτε άλλαζε η μουσική ή «όποτε απουσίαζε το αφεντικό η ταβέρνα γέμιζε».

Σημαντικό επίσης ρόλο διαδραματίζουν και οι εργαζόμενοι σε ξενοδοχειακές μονάδες και ιδιαίτερα όσοι έχουν επωμιστεί τα καθήκοντα της ψυχαγωγίας των τουριστών. Για τον Μάνο, το σημαντικότερο πρόβλημα στη λειτουργία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων είναι η παροχή των υπηρεσιών επειδή «αν βγούμε μια βόλτα στους δρόμους της Χερσονήσου και ρωτήσουμε ποια είναι τα προσόντα όλων εκείνων που ασχολούνται με την εξυπηρέτηση του τουρίστα, θα δούμε ότι κανένας ή σχεδόν κανένας δεν έχει σπουδάσει σχετικά με τον τουρισμό». Η ερμηνεία που δίνεται αφορά στο κόστος λειτουργίας της κάθε επιχείρησης. «Μια ταβέρνα, για παράδειγμα, προκειμένου να αντεπεξέλθει στο κόστος λειτουργίας της, θα απασχολήσει

---

¹³¹ Επιστρέφοντας στην Ανάληψη, άρχισα να διερευνώ στο διαδίκτυο με την προσδοκία να εντοπίσω αν τα παραπάνω χρώματα της ενδυμασίας των ξεναγών και των βραχιολιών, αντιστοιχούσαν σε κάποια ξενοδοχειακή μονάδα ή σε κάποιον τουριστικό πράκτορα. Σε ελάχιστο χρόνο εντοπίστηκαν τα ίδια χρώματα στο λογότυπο της ΤΥΙ.

ανειδίκευτο προσωπικό του οποίου οι απολαβές είναι σαφώς μικρότερες από αυτές ενός εξειδικευμένου εργαζόμενου. Έπειτα και τα υλικά που χρησιμοποιούνται καθώς και η συντήρησή τους δεν είναι στα επίπεδα που ορίζονται από τη νομοθεσία».

Στο συγκεκριμένο ξενοδοχείο, καταγράφηκαν στις αρχές της τουριστικής περιόδου πολλά παράπονα από πελάτες σχετικά με την ποιότητα του φαγητού. Αρχικά θεωρήθηκε ότι το πρόβλημα αφορούσε στην κουζίνα του ξενοδοχείου και, όπως διηγείται ο Μάνος:

«Διατάχθηκε έρευνα. Δηλαδή, να εντοπιστούν οι πελάτες και να ρωτηθούν τι έφαγαν και που. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι οι πελάτες δείπνησαν σε μια συγκεκριμένη ταβέρνα, πολύ κοντά στο ξενοδοχείο. Το επόμενο θέμα που έπρεπε να διερευνηθεί ήταν το πώς πήγαν όλοι στη συγκεκριμένη ταβέρνα. Αρχικά αυτό δεν αποκαλύφθηκε διότι η συγκεκριμένη ομάδα τουριστών είχε ήδη αναχωρήσει. Αποφασίστηκε να παρακολουθούνται τα επόμενα group, προκειμένου να διαπιστωθεί αν εμφανιστεί ξανά το πρόβλημα. Όντως το πρόβλημα εμφανίστηκε ξανά και μάλιστα στη δεύτερη ή τρίτη ημέρα της παραμονής τους. Ρωτήθηκαν ξανά οι τουρίστες και όλοι προσκόμισαν στη υποδοχή, την κάρτα της συγκεκριμένης ταβέρνας και ύστερα από έλεγχο για το πώς βρέθηκε η κάρτα στα χέρια τους ανακαλύφθηκε ότι την είχαν προμηθευτεί από έναν animateur του ξενοδοχείου ο οποίος έπαιρνε ποσοστά από τον ιδιοκτήτη της ταβέρνας, ανάλογα με το πόσους πελάτες έστελνε. Φυσικά ο animateur απολύθηκε και ο ιδιοκτήτης της ταβέρνας απειλήθηκε με μήνυση».

Το παραπάνω περιστατικό καταγράφηκε το 2001. Μερικά χρόνια αργότερα το συγκεκριμένο ξενοδοχείο που στο μεταξύ είχε αλλάξει ιδιοκτησιακό καθεστώς, είχε επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις του με τις γειτνιάζουσες επιχειρήσεις εστίασης. Συνδεδειγμένος κρίκος και στις δύο περιόδους είναι ο Μάρκος, υποδιευθυντής τότε και το 2010. Το 2001 η ιδιοκτήτρια εταιρία του ξενοδοχείου, σύμφωνα με τον Μάρκο, δεν υπήρχε περίπτωση να διαπραγματευτεί όρους συνεργασίας με τις γειτονικές επιχειρήσεις. Η φιλοσοφία της εταιρίας συνοψίζονταν στην αρχή «ο πελάτης είναι ελεύθερος να πάει όπου θέλει κατά την έξοδό του από το ξενοδοχείο» και καθήκον των στελεχών του ξενοδοχείου ήταν απλά να του δώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες. Το 2010, οι νέοι ιδιοκτήτες, υπό το καθεστώς πλέον του «all inclusive», στέλνουν τους πελάτες τους σε συγκεκριμένες επιχειρήσεις εστίασης με τις οποίες έχει συναφθεί ένα μνημόνιο συνεργασίας στο οποίο εκτός όλων των άλλων προβλέπονται συγκεκριμένοι οικονομικοί όροι - «πρέπει να πάρω σχετική άδεια για να σου πω» -, καθώς επίσης και μια

σειρά άλλων υποχρεώσεων από την πλευρά των ιδιοκτητών αυτών των επιχειρήσεων. Επιπλέον, το ξενοδοχείο βάση του προαναφερόμενου μνημονίου, έχει αναλάβει την εκπαίδευση των εργαζομένων αυτών των επιχειρήσεων και τον έλεγχο, αναφορικά με την τήρηση των προβλεπόμενων από την εθνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία, της εφαρμογής των σχετικών κανόνων υγιεινής και ασφάλειας των τροφίμων και εργαζομένων.

Βέβαια και αξίζει να αναφερθεί, ο Μάρκος δεν αποφεύγει τις υπερβολές, προκειμένου να καταδείξει τη σχέση ισχύος των ξενοδοχείων που ανήκουν στην ανώτερη κατηγορία της σχετικής διαβάθμισης (5*), πάντα σε σχέση με τις υπόλοιπες τουριστικές επιχειρήσεις¹³².

«Υπάρχουν πολλά που δεν τα βλέπεις εσύ. Εγώ τα βλέπω, όμως. Πας να κάτσεις σε ένα εστιατόριο να φας, ας πούμε, και το πιάτο είναι λερωμένο. Το σέρβις, γενικά, δεν είναι καλό. Για παράδειγμα, όταν ο εγγλέζος θέλει το πιάτο του, για να φάει τη σούπα του, και το πιάτο δεν μπορείς να το πιάσεις, γιατί καίει το πιάτο, έτσι το θέλει ο εγγλέζος είναι μια συνήθεια του. Και υπάρχει σερβιτόρος που σερβίρει στον ίδιο πελάτη 7 φορές τη σούπα σε μεγάλο εστιατόριο της Χερσονήσου. Και του έλεγε ο πελάτης: 'hot plate please'. Ο πελάτης εννοούσε ότι ήθελε ζεστό το πιάτο, την πορσελάνη. Η σούπα ας ήταν κρύα. Παρεμβαίνω και του λέω: 'φίλε, ο εγγλέζος εννοεί ότι θέλει ζεστό το πιάτο. Βάλε, ρε φίλε, ένα πιάτο στο φούρνο να καεί και φέρ' το. Κι ας είναι η σούπα κρύα. Θα τη φάει'. Και του το έφερε. Και ο τουρίστας έφαγε».

Σε ένα τουριστικό προορισμό, όπως ο Λιμένας μια λανθασμένη ερμηνεία των δεικτών των προβλεπόμενων αφίξεων του επόμενου έτους ή των καταναλωτικών προτύπων των τουριστών μπορεί να οδηγήσει σε νέες επενδύσεις που ενδεχομένως δε θα αποφέρουν τα προβλεπόμενα οικονομικά κέρδη. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Νίκου:

«Πριν από δυο χρόνια άνοιξα ένα καινούριο μαγαζί στην Πάνω Χερσόνησο. Είπαμε με τη γυναίκα μου ότι, από τη στιγμή που τα κέρδη του μαγαζιού στο Λιμένα ήταν καλά και επειδή βλέπαμε ότι τουρίστες όλων των ηλικιών αγόραζαν δερμάτινα, να ανοίξουμε το μαγαζί στη Πάνω Χερσόνησο για να πιάσουμε τους τουρίστες που προτιμούσαν τα εκεί μαγαζιά να κάνουν τα ψώνια τους. Έτσι σκεφτήκαμε. Στο μαγαζί αυτό ήταν η γυναίκα μου. Αλλά το μαγαζί αυτό δε

---

¹³² Η διαβάθμιση των ξενοδοχειακών καταλυμάτων βασίζεται στο ΠΔ 43/2002 «Κατάταξη κύριων ξενοδοχειακών καταλυμάτων σε κατηγορίες με σύστημα αστέρων και τεχνικές προδιαγραφές αυτών» (ΦΕΚ 43/Α'/7-3-2002). Το ΠΔ τροποποιείται με την 12403/07 (ΦΕΚ 1441/Β'), Απόφαση υπουργού Τουριστικής Ανάπτυξης, «Κατάταξη ξενοδοχειακών καταλυμάτων σε κατηγορίες με σύστημα αστέρων και τεχνικές προδιαγραφές αυτών».

Πηγή: ΞΕΕ, <http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo>, [Πρόσβαση, 28/11/2012].

δούλεψε. Και έτσι φέτος, στο τέλος της σεζόν θα το κλείσω και θα έχω μόνο αυτό στο Λιμένα».

Η πτώση της τουριστικής κίνησης έχει επηρεάσει και τις επιχειρήσεις που ανήκουν στην οικογένεια της Αντιγόνης. Το εμπορικό κατάστημα που διατηρεί μαζί με το σύζυγό της, στην οδό της Ελευθερίου Βενιζέλου, αποτελεί τμήμα της ανώνυμης εταιρίας, στην οποία ουσιαστικό έλεγχο ασκούσε ο πεθερός της. Η συνεχής άνοδος της τουριστικής κίνησης στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οδήγησε το σύζυγό της να «ανοίξει μια καφετέρια στο ισόγειο του πατρικού του σπιτιού που όμως δε δούλεψε επειδή δεν ήταν σε κάποιο από τους κεντρικούς δρόμους του Λιμένα». Βέβαια έχει βρεθεί ενοικιαστής, αλλά ο Περικλής, δεν απέφυγε την κριτική της οικογένειας του για την επιχειρηματική του αυτή επιλογή. Το ενδιαφέρον και σε αυτή την περίπτωση είναι ότι όλες οι επιχειρηματικές επιλογές της οικογένειας του Μανώλη καθορίστηκαν από την άνοδο της τουριστικής κίνησης. Ακόμη και η ανέγερση ενός συγκροτήματος ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων στον Ανισαρά και η επέκταση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στον κλάδο του κοσμήματος. Όμως όλα αυτά τα σχέδια έχουν ανατραπεί, εξαιτίας των πτωτικών τάσεων στις αφίξεις αλλά και στις αλλαγές στη νοοτροπία των τουριστών. Στο συγκρότημα των διαμερισμάτων διαμένει πλέον εργατικό δυναμικό, το κοσμηματοπωλείο έχει νοικιαστεί και τα έσοδα της ανώνυμης εταιρίας προέρχονται κυρίως από τα ενοίκια, με μοναδική εξαίρεση το εμπορικό κατάστημα. Ο πεθερός της συνεχίζει να έχει τον έλεγχο της Α.Ε., αλλά σύμφωνα με την Αντιγόνη «από επιχειρηματίες έχουμε μετατραπεί σε απλούς εργαζόμενους». Στην παρατήρησή μου ότι «μάλλον εννοεί εισοδηματίες», αντέτεινε το επιχείρημα ότι «ο πεθερός της είναι ο εισοδηματίας» από τη στιγμή που ελάχιστα από τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειας έχουν μεταβιβαστεί.

Οι προσφορές είναι μια άλλη μορφή επιχειρηματικής πρακτικής. Κατά την παραμονή μου στην κοινότητα, σε εξέλιξη ήταν το παγκόσμιο πρωτάθλημα ποδοσφαίρου του 2002. Οι αναρτήσεις πινακίδων στις εισόδους των περισσότερων καφετεριών και ορισμένων εστιατορίων, ενημέρωναν το καταναλωτικό κοινό, κυρίως άγγλους και ολλανδούς τουρίστες, που ήθελε να παρακολουθήσει ένα ποδοσφαιρικό παιχνίδι ότι «στις δύο μύρες η μία δωρεάν», ή ότι με δέκα ευρώ θα είχε ένα πλήρες δείπνο. Παρόμοιες προσφορές είχαν υιοθετηθεί και από τα μπαρ. Ορισμένα από αυτά προχωρούσαν ένα βήμα παραπέρα, αφού τόνιζαν ότι τα δικά τους ποτά ήταν «καθαρά».

Την πολιτική των προσφορών ακολουθούσαν επίσης τα εμπορικά καταστήματα καθώς και τα σούπερ και μίνι μάρκετ. Ορισμένα από αυτά, ίσως από άγνοια, προχωρούσαν στην

υπερβολή. «Οι τιμές μας είναι τιμές ντόπιων», πληροφορούσε μια ιδιόχειρη πινακίδα γραμμένη στα αγγλικά, σε ένα από τα μίνι μάρκετ της Ελευθερίου Βενιζέλου. Αντιλαμβανόμενος ο Πέτρος την ύπαρξη της απαίτησε από τον ιδιοκτήτη του καταστήματος να την αφαιρέσει. Ο τελευταίος δεν φάνηκε να πείθεται από τα επιχειρήματα του Πέτρου και η ιδιόχειρη πινακίδα παρέμεινε στη θέση της. Την επόμενη μέρα στο *Prima*, ήταν το βασικό θέμα συζήτησης με πρωτοστάτη τον Πέτρο. «Αυτά κάνουμε και διώχνουμε τον κόσμο», ήταν η βασική θέση που αναπτύχθηκε από τους παρευρισκόμενους, αν και όλοι κατέγραφαν το συγκεκριμένο περιστατικό ως μεμονωμένο που «δεν αντικατοπτρίζει τον επαγγελματισμό και την εντιμότητα του επιχειρηματικού κόσμου του Λιμένα». Η ερμηνεία που δόθηκε ήταν ότι το συγκεκριμένο κατάστημα ήταν το τρίτο στη σειρά συναφών καταστημάτων και ότι μάλλον «δεν θα είχε αρκετή δουλειά». «Μεσοβέζικες προσεγγίσεις», θα αντιτείνει ο Πέτρος υποστηρίζοντας ότι είναι καιρός να ξεκαθαρίσει την κατάσταση. Θα έγραφε και επιστολή την οποία θα απευθυνόταν στις υπηρεσίες του δήμου και στο αστυνομικό τμήμα καλώντας τους «να αναλάβουν τις ευθύνες τους». Μια εβδομάδα αργότερα τον ρώτησα για την τύχη της επιστολής. Δεν γράφτηκε ποτέ με το επιχείρημα ότι ο συγκεκριμένος επαγγελματίας συμμορφώθηκε και ότι η ιδιότητά του δεν του επέτρεπε να «δυναμιτίζει καταστάσεις».

Η άγρα πελατών

Μια παρέα νεαρών γυναικών περπατούσε στο πεζοδρόμιο της Ελευθερίου Βενιζέλου. Δύο από αυτές κοντοστάθηκαν στη βιτρίνα ενός κοσμηματοπωλείου. Αντιλαμβανόμενος ο πωλητής τη στάση τους, τις πλησίασε και ακολούθησε η παρακάτω στιχομυθία:

- Would you like something? Interested in something?

«Simply I look»

- I can help you if you want.

- No thanks. Just I looked.

- Where are you going?

«...»

- Is she your sister?

«No, she's my friend»

Ακολουθεί ένας διάλογος πέντε περίπου λεπτών με ταυτόχρονη επίδειξη κάποιων ασημένιων δαχτυλιδιών στις δύο νεαρές τουρίστριες, που τελικά δεν αγόρασαν τίποτα. Απογοητευμένος ο πωλητής κάνει την τελευταία ερώτηση:

- Your name?

«Good night».

Μόλις απομακρύνθηκαν λίγα μέτρα η απογοήτευση του πωλητή συνοψίστηκε σε δύο λέξεις: «fuck you...».

Ο σερβιτόρος του μπαρ «Garden» στεκόταν μόνιμα δίπλα στην είσοδο. Τα εργαλεία της δουλειάς του αποτελούσαν ένα πλαστικό φλιτζάνι με το πιατάκι του και ένα κουταλάκι. Μόλις πλησίαζε κάποια παρέα νεαρών, κυρίως, τουριστών, προσποιούνταν ότι το φλιτζάνι έπεφτε από τα χέρια του στα πόδια των διερχομένων και έσκυβε να το πιάσει, παίρνοντας τέτοια θέση έτσι ώστε οι διερχόμενοι να αναγκαστούν να σταματήσουν. Μόλις γινόταν αυτό, άρχιζε την κουβέντα μαζί τους. Η τακτική αυτή ήταν αποτελεσματική διότι οι περισσότερες από τις παρέες έμπαιναν μέσα στο μπαρ. Λίγο μακρύτερα, σε καφετέρια αυτή τη φορά, οι προσπάθειες δεν ευοδώθηκαν. «Τα έχει όμως αυτά η δουλειά. Πάμε παρακάτω», ήταν το σχόλιο του αντίστοιχου σερβιτόρου.

Οι τακτικές αυτές είναι κατακριτέες. Τα «καμάκια», άνδρες στην πλειοψηφία τους έχουν ως καθήκον να «γεμίσουν το μαγαζί». Εκτός από τον πωλητή του κοσμηματοπωλείου, δεν καταγράφηκε, άλλος παρόμοιος διάλογος. Ακόμη και όταν οι προσπάθειες αποτύγχαναν, το «καμάκι», με χαμόγελο πάντα, ευχόταν στην παρέα των τουριστών που αρνήθηκε «καλή διασκέδαση». Μιλώντας με τον Θανάση, του «Garden», πληροφορήθηκα ότι τεχνικές όμοιες με εκείνες που χρησιμοποιεί, μετέρχονται όσοι δεν γνωρίζουν καλά μια ξένη γλώσσα και δεν μπορούν να επικοινωνήσουν με ευχέρεια. Επίσης οι νεώτεροι στη δουλειά. Ο Θανάσης δούλευε δεύτερη σεζόν στο μπαρ και αναφερόμενος στις αντιδράσεις για την παρουσία τους στους δρόμους του Λιμένα, θα υπογραμμίσει ότι το «καμάκι» ή ο «κράχτης» ή ο «πορτιέρης» κάνει απλώς τη δουλειά του. «Πληρώνομαι γι' αυτό και θα πρέπει να το σεβαστώ. Αλλά δε με ρώτησε κανένας αν μου αρέσει κιόλας. Ούτε για τα προβλήματα που έχω. Παρόλα αυτά χαμογελάω».

Σε σχέση με την προσέγγιση της S. Zinovieff (1992), στόχος του «καμακιού» στο Λιμένα δεν είναι η σεξουαλική συνεύρεση. Αν η τελευταία προκύψει, θα την αποδεκτεί. Η ευγένεια και οι «καλοί τρόποι» χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά τους και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός έγκειται ακριβώς στην ικανότητά τους να έχουν πάντα «γεμάτο το μαγαζί». Όμως από την άλλη, ο ανταγωνισμός αυτός είναι που δημιουργεί και τα προβλήματα, αφού δεν ήταν λίγες οι φορές που μια παρέα τουριστών περιστοιχίζονταν από τα «καμάκια» των καφετεριών και των μπαρ του Λιμένα. Τα επιχειρήματά τους, πανομοιότυπα, εστιάζουν στις τιμές του μαγαζιού, στην «καθαρότητα» των ποτών που προσφέρονται και φυσικά στη μουσική.

Χωροταξικά το φαινόμενο αυτό συναντάται έντονα στην οδό της Αγίας Παρασκευής και στην Ελευθερίου Βενιζέλου. Για ορισμένους από τους επαγγελματίες το καμάκι «πρέπει επιτέλους να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά». Ο Χαρίλαος, με τάση αυτοκριτικής:

«Όντως υπάρχουν «παράξενα» φαινόμενα. Και δημιουργούνται «παράξενα» φαινόμενα. Πολλές φορές υπάρχει ο «τυχοδιωκτισμός» από ορισμένους. Αυτοί όμως δεν μπορούν να επιβιώσουν για πολύ. Δεν επιβιώνουν. Δηλαδή κάποιος που θα κινηθεί «τυχοδιωκτικά», εκτός του ότι θα τον αποβάλλει η ίδια η αγορά, δεν επιβιώνει. Υπάρχουν τέτοια φαινόμενα όπου έρχονται ορισμένοι «επιτήδειοι» για ένα δυο χρόνια αλλά φεύγουν. Δεν μπορούν να επιβιώσουν μ' αυτή τη φιλοσοφία. Υπάρχει το φαινόμενο από μέρους μας, ότι πολλές φορές ο ίδιος ο ιδιοκτήτης στην αγωνία του από τη μια να βγάλει τα χρήματα που απαιτούνται σε 4 - 5 μήνες, χρησιμοποιεί κάποια μέσα ή μέτρα τα οποία δεν είναι σωστά. Εμείς τα κατηγορούμε. Όπως είναι το «καμάκι», η «άγρα» πελατών η οποία συνήθως παρατηρείται από μαγαζιά τύπου μπαρ, κέντρων διασκέδασης κλπ. Είναι ένα κακό φαινόμενο που όντως έχει αναπτυχθεί στην περιοχή μας. Προσπαθούμε και εμείς οι ίδιοι να καταδικάσουμε το συνάδελφο που το κάνει και αν χρειαστεί παρεμβαίνουμε. Πιστεύω ότι τα τελευταία τρία - τέσσερα χρόνια έχει μειωθεί σαν ένταση τουλάχιστον. Σαν φαινόμενο υπάρχει, αλλά δεν υπάρχει στην ένταση που υπήρχε στη δεκαετία του '80. Αυτοί οι επιχειρηματίες με την βοήθεια ή την πίεση όλων των υπολοίπων αρχίζουν και συμμορφώνονται και πιστεύω ότι είναι θέμα χρόνου η εξάλειψή του. Θέμα χρόνου».

Η άγρα πελατών αποτελεί αδίκημα που διαπράττει «όποιος παροτρύνει και παρενοχλεί με οποιοδήποτε τρόπο πρόσωπο ή ομάδα προσώπων να δεχθεί ή να αποκρούσει ταξιδιωτική ή μεταφορική υπηρεσία, υπηρεσίες εστίασης ή ψυχαγωγίας ή τουριστικού καταλύματος ή προϊόντα εμπορικού καταστήματος»¹³³. Παρόλα αυτά, τα «καμάκια» εξακολουθούν να υπάρχουν, προκαλώντας τις διαμαρτυρίες των τουριστών, των ντόπιων και των τουριστικών γραφείων.

Ο μεγάλος ανταγωνισμός είναι η πηγή αρκετών προβλημάτων που δεν αφορούν μόνο στους κανόνες λειτουργίας των καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος, αλλά και των εμπορικών. Ο ανταγωνισμός επεκτείνεται και στο χώρο των μεταφορών, ιδιαίτερα στους επαγγελματίες του κλάδου. Εδώ το «καμάκι» μετονομάζεται σε «ντίλερ» ή «νταβατζή». Ο

---

¹³³ Ν. 3498/2006, (ΦΕΚ 230/Α'/24-10-2006), άρθρο 53.

ρόλος του περιγράφεται με σαφήνεια, από το δήμαρχο Χερσονήσου Ζαχαρία Δοξαστάκη, στην ημερίδα για τον τουρισμό το 2001.

«Πρέπει να μπουν κάποια πράγματα στη θέση τους. Φαίνεται ότι με την αποδέσμευση αυτών των επαγγελματιών, η τοπική αυτοδιοίκηση θα παίξει σημαντικό ρόλο. Είναι αδιανόητο να συμβαίνουν αυτά που συμβαίνουν. Τους κάλεσα και τους είπα: «αν ξαναδώ άνθρωπο από 'σας να φέρει σαγιονάρες και σορτς και να οδηγεί αυτοκίνητο θα του κόψω και τα πόδια και το κεφάλι. Και ας μην έχω την αρμοδιότητα». Απαράδεκτα πράγματα αυτά που συμβαίνουν. Πας στο εξωτερικό και βλέπεις τον οδοκαθαριστή με *ενδυμασία πολιτισμού*. Και βλέπεις ανθρώπους σε επαγγέλματα αιχμής: «τι θες μωρέ», πιάνουν το καρότσι και τους το πετούν στο κεφάλι, ειδικά άμα δούνε παιδάκια τους πιάνει σεληνιασμός και άμα ακούσουνε Ηράκλειο πανζουρλισμός. Και περιμένει απέναντι ο «ντίλερ», να μην τον πω αλλιώς, ο «νταβατζής» να τους δώσει κούρσα για το Ηράκλειο, αντί ενός χιλιάρικού κλπ. Και χθες που ήρθανε 22 αυτοκίνητα από την ύπαιθρο προσπαθούν να τους συνθλίψουν οι ντόπιοι, λες και είναι ξένο σώμα. 'Εγώ έχω προγενέστερη σειρά από σένα', 'εγώ έχω ασύρματο', 'είμαι ντόπιος' και 'πηδάει' το ένα αυτοκίνητο το άλλο... Αστυνόμευση; Δεν μπορεί. Αν είναι όλα ζήτημα αστυνόμευσης και δεν είναι ζήτημα σεβασμού και πολιτισμού και αυτοματοποιημένης λειτουργίας από μας τους ίδιους για κάποια πράγματα, τότε πρέπει να έχει ο καθένας και από ένα χωροφύλακα... Πιστεύω επομένως ότι η αποδέσμευση που επιτέλους πρέπει να γίνει και θα γίνει, θα δώσει τη δυνατότητα σε δημιουργία ανωνύμων εταιρειών, να μπει η τοπική αυτοδιοίκηση και να πάρει ταξί η τοπική αυτοδιοίκηση (δεν το κατάλαβα;), να δώσει ψωμί σε πολλούς ανθρώπους...».

Επιχειρηματικότητα και τουρισμός

Η αντίληψη περί επιχείρησης, που επικρατεί από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, βασίζεται στην έννοια της *συνάρτησης παραγωγής*. Η επιχείρηση θεωρείται ότι περιγράφεται πλήρως από μια μαθηματική συνάρτηση που συνδέει εισροές και εκροές, μια σχέση δηλαδή η οποία προσδιορίζει την αποτελεσματικότερη συσχέτιση των εισροών με τις εκροές - το υψηλότερο επίπεδο προϊόντος που μπορεί να ληφθεί από κάθε συνδυασμό συντελεστών παραγωγής. Μετέπειτα η αντίληψη της επιχείρησης, ως συνάρτηση παραγωγής, υπόκειται σε κριτική και η άποψη που επικρατεί είναι εκείνη που

θεωρεί ότι η επιχείρηση είναι, ίσως, ο σημαντικότερος οικονομικός θεσμός. Στα πλαίσια αυτά η επιχείρηση δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας συνασπισμός ατόμων τα οποία, ως ιδιοκτήτες συγκεκριμένων συντελεστών παραγωγής, προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν το όφελος που αποκομίζουν από την εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας τους. Οι προσεγγίσεις αυτές που διατυπώνονται από το θεωρητικό ρεύμα της «νέας θεσμικής οικονομικής» μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο ομάδες: αυτή που βασίζει την ανάλυσή της στην έννοια του *συναλλακτικού κόστους* και εκείνη που αντιλαμβάνεται την επιχείρηση ως *πλέγμα συμβάσεων* (Ιωαννίδης, 2001: 21, 33-37).

Στον M. Weber η επιχείρηση εκφράζει έναν τρόπο συλλογικής δράσης στα πλαίσια του οποίου αναπτύσσονται κοινωνικές σχέσεις αλλά και σχέσεις εξουσίας. Ως «*ένα διαρκές ένσικοπο πράττειν συγκεκριμένου είδους*» (Weber, 2005: 55), η επιχείρηση είναι προσανατολισμένη στην απόκτηση κέρδους από έννομες οικονομικές δραστηριότητες. Είναι οργανωμένη ορθολογικά, είναι διαχωρισμένη από τον οίκο και στενά συνδεδεμένη με την ορθολογιστική λογιστική και το νομικό διαχωρισμό της επιχειρησιακής από την ατομική ιδιοκτησία. Τέλος βασίζει τη λειτουργία της «στην ορθολογική οργάνωση της (τυπικά) ελεύθερης εργασίας» (Weber, 1984: 18-19).

Για τον R. Aron (1991: 343-344) η καπιταλιστική επιχείρηση, όπως αυτή εκφράζεται στη σκέψη του Weber, συντελεί στη συγκρότηση της κοινωνίας. Για τον Weber οι κοινωνίες είναι φτιαγμένες τόσο από συγκρούσεις όσο και από συμφωνίες. Η πάλη είναι μια θεμελιώδης σχέση όπου η δράση που το κάθε άτομο αναπτύσσει είναι προσανατολισμένη προς τη δράση του άλλου. Η κοινωνική σχέση της πάλης ορίζεται από την επιθυμία κάθε ενεργού υποκειμένου να επιβάλλει τη δική του θέληση παρά την αντίσταση του άλλου και όταν αυτή η πάλη δεν ενέχει τη χρήση φυσικής βίας τότε εμφανίζεται η έννοια του ανταγωνισμού. Οι έννοιες της κοινωνικής σχέσης και της πάλης επιτρέπουν, σ' ένα επόμενο στάδιο, τη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων μέσω της διαδικασίας ενσωμάτωσης των δρώντων υποκειμένων - μια διαδικασία που μπορεί να καταλήξει στη δημιουργία είτε μιας κοινωνίας είτε μιας κοινότητας. Όταν το αποτέλεσμα της διαδικασίας ενσωμάτωσης είναι η κοινότητα, θεμέλιο της ομάδας είναι το αίσθημα συμμετοχής σε αυτή· αίσθημα του οποίου το κίνητρο είναι είτε θυμικό είτε παραδοσιακό. Η διαδικασία ενσωμάτωσης καταλήγει σε μια κοινωνία όταν τα κίνητρα των κοινωνικών πράξεων συνίστανται από εκτιμήσεις ή συνδυασμούς συμφερόντων ή καταλήγουν σε μια διευθέτηση συμφερόντων. Η διαδικασία κοινωνικής ή κοινοτικής ενσωμάτωσης καταλήγει σε μια ομάδα η οποία δίνει στις κοινωνίες ή στις κοινότητες ένα διοικητικό όργανο

και μια ρυθμιστική τάξη. Αμέσως μετά την ομάδα στο σχήμα εννοιοποίησης του Weber, συνεχίζει ο Aron, έρχεται η επιχείρηση που χαρακτηρίζεται από τη συνεχή δράση πολλών ενεργών υποκειμένων και από την ορθολογικότητα εν όψει ενός σκοπού. Μια επιχειρησιακή ομάδα είναι μια συνένωση με ένα διοικητικό όργανο εν όψει μιας έλλογης δράσης και εφόσον απαντάται το χαρακτηριστικό της ένσκοπης συνέχειας, στην έννοια της «επιχείρησης» μπορούν να υπαχθούν και η διεκπεραίωση πολιτικών και ιεραρχικών υποθέσεων, δραστηριοτήτων συλλόγων κ.λπ. (Weber, 2005: 55) - παραδείγματα των οποίων αναφέρθηκαν σε προηγούμενες σελίδες αυτού του κεφαλαίου.

Επιπλέον η επιχείρηση στο Weber (1984: 17) συνδέεται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Δύση. Ο συγκεκριμένος τύπος καπιταλισμού ορίζεται από την ύπαρξη επιχειρήσεων και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συνίσταται ιστορικά στη σύζευξη της επιθυμίας απόκτησης κέρδους και της έλλογης πειθαρχίας. Η αναζήτηση του κέρδους, ενός κέρδους πάντοτε ανανεούμενου σε μια συνεχή, έλλογη καπιταλιστική επιχείρηση είναι αναζήτηση της αποδοτικότητας. Ο καπιταλιστής επιχειρηματίας είναι υποχρεωμένος να το κάνει αυτό επειδή μια ατομική καπιταλιστική επιχείρηση που δεν είναι προσανατολισμένη στην επιδίωξη της αποδοτικότητας είναι καταδικασμένη στην εξαφάνιση (Aron, 1991: 315).

Περνώντας στην προσέγγιση της έννοιας της επιχειρηματικότητας, ο Α. Βασιλειάδης (2009: 44-54), συνοψίζοντας τις αναπτυχθείσες θεωρίες αναδεικνύει τις δυσκολίες για τη δημιουργία ενός γενικά αποδεκτού μοντέλου ή μιας θεωρίας που να εξηγεί με επάρκεια την προαναφερόμενη έννοια και καταλήγει υποστηρίζοντας ότι η επιχειρηματικότητα αφορά στην ικανότητα ενός ατόμου να συνδυάζει πόρους (υλικούς και άυλους) με σκοπό την επίτευξη οφέλους¹³⁴.

---

¹³⁴ Πάντα σύμφωνα με το Βασιλειάδη (2009), για την ερμηνεία του φαινομένου της επιχειρηματικότητας, αναπτύχθηκαν θεωρίες και προσεγγίσεις που προσπάθησαν να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους ορισμένα άτομα ιδρύουν επιχειρήσεις και άλλα όχι. Η πρώτη θεωρία, αυτή της προσωπικότητας, εστιάζει στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου (ανάγκη επίτευξης στόχων, προσωπικές αξίες, ικανότητα για αυτοέλεγχο, κ.λπ.) με βάση αυτά επιχειρεί να ερμηνεύσει τις διαφορές των επιχειρηματιών από τους άλλους ανθρώπους. Η θεωρία της συμπεριφοράς εστιάζει στις ιδιότητες και στις ικανότητες του ατόμου και στην εν γένει συμπεριφορά του που το οδηγούν στην ανάληψη επιχειρηματικής δράσης. Η τρίτη προσέγγιση είναι η οικονομική και σύμφωνα με την οποία το περιβάλλον λειτουργεί ως καταλύτης παρέχοντας στο άτομο τα κατάλληλα ερεθίσματα προκειμένου το τελευταίο να ανακαλύψει και να αξιοποιήσει επιχειρηματικές ευκαιρίες. Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις αναφέρουν ότι η επαγγελματική ενασχόληση είναι μια σημαντική επιλογή των ατόμων, τα οποία οδηγούνται στην ανάληψη επιχειρηματικής δράσης ανταποκρινόμενα στα ερεθίσματα που λαμβάνουν από το κοινωνικό τους περιβάλλον και το οποίο ή βοηθά ή αποτρέπει την επιχειρηματικότητα. Τέλος, κατά τη γνωστική προσέγγιση σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει στη λήψη απόφασης για την ανάληψη ή μη επιχειρηματικής δραστηριότητας.

Το ζήτημα του καθορισμού ενός εννοιολογικού πλαισίου για την επιχειρηματικότητα, κυρίως στην οικονομική θεωρία, σύμφωνα με τον Ιωαννίδη (2001: 37-45) παραμένει σχετικά ασαφές. Ο ίδιος θεωρεί ότι η αυστριακή οικονομική σχολή έχει συμβάλει στη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής θεωρίας περί επιχειρηματικότητας, τα χαρακτηριστικά της οποίας καθορίζονται από την αντίληψη ότι η επιχειρηματικότητα μπορεί να γίνει αντιληπτή «ως μια όψη της καθολικής κατηγορίας της ανθρώπινης δράσης». Ακόμη και ο Ρομβισώνας Κρούσος μπορεί να θεωρηθεί ότι ενεργούσε επιχειρηματικά υπό την έννοια ότι η δραστηριότητά του δεν εξαντλούνταν μόνο στο να επιτύχει το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα από την χρήση των διαθέσιμων πόρων του, αλλά περιελάμβανε επίσης και το στοχασμό για την κατάστασή του και την προσπάθεια να φανταστεί νέους τρόπους για να εκμεταλλευτεί τους πόρους του.

Η σκέψη αυτή, επιτρέπει στους θεωρητικούς της αυστριακής σχολής να εισάγουν την έννοια της *εγρήγορσης*, ως της βασικής προϋπόθεσης για την άσκηση της επιχειρηματικότητας. Το να ενεργεί κάποιος επιχειρηματικά σημαίνει ότι βρίσκεται συνεχώς σε μια κατάσταση εγρήγορσης για την ανακάλυψη ευκαιριών που μέχρι τότε δεν είχε φανταστεί. Το δεύτερο χαρακτηριστικό αφορά στο ότι η επιχειρηματικότητα αποκτά την πλήρη σημασία της όχι στο πλαίσιο της δράσης ενός μεμονωμένου ατόμου, αλλά σε εκείνο της αγοράς. Διαμέσου των μηχανισμών λειτουργίας της αγοράς τα άτομα δοκιμάζονται συνεχώς ιδιαίτερα στο πεδίο των εναλλακτικών στόχων - μέσων, στα οποία στοχάζεται το δρών υποκείμενο και τα οποία αναδιαμορφώνονται διαρκώς από τις πράξεις των άλλων δρώντων υποκειμένων (Ιωαννίδης, 2001: 38-40).

Η επιχειρηματικότητα στον τουρισμό καθορίζεται από την ίδια τη φύση του τουρισμού ο οποίος ως οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο εκτείνεται σε διαφορετικούς κλάδους, οικονομικούς παράγοντες και κοινωνικούς τομείς. Ως εκ τούτου, η διεπιστημονική προσέγγιση είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση του τουρισμού και της επιχειρηματικότητας, κυρίως λόγω των διασυνδέσεων μεταξύ των δύο αυτών τομέων (Ateljevic, Page, 2009: 1). Αντίστοιχα, από τη σκοπιά της επιχειρηματικότητας, ο τουρισμός προσφέρει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο που θεωρείται ότι είναι διαφορετικό από τους άλλους τομείς, κυρίως το βιομηχανικό, αναφορικά με την ταυτοποίηση των επιχειρηματικών ευκαιριών και τη διαδικασία μετατροπής τους σε ένα αναλώσιμο προϊόν του τουρισμού. Σε αυτή τη διαδικασία η επιχειρηματικότητα, εκλαμβάνεται από την πλευρά των ενδιαφερομένων ως μια πολύπλοκη αλλά ζωτικής σημασίας συνιστώσα της οικονομίας. Η αποτελεσματικότητά της δε επιτυγχάνεται μέσω στρατηγικών, πρακτικών και δράσεων οι οποίες μπορεί να επικεντρώνονται στην μεγιστοποίηση της

οικονομικής απόδοσης αλλά οι προεκτάσεις τους εκτείνονται και σε περιβαλλοντικές, κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες (Ateljevic, Li, 2009: 9-10).

Στο Λιμένα η επιχειρηματικότητα συνδυάζει ή εμπεριέχει δύο ακόμη συνιστώσες: των στόχων που επιβάλλονται πολιτισμικά και των κοινωνικά αποδεκτών μέσων για την επίτευξή τους. Η έμφαση δηλαδή στο στόχο που δεν είναι άλλος από την καθιέρωση του επιχειρηματία και την απόδοση σε αυτόν του επιθετικού προσδιορισμού «επιτυχημένος» δεν συμβαδίζει πάντα και με την προσήλωσή του στα θεσμοθετημένα μέσα που έχει στη διάθεσή του για να επιτύχει το στόχο του ή στις «συμφωνίες κυρίων», όπως αυτές διαμορφώνονται στα συλλογικά όργανα των επιχειρηματιών.

Ο P. Bourdieu (2002) ισχυρίζεται ότι δεν μπορούμε να συλλάβουμε τη δυναμική ενός πεδίου παρά μόνο μέσω της ανάλυσης της δομής του και ταυτόχρονα δεν μπορούμε να συλλάβουμε αυτή την έννοια χωρίς να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε την ίδια της τη συγκρότηση και σ' ένα δεύτερο επίπεδο, των συγκρούσεων που υπάρχουν στο εσωτερικό της. Θεωρώντας την επιχειρηματικότητα ως ένα αυτοτελές πεδίο στα πλαίσια της κοινωνικής θεωρίας, βρισκόμαστε ακριβώς στην αφετηρία μιας πολύ ενδιαφέρουσας πρόκλησης. Είναι ένας παράγοντας κοινωνικής μεταβολής ο οποίος συνεπικουρημένος από τον τουρισμό αναδεικνύει τις συγκρούσεις που είναι μια σημαντική παράμετρος της κοινωνικής μεταβολής. Οι συγκρούσεις που υπάρχουν στη δομή της επιχειρηματικότητας, ιδιαίτερα κατά την πρακτική εφαρμογή σχεδίων του κάθε επιχειρηματία, αναδύονται στον κοινωνικό του περίγυρο, επηρεάζουν τις στάσεις και τη συμπεριφορά του και συγκροτούν ένα νέο πεδίο σχέσεων εξουσίας που έρχεται να αντικαταστήσει τις μέχρι τότε παγιωμένες ισότιμες σχέσεις.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων συγκρούσεων αποτελεί ο έντονος ανταγωνισμός των επιχειρηματιών στο Λιμένα, με έντονες προεκτάσεις στο γεωγραφικό χώρο - ανταγωνισμός που προέρχεται από τον υπερεπαγγελματισμό απόρροια πολλών ομοειδών επιχειρήσεων. Η ιδιαιτερότητα αυτού του ανταγωνισμού έγκειται περισσότερο στη λογική της *επιβίωσης* παρά της *καινοτομίας*. Ακόμη και το 2012, και παρά τα όποια σχέδια της δημοτικής αρχής για τη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, μια μεγάλη μερίδα επιχειρηματιών του Λιμένα ονειρεύονταν ένα τουριστικό προορισμό βασισμένο σε επισκέπτες που θα ανάλωναν το χρόνο τους σε καζίνα, γήπεδα γκολφ ή σε πελάτες που θα κατέφθαναν με πολυτελή γιοτ τα οποία θα ελλιμενιζόταν σε μαρίνες υψηλών προδιαγραφών. Ο Σωκράτης είναι σαφέστατος, κατά τη διάρκεια μιας σύντομης αλλά αρκετά περιεκτικής συνομιλίας μας:

«Το μέλλον του Λιμένα και της Χερσονήσου δεν μπορεί να ταυτίζεται πλέον με τουρίστες χαμηλού εισοδήματος. Οι Ρώσοι για παράδειγμα... ήρθαν αλλά αν δεν βρουν τα μέρη που θα ξοδέψουν θα ξανάρθουν; Και γιατί να ξανάρθουν... Λέμε ότι έχουμε ιστορία και πολιτισμό αλλά έχουμε και σκουπίδια και στενούς δρόμους και μαγαζιά που πουλάνε πράγματα που μπορεί πλέον ο καθένας να βρει στην Τουρκία, την Ισπανία... γιατί λοιπόν να ξανάρθει ο ρώσος τουρίστας και ο κάθε τουρίστας. Για να αγοράσει ένα σουβενίρ 'made in China;'. Γι' αυτό σου λέω. Φτιάχνεις ένα καζίνο, ένα σύγχρονο εμπορικό κέντρο με επώνυμα προϊόντα... προωθείς και τα προϊόντα του τόπου σου, τυποποιημένα και με ετικέτα... Έτσι αναβαθμίζεις το προϊόν σου, έτσι φέρνεις κόσμο».

Ο Σωκράτης θα επιβεβαιωθεί δύο χρόνια αργότερα. Στα πλαίσια έρευνας που διενήργησε το Εργαστήριο Ερευνών και Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού του Πανεπιστημίου Πατρών, κατά παραγγελία του Δήμου Χερσονήσου, θα διαπιστωθεί ότι σε συντριπτικό ποσοστό τα είδη ένδυσης (πλην των γουναρικών), υπόδησης, δερματίνων ειδών, αναμνηστικών ειδών και ειδών λαϊκής τέχνης, ρολογιών και κοσμημάτων εισάγονται από τρίτες χώρες (Πίνακας 27). Εξαίρεση αποτελεί η κατηγορία των «τοπικών προϊόντων τροφίμων και ποτών» σε καταστήματα με παραδοσιακά είδη (λάδι, ελιές, μέλι, βότανα, κρασί κ.λπ.) αφού το 84,7% είναι κρητικής προέλευσης. Αισθητή είναι και η παρουσία της κρητικής παραγωγής στις κατηγορίες «καλλυντικά και είδη καλλωπισμού» και «είδη υπόδησης» και όπου τα ποσοστά είναι 40,7% και 26,4% αντίστοιχα.

Πίνακας 27: Γεωγραφική προέλευση / κατηγορία προϊόντων λιανικού εμπορίου (%)

Κατηγορία προϊόντος	Γεωγραφική προέλευση			
	Κρητικό	Ελληνικό (πλην Κρήτης)	Εισαγωγής	Απροσδιόριστης προέλευσης
Είδη ένδυσης	5,0	15,9	62,3	16,8
Είδη υπόδησης	26,4	8,8	62,9	1,9
Αξεσουάρ	11,5	2,7	84,8	1,0
Κοσμήματα	2,0	37,0	61,0	0,0
Τοπικά προϊόντα τροφίμων και ποτών	84,7	10,4	0,1	4,8
Αναμνηστικά	8,3	20,4	62,8	8,5
Καλλυντικά και είδη καλλωπισμού	40,7	56,4	2,7	0,2
Υφαντά - Κεντητά	6,6	10,1	79,7	3,6
Είδη ταξιδιού	0,0	2,2	97,8	0,0

Πηγή: Δήμος Χερσονήσου

Συμπληρώνοντας ο Μανούσος την άποψη του Σωκράτη διατυπώνει με σαφήνεια τη γνώμη του για την πολιτική που πρέπει να ακολουθηθεί μελλοντικά για τουριστικούς προορισμούς με τα χαρακτηριστικά του Λιμένα:

«Αν ήταν να διαλέξω για το άμεσο μέλλον θα επέλεγα για το Λιμένα αλλά και για την Κρήτη μια σειρά από μέτρα που θα προσέλκυαν τουρίστες όλων των τάξεων. Και πλούσιους και μέσης τάξης. Θα σχεδίαζα έναν προορισμό και 'φθινό' αλλά και 'τύπου Λας Βέγκας'. Τα μνημεία και τα μουσεία, τα ήθη και τα έθιμά μας τα έχουμε, όπως τα έχουμε... τι θα μας πείραζε λοιπόν να έχουμε και καζίνα;».

Αυτή η αντίφαση που καταγράφεται δηλώνει και την απόσταση που χωρίζει την επιχειρηματική βιωματική καθημερινότητα από τα σχέδια κρατικών, περιφερειακών και δημοτικών φορέων αναφορικά με το σχεδιασμό ενός τουριστικού προϊόντος αλλά και αναφορικά με το σχεδιασμό εξαρχής των χαρακτηριστικών ενός τουριστικού προορισμού. Οι πιο απλές παρατηρήσεις που μπορεί ο κάθε επισκέπτης να διατυπώσει κατά τη διαμονή του στο Λιμένα αφορούν στο γεγονός ότι στις επιχειρήσεις του ο κάθε τουρίστας μπορεί να βρει και να αγοράσει σχεδόν τα πάντα. Από τα πιο ακριβά κοσμήματα έως αυτά που πωλούνται «με το κιλό», για να υιοθετήσουμε την περιγραφή της Πόπης για τα κοσμήματα που προσφέρονται σε πολύ χαμηλή τιμή. Παρόμοια εικόνα συναντούμε και στις επιχειρήσεις υγειονομικού (μπαρ, εστιατόρια, ταβέρνες, καφετέριες) ενδιαφέροντος. Οι πινακίδες στην είσοδο που δήλωναν τις προσφορές των επιχειρήσεων αυτών - ένα πλήρες γεύμα ή δείπνο, ή στα δύο ποτά το τρίτο δωρεάν, παραπέμπουν σε πρακτικές ακριβώς επιβίωσης και όχι διαφοροποίησης από τις γειτονικές επιχειρήσεις.

Οι επαγγελματικές πρακτικές έχουν καθοριστεί τόσο από τον υπερεπαγγελματισμό όσο και από τις παγιωμένες αντιλήψεις για τις καταναλωτικές συνήθειες των τουριστών εν πολλοίς καθόρισαν και την έκταση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, όπου κυριαρχεί η μίμηση της αρχικής επιχειρηματικής ιδέας. Ο Μενέλαος θεώρησε ότι καινοτομεί όταν εγκαινίασε το δικό του εμπορικό κατάστημα με ρούχα και διάφορα άλλα αξεσουάρ του «επώνυμων» εταιριών στο χώρο του έτοιμου ενδύματος. Με την επένδυσή του αυτή, ο Μενέλαος πίστευε ότι θα προσέλκυε το τμήμα εκείνο των τουριστών οι οποίοι, ως καταναλωτικό κοινό, είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν. Για ένα χρονικό διάστημα ένιωθε ότι δεν κινδύνευε από τις άλλες εμπορικές επιχειρήσεις επειδή είχε την αποκλειστική διάθεση αυτών των ειδών στο Λιμένα. Όταν όμως κάποιος άλλος επιχειρηματίας άνοιξε παρόμοιο εμπορικό κατάστημα

αντέδρασε θεωρώντας τη νέα επένδυση ως δείγμα αθέμιτου ανταγωνισμού με το επιχείρημα ότι ο ανταγωνιστής του δεν «έχει στα ράφια του μαγαζιού του τα αυθεντικά επώνυμα είδη». Συζητώντας το θέμα αυτό με τον Ιορδάνη, έδειξε να συμερίζεται την άποψη του φίλου του να κινηθεί δικαστικά εναντίον του ανταγωνιστή του. Και στην περίπτωση αυτή το επιχείρημα που κυριάρχησε ήταν αυτό της επιβίωσης.

Η τελευταία φράση θα μπορούσε να είχε νόημα μόνο στους νεότερους επιχειρηματίες του Λιμένα επειδή τόσο οι οικονομικές συγκυρίες όσο και η μείωση της τουριστικής κίνησης, απόρροια και της πρακτικής του *all inclusive* από την πλευρά των μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων, καθιστούσαν την επένδυσή τους περισσότερο επισφαλή. Ο Μιχάλης ή ο Βαγγέλης, για παράδειγμα, θα μπορούσαν να επικαλεστούν την «επιβίωση» με μεγαλύτερη ασφάλεια επειδή η επιχειρηματική τους δραστηριότητα στο Λιμένα μόλις είχε αρχίσει την περίοδο 2001-2002. Παλαιότεροι όμως επιχειρηματίες, όπως θα επισημάνει ο Στράτος, «δεν μπορούν να μιλούν για επιβίωση όταν έχουν ζήσει και δουλέψει στις χρυσές εποχές του τουρισμού Όποιοι τουλάχιστον είχαν καλό κουμάντο. Γιατί υπήρξαν και περιπτώσεις ανθρώπων που απέτυχαν επιχειρηματικά και αναγκάστηκαν να κλείσουν επειδή δε διαχειρίστηκαν σωστά τα κέρδη τους».

Επομένως, σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της επιχειρηματικότητας νοείται ως η διαδικασία κατά την οποία τα άτομα, είτε με δική τους πρωτοβουλία είτε με την προτροπή του κοινωνικού τους περιβάλλοντος, επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονται ανεξάρτητα από το αν ελέγχουν ή όχι τους διαθέσιμους πόρους. Ως *ευκαιρία*, εκλαμβάνεται η επιδίωξη απόκτησης μιας μελλοντικής κατάστασης, διαφορετικής από την αρχική του ατόμου, η οποία θεωρείται επιθυμητή και εφικτή (Stevenson & Jarillo, 1990: 23) - αλλά όχι πάντα και αποδεκτή.

Συνοψίζοντας, το περιεχόμενο που αποδίδεται στην έννοια της επιχειρηματικότητας, ακολουθώντας τον P. Bourdieu (2002: 145), μπορεί να προκύψει από τη σχέση ανάμεσα σ' ένα αντικείμενο (= τουρισμός), τη χρήση του και τις διαθέσεις «ενός δρώντος ή μιας τάξης δρώντων, δηλαδή στα σχήματα αντίληψης, αποτίμησης και δράσης που θα συγκροτήσουν την αντικειμενική χρησιμότητά του σε μια πρακτική σχέση». Στο ερώτημα που προκύπτει, αναφορικά με την κοινότητα του Λιμένα, και αφορά στο *που* ακριβώς έγκειται αυτή η «πρακτική σχέση», η απάντηση βρίσκεται στη σύνδεση της τουριστικής ανάπτυξης με τις

ανάγκες των τουριστών (Pearce, 1986)¹³⁵ καθώς επίσης και στην άποψη ότι η όποια τουριστική ανάπτυξη συντελείται σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο μπορεί να θεωρηθεί ως «το σύνολο των επιχειρήσεων, οι οποίες προσφέρουν άμεσα αγαθά και υπηρεσίες για να διευκολύνουν την πραγματοποίηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων και δραστηριοτήτων ευχαρίστησης και ελεύθερου χρόνου οι οποίες λαμβάνουν χώρα μακριά από τα οικεία περιβάλλοντα των τουριστών» (Smith, 1988: 183).

---

¹³⁵ Η τουριστική ανάπτυξη, ως έννοια, σύμφωνα με τον Pearce (1986: 2) μπορεί να εκληφθεί και να αποδοθεί με ποικίλους τρόπους και περιεχόμενα για να καταλήξει σημειώνοντας ότι όταν μιλούμε για τουριστική ανάπτυξη θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι διαφέρει από οποιοδήποτε άλλο τύπο ανάπτυξης όπως για παράδειγμα η αγροτική (agricultural), η βιομηχανική (industrial) ή η αστική (urban).

Κεφάλαιο 7^ο: Το αναπτυξιακό μοντέλο του Λιμένα

Η ερμηνεία του μοντέλου ανάπτυξης που υιοθετήθηκε από την τοπική κοινότητα του Λιμένα επιχειρείται σε αυτό το κεφάλαιο. Η τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας επέφερε σημαντικές αλλαγές στην οικονομία της ευρύτερης περιοχής, ενισχύοντας τη στροφή του τοπικού πληθυσμού στις τουριστικού τύπου δραστηριότητες ενώ, παράλληλα, ενδυνάμωσε τις σχέσεις εξάρτησής της από τα κέντρα προέλευσης των τουριστών. Η τουριστική ανάπτυξη, στην ιστορική της διαδρομή, βελτίωσε το βιοτικό επίπεδο του ντόπιου πληθυσμού αλλά, ταυτόχρονα, υπονόμωσε τις διαφορετικού τύπου αναπτυξιακές πολιτικές που θα μπορούσαν να έχουν εφαρμοστεί οδηγώντας έτσι την τοπική κοινότητα σε μια διαρκή, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, πορεία ύφεσης.

Μια πρώτη ερμηνεία

Στο Λιμένα η έννοια της κοινωνικής αλλαγής ταυτίστηκε με την έννοια της τουριστικής ανάπτυξης και της οικονομικής μεγέθυνσης από τα πρώτα κιάλας στάδια της. Το επιχείρημα αυτό στηρίζεται σε ένα ερμηνευτικό σχήμα το οποίο με μια πρώτη ανάγνωση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ασαφές. Στο γενικό του πλαίσιο αφορά στις απαντήσεις που θα αναζητήσουμε σε μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με το τι μεταβλήθηκε, πως μεταβλήθηκε και προς ποια κατεύθυνση και, τέλος, ποιες ήταν οι επιπτώσεις αυτής της μεταβολής στην τοπική κοινωνία. Επιπλέον η ενασχόληση του πληθυσμού της κοινότητας με τουριστικού τύπου δραστηριότητες θεωρήθηκε, από τους κατοίκους της κοινότητας, ότι αποτέλεσε τη μετάβαση από την αγροτική οικονομία προς την οικονομία των υπηρεσιών. Τόσο η τουριστική ανάπτυξη όσο και η αύξηση των τουριστικών επιχειρήσεων αποτέλεσαν το κυρίαρχο ιδεολόγημα της κοινότητας ως προς τις ραγδαίες μεταβολές που συντελέστηκαν στην οικονομία της από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά.

Το ιδεολόγημα αυτό έτυχε ευρείας αποδοχής τόσο από τον ντόπιο πληθυσμό όσο και από όλες τις επαγγελματικές ομάδες, διακρινόμενες χωρίς ουσιαστικές αντιπαραθέσεις και παραμένει αρκετά ισχυρό ακόμη και σήμερα. Το γεγονός αυτό είναι εμφανές και στο περιεχόμενο της συζήτησης που διεξάγεται για την αναθεώρηση του αναπτυξιακού μοντέλου, όπου όλα τα εμπλεκόμενα μέρη εξακολουθούν να αγνοούν το προφανές: ότι η όποια ανάπτυξη είναι ζήτημα εθνικών και διεθνών συμφερόντων. Ακόμη και στον τουρισμό είναι ένα παιχνίδι οικονομικών και πολιτικών συσχετισμών που ενώ αποσκοπεί στην άμβλυση των ανισοτήτων, δημιουργεί νέες. Η υποβάθμιση αυτού του κρίσιμου παράγοντα καθόρισε τη δράση της τοπικής κοινωνίας και λόγω των υπερβολικά μεγάλων εισοδημάτων που αποκόμιζε ο ντόπιος και μη πληθυσμός, δεν της επέτρεψε να κατανοήσει ότι μέσω του μαζικού τουρισμού είχε εισέλθει σ' ένα στίβο έντονου ανταγωνισμού, όπου πολλά περιθώρια επιλογής ως προς το

μοντέλο ανάπτυξης δεν υπάρχουν. Επιπλέον δεν έχει εκτιμηθεί σε όλη της την έκταση ότι ο τουρισμός, ως μέσο και εργαλείο καπιταλιστικής ανάπτυξης των οικονομικά ισχυρών κρατών της Δύσης, παύει να είναι παράγοντας ανάπτυξης και μετατρέπεται σε ένα εκφραστή υλικών, νομικό-πολιτικών και ιδεολογικών μορφών που στηρίζεται περισσότερο στην εκμετάλλευση των πόρων της εκάστοτε χώρας υποδοχής όσο και στη κυριαρχία της μισθωτής εργασίας ακόμη και εκείνων που κατατάσσουν τους εαυτούς τους στην κατηγορία του «επιχειρηματία». Κατά τον τρόπο αυτό στο Λιμένα δεν υπάρχει «καθαρή» παραγωγή, ούτε «καθαρή» οικονομία, για να δανειστούμε τα λόγια του L. Althusser (1990: 66). Αν είναι έτσι τα πράγματα τότε το αναπτυξιακό μοντέλο του Λιμένα έχει εξαντλήσει τα όρια του και απλώς αναπαράγεται με την προσδοκία ότι στο μέλλον θα μπορέσει να επαναπροσδιορίσει τη θέση του μέσα στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Πράγμα δύσκολο διότι «καμιά κοινωνία δεν είναι δυνατό να υπάρξει εάν συνεχίζοντας την παραγωγή νέων υλικών αγαθών, δεν αναπαράγει συγχρόνως τους υλικούς και κοινωνικούς πόρους της ύπαρξης της» (Althusser, 1990: 67).

Η άμεση σύνδεση της οικονομίας του Λιμένα με το σύστημα του παγκόσμιου τουρισμού είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί ο έλεγχος στο πεδίο της διαχείρισης αυτού του μοντέλου ανάπτυξης και να μετατραπεί η κοινότητα σε έναν τόπο μαζικού τουρισμού. Με την άφιξη των πρώτων παραθεριστών η κοινότητα εισήλθε σε μια διαδικασία έντονων και ταχύτατων αλλαγών με αποτέλεσμα να βρίσκεται διαρκώς σε ένα μεταβατικό στάδιο, στο οποίο δοκιμάζονταν συνεχώς κοινωνικές σχέσεις και συμμαχίες. Η έννοια της συλλογικότητας έχει υποβαθμιστεί ή και χαθεί, και κάθε επαγγελματική ομάδα καθορίζει τη δράση της προκειμένου να εξυπηρετηθούν αποκλειστικά μόνο τα δικά της βραχυπρόθεσμα οικονομικά της συμφέροντα. Με άλλα λόγια λείπει η συναίνεση προς την αλλαγή κατεύθυνσης του αναπτυξιακού του μοντέλου και οι όποιες σωστές πρωτοβουλίες λαμβάνονται από τη δημοτική αρχή, τα τελευταία χρόνια, να κινδυνεύουν να καταστούν κενές περιεχομένου. Στα πλαίσια αυτά, «η κοινότητα γίνεται όπλο κατά της κοινωνίας, που η μεγαλύτερη διαστροφή της θεωρείται η απροσωπία της» (Sennett, 1999: 427).

Για τον J. Brohman (1996), το γεγονός αυτό είναι αναμενόμενο διότι με την ανάπτυξη του τουρισμού οι κάτοικοι των κοινωνιών υποδοχής εμπλέκονται σ' ένα παγκόσμιο σύστημα διαχείρισης πόρων στους οποίους όμως δεν μπορούν να ασκήσουν ουσιαστικό έλεγχο. Οι αποφάσεις λαμβάνονται για λογαριασμό τους από τις ομάδες εκείνες που ελέγχουν τη μετακίνηση των τουριστών και σχηματικά ακολουθούν μια διαδρομή «από πάνω» προς «τα κάτω». Με αυτούς τους όρους η όποια ανάπτυξη της τοπικής κοινότητας μοιάζει να λειτουργεί

στο κενό επειδή ακριβώς τα οφέλη (κυρίως οικονομικά) μεταφέρονται από την περιφέρεια προς το κέντρο.

Παρόλα αυτά οι Μανώλογλου και Τσάρτας, (1998: 195) υποστηρίζουν ότι είναι δύσκολο να ανιχνευτούν ή να απομονωθούν οι κοινωνικές αλλαγές που οφείλονται μόνο στην τουριστική ανάπτυξη. Οι όποιες κοινωνικές αλλαγές σχετίζονται με τις αντιλήψεις του τοπικού πληθυσμού αναφορικά με το περιεχόμενο που δίνει στην έννοια της ανάπτυξης καθώς επίσης και στα νέα καταναλωτικά πρότυπα που εμφανίζονται και υιοθετούνται από τον τοπικό πληθυσμό από τα πρώτα κιόλας στάδια της τουριστικής ανάπτυξης. Αναμφισβήτητα ο ρόλος του τουρισμού σε όλες αυτές τις κοινωνικές διαδικασίες είναι δυναμικός και συμβάλλει στην επιτάχυνση των κοινωνικών αλλαγών που οδηγούν στην εγκατάλειψη του προηγούμενου παραγωγικού μοντέλου - στην περίπτωση μας το αγροτικό και στην αντικατάστασή του από ένα νέο στο οποίο κυριαρχεί ο τριτογενής τομέας. Η ανάλυσή τους συμπεριλαμβάνει και τον επιχειρηματικό κόσμο στον κλάδο του τουρισμού και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν αναδεικνύει το ρόλο των επιχειρηματιών ως παράγοντες των πρώτων αλλαγών που συντελούνται στην παραγωγική δομή της κοινωνίας υποδοχής. Αλλά όχι χωρίς ενστάσεις. Οι ημεδαποί επιχειρηματίες στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης και οι αλλοδαποί στη συνέχεια μεταφέρουν στην κάθε κοινωνία υποδοχής την τεχνογνωσία τους και με αυτό τον τρόπο επηρεάζουν την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα των ντόπιων, η οποία συνήθως εκφράζεται με τη γενικότερη αποδοχή του προτύπου της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης που στηρίζεται στον τουρισμό. Το αποτέλεσμα είναι οι επιχειρηματίες αυτοί, να πιέζουν συχνά για ταχύτερες και ριζικότερες αλλαγές στην παραγωγική δομή και στο γενικότερο προσανατολισμό της τοπικής οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν αναμφίβολα στο μετασχηματισμό της κοινωνίας υποδοχής αλλά, ταυτόχρονα, συμβάλλουν και στην τάση της «μονοκαλλιέργειας» του τουρισμού η οποία παρατηρείται συχνά σε πολλές «νέες» τουριστικές περιοχές (Μανώλογλου, Τσάρτας, 1998: 61).

Πρόκειται επομένως για μια συνεχή διαδικασία μετασχηματισμού της παραγωγικής βάσης του Λιμένα που επεκτείνεται και στο πεδίο των στάσεων και των συμπεριφορών των κατοίκων του, στο φυσικό περιβάλλον και στον πολιτισμό. Η πορεία προς την «τουριστικοποίηση» της κοινότητας τόσο σε κοινωνικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο επιταχύνθηκε από τη στιγμή που ο Λιμένας συνέδεσε την ανάπτυξή του με το μοντέλο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού. Στις επιπτώσεις αυτής της «ουσιαστικοποίησης» θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Η ερμηνεία της κοινωνικής μεταβολής που συντελέστηκε στο Λιμένα σχετίζεται άρρηκτα με το μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε και σ' ένα συμβολικό επίπεδο με τις διαδικασίες συγκρότησης της ταυτότητάς του. Σε αυτή την πορεία, ο τουρισμός βοήθησε στην ταχύτητα των αλλαγών, αλλά ο καθοριστικός παράγοντας ήταν οι ντόπιοι και μη επιχειρηματίες. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι η έλευση του τουρισμού βρήκε έναν αγροτικό πληθυσμό ήδη έτοιμο να ανταπεξέλθει στη νέα κατάσταση που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται. Η αντικατάσταση κάποιων παραδοσιακών καλλιεργειών με άλλες εξαγωγικού χαρακτήρα (κηπευτικά, άνθη) ενίσχυσαν το αγροτικό εισόδημα και επέτρεψαν σε ένα μέρος του πληθυσμού να επενδύσει τα αποταμιευμένα κεφάλαια σε τουριστικού τύπου δραστηριότητες. Ακόμη και αν η κοινότητα δεν αναπτυσσόταν τουριστικά, οι διαδικασίες της οικονομικής μεγέθυνσής της είχαν ήδη ξεκινήσει και είναι πολύ πιθανόν να μιλούσαμε αυτή τη στιγμή για μια οικονομία που θα συνδύαζε αγροτικού τύπου δραστηριότητες παράλληλα με τις τουριστικές.

Το μοντέλο αυτό θα ενδυνάμωνε την τοπική διάσταση στην τουριστική ανάπτυξη η οποία είναι ιδιαίτερα κρίσιμος παράγοντας αφού στις περισσότερες των περιπτώσεων οι τοπικές κοινωνίες ακολούθησαν τις προτεραιότητες που έθεσε το κεντρικό κράτος. Οι τοπικές κοινωνίες κλήθηκαν να εφαρμόσουν προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης, τα οποία όμως στα πλαίσια του κεντρικού τους σχεδιασμού, αγνόησαν τις τοπικές ιδιαιτερότητες με αποτέλεσμα να υιοθετηθούν μοντέλα ανάπτυξης τα οποία οδήγησαν στην υποβάθμιση των τοπικών κοινωνιών αν και τα οικονομικά δεδομένα εμφάνιζαν συνεχή άνοδο. Από την άλλη η ανάπτυξη του τουρισμού μπορεί να δημιουργήσει στενότητα σε ορισμένους συντελεστές της παραγωγής και αυτή να αποβεί σε βάρος των άλλων δραστηριοτήτων. Για παράδειγμα μπορεί να οδηγήσει στην εγκατάλειψη των γεωργικών ασχολιών και στην άνοδο των τιμών της γης που με τη σειρά της μπορεί να αποτελέσει σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα για την περαιτέρω εκμετάλλευσή της για τουριστικού τύπου δραστηριότητες (Τσάρτας, 1991: 40).

Ουσιαστικά επιχειρούμε στο σημείο αυτό να επικεντρώσουμε τη συζήτηση στην έννοια της περιφερειακής ανάπτυξης και στην άμεση σύνδεσή της με το ζήτημα της περιφερειακής πολιτικής που ακολούθησε η Ελλάδα και οδήγησε στην άνιση ανάπτυξη των περιφερειών της. Οι αιτίες εντοπίζονται στις διαφορετικές οπτικές της περιφερειακής πολιτικής που ακολούθηθηκε και που πολύ συχνά αντιμάχονταν η μία την άλλη. Η Ε. Ανδρικοπούλου (1994: 354-372) διακρίνει δύο: την «παραδοσιακή» περιφερειακή πολιτική των δεκαετιών του '50 και του '60 και την περιφερειακή πολιτική της δεκαετίας του '80. Η πρώτη σχετίζεται με την

κρατική πολιτική, ή αλλιώς την πολιτική «εκ των άνω», ενώ η δεύτερη με τις τοπικές πολιτικές, ή αλλιώς την πολιτική «εκ των κάτω». Η «παραδοσιακή» περιφερειακή πολιτική σχετίζεται με το σύνολο του εθνικού χώρου και «επιθυμεί» την κατάτμησή του σε γεωγραφικές ενότητες με κοινά χαρακτηριστικά και προβλήματα. Προσανατολίζει τη δράση της στη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων που θα επιτρέψουν την ανακατανομή, προς όφελος της περιφέρειας, των πόρων και των δημοσίων επενδύσεων. Οι επενδύσεις που σχεδιάζει κατευθύνονται είτε στην κατασκευή δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών, ή σε οργανωμένες βιομηχανικές περιοχές ενώ, ταυτόχρονα, θεσπίζει ευνοϊκά κίνητρα προσέλκυσης ιδιωτικών επενδύσεων στην περιφέρεια. Παρ' όλα αυτά ο στόχος της, δηλαδή η εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων δεν επιτυγχάνεται πάντα. Οι αιτίες οφείλονται σε τρεις λόγους. Ο πρώτος σχετίζεται με τις προτεραιότητες που είχαν τεθεί μέχρι τη δεκαετία του '80 και αφορούσαν την ανάπτυξη ορισμένων περιφερειών σε σχέση με κάποιες άλλες, ο δεύτερος αφορά τους διαφορετικούς στόχους που θέτουν οι τοπικές περιφερειακές πολιτικές που πολύ συχνά έρχονται σε αντίθεση μ' αυτούς που θέτει το κράτος και ο τρίτος στην έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού που δεν επιτρέπει την ορθή αξιολόγηση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων.

Το γεγονός αυτό φαίνεται στα εθνικά αναπτυξιακά προγράμματα από το 1983 και μετά, όπου δε διατυπώνεται ρητά η προτεραιότητα μιας κεντρικής περιφερειακής πολιτικής που θα συντονίσει τις προσπάθειες για την ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη και την αποκέντρωση των επενδύσεων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές. *Η ανάπτυξη μάλλον αναμένεται ότι θα προκύψει ισόρροπη*, και αυτό οφείλεται στην έμφαση που δίνεται στην δραστηριοποίηση της τοπικής αυτοδιοίκησης και στις προσπάθειες θεσμοποίησης της αποκέντρωσης, με αποτέλεσμα οι περιφέρειες να αφήνονται να «επιβιώσουν» τελικά με βάση τις δικές τους δυνάμεις.

Αλλά και σε τοπικό επίπεδο οι ενδοκοινοτικές ανισότητες είναι εμφανείς. Η παράλια ζώνη, η οικονομικά εύρωστη, αντλεί εργατικό δυναμικό από την ενδοχώρα του δήμου και από τους άλλους όμορους δήμους ενώ οι ελλείψεις καλύπτονται και από αλλοδαπούς οικονομικούς μετανάστες. Η σταδιακή εξίσωση των οικονομικών απολαβών τους, αλλά και οι αντικατάσταση των ημεδαπών στις τουριστικές επιχειρήσεις ήταν το αποτέλεσμα αυτής της σχετικά σύντομης χρονικά διαδικασίας. Ταυτόχρονα με αυτή την αλλαγή συντελείται και μια άλλη. Η τοπική αγροτική παραγωγή δεν είναι ικανή να καλύψει τις ανάγκες των μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων και των μικρότερων επιχειρήσεων εστίασης και έτσι παραγωγοί αγροτικών προϊόντων

από άλλες περιοχές της Κρήτης συνεργάζονται με τους τουριστικούς επιχειρηματίες και πωλούν τα προϊόντα τους σε σχετικά καλές τιμές.

Η «ανακάλυψη» της περιοχής από τους τουρίστες ακολούθησε χρονικά τη χρήση της ως παραθεριστικό κέντρο των κατοίκων του Ηρακλείου καθώς επίσης και η γεωγραφική της θέση συνέβαλαν στη δημιουργία των πρώτων επιχειρήσεων εστίασης στο Λιμένα, οι οποίες σε συνδυασμό με κάποιες παραθεριστικές κατοικίες αλλά και την ανέγερση των πρώτων μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων, οδήγησαν στη σταδιακή στροφή της κοινότητας από μια αγροτική οικονομία σε μια οικονομία των υπηρεσιών. Η επαφή με τους κατοίκους του Ηρακλείου αλλά και με τους αμερικανούς αξιωματούχους της παρακείμενης στρατιωτικής βάσης αποτέλεσαν τους πρώτους παράγοντες οι οποίοι συνέβαλλαν στην προετοιμασία ενός, κατά βάση, αγροτικού πληθυσμού στην πορεία του προς τη μετάβαση σε δραστηριότητες του τριτογενή τομέα.

Ακολούθησε όμως αυτή η διαδικασία μια γραμμική πορεία ή η πορεία τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα χαρακτηρίζεται από διακυμάνσεις; Με μια πρώτη προσέγγιση, στηριζόμενοι στη *θεωρία της κεντρικής θέσης*, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει το πρώτο. Η θεωρία αυτή διατυπωμένη από τον W. Christaller αναφέρεται σ' ένα ιεραρχημένο πλέγμα οικισμών, όπου μέγεθος και αριθμός, λειτουργίες, χωρική κατανομή και εξυπηρετούμενη ενδοχώρα ακολουθούν ορισμένους κανόνες και υποθέσεις. Έχοντας αναπτύξει τη θεωρία των κεντρικών θέσεων, ο Christaller διατυπώνει την άποψη ότι ο τουρισμός είναι οικονομικός κλάδος, που αποφεύγει τις κεντρικές θέσεις και έλκεται στις ακραίες ζώνες των αστικών περιφερειών. Ενώ διατυπώνει τη θέση ότι οι τουρίστες που έλκονται στις πόλεις έχουν μόνο εμπορικά ή μορφωτικά κίνητρα, συγχρόνως δέχεται, μετά από εμπειρικές παρατηρήσεις, ότι η κατάσταση διαφοροποιείται στη Μεσογειακή περιφέρεια, αναφέροντας το παράδειγμα της Ιταλίας και ειδικότερα τη Σικελία. Η θέση του Christaller βασίζεται στην υπόθεση ότι ο πληθυσμός των έντονα αστικοποιημένων, πυκνοκατοικημένων και βιομηχανοποιημένων περιφερειών αναζητεί νέες εμπειρίες κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου του σε απόμακρες - περιφερειακές ζώνες, για να ξεφύγει από τα καθημερινά προβλήματα της αστικής ζωής (Κομίλης, 1986). Η τυπική μορφή εξέλιξης της ανάπτυξης ενός τόπου (T) ακολουθεί, σύμφωνα με τις απόψεις του Christaller, διαγραμματικά την ακόλουθη διαδικασία και ουσιαστικά διακρίνονται τρία στάδια:

	 T1	 T2	 T3
Christaller	Ανακάλυψη του τόπου από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (π.χ. καλλιτέχνες)	Διαφήμιση και ένταξη του τόπου στα τουριστικά κυκλώματα κυρίως από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς (tour operators)	Ο τόπος έχει αποκτήσει φήμη, γίνεται της μόδας και προσελκύει αυξανόμενο επενδυτικό ενδιαφέρον
Λιμένας	1965-1970	1970-1980	1980-1995
	Χρήση του τόπου ως παραθεριστική κατοικία κατοίκων Ηρακλείου και προσωρινή κατοικία αμερικανών αξιωματούχων	Ολοκλήρωση των πρώτων μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων και είσοδος των πρώτων επενδυτών - παράλληλη χρήση του ως παραθεριστική κατοικία	Ο τόπος έχει μετατραπεί σε προορισμό μαζικού τουρισμού, έχει αποκτήσει φήμη, προσελκύει αυξανόμενο επενδυτικό ενδιαφέρον και εντάσσεται στο τουριστικό κύκλωμα από τους tour operators

Τα στάδια ανάπτυξης του τουρισμού και η συσχέτισή τους με κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις στην κοινότητα υποδοχής απασχόλησαν αρκετούς μελετητές από τη δεκαετία του 1960 και μετά. Πρώτοι έθεσαν το θέμα των σταδίων ανάπτυξης οι Forster (1964) και Greenwood (1972). Σύμφωνα με αυτούς τα στάδια ανάπτυξης είναι συνήθως τρία: στο πρώτο στάδιο η περιοχή ανακαλύπτεται από κάποιους (συνήθως ξένους), στο δεύτερο οι κάτοικοι αντιδρούν θετικά στην «πρόκληση» της τουριστικής ανάπτυξης και στο τρίτο, το οποίο χαρακτηρίζεται από την επικράτηση του μαζικού τουρισμού, παρατηρούνται και οι αναγκαίες προσαρμογές στην κοινωνική δομή της χώρας υποδοχής¹³⁶. Οι Cohen (1972) και Smith (1989) επιχειρούν με τη σειρά τους μια αντιστοιχία των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού με τους τύπους των τουριστών που το κάθε στάδιο ελκύει (Πίνακας 28).

¹³⁶ Η διατύπωση των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού, ως εργαλείο για την ερμηνεία της τουριστικής ανάπτυξης των χωρών υποδοχής, δέχτηκε κριτική. Ο Nash (1977), για παράδειγμα, θεωρεί ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια θεωρία σταδίων η οποία να έχει γενική ισχύ, διότι υπάρχουν σημαντικοί παράγοντες (κοινωνική δομή, ιστορία, κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά) που διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Ο de Kadt (1979), χωρίς να αμφισβητεί την ύπαρξη των σταδίων ανάπτυξης σημειώνει ότι δεν είναι απαραίτητο να ακολουθηθεί η προτεινόμενη διαδικασία για το λόγο ότι η ανάπτυξη μιας περιοχής μπορεί να ξεκινήσει από το δεύτερο ή και το τρίτο στάδιο. Αυτό μπορεί να συμβεί στις περιπτώσεις εκείνες όπου ακολουθείται ένα συγκροτημένο σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης ή όπου εγκαθίσταται ένα τουριστικό συγκρότημα υψηλών προδιαγραφών που αναγκάζει την κοινωνία υποδοχής να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του μαζικού τουρισμού.

Πίνακας 28: Αντιστοιχία σταδίων ανάπτυξης με τύπους τουριστών ή τουρισμού

Βασικά χαρακτηριστικά σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού	Τυπολογίες τουριστών	
	E. COHEN	V. SMITH
ΠΡΩΤΟ ΣΤΑΔΙΟ		
Ανακάλυψη της περιοχής από κάποιους ντόπιους ή ξένους τουρίστες ή επιχειρηματίες. Σχέση "πρόσωπο με πρόσωπο" του τουρίστα με τον ντόπιο	1. Τουρισμός του τουρίστα εξερευνητή	1. Ο περιπλανώμενος τουρίστας
	2. Τουρισμός του ελίτ τουρίστα	2. Ο εξερευνητής τουρίστας
	3. Τουρισμός του εκκεντρικού τουρίστα	
	4. Τουρισμός του μεμονωμένου τουρίστα	
ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΤΑΔΙΟ		
Θετική αντίδραση των κατοίκων στην τουριστική ανάπτυξη και δημιουργία υποδομής για την υποδοχή μεγάλου αριθμού τουριστών. Εγκατάσταση αλλοδαπών και ντόπιων επιχειρηματιών. Αναγκαίες προσαρμογές της τοπικής κοινωνικής δομής στις απαιτήσεις της τουριστικής υποδομής. Σταδιακή αποπροσωποποίηση της σχέσης τουρίστα-ντόπιου	3. Τουρισμός του εκκεντρικού τουρίστα	3. Ο τουρίστας που κάνει ατομικά μαζικό τουρισμό
	4. Τουρισμός του μεμονωμένου	
	5. Αρχικά στάδια μαζικού	
ΤΡΙΤΟ ΣΤΑΔΙΟ		
Ανέγερση μεγάλων τουριστικών συγκροτημάτων που προσφέρουν τυποποιημένη και υψηλών προδιαγραφών φιλοξενία σε τουρίστες που έρχονται συνήθως με οργανωμένα ταξίδια. Μετατροπή της σχέσης τουρίστα-ντόπιου στη σχέση πωλητή-αγοραστή ενός εμπρεύματος	6. Μαζικός τουρισμός (συνήθως οργανωμένος)	4. Ο οργανωμένος μαζικός τουρισμός
	7. Τουρισμός charter (ο πιο οργανωμένος μαζικός τουρισμός)	
Πηγή: Τσάρτας, 1988: 194-195		

Αυτή η εξελικτική πορεία προς την τουριστική ανάπτυξη, όπως περιγράφεται στα διαδοχικά στάδιά της, έχει συνδεθεί και με την έννοια του «κύκλου ζωής του τουριστικού προϊόντος» (Κοκκώσης, Τσάρτας, 2001: 37), δηλαδή μιας διαχρονικής πορείας, η οποία, ξεκινώντας από τη δημιουργία αυτού του προϊόντος, καταλήγει είτε στην παρακμή είτε στην ανανέωσή του. Παρουσιάζοντας στη συνέχεια το μοντέλο των τριών σταδίων ανάπτυξης μιας τουριστικής περιοχής και αφού διευκρινίζουν ότι το μοντέλο αυτό αφορά κυρίως αγροτικές κοινότητες ή μικρά αστικά κέντρα της υπαίθρου και γεωγραφικά απομονωμένες περιοχές και νησιά, λαμβάνονται υπόψη οι παρακάτω παράμετροι ανά στάδιο: α) οι αλλαγές στην τοπική κοινωνική και οικονομική δομή, β) οι παράγοντες που κατά κύριο λόγο συμβάλλουν σε αυτές τις αλλαγές και γ) τα χαρακτηριστικά της τουριστικής ανάπτυξης (Κοκκώσης, Τσάρτας, 2001).

Πίνακας 29: Στάδια τουριστικής ανάπτυξης

	Αλλαγές στην τοπική κοινωνική και οικονομική δομή	Παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτές τις αλλαγές	Χαρακτηριστικά τουριστικής ανάπτυξης		Αλλαγές στην τοπική κοινωνική και οικονομική δομή	Παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτές τις αλλαγές	Χαρακτηριστικά τουριστικής ανάπτυξης		Αλλαγές στην τοπική κοινωνική και οικονομική δομή	Παράγοντες που συμβάλλουν σε αυτές τις αλλαγές	Χαρακτηριστικά τουριστικής ανάπτυξης
1ο Στάδιο	Η περιοχή ανακαλύπτεται συνήθως από τουρίστες ή ντόπιους επιχειρηματίες από άλλη περιοχή της χώρας	Ντόπιοι επιχειρηματίες της περιοχής	Πρώτη υποτυπώδης υποδομή (καταλύματα, πανδοχεία) σε ξενοδοχεία και επιχειρήσεις εστίασης (εστιατόρια)	2ο Στάδιο	Ταχύτερες αλλαγές στην κοινωνική και παραγωγική δομή: εγκατάλειψη όλων των κλάδων και στροφή απασχόληση (άμεση και έμμεση) στον τουρισμό	Τουριστικές επιχειρήσεις εθνικής εμβέλειας (πρακτορεία, ξενοδοχεία)	Δημιουργία μιας σύνθετης τουριστικής υποδομής (ταβέρνες, μεγάλα ξενοδοχεία, μπαρ, πρακτορεία κ.λπ.)	3ο Στάδιο	Αστικοποίηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών της περιοχής	Τουριστικές επιχειρήσεις διεθνούς εμβέλειας (tour - operators)	Οργανωμένη μαζική υποδομή τουρισμού του πακέτου
	Σταδιακή και αργή αλλαγή των παραγωγικών δομών της περιοχής και στροφή προς τις υπηρεσίες	Νέοι της περιοχής	Μικρός αριθμός τουριστών που ταξιδεύουν αυτόνομα και επιθυμούν τη διαμονή σε περιοχές ήσυχες, με καθαρό φυσικό περιβάλλον		Επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα (ιδιαίτερα από νέους και γυναίκες) με στόχο τα τουριστικά επαγγέλματα	Ντόπιοι και αλλοδαποί επιχειρηματίες που επενδύουν στην περιοχή	Μεγάλης εμβέλειας επενδύσεις από το κράτος και πρώτες σημαντικές επενδύσεις από ιδιώτες		Η παραγωγική δομή της περιοχής «τριτογενοποιείται» με κυριαρχία του τουρισμού	Επενδυτές αλλοδαποί	Υπηρεσίες και δραστηριότητες για εξυπηρέτηση τουριστών
	Πρώτες ενδείξεις αστικοποίησης σε σημαντική μερίδα του πληθυσμού (ιδιαίτερα στους νέους)	Ντόπιοι επιχειρηματίες από άλλη περιοχή της χώρας	Ανύπαρκτη διαφημιστική «εικόνα» στις τουριστικές αγορές του μαζικά οργανωμένου τουρισμού		Υιοθέτηση των καταναλωτικών και κοινωνικών προτύπων των αστικών κέντρων από μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού	Τουριστικές επιχειρήσεις διεθνούς εμβέλειας (tour - operators)	Σημαντικές αλλαγές στη χωρική και λειτουργική οργάνωση της περιοχής, ώστε να εξυπηρετούνται οι τουρίστες		Αλλάζουν οι ρυθμοί της ζωής, τα καταναλωτικά πρότυπα και οι αξίες της πλειοψηφίας των κατοίκων	Διεθνής, εθνική και περιφερειακή πολιτική	Η περιοχή μετατρέπεται σε «τουριστικό προορισμό» με διεθνείς προδιαγραφές
	Οι τουρίστες αντιμετωπίζονται ως φιλοξενοούμενοι από τους ντόπιους ή ως φορείς διαφορετικών αντιλήψεων	Τουρίστες ημεδαποί / Τουρίστες αλλοδαποί / Πρόγραμμα τουριστικής ανάπτυξης τοπικής ή εθνικής εμβέλειας / Η προβολή κάποιου ειδικού τουριστικού πόρου (ποτάμι, λίμνη, παραδοσιακός οικισμός κ.λπ.)	Πρώτες - μικρές εμβέλειες - τουριστικές επενδύσεις		Οι σχέσεις των τουριστών με τους ντόπιους γίνονται σταδιακά σχέσεις «εμπορικής συναλλαγής»	Το κράτος, με προγράμματα ανάπτυξης και προβολής της περιοχής / Οι εργαζόμενοι στις τουριστικές επιχειρήσεις / Μετανάστες ντόπιοι που επιστρέφουν στην περιοχή	Η περιοχή αποκτά διαφημιστική «εικόνα»		Οι σχέσεις των τουριστών με τους ντόπιους γίνονται απρόσωπες και περιορίζονται στις εμπορικές συναλλαγές	Ντόπιοι επενδυτές της περιοχής / Τουριστικές επιχειρήσεις εθνικής εμβέλειας	Έρχονται κυρίως τουρίστες με οργανωμένα πακέτα τουρισμού διακοπών μέσω των tour - operators / Η διαφημιστική «εικόνα» της περιοχής διεθνοποιείται (tour - operators) και συμβάλλει στη μαζική προσέλευση τουριστών

Πηγή: Κοκκώσης, Τσάρτας, 2001: 38-40

Παράδειγμα σταδίων τουριστικής ανάπτυξης εντός του ελλαδικού χώρου αποτελούν οι Κυκλάδες (Τσάρτας, 1988). Στην έρευνά του, που διεξήχθη στο διάστημα 1981-1982, τα νησιά των Κυκλάδων κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με το στάδιο της τουριστικής τους ανάπτυξης. Στο πρώτο στάδιο (με τάσεις γρήγορης μετάβασης στο δεύτερο) περιλαμβάνονται τα νησιά: Κύθνος, Σέριφος, Αμοργός, Κέα, Σίκινος, Φολέγανδρος, Ανάφη, Ηρακλεία, Σχοινούσα, Δονούσα, Κουφονήσια. Στο δεύτερο στάδιο (τουρισμός ανεπτυγμένος σε θύλακες) περιλαμβάνονται η Σύρος, η Τήνος, η Μήλος, η Κίμωλος και η Άνδρος. Τέλος στο τρίτο στάδιο (μαζικός τουρισμός) περιλαμβάνονται η Μύκονος, η Πάρος, η Αντίπαρος, η Σαντορίνη, η Νάξος, η Ίος και η Σίφνος. Στην ίδια έρευνα επίσης εντοπίζονται οι «καταλύτες» της τουριστικής ανάπτυξης καθώς και οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις στη κοινωνική δομή των κυκλαδίτικων νησιών. Το σημαντικό στην περίπτωση των Κυκλάδων είναι ότι δεν υπάρχει χρονική ακολουθία στο πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο και δεύτερον, ότι οι δυσμενέστερες και πολυπλοκότερες κοινωνικές επιπτώσεις αυτές είναι άμεσα συνδεδεμένες με το στάδιο του μαζικού τουρισμού. Αναφορικά με τις αιτίες που οδήγησαν τα νησιά των Κυκλάδων σε διαφορετικές πορείες τουριστικής ανάπτυξης, αυτές εντοπίζονται σε παράγοντες όπως: η κρατική πολιτική, οι επενδύσεις των ελλήνων επιχειρηματιών σε συγκεκριμένα νησιά, η τακτικές των τουριστικών πρακτόρων, και οι «ντόπιοι καταλύτες ή φορείς της αλλαγής» (έμποροι, μετανάστες, ναυτικοί) που επέστρεψαν και άνοιξαν τουριστικές επιχειρήσεις στα νησιά τους.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η συζήτηση για την ύπαρξη σταδίων ανάπτυξης, εντάσσεται στην οικονομική εκδοχή της θεωρίας του εκσυγχρονισμού, κατά την οποία οι περισσότερες θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, στηριζόταν στην ύπαρξη χαρακτηριστικών αναπτυξιακού δυϊσμού με τον διαχωρισμό της οικονομίας σε ένα σύγχρονο και σε ένα παραδοσιακό τομέα. Ο σύγχρονος τομέας σχετίζεται με την αστικοποίηση, την εκβιομηχάνιση, την τεχνολογία και την επιχειρηματικότητα, ενώ ο παραδοσιακός αφορά στην ύπαιθρο, τη γεωργία, τη χαμηλή παραγωγικότητα και τις παραδοσιακές παραγωγικές δομές (Χριστοφάκης, 2001: 22 ·Roxborough, 1979: 16). Η πορεία προς την ανάπτυξη της οικονομίας, σύμφωνα με τη λογική του εκσυγχρονισμού, περνά μέσα από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αντικαθιστώντας στα πλαίσια ερμηνείας του παραδείγματός μας, τη «βιομηχανία» με τον «τουρισμό», θα επαναλάβουμε ότι ο τουρισμός λειτούργησε ως «ατμομηχανή» που συμπαρέσυρε την κοινότητα του Λιμένα στην οικονομική της μεγέθυνση και στην ευημερία. Αυτός ο μονομερής προσανατολισμός, οδήγησε στην τελική «απογείωση», σύμφωνα με το

απλουστευτικό μοντέλο των σταδίων ανάπτυξης του W.W. Rostow¹³⁷, όπου η οικονομική ανάπτυξη ή αλλιώς η πορεία μιας κοινωνίας προς τον εκσυγχρονισμό είναι μια μονόδρομη διαδικασία κατά την οποία μετά από μια περίοδο μετάβασης θα έρθει η «απογείωση» και η τελική ωρίμανση προς την ευημερία (Hadjimichalis, 1987: 14).

Στην κατεύθυνση αυτή αρκετοί θεωρητικοί διαμόρφωσαν θεωρίες για τα στάδια ανάπτυξης. Ο A.O. Hirschmann πίστευε ότι στη μακροχρόνια περίοδο οι εξισορροπητικές δυνάμεις στο χώρο ήταν ικανές να αντισταθμίσουν τις δυνάμεις εκείνες που λειτουργούν ανισορροπητικά. Τόνισε επίσης την ανεπάρκεια των πόρων και υποστήριξε πως η εξοικονόμησή τους μπορεί να επιτευχθεί με τη συγκέντρωση επενδύσεων στους τομείς που παρουσιάζουν και δημιουργούν τις μεγαλύτερες διασυνδέσεις με άλλους τομείς της οικονομίας. Στρατηγική αναπτυξιακής διαδικασίας που οδηγεί σε χωροταξική πόλωση, εξαιτίας της ενσωματωμένης τάσης των δευτερογενών επενδύσεων να προσανατολίζονται εκεί, όπου οι εξωτερικές οικονομίες είναι μεγάλες και οι προσδοκώμενες αποδόσεις μέγιστες. Γεωγραφικά η διαδικασία αυτή συμβαίνει σε ήδη αναπτυσσόμενες περιοχές (Χριστοφάκης, 2001: 22-23· Ξιάρχος, 1993: 18-30). Για τον G. Myrdal η ανάπτυξη, από τη φύση της, αποτελεί τη βασική αιτία των ανισορροπιών στο χώρο. Υποστήριξε ότι μετά από μια αρχική μεγέθυνση σε κάποιο σημείο, η περαιτέρω πορεία της ανάπτυξης δεν θα δικαιολογούσε και άλλες χωροταξικές ανισορροπίες. Διατυπώνοντας τη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας συσχετίζει τρία στάδια ανάπτυξης μιας οικονομίας με δύο αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες που προσδιορίζουν τις περιφερειακές ανισότητες. Στο πρώτο στάδιο της ανάπτυξης, το προβιομηχανικό, οι περιφερειακές ανισότητες είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Καθώς όμως αναπτύσσεται η οικονομία, στο επόμενο στάδιο λειτουργεί η διαδικασία της σωρευτικής αιτιότητας που ενισχύει τις κεντρικές περιοχές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από συσσώρευση φυσικών και επίκτητων πλεονεκτημάτων γεγονός που

---

¹³⁷ Ο Rostow υποστηρίζει ότι μια οικονομία για να αναπτυχθεί περνάει από πέντε στάδια ανάπτυξης, που καθένα δημιουργεί τις απαραίτητες συνθήκες για το επόμενο στάδιο. Τα στάδια αυτά είναι: α) της παραδοσιακής κοινωνίας, β) των προϋποθέσεων για την απογείωση, γ) της απογείωσης, δ) της ωριμότητας και ε) της μαζικής κατανάλωσης. Ο Rostow σε μεταγενέστερη ανάλυσή του υποστηρίζει ότι τα στάδια ανάπτυξης μιας κοινωνίας στην πορεία προς την οικονομική της μεγέθυνση, είναι σε άμεση σύνδεση με τις αντίστοιχες πολιτικές που υιοθετούνται από την εκάστοτε κοινωνία και οι οποίες λειτουργούν κατά βάση εξισορροπητικά αφού δεν καθορίζονται αποκλειστικά από οικονομικά κριτήρια, αλλά από την αλληλεπίδραση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που εμπλέκονται σε αυτή την πορεία προς την οικονομική μεγέθυνση. Τα στάδια ανάπτυξης αποτελούν ένα είδος «οριακής» (marginal) ανάλυσης η οποία στηρίζεται στην «απομόνωση» των αναδυόμενων και δυναμικών τομέων της οικονομίας με την ταυτόχρονη οπισθοχώρηση των τομέων που παρουσιάζουν επιβράδυνση. Στην πραγματικότητα, τα στάδια ανάπτυξης, καθορίζουν τη νέα κατεύθυνση που υιοθετείται από τον εκάστοτε κοινωνικό και οικονομικό σχηματισμό και στο σημείο αυτό, ακριβώς, εισέρχονται οι αντίστοιχες πολιτικές που θα ενισχύσουν αυτή τη διαδικασία (Rostow, 1971: 23, 254).

εξασφαλίζει τη συνέχιση της υπεροχής τους απέναντι στις υπόλοιπες περιφέρειες, μεγιστοποιώντας έτσι τις περιφερειακές ανισότητες (Χριστοφάκης, 2001: 23).

Στο Λιμένα η έννοια της όποιας ανάπτυξης καθορίστηκε σε συνδυασμό ή ταυτόχρονα με τις συμμαχίες που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό της κάθε οικογένειας που είχε στην κατοχή της τη γη. Η εκμετάλλευση της τελευταίας, κυρίως μέσω των αγοραπωλησιών και, τελικά ο κατακερματισμός της αποτέλεσαν το συνδυαστικό κρίκο της επαφής ντόπιου - μη ντόπιου επιχειρηματικού στοιχείου και ανέδειξε τις σχέσεις και τις διασυνδέσεις των συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό του Λιμένα. Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε, με σχετική ασφάλεια, ότι ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος αποτελεί, σύμφωνα με τον A. Vasquez Barquero (1991: 30) «μια συνάθροιση κάθε είδους συμφερόντων και μας επιτρέπει να τον θεωρήσουμε ως φορέα της τοπικής / περιφερειακής ανάπτυξης» (. Η θέση αυτή, στην περίπτωση μας, θα μπορούσε να ισχύει εάν, ταυτόχρονα με την τουριστική ανάπτυξη, υιοθετούνταν και ένας δεύτερος αναπτυξιακός πόλος που θα συμπλήρωνε ή θα συνυπήρχε παράλληλα με τον τουριστικό. Έτσι όμως όπως αναπτύχθηκε ο Λιμένας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα μοντέλο βιώσιμης περιφερειακής ανάπτυξης (Κυριακάκη, 2009) υπό την προϋπόθεση όμως ότι ευθύς εξαρχής θα υπήρχε η υποσημείωση ότι το παραγωγικό σύστημα έτσι όπως διαμορφώθηκε στο Λιμένα αποτέλεσε την αφετηρία της υπανάπτυξής του από τα πρώτα κιόλας στάδια.

Στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο αποτυπώνονται οι διασυνδέσεις και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ υποκειμένων, κοινωνικών ομάδων και επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων· διατηρείται η ιεραρχία αυτών των σχέσεων (γεγονός που εντοπίζεται στην ιεραρχία των χωρικών ενοτήτων) και εκφράζεται μέσω αυτού τα διαφορετικά συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων ή ομάδων. Επομένως ο χώρος (Barquero, 1991: 29) στηρίζει τις λειτουργικές και κοινωνικές σχέσεις και προσαρμόζεται στους μετασχηματισμούς της αναπτυξιακής διαδικασίας και της διαρθρωτικής αλλαγής, δηλαδή της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου.

Ο τουρισμός στην περίπτωση του Λιμένα λειτούργησε ως επιταχυντικός παράγοντας στη διαδικασία της ανάπτυξής του. Μετασχημάτισε τις κοινωνικές δομές, υπό την έννοια ότι οδήγησε μια αγροτική κατά βάση οικονομία σε μια οικονομία των υπηρεσιών. Από την άλλη όμως δεν εξάλειψε εντελώς, μιλώντας με όρους ποιοτικού μετασχηματισμού, όλα τα χαρακτηριστικά της προγενέστερης κατάστασης. Επιπλέον η τουριστική ανάπτυξη, ενίσχυσε τις ενδοδημοτικές ανισότητες που εκφράζονται κυρίως στο σχήμα *παράκτια ζώνη - αγροτική*

ενδοχώρα επειδή, πάρα τις προσδοκίες, η αναμενόμενη διάχυση ή αποκέντρωση των τουριστικών δραστηριοτήτων προς την αγροτική ενδοχώρα δεν συνέβη. Υπό αυτή την έννοια, οι ενδοδημοτικές περιφερειακές ανισότητες είναι μια κατάσταση που σχεδόν τείνει να γίνει μόνιμη.

Οι δημοτικές εκλογές

Οι δημοτικές εκλογές του 2002, επιβεβαίωσαν με τον πιο emphaticό τρόπο τα προαναφερόμενα. Ύστερα από ζυμώσεις που διήρκησαν αρκετούς μήνες¹³⁸, στην προεκλογική μάχη συμμετείχαν δύο συνδυασμοί. Στον πρώτο ηγούνταν ο τότε δήμαρχος Ζαχαρίας Δοξαστάκης, ενώ στο δεύτερο επικεφαλής ήταν ο Σπύρος Δανέλλης. Πολιτικά, ο πρώτος ήταν από τα πλέον σημαντικά στελέχη του ΠΑ.ΣΟ.Κ. - ιδιαίτερα στον τομέα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ο δεύτερος, στέλεχος για πολλά χρόνια της ανανεωτικής αριστεράς με την οποία είχε εκλεγεί και βουλευτής, τη δεδομένη χρονική στιγμή φλέρταρε πολιτικά με το χώρο του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και αυτός ήταν ο λόγος που μεμονωμένοι υποστηρικτές του Δοξαστάκη είχαν διατυπώσει την άποψη ότι η κάθοδος του Σπύρου στις εκλογές αποσκοπούσε «στην πολιτική του επιβίωση»¹³⁹.

Έχοντας πλήρη εικόνα των προβλημάτων της περιοχής και οι δύο υποψήφιοι προσπάθησαν να αναδείξουν το αναπτυξιακό τους όραμα. Ο λόγος και τα επιχειρήματά τους, «ένδειξη πολιτικού πολιτισμού», κινήθηκαν στα πλαίσια των προγραμματικών τους θέσεων, αν και τις τελευταίες ημέρες της προεκλογικής περιόδου ο κανόνας αυτός δεν τηρήθηκε στον «πόρτα - πόρτα» αγώνα που εξελισσόταν. Περισσότερο πραγματιστής ο Δοξαστάκης στήριξε το σύνολο των επιχειρημάτων του στο τεχνικό πρόγραμμα του δήμου που είχε εκπονηθεί κατά τη διάρκεια της θητείας του. Στις δημόσιες εμφανίσεις του υπεραμύνθηκε όλες τις επιλογές της δημοτικής αρχής ενώ δεν παρέλειπε να δηλώνει ότι το ψηφοδέλτιό του απαρτίζεται από «διαλεκτά μέλη της τοπικής κοινωνίας» η εμπειρία των οποίων «και η πολύχρονη και αδιαμφισβήτητη ενασχόληση του επικεφαλής του ψηφοδελτίου στη διαχείριση των τοπικών

---

¹³⁸ Ουσιαστικά, η προεκλογική περίοδος είχε ξεκινήσει από το Μάιο του 2001, όταν ο Σπύρος Δανέλλης ανακοίνωσε στο Ζαχαρία Δοξαστάκη την πρόθεσή του να διεκδικήσει το αξίωμα του δημάρχου. Από τότε πολλοί από τους δημοτικούς συμβούλους που είχαν εκλεγεί με το συνδυασμό του Δοξαστάκη στις προηγούμενες εκλογές (1998), άρχισαν να παραιτούνται και σταδιακά να προσχωρούν στο συνδυασμό του Δανέλλη. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώθηκε και από την Έλλη, σε μια από τις πολλές συζητήσεις μας. «Γίνεται χαμός στο δήμο. Ένας - ένας φεύγουν από το Δοξαστάκη».

¹³⁹ Και οι δύο υποψήφιοι είχαν αναμειχθεί, στο παρελθόν, ενεργά στην πολιτική ζωή της κοινότητας του Λιμένα. Ο μεν Ζαχαρίας Δοξαστάκης είχε διατελέσει Πρόεδρος της κοινότητας από το 1986 έως το 1998 και Δήμαρχος του ενιαίου δήμου Χερσονήσου από το 1999 έως το 2002. Ο δε Σπύρος Δανέλλης είχε διατελέσει Αντιπρόεδρος της κοινότητας του Λιμένα από το 1994 έως το 1996 και πρώτος Πρόεδρος της 9^{ης} Εδαφικής Περιφέρειας του ν. Ηρακλείου. Το 1996 παραιτείται επειδή στις εθνικές εκλογές του ίδιου έτους εκλέγεται Βουλευτής Ηρακλείου με το «Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου», ιδιότητα που κατείχε μέχρι το 2000.

πραγμάτων, επισφραγίζει την αξιοπιστία και την υπεροχή του». Στον αντίποδα, ο Δανέλλης, είχε την αίσθηση ότι ενσάρκωνε το αίτημα της τοπικής κοινωνίας για αλλαγή στην ιεραρχία του δήμου. Ο ίδιος, αντιλαμβανόμενος αυτό το αίτημα εμφανιζόταν να κομίζει «μια νέα πρόταση, ένα νέο όραμα» στη βάση του οποίου ήταν ο απαράβατος «νόμος της εξέλιξης και της ανανέωσης στην φύση και στην πολιτική» και «ένα συνεκτικό όραμα» το οποίο θα «εμπνεύσει και θα ενεργοποιήσει την τοπική κοινωνία». Έτσι στο πεδίο της τακτικής προσέγγισης της εκλογικής μάχης φαινόταν να είναι περισσότερο ελκυστικός και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διείσδυση του στο τμήμα εκείνο της τοπικής κοινωνίας που θα αποφάσιζε τι θα ψήφιζε την τελευταία στιγμή.

Σύμφωνα με το Δανέλλη, ο Δοξαστάκης θα κρινόταν με καθαρά πολιτικά κριτήρια. Χωρίς να υποβαθμίζεται το έργο του, οι γνώσεις του στον τομέα της τοπικής αυτοδιοίκησης και η εντιμότητά του. Η ικανότητά του Δοξαστάκη ήταν επίσης δεδομένη αλλά σε μια κοινωνία η οποία, παρά την τουριστική της ανάπτυξη, θα ψήφιζε και με άλλα κριτήρια (συγγενικοί και φιλικοί δεσμοί) ο τελευταίος μάλλον υστερούσε.

«Ο Ζαχάρης είναι καλύτερος και πιο έμπειρος στα θέματα του δήμου από το Σπύρο. Αλλά εμένα ο Σπύρος είναι συγγενής μου. Ποιον θα ψηφίσω λοιπόν;»

Απόψεις όπως αυτή που διατυπώνει ο Μάνθος, ακούστηκαν αρκετά συχνά εκείνες τις τελευταίες ημέρες της προεκλογικής περιόδου. Τα, κατά το Δανέλλη, πολιτικά κριτήρια της ψήφου φαινόταν ότι θα ερχόταν σε δεύτερη μοίρα. Στο δημόσιο πολιτικό λόγο όμως των δύο υποψηφίων ήταν έντονη η προσπάθεια να διευκρινιστεί στο εκλογικό σώμα το αναπτυξιακό τους όραμα. Κατά τον Ηλία, από τους στενότερους συνεργάτες του Δανέλλη, αυτή η συζήτηση θα έπρεπε να είχε κυριαρχήσει ως άμεσα συνδεδεμένη με τον τουρισμό - το «μεγάλο πρόβλημα».

«Ο τουρισμός είναι το κυρίαρχο πρόβλημα. Ο τουρισμός είναι εκείνος που δημιούργησε τα προβλήματα, που επιβάρυνε το περιβάλλον, που ενδυνάμωσε τη δημιουργία των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, που πλέον δεν μπορεί κανένας να τον διαχειριστεί αποτελεσματικά. Αυτό είναι το ζητούμενο. Και αυτό είναι που θα κληθεί να αντιμετωπίσει η νέα δημοτική αρχή, αμέσως μόλις κοπάσουν οι πανηγυρισμοί».

Απαντώντας οι δύο υποψήφιοι σε ερώτηση δημοσιογράφου της εφημερίδας «Η ΤΟΛΜΗ» (22/8/2002), για τα σημαντικότερα προβλήματα του δήμου και για την ιεράρχησή τους στην επόμενη τετραετία, θα υπεραμυνθούν τα πλεονεκτήματα της περιοχής αλλά η απάντησή τους,

μάλλον ασαφής θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε σχέση με το κυρίαρχο πρόβλημα για το οποίο μιλάει ο Ηλιάς.

Σπύρος Δανέλλης

Η άναρχη και ανισόρροπη «ανάπτυξη» του δήμου επιβάλλουν τον άμεσο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό. Η φθίνουσα πορεία του τουρισμού στα υποβαθμισμένα παράλια και οι μεγάλες καθυστερήσεις της εγκαταλελειμμένης ενδοχώρας ζητούν ανάδειξη, προστασία, αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων μιας μοναδικής σε ποικιλία και πλούτο περιοχής που ποτέ δεν αντιμετώπιστηκε ως ενιαία.

Ζαχαρίας Δοξαστάκης

Ο δήμος Χερσονήσου έχει μπει δυναμικά στη σύγχρονη τροχιά ανάπτυξης, έχει σχεδιάσει και υλοποιεί ένα στρατηγικό σχέδιο ισόρροπης και αειφόρου ανάπτυξης, με συγκεκριμένους άξονες και στόχους. Τα μεγάλα βασικά έργα τεχνικής και κοινωνικής υποδομής ολοκληρώνονται. Τη νέα τετραετία, ως εντολοδόχοι του λαού θα «ρίξουμε» το βάρος στον προγραμματισμό και την υλοποίηση ειδικών έργων τουριστικής υποδομής, στην ενδυνάμωση της ενδοχώρας και στην πολύπλευρη ανάδειξη των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του δήμου. Η υπάρχουσα οργάνωση του δήμου με δομές και ανθρώπινο δυναμικό θα μας επιτρέψει να αξιοποιήσουμε κατά παραγωγικό τρόπο, τους διαθέσιμους εθνικούς, ευρωπαϊκούς και τοπικούς πόρους. Η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της περιοχής μας, η διασφάλιση του εισοδήματος των κατοίκων και η ανάληψη σημαντικών πρωτοβουλιών στον τομέα του πολιτισμού θα αποτελέσουν προτεραιότητές μας. Ο δήμος μας θα καταστεί το στρατηγείο της σύγχρονης τοπικής περιφερειακής ανάπτυξης. Θα μπορέσει έτσι αποτελεσματικά να ασκήσει τις σύγχρονες αρμοδιότητες που εκχωρούνται στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και να εξασφαλίσει στους δημότες μας χρήσιμα έργα και αναγκαίες προμήθειες, ως και επωφελείς υπηρεσίες.

Πριν προχωρήσουμε κρίνουμε αναγκαίο ένα σχόλιο που έρχεται σε πλήρη αναντιστοιχία με τον προεκλογικό λόγο των υποψηφίων δημάρχων. Αυτό το σχόλιο αφορά στην ενδοχώρα του δήμου. Σε όσες συζητήσεις παρακολούθησα, συνοδεύοντας το Δανέλλη, στις περιοδείες του στα χωριά της ενδοχώρας του δήμου διαπίστωσα τη σχεδόν πλήρη αποδοχή του μοντέλου της τουριστικής ανάπτυξης της παράκτιας ζώνης. Οι κάτοικοι των χωριών της ενδοχώρας υποστήριξαν ότι θα μπορούσαν να είχαν ωφεληθεί περισσότερο από την τουριστική ανάπτυξη των παραλίων. Σημείωναν δε, με ιδιαίτερη έμφαση, ότι η νέα δημοτική αρχή θα έπρεπε να εξετάσει σοβαρά το ενδεχόμενο ενίσχυσης του τουριστικού ρεύματος προς την ενδοχώρα. Μια ήπια μορφή τουριστικής ανάπτυξης δεν τους ήταν αρκετή επειδή προσδοκούσαν σε μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη. Αναγνωρίζοντας τον ηγεμονικό ρόλο κυρίως του Λιμένα, διατύπωναν το ερώτημα γιατί και η περιοχή τους να μην αποκτήσει παρόμοιες τουριστικές

υποδομές, γιατί η ενδοχώρα θα διαδραμάτιζε ξανά δευτερεύοντα ρόλο από τη στιγμή μάλιστα που τα αγροτικά της εισοδήματα μειώνονταν συνεχώς.

Ποια ήταν η απάντηση του υποψηφίου δημάρχου; Καταρχήν με την απόρριψη μιας τέτοιου είδους ανάπτυξης. Το επιχείρημά του ήταν ότι η ενδοχώρα του δήμου θα μπορούσε να αποτελέσει το παράδειγμα μιας ήπιας ανάπτυξης που θα εστίαζε στις ιδιαιτερότητες και στο φυσικό κάλος της περιοχής. Απέρριπτε έτσι το μοντέλο της διάχυσης των δραστηριοτήτων κάτι που ήταν κεντρικό σημείο της επιχειρηματολογίας του Δοξαστάκη και μια από τις πιο ουσιαστικές διαφορές τους. Ο τελευταίος υπεραμυνόταν το μοντέλο ανάπτυξης που υπήρχε, αν και οι αναφορές του στην «αιφόρο ανάπτυξη» ήταν εμφανώς περισσότερες από εκείνες του Δανέλλη. Και ο Δοξαστάκης μιλούσε για την ιδιαιτερότητα της περιοχής, όμως με μια σειρά από παρεμβάσεις που εμπριέχονταν στο προεκλογικό του πρόγραμμα και αναφέρω ως παράδειγμα τη δημιουργία αθλητικού κέντρου, σαφώς άλλαζαν την περιοχή και την αστικοποιούσαν. Εξάλλου μια σειρά από επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται εκεί, water park, παιδικές κατασκηνώσεις, γήπεδο γκολφ, προδιαγράφουν ότι για πολύ λίγο χρονικό διάστημα η περιοχή θα διατηρεί ακόμα την ιδιαιτερότητά της.

Το βράδυ της 30^{ης} Ιουλίου 2002, ήταν από τα πιο σημαντικά στην εκλογική εκστρατεία του Δανέλλη. Ήταν το βράδυ που θα αποφασιζόταν η σύνθεση του ψηφοδέλτιου. Επιλέχτηκε ο χώρος εστίασης ενός ξενοδοχείου στο Πισκοπιανό. Όταν φτάσαμε στο χώρο συνάντησης όλοι οι υποψήφιοι δημοτικοί σύμβουλοι ήταν εκεί. Από την Κερά μέχρι την Ανάληψη¹⁴⁰.

Εκμεταλλευόμενος την καθυστέρηση στην έναρξη της συνάντησης κάθισα μαζί με το Γεράσιμο στο μπαρ του ξενοδοχείου, δίπλα στην πισίνα, για ένα ποτό συζητώντας τα όσα είχαν συμβεί μέχρι εκείνη τη στιγμή στην προεκλογική περίοδο. Ουσιαστικά ο Γεράσιμος μιλούσε και εγώ άκουγα για τον αγώνα «πόρτα - πόρτα» που εξελισσόταν. Το «αρχίζουμε» που ακούστηκε διέκοψε την αφήγηση του Γεράσιμου και μπήκαμε στην αίθουσα. Οι παρευρισκόμενοι καθόταν αμφιθεατρικά και σε ένα τραπέζι στο κέντρο της αίθουσας κάθισε ο Δανέλλης.

Ο υποψήφιος δήμαρχος αφού ευχαρίστησε τους παρευρισκόμενους, τόνισε τη σημασία της συνάντησης. Ο ίδιος ευελπιστούσε ότι μέσω αυτής θα έκλεινε το μείζον θέμα της συγκρότησης

---

¹⁴⁰ Αφού τους χαϊρέτησε όλους, με σύστησε. «Ο κύριος Φραγκιαδουλάκης είναι από τους πλέον στενούς συνεργάτες μου και η συμμετοχή του στο ψηφοδέλτιο θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη». Η έκπληξη στα πρόσωπα των παρευρισκομένων δεν μπορεί να περιγραφεί. Με τους περισσότερους είχαμε μιλήσει τις προηγούμενες ημέρες και τους είχα εξηγήσει με ποια ιδιότητα συνόδευα το Δανέλλη. Με την άκρη του ματιού μου συνέλαβα το Γεράσιμο που το διασκέδαζε. Όπως επίσης και τον Ηλία που γελούσε. Όμως ο Δανέλλης, πάντα σοβαρός, εξακολουθούσε να επαναλαμβάνει όσα είχε πει προηγουμένως. Όταν μπήκε στην αίθουσα όπου και θα γινόταν η συνάντηση, με πλησίασε ένας από τους παρευρισκόμενους και με πολύ ευγενικό ύφος μου είπε: «από την πρώτη στιγμή είχα καταλάβει τι ύπουλο παιχνίδι παίζεις. Φίδι!».

του ψηφοδελτίου της παράταξης του πριν ξεκινήσει και επίσημα η προεκλογική περίοδος. Στην ομιλία του επισήμανε ότι ήταν πρόθυμος να ακούσει προτάσεις σχετικά με τη συγκρότηση του ψηφοδελτίου, αλλά ξεκαθάρισε ότι οι τελικές αποφάσεις θα ήταν δικές του. Ένας - ένας από τους παρευρισκόμενους πήρε το λόγο και ουσιαστικά αυτοπροτεινόταν. Έτσι δεν άργησαν να βγουν στην επιφάνεια διαφωνίες και εντάσεις. Αυτές οφειλόταν στο γεγονός ότι οι υποψήφιοι από το Λιμένα διεκδικούσαν τις περισσότερες θέσεις στο ψηφοδέλτιο με το επιχείρημα ότι ο ρόλος του Λιμένα στην οικονομία της περιοχής ήταν πολύ πιο σημαντικός απ' ό,τι τα υπόλοιπα χωριά και, επιπλέον, από τη στιγμή που ο Λιμένας υποδεχόταν τους περισσότερους τουρίστες και εκεί ήταν συγκεντρωμένες οι περισσότερες επιχειρήσεις απαιτούνταν περισσότερη προσοχή προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα.

Ακούγοντας τα παραπάνω επιχειρήματα ή μάλλον αξιώσεις, οι περισσότεροι από τους εκπροσώπους των χωριών υποστήριξαν ότι δεν υπήρχε λόγος να συζητούν άλλο διότι διαπιστώνουν ότι επιχειρείται να συγκροτηθεί ένα ψηφοδέλτιο στο οποίο θα εκπροσωπείται μόνο ο Λιμένας. Και, όπως υποστήριξαν οι εκπρόσωποι της Κεράς, διαπιστώνουν ίδιες συμπεριφορές από άτομα που κατηγορούσαν το Δοξαστάκη για αυταρχική συμπεριφορά. Ο Δανέλλης τους διαβεβαίωσε ότι δεν πρόκειται να γίνει κάτι τέτοιο και ότι η σκοπιμότητα αυτής της συνάντησης αποσκοπεί ακριβώς στο να ακουστούν όλες οι απόψεις και να αποφασίσουν από κοινού για τη συγκρότηση του ψηφοδελτίου. «Μέσα από τη διαφωνία πρέπει προέλθει η σύνθεση και η συμφωνία». Στο σημείο αυτό ήρθε και το πρώτο σχόλιο του Γεράσιμου: «ανοησίες...».

Οι διαφωνίες των παρευρισκόμενων γινόταν ολοένα και πιο έντονες. Ο Γεράσιμος σχολίασε ξανά ότι «η πολλή δημοκρατία βλάπτει. Ο Δανέλλης θα έπρεπε να είναι πιο αυταρχικός. Ο χρόνος πιέζει και εμείς καθόμαστε εδώ και κουβεντιάζουμε». Με το Γεράσιμο απλά να έχει το ρόλο του θεατή στην όλη διαδικασία - ίσως χωρίς τη θέληση του - η συνάντηση φαινόταν ατελείωτη αφού η μια τοποθέτηση διαδέχονταν την άλλη από εκείνους που δε δεχόταν να αποσύρουν την υποψηφιότητά τους. Μπροστά στο διαφαινόμενο αδιέξοδο ο Δανέλλης επανέλαβε ότι την ευθύνη για τη συγκρότηση του ψηφοδελτίου την φέρει αποκλειστικά εκείνος όπως επίσης και την ευθύνη της «τελικής απόφασης», και ζήτησε ξανά, εθελοντικά, την απόσυρση κάποιων υποψηφιοτήτων. Ακολούθησε σιωπή. Μόνο ο Γεράσιμος μουρμούριζε συνεχώς δίπλα μου διαφωνώντας προφανώς με την όλη διαδικασία και επαναλαμβάνοντας συνεχώς τη φράση «σιγά μην αποχωρήσει κανένας». Η αμηχανία ήταν διάχυτη στην αίθουσα. Κανένας από τους παρευρισκόμενους δεν έπαιρνε το λόγο και όλοι κοιτούσαν δεξιά - αριστερά.

Περισσότερο αμήχανος ήταν ο Δανέλλης, που ίσως να μην περίμενε μια τέτοια εξέλιξη. Ακολουθούμενος από τον Ηλία αποχώρησε από την αίθουσα για να επιστρέψει λίγο αργότερα πιο αποφασιστικός «...κύριοι, περιμένω... διαφορετικά θα συγκροτήσω το ψηφοδέλτιο μόνος μου, αγνοώντας όλες τις αντιδράσεις». Στο διαφαινόμενο αδιέξοδο λύση, εκείνο το βράδυ, δε δόθηκε και η συνάντηση έληξε.

Ο ηγεμονικός ρόλος του Λιμένα στην ευρύτερη περιοχή, που αναγνωρίστηκε απ' όλους τους παρευρισκόμενους, ενίσχυσε τη θέση των υποψηφίων του οι οποίοι και διεκδίκησαν με μεγαλύτερη επιμονή περισσότερες θέσεις στο ψηφοδέλτιο. Έτσι οι αντιφάσεις της περιοχής ήρθαν ξανά στην επιφάνεια με μεγάλη ένταση. Από τη μια μεριά ο Λιμένας και από την άλλη η αγροτική ενδοχώρα που διεκδικεί πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στα δρώμενα του δήμου και απαιτεί τις αποφάσεις εκείνες και τις πολιτικές που θα «σπρώξουν» την ανάπτυξη προς τα 'κει, με «αιχμή του δόρατος» στον επικείμενο σχεδιασμό το ανθρωπογενές της περιβάλλον και τον μνημειακό της πλούτο. Όμως το ζήτημα που σχετίζεται με ποιους όρους θα επέλθει αυτή η πολυπόθητη «ανάπτυξη» δε συζητήθηκε ποτέ.

Τα εγκαίνια του εκλογικού κέντρου του Δανέλλη έγιναν ένα μήνα πριν τις εκλογές (9 Σεπτεμβρίου 2002). Πριν φτάσω στο εκλογικό κέντρο πέρασα από το *Double Coffee*, όπου ετοιμαζόταν ο μπουφές των εγκαινίων. Αλλά και στο εκλογικό κέντρο οι ετοιμασίες ήταν πυρετώδεις. Κατά μήκος του δρόμου είχαν στηθεί σειρές καθισμάτων. Στο διπλανό καφενείο είχε δοθεί εντολή να κεραστεί όλος ο κόσμος. Ρόλο συντονιστή είχε αναλάβει ο Γεράσιμος. Έδινε εντολές, ετοίμαζε τη μικροφωνική εγκατάσταση και μοίραζε χειραψίες δεξιά - αριστερά.

Το κυρίαρχο θέμα ήταν η τηλεοπτική αντιπαράθεση των δύο υποψηφίων της προηγούμενης μέρας. Μιλήσαμε για αυτό με τον Γεράσιμο που δεν ήταν καθόλου ικανοποιημένος. Ο ίδιος υποστήριξε ότι «ο κόσμος της Χερσονήσου διαπίστωσε ότι ο Δοξαστάκης έλεγε συνεχώς πράγματα που δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα». Συνεχίσαμε την κουβέντα μας με συχνές διακοπές, ώσπου ήρθε ο Πέτρος και καθίσαμε μαζί. Ζήτησα και από τον Πέτρο να μου καταθέσει την άποψή του για την τηλεοπτική «μονομαχία» των δύο υποψηφίων. «Θα έπρεπε να υπάρξουν ανοικτές τηλεφωνικές γραμμές ώστε να έχει τη δυνατότητα να παρέμβει ο κόσμος και να αποκαλυφθεί η σκοπιμότητα που κρυβόταν στα λόγια του δημάρχου». Δεν θέλησε να κάνει κάποιο άλλο σχόλιο. Όπως μου αποκάλυψε εκ των υστέρων, η απροθυμία του αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι τότε «στο χώρο υπήρχαν και άτομα τα οποία υποστηρίζουν τον αντίπαλο συνδυασμό».

Ο κόσμος πλήθαινε συνεχώς. Οι εκτιμήσεις των συνεργατών του Δανέλλη ανέβαζαν τους παρευρισκόμενους στα 700 - 800 άτομα. Θα έλεγα ότι έδειχναν ικανοποιημένοι. Προκαλώντας τον Ιορδάνη του ζήτησα τη γνώμη του για το αν θα εκλεγεί ο Δανέλλης. «Αν δεν τον βγάλουμε είμαστε μαλάκες», απάντησε. Συνέχισα να τον προκαλώ ρωτώντας τον «γιατί έχουν έρθει τόσα λίγα άτομα;». «Σοβαρός είσαι ρε; Λίγοι είναι αυτοί; Έπειτα ο κόσμος φοβάται να εκδηλωθεί. Κοιτάζει τη δουλειά του».

- «Εσύ γιατί δε φοβάσαι;»
- «Τι θα μου κάνει μωρέ... Στο κάτω - κάτω ό,τι ήταν να μου κάνει, το έκανε!».

Τη κουβέντα μας διέκοψαν τα χειροκροτήματα και οι επευφημίες για την άφιξη του υποψηφίου δημάρχου¹⁴¹.

Η επιλογή του μοντέλου ανάπτυξης

Ο Λιμένας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα *πολικής ανάπτυξης*. Η θεωρία των πόλων ανάπτυξης διατυπώθηκε από τον γάλλο οικονομολόγο F. Perroux και σύμφωνα με αυτήν η ανάπτυξη δεν εμφανίζεται παντού και μονομιάς, αλλά γίνεται έκδηλη σε ορισμένα σημεία - πόλους ανάπτυξης με διαφορετική ένταση και διαδίδεται μέσω διαφορετικών καναλιών προκαλώντας διαφοροποιημένα αποτελέσματα στο σύνολο της οικονομίας. Ο πόλος ανάπτυξης καθορίζεται ως προωθητική βιομηχανία ή ως το σύνολο προωθητικών βιομηχανιών που ασκούν θετικές επιδράσεις στον περιβάλλοντα χώρο. Η εθνική οικονομία αποτελεί ένα συνδυασμό ενεργών συστημάτων, που χαρακτηρίζονται από κινητήριες - προωθητικές βιομηχανίες και πόλους γεωγραφικά συγκεντρωμένων βιομηχανιών και δραστηριοτήτων και σχετικά αδρανών συστημάτων, δηλαδή επηρεαζόμενων βιομηχανιών και εξαρτημένων περιφερειών από τους γεωγραφικά συγκεντρωμένους πόλους. Τα πρώτα συστήματα προκαλούν την ανάπτυξη στα δεύτερα (Χριστοφάκης, 2001: 30).

Ο τουρισμός στο Λιμένα μπορεί, βάσει της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης, να αποτελέσει «προωθητική βιομηχανία», μέσω των ροών των προϊόντων και των εισοδημάτων δημιουργεί ευνοώντας έτσι την ανάπτυξη και άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων. Ωστόσο στο Λιμένα καταγράφηκε μια παραδοξότητα που αφορά ακριβώς στο μοντέλο της ανάπτυξής του. Με

---

¹⁴¹ Η εκλογική διαδικασία ανέδειξε νικητή το συνδυασμό του Δανέλλη. Λίγες μέρες μετά την εκλογική νίκη του, επισκέφθηκα το εκλογικό του κέντρο. Η ατμόσφαιρα που επικρατούσε ήταν γιορταστική. Οι ανθοδέσμες κατέκλυζαν το χώρο, τα τηλέφωνα χτυπούσαν συνεχώς για τα συγχαρητήρια και μέσα σ' όλα αυτά ο Γεράσιμος, ως «ο έχων το γενικό πρόσταγμα», δεν προλάβαινε να δέχεται και να μοιράζει συγχαρητήρια. Άνθρωποι απ' όλα τα δημοτικά διαμερίσματα του δήμου κατέφθναν και ο ενθουσιασμός τους ήταν μεγάλος. Καταγράφω μόνο τα λόγια μιας μεσήλικης γυναίκας από την Ανάληψη: «Ο Δανέλλης εκφράζει την προσδοκία και την ελπίδα ότι κάτι θα αλλάξει στα πράγματα του τόπου μας».

όρους της θεωρίας της εξάρτησης εντός των γεωγραφικών ορίων της ευρύτερης περιοχής έχουν δημιουργηθεί δύο πόλοι: ο παράκτιος όπου ηγεμονικό ρόλο κατέχει ο Λιμένας και η αγροτική ενδοχώρα, η οποία ευελπιστεί ότι θα καρπωθεί ορισμένες από τις ωφέλειες της τουριστικής ανάπτυξης και, κυρίως, προσδοκά τη διάχυση της ανάπτυξης προς τα εκεί. Στην πραγματικότητα ο ρόλος της εξαντλείται στον εφοδιασμό των τουριστικών και ξενοδοχειακών επιχειρήσεων του Λιμένα με εργατικό δυναμικό, αν και από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται σημαντική πτώση που οφείλεται στη μαζική είσοδο οικονομικών μεταναστών από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Στην Περιφέρεια Κρήτης ο τουρισμός (ιδιαίτερα η επιλογή και η προσήλωση στο μοντέλο του μαζικού τουρισμού) κυριάρχησε έναντι των άλλων κλάδων παραγωγής και αυτό αποτυπώθηκε μεταπολεμικά, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, στα χαρακτηριστικά της κρητικής οικονομίας. Ο Λιμένας, αλλά και οι περισσότερες κοινότητες κατά μήκος του βόρειου παραλιακού μετώπου του νησιού απλά ακολούθησαν, χωρίς παρεκκλίσεις, αυτή την επιλογή. Άλλοι παράγοντες που συνήθως επηρεάζουν την όποια αναπτυξιακή διαδικασία όπως τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά μιας χώρας ή μιας συγκεκριμένης χωρικής ενότητας, το εξωτερικό περιβάλλον και οι διεθνείς πολιτικοοικονομικοί προσανατολισμοί της χώρας, η διάρθρωση και ο γεωγραφικός προσανατολισμός των εξαγωγών της κλπ., ελάχιστα επηρέασαν ή καλύτερα καθόρισαν την αναπτυξιακή του πορεία και αυτό το συμπέρασμα συνάγεται με βάση το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Ερ.: Αυτό το μοντέλο τίνος ήτανε επιλογή;

Απ.: Κανενός. Προέκυψε. Δηλαδή αυτά δεν ήρθαν οργανωμένα και μελετημένα. Αυτό είναι το μοντέλο μας, αυτό είναι το σύστημα εξέλιξής του. Μάλλον η μέθοδος εξέλιξης του μοντέλου αυτού και επιβολής του. Προέκυψε. Όχι ότι δε βόλευε. Ελλείπει δηλαδή κάποιου συγκεκριμένου σχεδιασμού - αυτά που λέγαμε και παλαιότερα - ότι μπορούσε να έχει αρχαιολογικά πάρκα, να στηθούν άλλες υποδομές, άλλης ποιότητας που να έχουνε απαιτήσεις και να προσφέρουν άλλης κατηγορίας υπηρεσίες, τότε θα απευθυνόσουνα και σε άλλο κόσμο... Ήτανε από τις πρώτες περιοχές στην Ελλάδα στις αρχές του '70 που άρχισαν να αξιοποιούνται τουριστικά. Γιατί είχαμε πει ότι υπήρχαν συγκεκριμένοι λόγοι. Δηλαδή κοντά στο Ηράκλειο, ένα οδικό δίκτυο υποφερτό έως καλό. Γιατί το κομμάτι το μεγάλο ήτανε καλός δρόμος, καινούριος, επί χούντας φτιαγμένο. Το αεροδρόμιο δίπλα. Θαυμάσιες φυσικές καλλονές και

κάποια άλλα ενδιαφέροντα, για άλλο κόσμο βέβαια. Και ήταν και η περιοχή που πρωτοστήθηκε και μια μεγάλη σοβαρή, η πρώτη σοβαρή, που εξακολουθεί να είναι από τις πιο σοβαρές επενδύσεις που ήταν το Creta Maris. Και σιγά - σιγά αυτό λειτούργησε σαν 'κράχτης'»).

Αρκετές από τις στρεβλώσεις του υφιστάμενου μοντέλου ανάπτυξης, όπως υποστηρίχτηκε από τους ντόπιους κυρίως κατοίκους του, ήταν αποτέλεσμα λανθασμένων επιλογών εξαιτίας της επικέντρωσης στο μοντέλο του *μαζικού* τουρισμού. Γενική ήταν επίσης η αίσθηση ότι ο Λιμένας κινδυνεύει ως τουριστικός προορισμός επειδή η ποιότητα του περιβάλλοντος και η σχέση ποιότητας - τιμής των προσφερόμενων προϊόντων υστερεί σε σχέση με τις προσδοκίες του τουρίστα - πελάτη που επισκέπτεται την περιοχή.

Οι παραπάνω προτάσεις αντικατοπτρίζουν τη διάχυτη στην ατμόσφαιρα ανησυχία για το μέλλον του τουρισμού στην κοινότητα. Δεν έχουν άδικο αλλά, η δική μας εντύπωση είναι ότι παρουσιάζουν μόνο την μια όψη του νομίσματος που σχετίζεται με την αδυναμία της κοινότητας στο σύνολό της, κατά τα πρώτα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης, να παρέμβει αποφασιστικά στο πεδίο του πολιτικού σχεδιασμού, λόγω της προσπάθειας διατήρησης των ισορροπιών εντός της κοινότητας:

«Ο τρίτος λόγος είναι οι παλαιότερες κοινοτικές αρχές και η σημερινή δημοτική αρχή, που είναι ίδια εδώ και δεκατέσσερα χρόνια. Παρά το γεγονός ότι έχει να παρουσιάσει έργο (σταδιακή ολοκλήρωση του βιολογικού καθαρισμού, το πνευματικό κέντρο, το συγκρότημα των σχολείων και το κλειστό γυμναστήριο) εντούτοις σε κρίσιμες χρονικές στιγμές επέδειξε χαρακτηριστική ολιγωρία. Στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης συνέβησαν πολλά, αλλά δεν θα τα μάθεις από μένα».

Παρά τις διαφωνίες, που διατυπώνονται στη συνέχεια, υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός παρονομαστής: υπό το πρίσμα του φόβου που είχε επιβάλλει η Δικτατορία η τοπική κοινωνία δέχτηκε χωρίς πολλές αντιρρήσεις τα σχέδια κεντρικής κυβέρνησης και ιδιωτών επενδυτών:

«Η Χούντα δεν έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην ανάπτυξη της περιοχής, υπό την έννοια ότι ο βόρειος οδικός άξονας, το αεροδρόμιο και το λιμάνι ήταν έργα που είχαν προγραμματιστεί από την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου που όμως δεν πρόλαβε να υλοποιήσει. Απλά η Χούντα, με το φόβο που επέβαλε, υλοποίησε τα σχέδιά της χωρίς αντιδράσεις».

Υπήρξαν και περιπτώσεις που η κοινότητα αντέδρασε, κυρίως σε πολεοδομικές παραβάσεις, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.

«... Κατά την περίοδο της Δικτατορίας υπήρχε φόβος, αλλά και αργότερα στην περίπτωση του ξενοδοχείου «Road», που η υπόθεση χάθηκε αν και είχε φτάσει - με πρωτοβουλία της τότε κοινότητας - μέχρι τον Άρειο Πάγο».

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι κάτοικοι του Λιμένα είχαν επίσης εκφράσει την αντίθεσή τους στην ανέγερση μεγάλου ξενοδοχειακού συγκροτήματος από γνωστό έλληνα επιχειρηματία.

«Ο τελευταίος κατάφερε και έκλεισε εντελώς το δρόμο που οδηγεί προς τον Αϊ Γιώργη και οικειοποιήθηκε την περιοχή παρά τις διαμαρτυρίες. Ήμασταν επί τρεις μέρες εκεί κάτω και φωνάζαμε αλλά τελικά ο επιχειρηματίας έκανε αυτό που ήθελε χωρίς τελικά η κοινοτική αρχή να κάνει τίποτα. Απλά μας είχαν εκεί και φωνάζαμε 'σαν τα μαϊμούνια', αλλά τι μπορείς να κάνεις όταν κάποιος είναι 'κράτος εν κράτει'».

Για τον Πέτρο δεν υπήρξε ούτε αδράνεια από την κοινότητα αλλά ούτε άναρχη δόμηση από την πλευρά των επιχειρηματιών.

«Η γρήγορη ανάπτυξη της περιοχής επέφερε την άναρχη δόμηση και την έλλειψη χωροταξικής διάταξης. Μια «παρθένα» περιοχή - γιατί αυτό ήταν - μέσα σε 15 χρόνια απόκτησε 40.000 κλίνες. Όλοι ξαφνιάστηκαν από τους ρυθμούς της ανάπτυξης και έτσι δεν υπήρξαν περιθώρια σχεδιασμού. Πιστεύω ότι δεν υπήρξε αδράνεια. Υπάρχει όμως και το εξής παράδοξο στην περιοχή. Θα περίμενε κανείς να υπάρχει άναρχη δόμηση στις ξενοδοχειακές μονάδες και στις επιχειρήσεις, αλλά αυτό δε συμβαίνει. Άναρχη δόμηση υπάρχει στις κατοικίες, στα σπίτια. Το ξάφνιασμα αυτό το εκμεταλλεύτηκαν οι ξένοι οι οποίοι δημιούργησαν τα εμπορικά καταστήματα, τα νυχτερινά κέντρα αλλά και τα περισσότερα από τα ενοικιαζόμενα δωμάτια».

Το υφιστάμενο μοντέλο για τον Στράτο¹⁴² ήταν αποτέλεσμα της επικράτησης του ατομικού συμφέροντος έναντι του συλλογικού¹⁴³. Παράλληλα δεν παραλείπει να εξισορροπήσει τα

---

¹⁴² Ο Στράτος στο αρχικό του επάγγελμα ήταν ψαράς, αλλά με την έλευση του τουρισμού διέθεσε μέρος των οικονομικών του στην ανέγερση ενός μικρού συγκροτήματος ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων.

¹⁴³ «Υπήρξαν συσκέψεις και για το κλείσιμο δρόμων, μια κίνηση που ίσως έφερνε κάποια αποτελέσματα, αλλά τελικά τέτοιες αντιδράσεις δεν έγιναν ποτέ γιατί όλοι έβλεπαν να κερδίζουν πολλά χρήματα, με αποτέλεσμα να κοιτάζουν μόνο το δικό τους ατομικό συμφέρον... Όμως η δική μας γενιά, με τα μέσα που είχε, έφτιαξε αυτό που έφτιαξε. Τώρα είναι η σειρά σας να το αλλάξετε, αν δεν σας αρέσει».

πράγματα υποστηρίζοντας ότι ευθύνη φέρει και το κεντρικό κράτος από την άποψη ότι, στα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης, δεν υπήρξε η πολιτική βούληση από την πλευρά του για να αποκτήσει η Χερσόνησος υποδομές.

«...Στις πρώτες μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις ...σε συσκέψεις που είχαν γίνει τότε στο Creta Maris είχε τεθεί το θέμα των υποδομών. Συγκεκριμένα, το επιχείρημα των τοπικών φορέων ήταν το ακόλουθο: το Creta Maris στοίχισε 350 εκατομμύρια δραχμές. Αν τα χρήματα αυτά δοθούν σε υποδομές, τότε η εικόνα της Χερσονήσου θα ήταν διαφορετική. Τα θέματα που έμπαιναν τότε ήταν ο βιολογικός καθαρισμός, οι παρακαμπτήριοι δρόμοι, το σχέδιο πόλης. Η απάντηση των κυβερνητικών εκπροσώπων ήταν πάντοτε η ίδια: εδώ μεγάλες πόλεις Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Βόλος, Ηράκλειο δεν έχουν αυτά που ζητάτε και θέλετε να τα φτιάξουμε σ' ένα χωριό;».

Είναι σαφές ότι στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης οι τοπικές αρχές δεν μπόρεσαν να ελέγξουν την κατάσταση και έτσι σήμερα αυτή η αδυναμία μεταφράζεται σε αδράνεια. Όποια λέξη όμως και αν χρησιμοποιήσουμε, αδυναμία, απουσία ή αδράνεια, κατά τον Ανδρέα η πιο σωστή έκφραση θα ήταν η μέχρι πρόσφατα έλλειψη εξουσιών από την τοπική αυτοδιοίκηση.

«Κοίταξε να δεις. Τώρα άμα δεις το τι *εξουσία* είχε η τοπική αυτοδιοίκηση... Η τοπική αυτοδιοίκηση έγινε αυτοτελής πρόσφατα. Τι μπορούσε να κάνει. Πες ότι το ήθελε. Αν δεν βρισκόταν ένας τρελός να επέβαλε κάτι, γιατί δεν πλήρωσε τίποτα η κοινότητα - το έκανε ο πατέρας μου. Είχε οργανωμένο γραφείο, είχε συνεργάτες, τάκα - τάκα το ξεπέταξε το σχέδιο πόλης. Δηλαδή δεν μπορείς να έχεις αξίωση από την τοπική κοινωνία. Σαν σύνολο. Δηλαδή αν δεις λίγο τη διάρθρωση την εποχή εκείνη και μέχρι τη δεκαετία του '80, οι κοινότητες ήταν τίποτα».

Μια άλλη πτυχή της αδυναμίας της τοπικής κοινωνίας να καθορίσει τους ρυθμούς της τουριστικής ανάπτυξης είναι αποτυχία της να ελέγξει αποτελεσματικά τα επιχειρηματικά συμφέροντα. Παρά το γεγονός ότι προσπάθησε να επιβάλλει κάποιους κανόνες και να διασφαλίσει διαμέσου δημοπρασιών την εκμετάλλευση των διάφορων κοινόχρηστων χώρων, η αποφασιστικότητα και οι εκτός νομιμότητας πρακτικές που εφαρμόζονταν από την πλευρά των επιχειρηματιών, απόρροια των υπέρογκων προσδοκώμενων κερδών, αποτέλεσαν τους λόγους για τους οποίους οι κοινοτικές αρχές σχεδόν μοιρολατρικά αποδέχτηκαν το ρόλο του παρατηρητή.

Οι ύποπτες συναλλαγές και συμφωνίες που υπαινίχτηκαν αρκετές φορές οι συνομιλητές μου, οι υποψίες για χρηματισμό κρατικών λειτουργών αλλά και η αγνόηση του νόμου, από μερίδα επιχειρηματιών, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το καλοκαίρι του 2001, για παράδειγμα, η δημοτική αρχή αποφάσισε να αντιμετωπίσει δυναμικά τις παραβάσεις ορισμένων κέντρων διασκέδασης - κυρίως σε ότι αφορά στην ηχορύπανση. Μερικά από τα μπαρ επί της οδού της Αγίας Παρασκευής σφραγίστηκαν. Όμως τα ίδια εκείνα καταστήματα, τα οποία το πρωί ήταν σφραγισμένα, το βράδυ λειτουργούσαν κανονικά.

Μερικά χρόνια νωρίτερα, σύμφωνα με τη Μυρσίνη:

«Από την πλευρά της η κοινότητα προκειμένου να διασφαλίσει το αδιάβλητο στις δημοπρασίες για την εκμετάλλευση κοινόχρηστων χώρων, κυρίως παραλιών, ζητούσε από τους υποψήφιους μέχρι και ποινικό μητρώο. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι επιχειρηματίες να διαμαρτύρονται και αρκετές φορές να απειλούν με αντίποινα το τότε κοινοτικό συμβούλιο και τον τότε κοινοτάρχη. Τα φαινόμενα αυτά είχαν ιδιαίτερη ένταση στο διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Την περίοδο εκείνη έλαβε χώρα και το παρακάτω περιστατικό. Είχε βγει μια αναγγελία για την μίσθωση της παραλίας που βρίσκεται εκεί που σήμερα είναι το Star Beach. Τιμή εκκίνησης είχε οριστεί το ποσό των 14.000 δραχμών το τετραγωνικό μέτρο. Αρκετοί ήταν οι υποψήφιοι ενοικιαστές όμως στο τέλος δύο απέμειναν να διεκδικούν την παραλία και ανέβαζαν σταδιακά την προσφορά τους. Τελικά η παραλία κατοχυρώθηκε στις 21.000 δραχμές το τετραγωνικό μέτρο. Εκείνος που έχασε τη δημοπρασία, πάνω στα νεύρα του μαχαίρωσε, τον πλειοδότη. Σου το λέω αυτό για να καταλάβεις πως έβλεπαν οι ξένοι την περιοχή. Οικονομικά. Μόνο για το συμφέρον τους. Και αν η περιοχή έχει καταντήσει όπως είναι σήμερα, αυτοί φταίνε. Γιατί δεν την σέβονται. Τους ενδιαφέρει μόνο το κέρδος. Δεν είναι όλοι. Αλλά αυτή η μειοψηφία είναι που κάνει τη ζημιά».

Τα προαναφερόμενα δεν βρίσκουν σύμφωνο το Λουκά που πιστεύει ότι η κοινότητα είχε τη δυνατότητα να παρέμβει με το επιχείρημα ότι η τουριστική ανάπτυξη δεν ήταν μια σύντομη διαδικασία, αλλά ολοκληρώθηκε σε βάθος χρόνου. Τα δε αίτια είναι σαφή και αφορούν «σε σκοπιμότητες, συμφέροντα... και προσωπικά συμφέροντα και οικονομικά συμφέροντα». Πάντα κατά τον Λουκά:

«... Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει πρόβλημα. Και ότι συνάξεις και να γίνουνε και ότι κουβέντες και να γίνουνε όταν δεν υπάρχει η θαρραλέα αντιμετώπιση από την μεριά κάποιων ανθρώπων που μπορούν να πάρουν αποφάσεις, όλα τα υπόλοιπα μετά είναι σχεδόν ματαιοπονία ή τουλάχιστον γίνονται κουτσά και ανάπηρα. Διότι εδώ θέλουμε να έχουμε από πλευράς αρχόντων ντόπιων ‘και την πίττα άθικτη και το σκύλο χορτάτο’. Και να παρουσιάζουμε μια βιτρίνα έργου από τη μια και από την άλλη να προωθούμε τα συμφέροντα τα δικά μας ούτως ώστε να μας διαιωνίσουνε στην εξουσία ή που θα μας δώσουνε τη δυνατότητα να συνεχίζουμε αυτό το οποίο κάνουμε... Αυτό που πρέπει να γίνει είναι κάποιες διορθωτικές ενέργειες, με τόλμη και με αποφασιστικότητα. Στο θέμα των αποφάσεων και στο θέμα του τι τουρισμό θέλουμε. Δηλαδή να πάρουμε μια απόφαση και να πούμε ότι μας ενδιαφέρει ο μαζικός τουρισμός - και θυμάμαι τώρα ότι πριν από καιρό ο δήμαρχος Χερσονήσου σε μια παρουσίαση της Εταιρίας Τουρισμού Κρήτης που έδινε έμφαση στον εναλλακτικό τουρισμό - και σωστά αφού αυτός είναι ο ρόλος της να προσπαθεί να επαναπροσδιορίσει το ζητούμενο το τουριστικό - είχε πει: ‘προσοχή μη βλέποντας το δέντρο, χάσουμε το δάσος. Μη χάσουμε τελικά το μαζικό τουρισμό που μας δίνει ψωμί’. Το λέω αυτό με την έννοια ότι και αυτός - κατά βάθος - είχε αυτό στο μυαλό του. Μπορεί να θέλει, ας πούμε, να φαίνεται και να δείχνει ότι ενδιαφέρεται για ένα άλλο τουρισμό. Εναλλακτικό τουρισμό, ποιοτικό τουρισμό, αθλητικό τουρισμό ενδεχομένως... φτιάχνοντας ένα γήπεδο γκολφ, αλλά στη βάση ξέρει ότι η πηγή των ψήφων είναι ο μαζικός τουρισμός, επειδή με αυτό ασχολούνται οι περισσότεροι από τους ψηφοφόρους του. Αυτό είναι το πρόβλημα. Ότι είναι θέμα πολιτικού κόστους, είναι όλα θέμα ότι δεν κοιτάμε να φτιάξουμε κάποια έργα με βάση το όραμα το οποίο έχουμε αλλά συνεχώς το κουτσουρεύουμε με βάση τις πραγματικές συνθήκες».

Η έλλειψη συγκεκριμένων εξουσιών από την τοπική αυτοδιοίκηση φαίνεται να είναι το πρώτο πρόβλημα, το οποίο όμως είναι σε άμεση σχέση και με συγκεκριμένες επιλογές της τοπικής κοινωνίας. Το κρίσιμο σημείο είναι η συνεχής εξυπηρέτηση επιχειρηματικών συμφερόντων, τα οποία ως αντάλλαγμα μεταφράζονται σε μια δεξαμενή ψήφων, απαραίτητων για την εκλογή των αρεστών εκπροσώπων τους στη διοίκηση και διαχείριση των τοπικών θεμάτων. Αποκαλύπτεται επομένως ένα δίκτυο σχέσεων που περικλείει τόσο οικονομικά όσο

και πολιτικά συμφέροντα εντός της ίδιας της κοινότητας. Ως αναπόσπαστο στοιχείο, η πολιτική διάσταση, σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό προσδιορίζει το περιεχόμενο της ανάπτυξης. Ταυτόχρονα καθορίζει, συνδέει και διαφοροποιεί τα επιμέρους ατομικά και συλλογικά συμφέροντα, πράγμα που επιβάλλει σύμφωνα με τον Balandier (1990: 14): «...να αντιμετωπίζονται τα στοιχεία αυτά ως ισοδύναμα, αλλά ως ιεραρχημένα. Η τάξη απορρέει από αυτή την ιεραρχία, από τις δυσυμμετρικές σχέσεις που εγκαθιστά, λόγω όμως των σχέσεων αυτών η τάξη είναι φορέας εντάσεων, άρα ευάλωτη. Αυτό που την αποτελεί είναι ταυτόχρονα και αυτό που την απειλεί: η δυναμική είναι εγγενής στο σύστημα, το ίδιο όπως και οι αρχές που προσδιορίζουν τις συνθήκες διαμόρφωσης και αναπαραγωγής του».

Τα διάφορα επιχειρηματικά συμφέροντα επομένως δύναται να καθορίσουν την όποια αναπτυξιακή πορεία της κάθε τοπικής κοινωνίας. Στην περίπτωση του Λιμένα και στα αρχικά στάδια σαφώς αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της αναπτυξιακής του διαδικασίας. Στη συνέχεια όμως την υπονόμισαν και σ' ένα δεύτερο στάδιο την ανέστειλαν, δημιουργώντας θύλακες υπανάπτυξης ή, ορθότερα, θύλακες στρεβλής ανάπτυξης οδηγώντας έτσι την τοπική κοινωνία σε μια υφεσιακή πορεία που μοιάζει να είναι μη αναστρέψιμη. Όμως δεν ήταν εκείνα που επέλεξαν το υφιστάμενο μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης. Στην πορεία το υποστήριξαν αλλά δεν ήταν εκείνα που το επέβαλαν.

Ο Barquero (1991), που μελετά την ενδογενή τοπική ανάπτυξη στην Ισπανία επισημαίνει ότι μέχρι πρόσφατα το μεγαλύτερο μέρος των επιστημόνων αλλά και των ισπανών πολιτικών θεωρούσαν ότι η μοναδική βιώσιμη αναπτυξιακή στρατηγική ανάπτυξης για τη χώρα τους περνούσε μέσα από την εκβιομηχάνιση και την ανάπτυξη του τριτογενή τομέα στις μεγάλες πόλεις. Στα χωριά, στις μικρές πόλεις και γενικά στις αγροτικές περιοχές, οι πιθανότητες συγκράτησης της απασχόλησης και η δημιουργία μεγαλύτερου πλούτου ήταν μάταιες, επειδή ο ρόλος τους στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης δεν ήταν σημαντικός. Η κύρια αιτία αυτού του φαινομένου ήταν ότι οι περισσότεροι από τους ειδικούς της ανάπτυξης εξακολουθούσαν να είναι προσηλωμένοι στα παλιά μοντέλα ή σχήματα της οικονομικής ανάπτυξης, γεγονός που τους εμπόδιζε να αντιληφθούν ότι υπάρχουν και εναλλακτικά μοντέλα και εναλλακτικές στρατηγικές ανάπτυξης. Ο ίδιος επιχειρεί να αποδείξει ότι το παραδοσιακό πρότυπο ανάπτυξης «εκ των άνω» που περιλαμβάνει διαδικασίες συγκέντρωσης /διάχυσης είναι ακατάλληλο. Υπογραμμίζει ότι υπάρχουν και άλλες εναλλακτικές λύσεις, όπως η στρατηγική της *τοπικής ανάπτυξης* που έχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους με αποτελεσματικό και παραγωγικό τρόπο που μπορεί να έχει

αποτελέσματα και στο σύνολο του εθνικού χώρου. Εστιάζοντας στην εκβιομηχάνιση θεωρεί ότι ο συνδυασμός «εκ των άνω» και «εκ των κάτω» προτύπων ανάπτυξης είναι όχι μόνο δυνατός αλλά και απαραίτητος αν ο στόχος είναι η καλύτερη και πιο αποτελεσματική χρήση των παραγωγικών πόρων, η αύξηση της απασχόλησης και η επίτευξη υψηλότερων επιπέδων εισοδήματος.

Η παραγωγή έχει χωρική διάσταση και πραγματοποιείται στο γεωγραφικό χώρο σε συγκεκριμένο χρόνο. Επομένως οι διαδικασίες ανάπτυξης, πρέπει να λάβουν υπόψη το γεγονός ότι πραγματοποιούνται σε ένα «γεωγραφικό κόσμο». Αυτό δεν είναι προφανές για πολλούς δημόσιους οργανισμούς και ειδικούς που εξακολουθούν να εφαρμόζουν μακροοικονομικές ή τομεακές πολιτικές. Οι τελευταίοι εξακολουθούν να μη δίνουν μεγάλη προσοχή ούτε στις επιδράσεις των διαδικασιών της ανάπτυξης στο χώρο, ούτε στους χωρικούς περιορισμούς και παράγοντες που τις ωθούν ή τις εμποδίζουν και από τους οποίους εξαρτάται η επιτυχία ή η αποτυχία αυτών των πολιτικών.

Το βασικό χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τη στρατηγική της τοπικής ενδογενούς ανάπτυξης είναι η ριζική αλλαγή αναφορικά με την έννοια του *οικονομικού χώρου*. Σύμφωνα με τον Barquero ενώ οι θεωρίες της πολιτικής ανάπτυξης και διάχυσης αντιλαμβάνονται το χώρο ως μια πραγματικότητα που χρησιμεύει στην υποστήριξη σκοπών, δραστηριοτήτων και οικονομικών διαδικασιών και οργανώνεται ανάλογα με τις κοινωνικές σχέσεις και τις τεχνικές παραγωγής, η θεωρία της διαχυμένης ανάπτυξης θεωρεί το χώρο ως παράγοντα του κοινωνικού μετασχηματισμού. Μελετώντας τη χωρική διάσταση των οικονομικών προβλημάτων ορισμένοι ορθόδοξοι περιφερειολόγοι αντιμετωπίζουν το χώρο από δύο πλευρές. Από τη μια προσπαθούν να περιγράψουν, να αναλύσουν και να ερμηνεύσουν τα γεγονότα και τις σχέσεις των αντικειμένων που καταλαμβάνουν το χώρο. Από την άλλη γίνεται προσπάθεια περιγραφής του χώρου μέσα από την ανάλυση των χρήσεων που έχουν από μόνα τους τα αντικείμενα, οι δραστηριότητες και οι διαδικασίες. Αντίθετα με αυτές τις αντιλήψεις, ορισμένοι ριζοσπάστες συγγραφείς αντιλαμβάνονται τον οικονομικό χώρο ως μια αντανάκλαση της διάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων και ως ένα αντικειμενικό περιοριστικό μηχανισμό οποιουδήποτε μετασχηματισμού. Σχολιάζοντας ο Barquero τις δύο αυτές αντιλήψεις υποστηρίζει ότι ο χώρος στα πλαίσια της οικονομικής ανάπτυξης δεν σταματά να εκπληρώνει τη λειτουργία. Δηλαδή, ο χώρος στηρίζει τις διασυνδέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα υποκείμενα, στις ομάδες ή στις ενότητες και διατηρεί την ιεραρχία αυτών των σχέσεων

παρέχοντας φυσική υποστήριξη στις σχέσεις ανάμεσα στα διαφορετικά συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων ή ομάδων.

Όψεις μετασχηματισμού

Ο χώρος, επομένως, στηρίζει τις λειτουργικές και κοινωνικές σχέσεις, και προσαρμόζεται στους μετασχηματισμούς της αναπτυξιακής διαδικασίας και της διαρθρωτικής αλλαγής - όπου αυτή συντελείται - δηλαδή, στις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου. Μπορούμε να αντιληφθούμε τον οικονομικό χώρο ανάλογα με τις χωρικές διαφοροποιήσεις που προήλθαν από τα διαδοχικά παραγωγικά συστήματα και τις αντίστοιχες μεταβολές στην κοινωνική διάρθρωση και στις κοινωνικές σχέσεις. Ιστορικά κάθε χωρική ενότητα διαμορφώνεται ανάλογα με τις διασυνδέσεις των συμφερόντων των κοινωνικών ομάδων που υπήρχαν σε αυτή και σε άμεση συνάρτηση με τις υφιστάμενες στάσεις και αξίες που, με τη σειρά τους, διαμόρφωσαν την αντίστοιχη ταυτότητα ή ταυτότητες που διαφοροποιούσαν την εκάστοτε κοινότητα από τις άλλες.

Όμως αυτό δεν ισχύει ή μάλλον ισχύει με όρους οικονομικής μεγέθυνσης. Το βιοτικό επίπεδο του τοπικού πληθυσμού βελτιώθηκε και η περιοχή γνώρισε μεγάλη οικιστική ανάπτυξη. Από το σημείο αυτό και μετά αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνεται η εικόνα της κοινότητας ως το μεγαλύτερο τουριστικό θέρετρο τόσο της Κρήτης όσο και της Ελλάδας. Το γεγονός ότι ο Λιμένας ήταν μια αγροτική κοινότητα, είχε σοβαρές συνέπειες στον τρόπο που συγκροτήθηκαν μια σειρά από παράγοντες όπως η ταυτότητα, η συλλογική μνήμη καθώς επίσης και ο τρόπος που βιώνεται η τοπική ιστορία αλλά, κυρίως, η διαδικασία της τουριστικής ανάπτυξης. Η παρατήρηση αυτή αφορά στο πως η κοινότητα αντιλαμβάνεται πλέον το «αγροτικό» παρελθόν της - «έλα τώρα... αυτά θα θυμόμαστε; τα χρόνια αυτά πέρασαν...» και βέβαια τη σχέση του Λιμένα με την ευρύτερη περιοχή.

Αναφορικά με το πρώτο σημείο εκείνο που διαπιστώνεται είναι ότι το «αγροτικό» παρελθόν του Λιμένα αποσιωπείται με βάση το επιχείρημα ότι τα χρόνια αυτά ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Τα οικογενειακά εισοδήματα για την πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν πολύ μικρά - «μετά βίας έφταναν για να ζήσουμε», τα ημερομίσθια ήταν ισχνά και αρκετές οικογένειες στήριζαν την επιβίωσή τους στην εκμετάλλευση των μικρών αγροτικών τους κλήρων. Αναφορικά με το δεύτερο σημείο η ρητορική των κατοίκων του Λιμένα εμφανίζει την κοινότητα ως μια «ανοικτή» κοινότητα, η οποία στην πορεία της τουριστικής της ανάπτυξης, πάντα για τους κατοίκους της, εμφανίζει στοιχεία *κοσμοπολιτισμού* και *ηγεμονίας* στις όμορες κοινότητες.

Αυτό που τονίζεται είναι ότι ο Λιμένας έχει υπερβεί τα στενά γεωγραφικά του όρια και η συγκέντρωση στην κοινότητα επιχειρηματιών από διάφορες περιοχές εντός και εκτός Ελλάδας έχει συσσωρεύσει ένα μεγάλο πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο «χρησιμοποιείται» για να ενισχύσει την κυριαρχία του σε βάρος των άλλων κοινοτήτων. Συνεπώς οι κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν ανιχνεύονται σε δύο επίπεδα: το πρώτο αφορά στη «συμβολική» συγκρότηση της κοινότητας με βάση την τουριστική της ανάπτυξη και το δεύτερο στο οικονομικό της υπόβαθρο. Στο τελευταίο ανιχνεύονται και οι όποιες συγκρούσεις που με τη σειρά τους επηρεάζουν τις αντιλήψεις των κατοίκων του Λιμένα.

- Οι αντιλήψεις για τους τουρίστες

Για τους κατοίκους όμως του Λιμένα, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου επέφερε μια πολύ σημαντική αλλαγή στις αφηγήσεις των ατόμων - υποκειμένων αναφορικά με το παρελθόν της κοινότητας αλλά και σε σχέση με τους τουρίστες που την επισκέπτονται.

Οι αφηγήσεις για το παρελθόν της κοινότητας εστίαζαν συνήθως σε γεγονότα που τόνιζαν τις όμορφες και «αγνές» πλευρές του, όταν δηλαδή η κοινότητα διατηρούσε ακόμη χαρακτηριστικά του «αγροτικού» χαρακτήρα της και υποδεχόταν τους «εκλεκτούς» καλοκαιρινούς επισκέπτες της οι οποίοι σεβόταν το χώρο και είχαν αναπτύξει στενές φιλικές σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό. Με την πάροδο του χρόνου και όσο γνώριζα καλύτερα τα ερευνητικά μου υποκείμενα, δεν ήταν δύσκολο να διακρίνω τις αντιφάσεις στο λόγο τους - αντιφάσεις που συνδέονταν συνήθως με μια *επιλεκτική μνήμη* η οποία αποσιωπούσε κάποιες πτυχές του παρελθόντος.

Ανοίγοντας μια μικρή παρένθεση, έχω την εντύπωση ότι το ερευνητικό υλικό από το Λιμένα, μου δίνει τη δυνατότητα ερμηνείας του αναπτυξιακού του μοντέλου και αυτό γίνεται σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο, με μια ιστορική διάσταση, ανιχνεύονται οι μεταβάσεις στο πεδίο των προσδοκιών και στο δεύτερο οι διαδικασίες συγκρότησης της ταυτότητας της κοινότητας.

Η περίοδος της αρχικής ανάπτυξης του Λιμένα, δηλαδή η δεκαετία '75 - '84 και ακόλουθα η περίοδος της μεγάλης ανάπτυξής του, δηλαδή η δεκαετία '85 - '94, παρά τα προβλήματα που συσώρευσε γέννησε και μεγάλες προσδοκίες κυρίως ως προς την απόδοση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στην περιοχή. Ταυτόχρονα στο διάστημα αυτό η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας αποτέλεσε το μεταβατικό στάδιο από το «αγροτικό παρελθόν» της κοινότητας στο «σύγχρονο τουριστικό παρόν» της και προσδιόρισε και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται οι έννοιες της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης από τον ντόπιο πληθυσμό. Έτσι, το σχήμα που προκύπτει είναι το ακόλουθο: *ανάπτυξη = τουρισμός / υπανάπτυξη = αγροτική*

οικονομία. Επομένως η νοηματοδότηση και το πλέγμα των σημασιών που εμπεριέχονται σε αυτή τη νοηματοδότηση, οριοθετεί και το πλέγμα των σχέσεων και των ερμηνειών αναφορικά με την ταυτότητα του Λιμένα, ως εκείνης της κοινότητας η οποία πέτυχε να ανατρέψει το παραγωγικό της μοντέλο και να αποτελέσει πρότυπο ανάπτυξης το οποίο προσπάθησαν να μιμηθούν και άλλες κοινότητες της Κρήτης.

Η κατασκευή του παρελθόντος επομένως και η ανάγνωση του παρόντος με τέτοιους όρους είναι μια τακτική, από την πλευρά της κοινότητας, που αποσκοπεί να οργανώσει τα γεγονότα σε μια σχέση συνέχειας του αγροτικού της παρελθόντος με το «τουριστικό» παρόν της, στο οποίο πρέπει και η ίδια να αυτοκαθορισθεί. Η δυσκολία σε αυτό το εγχείρημα έγκειται ακριβώς στην αδυναμία του ντόπιου πληθυσμού να προσδιορίσει τη θέση του σε μια κατακερματισμένη, από τον ανταγωνισμό, κοινότητα. Ο J. Friedman (1992) υποστηρίζει ότι το να φτιάχνεις ιστορία είναι ένας τρόπος να παράγεις ταυτότητα. Στην κατασκευή λοιπόν του παρελθόντος του Λιμένα η συγκρότηση της ταυτότητας, ως αναπαράσταση ζωής, δρα ως πράξη αυτο-καθορισμού και ενδυνάμωσης του εαυτού, απέναντι σε ό,τι απειλεί την ύπαρξή του. Το ερώτημα που τίθεται επομένως αφορά στο ποια είναι αυτή η απειλή. Η απάντηση μπορεί να θεωρηθεί απλοϊκή - είναι όμως ουσιαστική: ο τουρισμός και όλοι οι «άλλοι» που εισέρχονται στην κοινότητα μέσω αυτού. Σε αυτούς τους «άλλους» συμπεριλαμβάνονται οι τουρίστες και οι μη - ντόπιοι επιχειρηματίες και εργαζόμενοι.

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και οι κρίσεις του ντόπιου πληθυσμού για τους εισερχόμενους «άλλους» στην κοινότητα. Έχοντας ως αφετηρία τον ενθουσιασμό και τα κολακευτικά σχόλια του Πέτρου για την παρουσία γερμανών τουριστών που διένυαν την έβδομη δεκαετία της ζωής τους και επισκέπτονταν τακτικά, στη δεκαετία του 1980, το Λιμένα, θα επισημάνω εκείνο που παρέλειπε να «θυμηθεί» ο Πέτρος και αποκαλύφθηκε σε συζήτηση που είχε στο *Prima* με το Στράτο. Οι «εκλεκτοί και ευυπόληπτοι» εκείνοι τουρίστες είχαν υπηρετήσει στην περιοχή ως υπαξιωματικοί του γερμανικού στρατού κατοχής. Είναι σαφές ότι η παραπάνω λεπτομέρεια αποσιωπάται και η σκοπιμότητα αυτής της «παραλήψης» αποκαλύπτεται στη συνέχεια.

Το περιστατικό αυτό βεβαίως μπορεί να θεωρηθεί μεμονωμένο και χωρίς καμιά ιδιαίτερη αξία αλλά αν συνδυαστεί με τις αντιλήψεις των κατοίκων του Λιμένα αναφορικά με τους τουρίστες που επισκέπτονται την περιοχή στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, μας αποκαλύπτει τις σημαντικές αλλαγές στον τρόπο προσέγγισης του «οικείου» ξένου, δηλαδή του τουρίστα, αλλαγές που οφείλονται στην τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας και πρώτιστα, εντοπίζονται

στον λόγο και στις πρακτικές του ντόπιου τα τελευταία χρόνια. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της επιτόπιας έρευνας είχε γίνει πλέον σαφές στον ντόπιο πληθυσμό ότι η *μεσαία τάξη* της Ευρώπης θα αποτελούσε πλέον τους επισκέπτες του τόπου τους. Όχι πως στο παρελθόν, στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης, η κατάσταση ήταν διαφορετική. Αν και αναγνωρίζεται η ευνοϊκότερη θέση των τουριστών σε σχέση με τον ντόπιο πληθυσμό - μια σχέση που κυρίως είχε καθοριστεί από τη διαφορά του συναλλάγματος, εντούτοις η σύγκριση των εικόνων των τουριστών της δεκαετίας του 1970 και 1980 με τους τουρίστες της δεκαετίας του 1990 και μετά, που γινόταν από τους μεγαλύτερους σε ηλικία κατοίκους του Λιμένα, ήταν συντριπτικά υπέρ των πρώτων.

«Η τουριστική περίοδο της Χερσονήσου μπορούμε να πούμε ότι ξεκινά από το 1970 και μετά... Ήταν επίσης η εποχή που εκτός από τις μικρομονάδες και τις μεγάλες μονάδες που χτίστηκαν, άρχιζαν να χτίζονται και γραφικές ταβέρνες στην παραλία, που προσέλκυαν τους τουρίστες οι οποίοι εκείνη την εποχή ήταν υψηλής εισοδηματικής τάξης... *Αλλά παλιότερα οι ξένοι που ερχόντουσαν ήταν λίγοι και εκλεκτοί. Θυμάμαι ζευγάρια που κατέβαιναν για τη βόλτα τους ντυμένοι πολύ καλά (ο άντρας με γραβάτα και η γυναίκα με τουαλέτα) και απολάμβαναν το φαγητό και το ποτό τους. Σήμερα αυτό δε συμβαίνει¹⁴⁴».*

Η Δέσποινα σχολιάζει:

«...Η κίνηση έχει μειωθεί κατά πολύ, τα 'μαϊμούνια' ή οι 'γύφτοι' που δεν είναι άλλοι από τους τουρίστες δεν ξοδεύουν τίποτα και προτιμούν να τρώνε 'ψευτιές' για να τη βγάλουν φτηνά».

Σημειώνω ακόμη ένα περιστατικό που συνέβη στο *Double Coffee*. Η χωρίς ιδιαίτερο σκοπό εκείνη την ημέρα παρουσία μου στο Λιμένα απέκτησε κάποιο νόημα κατά τη διάρκεια μιας φιλικής συζήτησης με τον Τάκη, κατά την οποία σχολιάζαμε την τουριστική κίνηση του Λιμένα. Μετά από λίγο, ήρθε στην παρέα μας ο Γεράσιμος και λίγα λεπτά προστέθηκε και ο Πέτρος ο οποίος όμως ήταν βιαστικός επειδή, αν και ιδιοκτήτης, είχε βάρδια στο ξενοδοχείο του. Στο διπλανό από το δικό μας τραπέζι καθόταν, ως συνήθως, ο Βασίλης με τη σύζυγό του και ο Ιορδάνης με την Άσπα και σχολίαζαν τους διερχόμενους τουρίστες. Αν και με προσκάλεσαν, όταν έφυγε ο Τάκης, δεν κάθισα μαζί τους. Προτίμησα, από το διπλανό τραπέζι, να παρακολουθώ τη συζήτησή τους. Ο Ιορδάνης, ύστερα από λίγο, απευθυνόμενος σε μένα μου

---

¹⁴⁴ Έμφαση δική μου.

ζήτησε να του πω πόσοι από τους τουρίστες που περνούσαν ήταν το ίδιο καλοντυμένοι με μας. Δεν απάντησα και εκεί σταμάτησε η συζήτηση. Ο τελευταίος μόλις είχε γυρίσει από τη Σταλίδα και τα Μάλια και ανέφερε, σχεδόν πανηγυρίζοντας, ότι «ούτε εκεί είχε κόσμο».

Το ενδιαφέρον όμως της παρέας δεν κέντρισε η πληροφορία του Ιορδάνη αναφορικά με την τουριστική κίνηση των Μαλιών. Τους απασχολούσε η εξωτερική εμφάνιση των διερχόμενων τουριστών και η αγοραστική τους ικανότητα, στοιχεία τα οποία συνδέονταν απόλυτα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, τόνιζαν ότι η εξωτερική εμφάνιση και ειδικότερα το ντύσιμο των τουριστών, δείχνει αν έχουν χρήματα ή όχι. Κάποια στιγμή ένα ζευγάρι τουριστών στάθηκε στη βιτρίνα του κοσμηματοπωλείου. Ο Βασίλης τους πλησίασε ενώ η σύζυγός του μπήκε στο κατάστημα. Αφού του έδειξαν ό,τι τους ενδιέφερε από τα εκθέματα, μπήκαν στο εσωτερικό του καταστήματος με το Βασίλη να εξαντλεί όλη του την ευγένεια. Τα πράγματα όμως άλλαξαν όταν, μετά από λίγο, το ζευγάρι των τουριστών αποχώρησε. Η έκφραση των ιδιοκτητών του καταστήματος μαρτυρούσε ότι οι πελάτες τους δεν είχαν αγοράσει κάτι. Το γεγονός αυτό έδωσε το έναυσμα στην παρέα, με πρωτοστάτη τον Ιορδάνη, να προβεί σε ακόμη πιο απαξιωτικά σχόλια: «Δεν τους βλέπετε; Είναι 'καραγκιόζηδες', 'μπατίρηδες', 'φτωχοί'»... Η Άσπα συνέχισε λέγοντας ότι έχουν «σπάσει τα νεύρα της» με τους τουρίστες οι οποίοι έρχονται και παραγγέλνουν «ένα παγωτό στα δύο ή έναν espresso στα δύο».

Ιδιαίτερη βαρύτητα στα σχόλια της συγκεκριμένης παρέας δεν θα δινόταν, αν οι συγκεκριμένοι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί δεν αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητάς της.

«Το ζητούμενο είναι ο ποιοτικός τουρισμός της δεκαετίας του '80 και όχι τα 'μαϊμούνια' που έρχονται σήμερα. Αυτός είναι ο χαρακτηρισμός που τους ταιριάζει, διότι είναι 'μπατίρηδες' και 'κακομοίρηδες' που αγοράζουν φτηνά τις διακοπές τους και έρχονται στη Χερσόνησο εκπληρώνοντας για λίγο το όνειρό τους που δεν είναι άλλο από το να ξεφύγουν για λίγο από την καταπίεση της χώρας τους. Η ζωή τους δεν είναι τίποτα άλλο παρά εργοστάσιο - σπίτι».

Η τελευταία αυτή αφήγηση ανήκει στον Ηλία, οδηγό ταξί, και σε αυτή θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλες πανομοιότυπες. Η πραγματικότητα όμως περιγράφεται από τον Τάκη:

«Στη Χερσόνησο κάνουν το λάθος και σχετίζουν την εξωτερική εμφάνιση του τουρίστα με την οικονομική του άνεση. Έχω ένα φίλο γιατρό, ο οποίος καθόλη τη διάρκεια της παραμονής του στη Χερσόνησο κυκλοφορεί με σορτσάκι, σαγιονάρες και ένα απλό μπλουζάκι. Ο συγκεκριμένος τουρίστας

κερδίζει το μήνα αρκετά χρήματα και είναι από τους καλύτερους και πιο γνωστούς ορθοπεδικούς στην πατρίδα του. Όμως εδώ είναι σε πλήρη ανυποληψία λόγω της εμφάνισής του».

Ανεξάρτητα από την καταναλωτική του ικανότητα και τις απαιτήσεις του, ο τουρίστας, αξιολογείται από τον ντόπιο πληθυσμό και ανάλογα με το ενδιαφέρον που δείχνει για τα ιστορικά μνημεία και, γενικά, για την τοπική ιστορία και πολιτισμό.

«...Ο Γερμανός τουρίστας είναι απαιτητικός, έχει μια έπαρση, δεν είναι χαμερπής και είναι πολύ εγωιστής και πειθαρχημένος. Τα δύο τελευταία αυτά χαρακτηριστικά είναι στοιχεία κληρονομικά και έμφυτα στο Γερμανό, αφού τα συναντούμε καθόλη τη διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής του κράτους του. Οι Ολλανδοί της μέσης ηλικίας είναι σοβαροί και αξιοπρεπείς τουρίστες σε αντίθεση με τους νεαρούς Ολλανδούς που είναι πιο χαλαροί στη συμπεριφορά τους. Το ίδιο ασταθείς στη συμπεριφορά τους είναι και οι Άγγλοι τουρίστες. Οι Ελβετοί αντίθετα είναι ωραίοι και άνετοι πελάτες, αξιοπρεπείς πάντα και το κυριότερο αναγνωρίζουν την παροχή σωστών υπηρεσιών. Το ίδιο συμβαίνει και με τους Αυστριακούς οι οποίοι προσέχουν πάντοτε την εικόνα τους, είναι σοβαροί και αξιοπρεπείς πελάτες».

Την αφήγηση του Πέτρου συμπληρώνει ο Λουκάς, ο οποίος δίνει έμφαση στο προφίλ των τουριστών που επισκέπτονται το μουσείο αλλά παράλληλα επιχειρεί να συνδέσει το συγκεκριμένο προφίλ με τις απαιτήσεις των τουριστών αναφορικά με τις παρεχόμενες υπηρεσίες που προσφέρονται από τους επιχειρηματίες της ευρύτερης περιοχής¹⁴⁵.

«Θα αναφερθώ στον τουρίστα, όπως τον ζω εγώ στο μουσείο. Σε μια συγκεκριμένη του διάσταση. Όταν λέω διάσταση εννοώ μια πολιτιστική επίσκεψη που κάνει κάποιος τουρίστας, ο οποίος είναι δεδομένο ότι δεν θα είναι - όχι δεδομένο αλλά στο 95% ή 99% των περιπτώσεων - δεν θα είναι ο 'αλητοτουρίστας' που έρχεται μόνο και μόνο για τη διασκέδαση, μόνο και μόνο για το ποτό, μόνο και μόνο για τον ήλιο και τη θάλασσα και δεν νοιάζεται καθόλου για το που βρίσκεται... Γενικεύοντας, ο Γερμανός είναι μαζί με το Γάλλο οι ιδανικοί επισκέπτες ενός μουσείου ή οι ιδανικοί επισκέπτες ενός λαογραφικού μουσείου ενδεχομένως. Με την έννοια ότι ενδιαφέρονται για τον πολιτισμό του τόπου, ενδιαφέρονται να πιάσουν

---

¹⁴⁵ Στο συγκεκριμένο τμήμα της αφήγησης ο Λουκάς απαντά σε ερώτησή που αφορούσε κυρίως στην περιγραφή του προφίλ του άγγλου και γερμανού τουρίστα.

συζήτηση για να μάθουν 'από την μέσα πλευρά' το πως σκέφτεται ο Έλληνας, ο Κρητικός, να καταλάβουν και να έρθουν έτσι σε μια ζύμωση και επικοινωνία με τον Κρητικό... Αντίθετα ο Άγγλος έρχεται για 'χαβαλέ'. Δηλαδή, για να διασκεδάσει, για να ψυχαγωγηθεί. Ακόμα και σ' ένα μουσείο ζητάει το πως θα βρει το αστείο του πράγματος ή θα απομονώσει κάποιες πλευρές ή γωνίτσες όπου θα μπορέσει να περάσει καλά. Αυτό είναι το ζητούμενό του. Είχαμε και ένα άλλο προφίλ Ολλανδού τουρίστα μέχρι φέτος, το οποίο έχει αλλάξει αρκετά. Ο Ολλανδός ο οποίος ήξερε περισσότερα ελληνικά απ' όλους, διότι στην Ολλανδία είναι πολύ διαδεδομένη η ελληνική γλώσσα σαν σπουδή ή ήταν τουλάχιστον... Πολύ ζωντανός, πολύ ζωηρός και με διάθεση επικοινωνίας με τον Έλληνα. Φέτος έχει λιγοστέψει αυτό το πρότυπο και έχει πληθύνει το πρότυπο του νεαρού Ολλανδού ο οποίος έρχεται για να τα 'σπάσει' και για να βγάλει τ' απωθημένα του».

Εστιάζοντας στη συνέχεια στον Άγγλο τουρίστα, ο Λουκάς θα συμπληρώσει:

«... Αυτό ισχύει πιο πολύ για τον Άγγλο ο οποίος είναι ένας τουρίστας που δε φεύγει εύκολα από τα γνωστά του και από τη πεπατημένη του αγγλικού πρωινού, για παράδειγμα, της συμπεριφοράς που έχει στα μπαρ και στα κλαμπ της Αγγλίας κλπ... Ο Άγγλος είναι απλά ένας επαναλαμβανόμενος τουρίστας με συγκεκριμένες πρακτικές. Θα πάει σ' ένα μπαρ και θα πάει δέκα βράδια εκεί. Θα πάει σε μια ταβέρνα, θα συνεχίσει να πηγαίνει αν του αρέσει ή θα του προσφέρουν τα λουκάνικα τα αγγλικά, το συρτάκι και ό,τι άλλο καλύπτει αυτό που θέλει. Εκεί θα πηγαίνει συνέχεια. Δε θα θελήσει να γυρίσει γύρω - γύρω και να δει κάτι άλλο και να πειραματιστεί και να ψάξει και να δοκιμάσει».

Η υπεροχή του Έλληνα σε σχέση με τον «ξένο - τουρίστα», ανιχνεύεται και στους ορισμούς, από τον ντόπιο πληθυσμό, του τουρίστα. Για τον Πέτρο «ξένος - τουρίστας», είναι «είναι ο νομοταγής πολίτης της Ευρώπης που αφήνει την ταυτότητά του στον τόπο του, ταξιδεύει σε άλλους τόπους και ξεφαντώνει και όταν επιστρέψει αποκτά πάλι την ταυτότητά που άφησε στο αεροδρόμιο πριν από το ταξίδι και επιστρέφει στην καθημερινότητα του τόπου του». Σε σχέση με τους Ευρωπαίους οι Έλληνες υπερτερούν και αυτό φαίνεται και από τα ταξίδια τους στο εξωτερικό, όπου συμπεριφέρονται με ευγένεια και αξιοπρέπεια γεγονός που τους κάνει να

ξεχωρίζουν. Στη θεώρηση του Πέτρου ο πολιτισμός συγχέεται με τη νομιμότητα. Ο Ευρωπαίος, δηλαδή, είναι νομοταγής και όχι πολιτισμένος και αυτό φαίνεται και από την ιστορία¹⁴⁶.

Η ταξινόμηση του Μάρκου, περιλαμβάνει δύο μεγάλες κατηγορίες τουριστών: τους σοβαρούς και τους μη σοβαρούς. Ακολουθώντας την αφήγησή του, ο σοβαρός τουρίστας θα περιηγηθεί στα μνημεία της Κρήτης και θα φροντίσει να γνωρίσει τον τόπο που επισκέπτεται. Ο μη σοβαρός έρχεται μόνο και μόνο για να διασκεδάσει.

«... Τίποτα άλλο. Βρες μου έναν που να έχει πάει να δει το αρχαιολογικό μουσείο του Ηρακλείου ή τα ανάκτορα της Κνωσού... Θα κάτσει εδώ 12 μέρες, θα πιει πολύ (θα ξεσκιστεί στο ποτό) θα γαμηθεί η ολλανδέζα άμα κατεβεί ή η γερμανίδα ή ... 'you are good fuckers', έτσι λέγανε παλιά... Κάποια στιγμή είχαμε την καραμέλα aids... 'προσοχή aids...ξενόφερτα πράγματα'. Κατέβηκαν, λοιπόν με πανό κάτι ολλανδέζες με τα ιατρικά χαρτιά πάνω στα πανό: 'καθαρές είμαστε. Ελάτε παιδιά'... Άρα υπάρχει τουρισμός που κατεβαίνει να διασκεδάσει, να πιει, να γαμηθεί και να φύγει. Υπάρχει ο άλλος, ο σοβαρός που θα πάρει το αυτοκινητάκι του και θα πάει να δει την Κνωσό, τα Μάλια, τον Καζαντζάκη, το Ψυχρό.. Υπάρχει γερμανός που πολέμησε εδώ πέρα και ήρθε να δει τα μέρη που πολέμησε».

Στο Σπύρο η διάκριση ανάμεσα στον τουρίστα και στον περιηγητή είναι ξεκάθαρη. Ο «τουρίστας» του Σπύρου «είναι εκείνος που εργάζεται και αγοράζει ένα πολύ περιορισμένο χρόνο για να υλοποιήσει τα οράματα του, για να ζήσει σε άλλες συνθήκες απ' αυτές που διέπουν την καθημερινότητα του». Ο «περιηγητής», αντίθετα, «είναι αυτός που ενδιαφέρεται να γνωρίσει έναν τόπο τον οποίο επισκέπτεται, να γνωρίσει την τοπική κοινωνία, τα ήθη, τα έθιμα, την ιστορία του ή άλλα επιμέρους στοιχεία ειδικών ενδιαφερόντων... Που πάει ψάχνοντας δηλαδή και δεν πηγαίνει μονάχα να χαρεί τον ήλιο και τη θάλασσα ή την ξεγνοιασιά και τη ξεκούραση αλλά έχει και άλλα ενδιαφέροντα πολιτιστικού περιεχομένου».

Στην πραγματικότητα, ο λόγος για τον «τουρίστα» είναι ένας αντιφατικός λόγος που καθορίζεται από το δείκτη των αφίξεων. Αν οι αφίξεις κυμανθούν σε ικανοποιητικά επίπεδα

---

¹⁴⁶ «...Οι ευρωπαίοι έχουν ιστορία από το μεσαίωνα και ύστερα σε αντίθεση με τους έλληνες. Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι στην Κνωσό υπήρχε αποχετευτικό σύστημα από την αρχαιότητα, ενώ στη Γαλλία, στις Βερσαλλίες, πετούσαν τις ακαθαρσίες από το παράθυρο στο δρόμο. Εδώ όμως υπάρχει και το πρόβλημα. Ο έλληνας εξαιτίας του πολιτισμού του επαναπαύεται στις δάφνες του και δεν προσπαθεί - είναι λιγότερο συγκεντρωμένος σε σχέση με τον ευρωπαίο. Ο ευρωπαίος έχει προχωρήσει τεχνολογικά, όχι επειδή είναι ιδιαίτερα έξυπνος αλλά επειδή είναι πιο συγκεντρωμένος και εξαιτίας του ψυχρού χαρακτήρα του πιο νομοταγής. Ο έλληνας έχει έμφυτη κλίση και τάση προς την πρόοδο αλλά δε δουλεύει αρκετά, στη χώρα του, προς αυτήν την κατεύθυνση. Αντίθετα, όταν βρεθεί στο εξωτερικό καταλαμβάνει πολύ γρήγορα υψηλόβαθμες θέσεις.

και οι παραλίες, οι δρόμοι και τα καταστήματα (εμπορικά και μη) του Λιμένα είναι γεμάτα από κόσμο, η εξωτερική εμφάνιση, η κοινωνική προέλευση, και τα πολιτιστικά ενδιαφέροντα του επισκέπτη δεν απασχολούν κανένα. Στην αντίθετη περίπτωση «ανακαλύπτεται» η υπεροχή του ντόπιου, του Κρητικού ή γενικότερα του Έλληνα, σε σχέση με τον «κακόμοιρο» Ευρωπαίο. Και όταν, για διάφορους λόγους, κάποιος ευρωπαίος δεν έρθει, τότε αυτόματα αναβαθμίζεται ως «ο καλύτερος πελάτης». Για να γίνω περισσότερο συγκεκριμένος το 2000 συνέβησαν στο Λιμένα Χερσονήσου εκτεταμένα επεισόδια ανάμεσα σε Ολλανδούς τουρίστες και σε αστυνομικές δυνάμεις. Τα συγκεκριμένα επεισόδια περιγράφηκαν εκτενώς και στις σελίδες του τοπικού τύπου καθώς επίσης και οι προσαγωγές των ταραξιών σε δίκη με τη διαδικασία του αυτόφωρου. Την αμέσως επόμενη τουριστική περίοδο και πιο συγκεκριμένα στην αρχή της, οι αφίξεις των ολλανδών τουριστών ήταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ντόπιων επιχειρηματιών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι ανεπιθύμητοι λόγω των επεισοδίων ολλανδοί, την επόμενη τουριστική περίοδο να χαρακτηρίζονται ως «οι καλύτεροι πελάτες».

Οι διαχωριστικές γραμμές επομένως που μπαίνουν από τον ντόπιο πληθυσμό, στη σχέση του με τους τουρίστες, καθορίζονται πρώτιστα από οικονομικά κριτήρια και οι επικλήσεις στην ανωτερότητα του έλληνα και κατ' επέκταση του κρητικού, προφανώς αποτελούν μια τακτική άμυνας απέναντι στους «οικείους - ξένους» των οποίων την οικονομική «ανωτερότητα» ο Λιμένας έχει απόλυτη ανάγκη για την επιβίωσή του ως μητροπολιτικός τόπος παραθερισμού.

- Αντιλήψεις για τους μη ντόπιους επιχειρηματίες

Η ουσιαστικότερη όμως αλλαγή που παρατηρήθηκε ήταν η στάση του ντόπιου πληθυσμού σε όλους εκείνους που δεν καταγόταν από την περιοχή αλλά, ως άλλοι «χρυσοθήρες» ήρθαν να επενδύσουν. Οι γραφικές σε πρώτη φάση ταβέρνες, των οποίων οι ιδιοκτήτες δεν πολυσκοτιζόταν ιδιαίτερα για το πόσο γρήγορα θα προσφερθεί το φαγητό στους πελάτες τους - εκείνο που τους ενδιέφερε περισσότερο ήταν να είναι «σπιτικό», πολύ γρήγορα αντικαταστάθηκαν από «μοντέρνα» εστιατόρια τα οποία επενδύοντας στην εξειδίκευση των εργαζομένων τους μπορούσαν σε πολύ σύντομο χρόνο να προσφέρουν στον πελάτη τους ένα γεύμα ή ένα δείπνο το οποίο τουλάχιστον εμφανισιακά υπερείχε του αντίστοιχου «σπιτικού». Επιπλέον τα «αγνά» ντόπια προϊόντα αντικαταστάθηκαν από, σύμφωνα με την γνώμη του Μάνου, αμφιβόλου ποιότητας προϊόντα τα οποία δεν είχαν καμιά απολύτως γεύση. Όντας μακράς διάρκειας, μπορούσαν να είναι αποθηκευμένα για πολύ μεγάλα διαστήματα και να προσφέρονται πολύ αργότερα στους πελάτες, σε αντίθεση με τα φρέσκα των οποίων ο χρόνος

ζωής ήταν σαφώς μικρότερος. Οι συγκεκριμένες πρακτικές, βέβαια δεν ήρθαν «εξ ουρανού». Ήταν το αποτέλεσμα μιας σταδιακής αλλαγής που οφείλεται κυρίως στον ανταγωνισμό που προέκυψε στην κοινότητα από την πληθώρα ομοειδών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων.

Στην πραγματικότητα το ζήτημα που διαπραγματεύομαι στο σημείο αυτό σχετίζεται άμεσα με τη συγκρότηση της τοπικής ταυτότητας και αφορά στην προσέγγιση και στην επικοινωνία από τη μια πλευρά των ντόπιων κάτοικων του Λιμένα που αυτοπροσδιορίζονται ως «ντόπιοι» με βάση το κριτήριο της καταγωγής και από την άλλη των επιχειρηματιών που είχαν επενδύσει από τα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης και αυτοπροσδιορίζονταν ως «ντόπιοι» με βάση το κριτήριο της μακράς παραμονής στο Λιμένα και το γεγονός ότι έχουν επιλέξει την περιοχή ως μόνιμη πλέον κατοικία. Οι περισσότεροι από τους τελευταίους έχουν παντρευτεί από το Λιμένα ή από τα άλλα γειτονικά χωριά και εκτός από την επιχείρηση ή τις επιχειρήσεις τους συμμετείχαν και συμμετέχουν ως μέλη στις επαγγελματικές ενώσεις της περιοχής. Επιπλέον διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στη δημόσια ζωή της κοινότητας υπό την έννοια ότι συμμετείχαν και συμμετέχουν ως υποψήφιοι σύμβουλοι στα ψηφοδέλτια για την ανάδειξη της κοινοτικής και αργότερα δημοτικής αρχής. Ως μέλη των επαγγελματικών ενώσεων έχουν επίσης ενεργό ρόλο στις διάφορες επιτροπές που δημιουργούνται προκειμένου να ασχοληθούν και να γνωμοδοτήσουν σε διάφορα ζητήματα που προκύπτουν στην τουριστική περίοδο και αφορούν κυρίως στους κανόνες λειτουργίας των τουριστικών επιχειρήσεων. Υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία ανθρώπων που θεωρούν τους εαυτούς τους «ντόπιους», αν και η μόνιμη κατοικία τους δεν είναι στο Λιμένα. Το κριτήριο αυτής της κατηγορίας είναι η παραμονή τους, ως επιχειρηματίες, επί πολλά χρόνια στην περιοχή. Τα άτομα της κατηγορίας αυτής παραμένουν στο Λιμένα καθόλη τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου και φεύγουν με τη λήξη της.

Οι νέοι επιχειρηματίες που επενδύουν στην περιοχή αντιμετωπίζονται αρχικά με κάποια δυσπιστία, αφού τα κίνητρα τους βρίσκονται συνεχώς υπό διερεύνηση. Στην περίπτωση που παραμείνουν στην περιοχή για δεύτερο ή τρίτο χρόνο αυτό εκλαμβάνεται ως μια «πολύ σοβαρή προσπάθεια», ως «ένδειξη σεβασμού» προς τους άλλους που βρίσκονται ήδη εκεί. Διαφορετικά θεωρούνται ως «τυχοδιώκτες», «περίεργοι τύποι» και «ανάξιοι σεβασμού». Τα κίνητρα τους χαρακτηρίζονται ως «τυχοδιωκτικά», υπό την έννοια ότι «έρχονται μόνο για να τα 'κονομήσουν».

Πρόκειται επομένως για μια αξιολόγηση που καθορίζεται περισσότερο από τους κώδικες συμπεριφοράς των νέων επιχειρηματιών και οι οποίοι, κώδικες, φαίνεται να καθορίζουν

κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις θέτοντας όμως ως προτεραιότητα, στο επίπεδο πλέον της πρακτικής, τη συνοχή της επαγγελματικής ομάδας στην οποία ο νέος επιχειρηματίας έχει ενταχθεί και, κατά δεύτερο λόγο, τη συνοχή της κοινότητας. Από την άλλη πλευρά, στην ιδιότυπη αυτή ιεραρχική σχέση, η ταυτότητα του νέου επιχειρηματία είναι συνεχώς υπό διαπραγμάτευση. Οι πράξεις και οι πρακτικές του αποσκοπούν στην καταξίωσή του εντός του Λιμένα και αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει πάνω απ' όλα να είναι «σωστός» επιχειρηματίας για να αναγνωριστεί από τους υπόλοιπους ως ισότιμο πλέον μέλος. Σε αυτό το πλαίσιο εκείνο που καλείται να διαχειριστεί είναι ο έντονος ανταγωνισμός. Τα «μέσα» που διαθέτει εντοπίζονται στο πεδίο των γνωριμιών και συμμαχιών που θα συνάψει αλλά και του τρόπου αντίδρασης σε τυχόν προβλήματα που θα κληθεί να αντιμετωπίσει από τους ανταγωνιστές του. Για παράδειγμα, εάν σε μια καταγγελία για την ένταση του ήχου ή για το «καμάκι» που απασχολεί στην επιχείρησή του, καταφύγει με αντίστοιχη καταγγελία στο αστυνομικό τμήμα ή στη δημοτική αρχή αυτόματα θέτει τον εαυτό του εκτός ομάδας και δέχεται τις επικρίσεις από όλους είτε αυτοί είναι ντόπιοι είτε μη ντόπιοι επιχειρηματίες.

Η ουσιαστική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι οι διαχωρισμοί αυτοί δεν εμφανίζονται κατά τα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης αλλά την περίοδο όπου η τουριστική κίνηση παρουσιάζει διαρκή ύφεση και η «ποιότητα» των τουριστών που έρχονται δεν είναι εφάμιλλη με την αντίστοιχη των τουριστών των πρώτων χρόνων της τουριστικής ανάπτυξης.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις, εκτός όλων των άλλων, οδήγησαν στην ανατροπή της βασικότερης ίσως υπόθεσης εργασίας που είχα διατυπώσει πριν την έναρξη της επιτόπιας έρευνας. Πηγαίνοντας στο Λιμένα θεωρούσα ότι η διαχωριστική γραμμή για τον καθορισμό της τοπικής ταυτότητας ήταν η διάκριση «ντόπιος - τουρίστας». Από τη στιγμή που το γεγονός αυτό έγινε σαφές, ότι δηλαδή, ο λόγος των ντόπιων για την κατασκευή της ταυτότητας δεν καθορίζονταν τόσο από τη σχέση τους με τους τουρίστες όσο από τη σχέση τους με τους μη ντόπιους επιχειρηματίες που έρχονταν να επενδύσουν στο Λιμένα, επαναπροσδιορίστηκε και η δική μου προσέγγιση. Αυτό συντέλεσε στο να γίνουν ορατές οι πρακτικές με τις οποίες δομούνταν οι συμμαχίες τόσο ανάμεσα στους ντόπιους και μη ντόπιους, όσο και ανάμεσα στις διάφορες επαγγελματικές ομάδες. Επιπλέον ενώ, αρχικά, θεωρούσα ότι στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής συνέβαλαν από κοινού ντόπιοι και μη ντόπιοι επιχειρηματίες στη συνέχεια αντιλήφθηκα ότι το μεγαλύτερο «μερίδιο» ανήκε στους μη ντόπιους. Αφετηρία για την αναστοχαστική αυτή εμπειρία ήταν η απάντηση του Μανώλη στην ερώτηση «πως εξηγείται το γεγονός ότι η αγορά της Χερσονήσου περνάει σιγά - σιγά σε 'ξένα' χέρια;»:

«Πάντα έτσι ήταν. Δεν αγοράζονται. Από τους επιχειρηματίες της Χερσονήσου ελάχιστοι είναι ντόπιοι. Οι πιο πολλοί από αυτούς ήρθαν εδώ και νοικιάσανε ένα μαγαζάκι και σιγά - σιγά επέκτειναν την επιχείρησή τους. Υπήρχαν και άλλοι που πουλήσανε την περιουσία τους και ήρθαν εδώ. Λίγοι ήταν οι ντόπιοι που είχαν τα χρήματα και έχτισαν δωμάτια για τα παιδιά τους. Εξάλλου όλες αυτές οι επιχειρήσεις αλλάζουνε συνεχώς χέρια».

Από την πλευρά τους οι ντόπιοι αναπαρήγαγαν ένα λόγο ο οποίος κατηγοριοποιούσε τους μη ντόπιους επιχειρηματίες ανάλογα με τις επιχειρηματικές τους πρακτικές και ταυτόχρονα αποτελούσε το «άλλοθι» για τις όποιες παραλείψεις είχαν γίνει. Η διαμάχη επομένως των δύο αυτών κοινωνικών κατηγοριών, καλυπτόμενη υπό το πέπλο της όποιας τουριστικής ανάπτυξης, έδωσε το μέτρο των συνεργασιών αλλά και αποκάλυψε το «κοινό μυστικό»: ότι ο ανταγωνισμός που κρύβεται πίσω από κάθε επιχειρηματική κίνηση και πρακτική καθορίζει το λόγο για την ταυτότητα προσδιορίζοντας ταυτόχρονα και τον τύπο της τουριστικής ανάπτυξης που τελικά υιοθετήθηκε.

Στο παράδειγμα του Λιμένα, ο «άλλος», ο «ξένος», δεν είναι ο τουρίστας. «Ξενομπάτης», «ανεμαζωξάρης» και «περίεργος τύπος» είναι χαρακτηρισμοί που αφορούν περισσότερο σε έλληνες μη ντόπιους που είτε επένδυσαν στην περιοχή, είτε διατηρούν σπίτι εκεί για τις διακοπές τους.

«Θα σου πω ένα παράδειγμα εδώ στην παραλία. Το πρώτο, το ξενοδοχείο, το έχει ένας Ηρακλειώτης, το δεύτερο το έχει ένας ντόπιος, το επόμενο σπίτι είναι ενός γερμανού - πρέσβη κάποτε στην χώρα μας ή κάτι τέτοιο..., το διπλανό το σπίτι είναι ενός Ηρακλειώτη, μετά είμαστε εμείς, το διπλανό ξενοδοχείο είναι ενός Ηρακλειώτη, το επόμενο σπίτι είναι ενός ντόπιου, το διπλανό ενός 'περίεργου'... Όλα αυτά από την ίδρυσή τους. Δεν ήταν αλλιώς τα πράγματα».

Ο τουρίστας είναι ένα πρόσωπο περισσότερο «οικείο» για το λόγο ότι δεν είναι ανταγωνιστής. Είναι φιλοξενούμενος και περαστικός, άρα ένα πρόσωπο υποθετικά ακίνδυνο. Είναι ένα πρόσωπο για το οποίο οι παραδόσεις της φιλοξενίας επιβάλλουν την καλύτερη μεταχείριση, αποδοχή και ικανοποίηση των απαιτήσεων του. Υπό αυτή την έννοια είναι και πελάτης, σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκει, επομένως συνέταιρος και συνεργάτης του επιχειρηματία. Επιπλέον η προσέγγιση του τουρίστα καθιστά επιτακτική την εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων συμπεριφοράς που όμως εξαντλούνται στο στάδιο της επιφανειακής ευγένειας. Έτσι ο «οικείος» - «ξένος» είναι περισσότερο ανταγωνιστικός από τον «ξένος» -

‘τουρίστα’» στη σκέψη του επιχειρηματία, παρά το γεγονός ότι, αναγνωρίζεται η συμβολή του τελευταίου στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής.

Η σχέση ντόπιων - μη ντόπιων φαίνεται να επηρεάζει και τις σχέσεις εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος των πρώτων, ιδιαίτερα κατά την περίοδο στην οποία λήγουν τα συμβόλαια μίσθωσης των επαγγελματικών χώρων που έχουν στην κατοχή τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν έχει ιδιαίτερη σημασία εάν πρόκειται για ένα απλό περίπτερο ή ένα εστιατόριο, ταβέρνα ή οτιδήποτε άλλο. Οι ντόπιοι κάτοχοι του επαγγελματικού χώρου φαίνεται να ενεργούν και να αποφασίζουν με βάση το κριτήριο του υψηλότερου προσφερόμενου μισθώματος. Πρέπει να επισημανθεί όμως ότι, στις περισσότερες των περιπτώσεων, ο παλιός ενοικιαστής έχει προτεραιότητα λόγω των σχέσεων οικειότητας που έχουν αναπτυχθεί (ιδιαίτερα αν είναι συνεπής στην καταβολή των ενοικίων). Τα προβλήματα εμφανίζονται στην περίπτωση που ο παλιός ενοικιαστής θελήσει να παραμείνει και ο νέος προσφέρει υψηλότερο μίσθωμα. Στην περίπτωση αυτή, οι διαπραγματεύσεις είναι ιδιαίτερα επίπονες και συνήθως καταλήγουν υπέρ του νέου ενοικιαστή, χωρίς όμως να επεκτείνονται στο οικογενειακό περιβάλλον. Το τελευταίο «επεμβαίνει» όταν πρόκειται να διεκδικήσουν τον επαγγελματικό χώρο ντόπιος και μη ντόπιος. Στις περισσότερες πάλι των περιπτώσεων προτιμάτε ντόπιος. Όταν όμως συμβαίνει το αντίθετο τότε οι σχέσεις δοκιμάζονται και καταλήγουν σε σύγκρουση. Μια από αυτές συνέβη και στην οικογένεια του Πέτρου. Ο ίδιος υποστηρίζει τη διαδοχή των επιχειρήσεων από τους ντόπιους, όταν βέβαια υπάρχει το ανάλογο ενδιαφέρον από την πλευρά τους. Ήρθε σε σύγκρουση με την οικογένεια του όταν υποστήριξε την ανανέωση του μισθώματος ενός περιπτέρου που ήταν στην κατοχή της οικογένειας σε ντόπιο. Το περίπτερο βρίσκεται, επί της «Ελευθερίου Βενιζέλου» και ο ίδιος το χαρακτήρισε «χρυσωρυχείο». Συγκεκριμένα όταν έληξε το μίσθωμα ο ντόπιος, παλιός ενοικιαστής, έδινε ως ενοίκιο πεντακόσια ευρώ το μήνα. Εμφανίστηκε όμως ένας άλλος ενοικιαστής, μη ντόπιος, που έδινε εξακόσια πενήντα ευρώ το μήνα, ο οποίος τελικά και ενοικίασε το περίπτερο. Όπως υποστήριξε και ο πατέρας του ήθελε να παραμείνει το περίπτερο στον χερσονησιώτη επαγγελματία, αλλά τελικά επεκράτησε η άποψη των άλλων μελών της οικογένειας και ίδιος δεν θέλησε να επιμείνει περισσότερο για να μη διαταραχθούν περισσότερο οι ενδοοικογενειακές σχέσεις και όταν ο νέος ενοικιαστής πήγε στο ξενοδοχείο να τον δει, εκείνος δεν δέχτηκε να τον συναντήσει.

Ένα δεύτερο περιστατικό καταγράφεται στην οικογένεια του Νικήτα. Το μικρό εμπορικό κατάστημα της οικογένειας καθώς και η καφετέρια δίπλα σε αυτό δεν είχαν ακόμη ενοικιαστεί.

Οι υποψήφιοι ενοικιαστές συναντήθηκαν με το Νικήτα στον «ΙΣΤΟ». Ο ένας ήταν ένας νεαρός ολλανδός και ο δεύτερος ένας επίσης νέος άνδρας από την Αθήνα. Ο πρώτος αναζητούσε ένα χώρο προκειμένου να ανοίξει από την επόμενη τουριστική περίοδο ένα μπαρ με ινδιάνικη μουσική και ο δεύτερος ένα κατάστημα με πούρα και είδη καπνιστή, αφού όπως διαπίστωσε «ένα τέτοιο μαγαζί λείπει από τη Χερσόνησο». Η επιλογή της οικογένειας του Νικήτα έμοιαζε να είναι πιο απλή σε σχέση με την αντίστοιχη της οικογένειας του Πέτρου. «Θα προτιμούσα βέβαια τα μαγαζιά να τα ζητούσε κάποιος χερσονησιώτης» θα επισημάνει ο Νικήτας, πριν το προκαθορισμένο ραντεβού. Κάτι τέτοιο όμως δεν είχε συμβεί. Τα μαγαζιά δεν είχαν νοικιαστεί ούτε την προηγούμενη τουριστική περίοδο και μπροστά στο ενδεχόμενο να παραμείνουν ανεκμετάλλευτα, η εν λόγω οικογένεια αποφάσισε «να τα δώσει σε όποιον εξέφραζε ενδιαφέρον».

Πρώτος στη συνάντηση προσήλθε ο υποψήφιος ενοικιαστής από την Αθήνα. Ο τελευταίος αποφάσισε να βρει μια διέξοδο στην επαγγελματική του διαδρομή και αποφάσισε να έρθει στο Λιμένα επηρεαζόμενος από τους φίλους που είχε αποκτήσει, ως φοιτητής, στο Ηράκλειο. Ευθύς εξαρχής ο Νικήτας του επισήμανε ότι η οικογένεια του ρισκάρει με την επιλογή της επειδή «είναι άγνωστος και όχι ντόπιος» και του ζητήθηκε να καταβάλει τρία ενοίκια ως προκαταβολή και ένα εφάπαξ ποσό, ως εγγύηση, το οποίο ήταν υπό διαπραγμάτευση και θα καταβαλλόταν πριν την υπογραφή του σχετικού συμβολαίου. Ο τελευταίος δέχτηκε την προκαταβολή των ενοικίων αλλά αρνήθηκε κατηγορηματικά την καταβολή του εφάπαξ ποσού, του «αέρα». Στην ερώτηση του προς τον Νικήτα για τη σκοπιμότητα αυτής της απαίτησης ο τελευταίος απάντησε ότι το ποσό αυτό αποτελούσε ένα είδος «εγγύησης», που διασφάλιζε τα συμφέροντα της οικογένειας, για να συμπληρώσει «έρχεσαι πρώτη φορά εδώ. Δεν σε ξέρει κανένας... δεν είσαι γνωστός για να σου έχω εμπιστοσύνη». Η συνάντηση έληξε άδοξα και κατάστημα με είδη καπνιστή στο συγκεκριμένο σημείο δεν άνοιξε.

Στη συνάντηση με τον Ολλανδό που ακολούθησε εκτελούσα χρέη διερμηνέα. Ο Ντομνίκ, άκουσε με τη σειρά τους όρους του Νικήτα και δήλωσε ότι δεν μπορούσε να ανταποκριθεί. Περισσότερο διαλλακτικός σε σχέση με τον προηγούμενο ενοικιαστή, ο Νικήτας, τον ρώτησε τι ποσό μπορούσε να δώσει ως ενοίκιο. Ο νεαρός ολλανδός πάλι δεν απάντησε και αυτό προκάλεσε την οργή του Νικήτα που διέκοψε κάθε περαιτέρω συζήτηση σχολιάζοντας «είδες τι τραβάμε; Να μην μπορούμε να εκμεταλλευτούμε την περιουσία μας; Τι θέλουν δηλαδή; Όλα τσάμπα;».

Εκτός από τους μη ντόπιους επιχειρηματίες, ανάλογες αντιλήψεις καταγράφονται και για τους μη ντόπιους εργαζόμενους στο Λιμένα. Ο Λιμένας τα πρώτα χρόνια της τουριστικής του ανάπτυξης είχε ανάγκη από εργατικά χέρια που θα επάνδρωναν τα ξενοδοχεία που μόλις είχαν κατασκευαστεί και τις εμπορικές και άλλες επιχειρήσεις που συνεχώς ιδρύονταν. Οι ανάγκες σε στελέχη και υπαλλήλους καλύφθηκαν εκείνη την περίοδο από ανειδίκευτο προσωπικό το οποίο ουσιαστικά εκπαιδευόταν και αποκτούσε την απαιτούμενη πείρα κατά τη διάρκεια της βάρδιας του - χωρίς να έχει τουλάχιστον τις αναγκαίες θεωρητικές γνώσεις στον τουριστικό κλάδο¹⁴⁷. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το ημεδαπές ανειδίκευτο προσωπικό αντικαθίσταται από το αντίστοιχο που προέρχονταν κυρίως από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης¹⁴⁸. Οι άνθρωποι αυτοί, εισερχόμενοι στην αγορά εργασίας του τουριστικού τομέα, αναλαμβάνουν τις εργασίες των ελλήνων συναδέλφων τους (συντήρηση κήπων, καθαριότητα, αποκομιδή σκουπιδιών κ.λπ.), ενώ οι έλληνες, με βάση την εμπειρία τους, ανεβαίνουν στην ιεραρχία του κλάδου. Και σε αυτή την περίπτωση όμως, οι απόφοιτοι πλέον των παραγωγικών σχολών τουριστικής εκπαίδευσης κατέχουν τις υψηλότερες θέσεις στη σχετική ιεραρχία¹⁴⁹.

Συνοψίζοντας, η διαμάχη ντόπιων - μη ντόπιων στον κοινωνικό χώρο, ακολουθώντας τον Bourdieu (2006: 223-225), μπορεί να συμπίπτει με τη μέγιστη υποκειμενική απόσταση: το πλέον «γεινιάζον» είναι αυτό που απειλεί περισσότερο την κοινωνική ταυτότητα, δηλαδή τη διαφορά. Κάθε δρών υποκείμενο στο Λιμένα πρέπει να αναμετρηθεί ανά πάσα στιγμή με τη συμβολική αξία που του παρέχεται και η οποία καθορίζει και αυτό που δικαιούται, δηλαδή,

---

¹⁴⁷ «...Ήταν τότε ο τουρισμός που ψάχνανε υπαλλήλους για να επανδρώσουν τα ξενοδοχεία που βγαίνανε σιγά - σιγά εκεί. Και έπαιρνες ένα βοσκό και σου λέγανε 'σερβιτόρος'. Δεν υπήρχε τότε εργατικό δυναμικό - προσωπικό από τις σχολές. Η σχολή ξεκίνησε το 1967. Μιλάμε για τη σχολή της ΣΤΕ (Σχολή Τουριστικών Επαγγελματιών), εδώ στο Κοκκίνη Χάνι. Και μετά η σχολή του Αγίου Νικολάου έγινε ισόβαθμη με τη σχολή της Ρόδου».

¹⁴⁸ Άλλοι εργαζόμενοι προέρχονται, σε μικρότερα ποσοστά, από τη νοτιοανατολική Ασία, το Πακιστάν, το Αφγανιστάν και την Ινδία.

¹⁴⁹ Η εισροή αλλοδαπών εργαζομένων στο Λιμένα και οι συνέπειες της στην τοπική κοινωνία δεν έχουν διερευνηθεί σε βάθος. Όπως σε βάθος δεν έχουν διερευνηθεί και οι επιπτώσεις των μικτών γάμων ελλήνων με αλλοδαπές ή αλλοδαπών με ελληνίδες. Στο σημείο αυτό θα περιοριστώ μόνο στην καταγραφή τμήματος της αφήγησης της Μυρσίνης, η οποία σχολιάζει ακριβώς αυτή την νέα πραγματικότητα: «...αυτή τη στιγμή πιο πολλοί είναι οι αλλοδαποί εργαζόμενοι στην περιοχή, απ' ότι οι ντόπιοι. Και αυτό είναι κακό. Αφενός γιατί αλλοιώνεται η σύνθεση του πληθυσμού και αφετέρου γιατί οι άνθρωποι αυτοί δε σέβονται την περιοχή. Και γιατί να τη σεβαστούν, αφού δεν έχουν κανένα δεσμό συγγένειας με την περιοχή; Είναι σκληρά εργαζόμενοι, δουλεύουν στις επιχειρήσεις, αλλά από 'κει και πέρα τίποτα. Ύστερα είναι και το άλλο. Πολλοί νέοι παντρεύονται πλέον αλλοδαπές. Και παλιά συνέβαινε αυτό, αλλά τώρα έχει πάει μεγάλες διαστάσεις. Και είναι φυσικό. Οι περιοχή έχει 'πλημμυρίσει' από γυναίκες που κατάγονται από τις πρώην ανατολικές χώρες. Αυτές είναι αποφασισμένες να κάνουν τα πάντα προκειμένου να εξασφαλίσουν μια καλύτερη ζωή. Και παντρεύονται. Τα παιδιά όμως που γεννιούνται, τι είναι; Είναι μισοί Έλληνες και μισοί Αλβανοί, Ρουμάνοι κλπ. Όμως κατοικούν εδώ. Δουλεύουν εδώ. Εμένα αυτό είναι που με ανησυχεί. Διότι οι ντόπιοι συνεχώς λιγοστεύουν. Στη γειτονιά μου, στη Πάνω Χερσονήσο, στο διπλανό σπίτι μένει μια οικογένεια Ολλανδών. Παραδίπλα, μια οικογένεια Γερμανών και λίγο πιο πέρα μια οικογένεια από την Αλβανία. Απέναντι μένει μια οικογένεια που κατάγεται από δω. Όταν θέλω λοιπόν κάτι ή όταν θέλω να κάνω παρέα πάω απέναντι και όχι δίπλα. Αυτοί είναι οι γείτονές μου. Καταλαβαίνεις;».

«μεταξύ άλλων, τα αγαθά - και αυτά ιεραρχημένα - που μπορεί να ιδιοποιηθεί, ή τις στρατηγικές που μπορεί να υιοθετήσει και οι οποίες, για να μπορούν να αναγνωριστούν, να είναι επομένως συμβολικά δραστικές, πρέπει να τοποθετηθούν στο κατάλληλο επίπεδο...». Ο βαθμός, συνεχίζει ο Bourdieu, όμως «στον οποίο οι διαφορές εξαντικειμεκούνται στο φραγμό που θέτουν οι καταστατικές θέσεις και κυρώνονται με νομικά σύνορα που επιβάλλουν ένα πραγματικό και όχι απλώς ένα στατικό όριο στις προσδοκίες, αποτελεί πηγή πολύ σημαντικών διαφορών στις συμβολικές πρακτικές».

Στο Λιμένα η προσφυγή στις συμβολικές πρακτικές και στρατηγικές, απ' όλες τις πλευρές, αυξάνει τις πιθανότητες επιτυχίας στην πορεία προς την απόκτηση του συμβολικού κεφαλαίου το οποίο και κατοχυρώνει την κοινωνική θέση μέσα στην κοινότητα. Οι διαχωριστικές γραμμές που θέτει η επίκληση της εντοπιότητας και οι συμβολισμοί της, μοιάζουν να θεωρούν τον μη - ντόπιο επιχειρηματία ως «νεοφώτιστο», ο οποίος πρέπει να είναι υπάκουος και συνεργάσιμος έως ότου η κοινωνική του θέση επαναπροσδιοριστεί.

Αυτή λοιπόν την κατάσταση, μια ιδιότυπη τελετή διάβασης και μεθωριακότητας, την οποία βιώνει ο μη - ντόπιος, έρχεται να διακόψει η επιχειρηματικότητα. Στο Λιμένα η έννοια της εντοπιότητας προσδιορίζεται από γεωγραφικά αλλά και από το κριτήριο της συγγένειας. «Ντόπιος» νοείται εκείνος που έχει δεσμούς αιματοσυγγένειας με την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή (Πισκοπιανό, Κουτουλουφάρι, Πάνω Χερσόνησο) και του οποίου τα μέλη της οικογένειας ή και όλη του η οικογένεια εξακολουθεί να κατοικεί εκεί. Όλοι όσοι επομένως γεννήθηκαν σε αυτό το γεωγραφικό χώρο έχουν το δικαίωμα ταύτισης μαζί του (Παπαταξιάρχη, 1990: 345).

Η ρωγμή στο συμβολικό πεδίο της εντοπιότητας, κατ' επέκταση και στο πεδίο συγκρότησης της ταυτότητας, εντοπίζεται στην αξίωση όσων δεν κατάγονται από την περιοχή να αυτοπροσδιορίζονται ως «ντόπιοι». Μένοντας και επενδύοντας για χρόνια στο Λιμένα θεωρούν ότι έχουν πλέον ταυτιστεί με το χώρο και δεν αναγνωρίζουν διαχωριστικές γραμμές και ταξινομήσεις. Επιπλέον η εμπλοκή τους στα κοινά ζητήματα του Λιμένα και η έκθεσή τους στο δημόσιο χώρο - κυρίως μέσω των υποψηφιοτήτων τους ως δημοτικοί και στο παρελθόν ως κοινοτικοί σύμβουλοι, ενισχύουν την πεποίθησή τους ότι η έννοια «ντόπιος» συμπεριλαμβάνει και εκείνους.

Η έννοια της επιχειρηματικότητας προσδιορίζει στην κοινωνική πραγματικότητα του Λιμένα την ύπαρξη του δρώντος υποκειμένου και του προσδίδει τη δυνατότητα να επανακαθορίζει συνεχώς τη θέση του στο εσωτερικό της κοινότητας, διαμέσου της δράσης ή των δράσεων που

υιοθετούνται και οι οποίες στο αμέσως επόμενο στάδιο οριοθετούν και τους ρόλους του σε σχέση με τα υπόλοιπα δρώντα υποκείμενα που έχουν τα ίδια ή παρόμοια συμφέροντα. Οι ρόλοι, οι δράσεις και οι πρακτικές που υιοθετούνται επιτρέπουν στα δρώντα υποκείμενα να διαφοροποιηθούν επιχειρηματικά και όταν το επιτρέψουν οι συγκυρίες ή οι οικονομικές, κοινωνικές και άλλες συνθήκες, να υπερβούν την υφιστάμενη οικονομική τους θέση κερδίζοντας χρήματα και γόητρο ή με άλλα λόγια το *συμβολικό κεφάλαιο* του Bourdieu.

Τέλος, η σχέση ντόπιων και μη επιχειρηματιών μοιάζει να επηρεάζει και τη σχέση ντόπιων - τουριστών. Η με «πρόσωπο με πρόσωπο» σχέση στα πρώτα χρόνια της τουριστικής ανάπτυξης (Norgaard, 1979: 15) έχει πλέον μετατραπεί σε μια τυπική σχέση που καθορίζεται αυστηρά από τους κανόνες της προσφοράς και της ζήτησης όπως αυτή ανιχνεύεται στο «πακέτο των διακοπών» που έχει πληρώσει ο τουρίστας. Στα πλαίσια αυτά, η συχνή επίκληση στην πατροπαράδοτη φιλοξενία, μπορεί να χαρακτηριστεί και ως *εμπορική* εφόσον υπακούει στη λογική του συμφέροντος (Νάζου, 2005).

Επίλογος

Στόχος της παρούσας διατριβής ήταν να καταγράψει την πορεία τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα Χερσονήσου και να εντοπίσει, σε αυτή την πορεία, ορισμένες από τις όψεις του μετασχηματισμού που συντελέστηκαν στην κοινότητα. Αφού επαναλάβουμε, για πολλοστή ίσως φορά, ότι ο Λιμένας βρίσκεται διαρκώς σε μια διαδικασία μετασχηματισμού θα σημειώσουμε ότι το βασικό συμπέρασμα αφορά στο ρόλο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων οι οποίες, ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στους τουρίστες και στους ντόπιους, καθόρισαν με τις επιλογές τους σημαντικές όψεις του μετασχηματισμού της κοινότητας.

Συμπεράσματα

Δεν θεωρούμε ότι η παρούσα διατριβή εξαντλεί τη διερεύνηση των ζητημάτων αναφορικά με το τι συνιστά τουριστική ανάπτυξη και ποιος είναι ο ρόλος των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων σε αυτή. Αναμφισβήτητα επίσης υπάρχουν και άλλες όψεις μετασχηματισμού που έχουν συντελεστεί στην εν λόγω κοινότητα και δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια αυτής της πορείας, πιστεύουμε ότι ερευνητικές και μεθοδολογικές μας επιλογές ανέδειξαν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία τα οποία εμπλουτίζουν την ήδη παραχθείσα βιβλιογραφία και μπορούν να αποτελέσουν σημείο αναφοράς σε μελλοντικές ερευνητικές προσπάθειες.

Το πρώτο σημείο που αναδεικνύεται από την ενασχόλησή μας με την κοινότητα του Λιμένα είναι αναμφισβήτητα η έμφαση που δόθηκε στην ύπαρξη και λειτουργία των πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων τουριστικών επιχειρήσεων. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη μελέτη των έμφυλων σχέσεων που διαμορφώνονται εντός της επιχείρησης, το ρόλο των ανδρών και γυναικών και η επιλογή στη διερεύνηση των πολλαπλών εκδοχών της ταυτότητας του επιχειρηματία σε συνδυασμό με τις πρακτικές που ο τελευταίος υιοθετεί και την ευρηματικότητα του στην προσέγγιση του «ξένου - τουρίστα», ανέδειξε το ρόλο τους εντός της κοινότητας και τις καθιστά ως τον σημαντικότερο παράγοντα της κοινωνικής αλλαγής που συντελέστηκε στο Λιμένα.

Το δεύτερο σημείο αφορά στην πορεία της τουριστικής ανάπτυξης του Λιμένα. Η τελευταία δεν ήταν αποκλειστική επιλογή της κοινότητας. Προέκυψε με τη συμβολή διαφόρων παραγόντων που σχετίζονται με:

- τη γεωγραφική θέση της κοινότητας,
- τις επιλογές του κεντρικού κράτους, ιδιαίτερα με τις επιλογές της «εθνικής κυβερνήσεως» στο διάστημα 1967 - 1972 και

- σε τυχαίους παράγοντες σύμφωνα με την άποψη των κατοίκων του Λιμένα.

Η επικράτηση του μοντέλου του μαζικού τουρισμού, συνέπεια των παραπάνω, στη δική μας θεώρηση αποτελεί την κατάληξη μιας σχετικά σύντομης πορείας κατά την οποία η αποδιάρθρωση του πρωτογενή και του δευτερογενή τομέα στην Κρήτη, οδήγησε στη μεγέθυνση του τριτογενή τομέα στον οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο έχει ο τουρισμός. Ο φόβος της περιόδου 1967 - 1972, εξουδετέρωσε τις όποιες αντιρρήσεις και μετέτρεψε τα βόρεια παράλια της Κρήτης ως μέρη ανάπτυξης του μαζικού τουρισμού με τις όποιες αρνητικές επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον. Στη συνέχεια, πάλι με την κρατική συνδρομή, δημιουργήθηκαν πλήθος τουριστικών καταλυμάτων και πλήθος τουριστικών επιχειρήσεων που αποτέλεσαν διέξοδο στην υποαπασχόληση ενός κατά βάση αγροτικού πληθυσμού. Οι επιπτώσεις των επιλογών αυτών στην υπό μελέτη περιοχή είναι εμφανείς ειδικά σε ότι αφορά το φυσικό και δομημένο περιβάλλον. Επιπλέον ενώ στο κεντρικό πολιτικό πεδίο αναμένονταν ότι με αυτές τις πολιτικές επιλογές και πρακτικές θα αμβλύνονταν οι περιφερειακές ανισότητες, στην πραγματικότητα δημιουργήθηκαν νέες οι οποίες, ειδικά στο παράδειγμα του Λιμένα είναι ορατές (αναπτυγμένη παράλια ζώνη - υπανάπτυκτη αγροτική ενδοχώρα).

Στα πλαίσια αυτά διαμορφώθηκε και η επικρατούσα άποψη για τη βιωσιμότητα του Λιμένα, ως τουριστικού προορισμού. Οι όποιες αναφορές σε έννοιες όπως «βιωσιμότητα», «αιφορία» κ.λπ., θα πρέπει να χαρακτηριστούν μάλλον αποσπασματικές επειδή εκφράστηκαν αρχικά την περίοδο όπου η τουριστική κίνηση εμφάνιζε σημεία κάμψης και στη συνέχεια υπό την πίεση της οικονομικής κρίσης και την προσδοκία ο δείκτης των αφίξεων να καταγράφει συνεχώς θετικό πρόσημο. Δεν εξηγείται διαφορετικά η αντίφαση που διαπιστώνεται στο λόγο των κατοίκων του Λιμένα οι οποίοι θέλουν ποιοτικότερο τουρισμό, αλλά με την ταυτόχρονη διατήρηση του ήδη υπάρχοντος μοντέλου το οποίο επιδέχεται βελτιώσεις αλλά δεν πρέπει να απορριφθεί εντελώς. Οι πρωτοβουλίες αναδιάρθρωσής του, σύμφωνα με την άποψή τους, θα πρέπει να αναληφθούν πάλι από το κεντρικό κράτος και η τοπική κοινωνία οφείλει να τις υποστηρίξει και σ' ένα δεύτερο στάδιο να τις υιοθετήσει.

Ο τουρισμός επομένως, το τρίτο σημείο, λειτούργησε επιταχυντικά στην εδραίωση του υφιστάμενου αναπτυξιακού μοντέλου, αλλά δεν ήταν εκείνος ο καταλυτικός παράγοντας που το επέβαλλε. Η επικράτηση του συγκεκριμένου αναπτυξιακού μοντέλου οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και, κατά δεύτερο, στην ανοχή της κοινότητας και των κατοίκων της. Οι τελευταίοι, βλέποντας το βιοτικό τους επίπεδο να βελτιώνεται από την ενασχόλησή τους με τουριστικού χαρακτήρα επιχειρηματικές δραστηριότητες,

παραμέλησαν το πεδίο της διαχείρισης της τουριστικής ανάπτυξης με αποτέλεσμα οι επιπτώσεις στο δομημένο περιβάλλον και στις χρήσεις της γης να είναι πλέον δύσκολα αναστρέψιμες.

Η συμβολή της παρούσας διατριβής θα μπορούσε να καταγραφεί και η διαπίστωση ότι η ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και ο τουρισμός, συνέβαλαν στη διαμόρφωση αντιλήψεων (θετικών και αρνητικών) όχι τόσο αναφορικά με τον τουρίστα όσο σε σχέση με τον «οικείο - ξένο», δηλαδή τον μη ντόπιο επιχειρηματία, που έρχεται στην κοινότητα για να επενδύσει. Οι ταξινομήσεις που καταγράφηκαν και τον αφορούν σε συνδυασμό με τη συνεχή διερεύνηση και αξιολόγηση των κινήτρων του, αποτέλεσε και αποτελεί το βασικότερο παράγοντα τριβής ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες πληθυσμού, οι οποίες είναι αναγκασμένες να συνυπάρξουν εντός της κοινότητας.

Η μελέτη της επιχειρηματικότητας, το τέταρτο σημείο, σε μια τουριστική κοινότητα όπως αυτή του Λιμένα, δείχνει το μονοπάτι για την ερμηνεία ενός αναπτυξιακού μοντέλου που στήριξε τη βιωσιμότητά του στο μοντέλο του μαζικού τουρισμού. Το μοντέλο αυτό, κατά την άποψη μας, δεν είναι αναπτυξιακό υπό την έννοια ότι οι όποιες μεταβολές συντελούνται στο οικονομικό πεδίο δεν είναι ικανές να μετατρέψουν παγιωμένες σχέσεις και συμπεριφορές αλλά, κυρίως, δεν είναι ικανές να αντιστρέψουν τη σχέση εξάρτησης που έχει εντοπιστεί στον τουρισμό σε σχέση με τις χώρες προέλευσης και τις χώρες υποδοχής. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Ateljevic και Li (2009: 23), η επιχειρηματικότητα συγγέεται συχνά με τις μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες αν και έχουν επαινεθεί αρκετά για τη συμβολή τους στην περιφερειακή ανάπτυξη και την οικονομική διαφοροποίηση που αυτή επιφέρει στις τοπικές κοινωνίες, *στην πραγματικότητα δεν συνιστούν επιχειρηματικές οντότητες λόγω του περιορισμένου βαθμού καινοτομίας τους.*

Τέλος και αυτό αποτελεί το πιο ενδιαφέρον σημείο, η διερεύνηση της επιχειρηματικότητας, όπως αυτή εντοπίζεται στα παραδείγματα των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων, προτείνει στον ερευνητή έναν τρόπο ανάγνωσης μιας ανταγωνιστικής κοινωνικής πραγματικότητας που στηρίζει την ύπαρξή της τόσο στις σχέσεις εξουσίας όσο και στις σχέσεις συναλλαγής που υπάρχουν μεταξύ και ανάμεσα σ' ένα δίκτυο επιχειρηματιών, φορέων (συνδικαλιστικών, κρατικών, δημοτικών) και πάλι επιχειρηματιών. Λειτουργεί, επομένως, κατά μια έννοια και εξισορροπητικά. Διαμέσου αυτής αμβλύνεται η απόσταση ανάμεσα στην οικονομία και στην κοινωνική δομή. Αναδεικνύει τις ατομικές ικανότητες και τη φαντασία του επιχειρηματία και συμβάλλει στην οικονομική μεγέθυνση της κοινότητας αλλά, ταυτόχρονα,

ενεργοποιεί και τους μηχανισμούς άμυνας της τελευταίας η οποία, επικαλούμενη το συλλογικό συμφέρον, θέτει περιορισμούς στη δυναμική του μετασχηματισμού της με αποτέλεσμα ο τελευταίος να παραμένει συνεχώς ημιτελής.

Πεδία μελλοντικής έρευνας

Τα γεωγραφικά όρια του νέου πλέον «Καλλικρατικού» δήμου εκτείνονται από την περιοχή του Καρτερού έως τα όρια του νομού Λασιθίου. Συνορεύει με τους δήμους Ηρακλείου στα δυτικά, νότια με το δήμο Οροπεδίου Λασιθίου, νοτιοανατολικά με το δήμο Μινώα Πεδιάδας και νοτιοδυτικά με το δήμο Αρχανών - Αστερουσίων. Η ενσωμάτωση, στο νέο αυτό πρωτοβάθμιο οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης, των δήμων Μαλίων, Γουβών και Επισκοπής που μέχρι το 2011 αποτελούσαν χωριστές διοικητικές οντότητες, αλλάζει τα δεδομένα και επιβάλλει μια νέα προσέγγιση στη μελέτη της τουριστικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής.

Η εξάρτηση της οικονομίας του Λιμένα από τον τουρισμό αλλά και των υπόλοιπων κοινοτήτων της παράλιας ζώνης του διευρυμένου πλέον δήμου (Μάλια, Γούρνες, Κοκκίνη Χάνι) θέτει μια σειρά νέων ερωτημάτων. Στο Λιμένα η εξάρτηση μπορεί να οριστεί, ακολουθώντας τον Τ. Φωτόπουλο (1985: 20-21) και ως μια κατάσταση ετεροκαθορισμού όπου τα όρια και οι δυνατότητες δράσης των μελών της κοινότητας, οι στόχοι που τίθενται και τα μέσα επίτευξής τους σε σχέση με τη μορφή της ανάπτυξης, προήλθαν «απ' έξω» και καθόρισαν αντίστοιχα τις πρακτικές των εμπλεκόμενων μερών (επιχειρηματίες, δημοτική αρχή) σε όλη αυτή την πορεία της τουριστικοποίησης του Λιμένα. Η εξάρτηση επομένως, με αυτή την έννοια αποτελεί ουσιαστικά τη συνέχεια άνισων σχέσεων δύναμης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που απαρτίζουν, στο εσωτερικό της κοινότητας, μια ιεραρχική ολότητα. Εξαιρώντας κάποιες περιόδους συγκρούσεων για δευτερεύουσας σημασίας θέματα, οι κοινωνικές αυτές ομάδες, βρίσκονται σε μια σχέση αλληλεξάρτησης από τη στιγμή που συμμετέχουν άμεσα και αποφασιστικά στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων ως προς το κοινό συμφέρον τους που δεν είναι άλλο από την αναπαραγωγή του παραγωγικού μοντέλου.

Στο πλαίσιο αυτό μια πολύ ενδιαφέρουσα πρόκληση αναδύεται: *σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο μπορεί να τεθεί το ζήτημα της αναθεώρησης του αναπτυξιακού μοντέλου της ευρύτερης περιοχής*. Η δυναμική πορεία του τουρισμού στο Λιμένα είχε ως αποτέλεσμα την εξάντληση του συνόλου σχεδόν των τουριστικών πόρων (φυσικών και πολιτιστικών), ενώ η ανάπτυξη της τουριστικής υποδομής (ξενοδοχεία, πρακτορεία, εμπορικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις εστίασης, μεταφορικά και επικοινωνιακά δίκτυα), έχει αλλοιώσει τη φυσιογνωμία της περιοχής

στην οποία η εναλλαγή βουνού - θάλασσας, αποτέλεσε στα πρώτα στάδια της τουριστικής της ανάπτυξης το βασικό πυλώνα προσέλκυσης αλλοδαπών και εγχώριων τουριστών.

Η διερεύνηση του ζητήματος που παραθέσαμε παραπάνω απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση κομβικό σημείο της οποίας θα είναι η απάντηση στα ακόλουθα ερωτήματα:

- με ποιον τρόπο θα επαναπροσδιοριστεί το τουριστικό προϊόν της περιοχής από τη στιγμή που ο τουρισμός έχει τη δυνατότητα να παράγει νέους προορισμούς αλλά και να κατασκευάζει νέα τουριστικά προϊόντα; (Κοκκώσης, Τσάρτας, 2001: 23),
- πως μπορούν να εφαρμοστούν οι αρχές της *αειφορίας* ή της *βιώσιμης ανάπτυξης* και ποιος θα είναι ο ρόλος των μικρών και τουριστικών επιχειρήσεων αλλά και των *tour operators* σε όλη αυτή τη διαδικασία;

Ως στρατηγική ανάπτυξης, η αειφορία ή η βιώσιμη ανάπτυξη μπορεί να οριστεί ως εκείνος «ο τύπος της ανάπτυξης που ικανοποιεί τις ανάγκες των τουριστών αλλά και των περιοχών υποδοχής ενώ, ταυτόχρονα δεν υποθηκεύει τις ευκαιρίες για το μέλλον. Η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη οδηγεί στην ορθή διαχείριση όλων των διαθέσιμων πόρων έτσι ώστε να μπορούν να εκπληρωθούν οι οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ανάγκες τουριστών και ντόπιου πληθυσμού συγχρόνως με την προστασία της βιοποικιλότητας και γενικά της ποιότητας ζωής» (WTO, 1998: 20). Στην Αναφορά Brundtland (WCED, 1987: 54), η αειφορία ορίζεται ως «η ανάπτυξη που ικανοποιεί τους στόχους της παρούσας γενιάς χωρίς να παρεμποδίζει την ικανότητα των μελλοντικών γενιών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες και τους δικούς τους στόχους» και για πρώτη φορά η Αναφορά Brundtland, εισάγει το ζήτημα της αειφόρου ανάπτυξης στο πολιτικό πεδίο και συνδέει την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης με την λήψη πολιτικών αποφάσεων και την ανάληψη αντίστοιχων πολιτικών πρωτοβουλιών.

Τέσσερις είναι οι βασικές αρχές της αειφορίας: α) «*μελλοντικότητα*» - ένα ελάχιστο φυσικό κεφάλαιο που πρέπει να διατηρηθεί για να διασφαλιστεί ότι οι τωρινές δραστηριότητες δεν εμποδίζουν την ικανοποίηση των αναγκών και των στόχων των μελλοντικών γενιών, β) «*ισότητα*» - οι τωρινές γενιές πρέπει να έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στο περιβαλλοντικό κεφάλαιο και να μοιράζονται το κόστος που σχετίζεται με τις ανθρώπινες δραστηριότητες με πιο δίκαιο τρόπο, γ) «*δημόσια συμμετοχή*» - οι πολίτες πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στη λήψη των αποφάσεων που επηρεάζουν τόσο αυτούς όσο και την αειφόρο ανάπτυξη και δ) «*προστασία περιβάλλοντος*» - αφορά αποκλειστικά την ακεραιότητα του φυσικού περιβάλλοντος και αναγνωρίζει την αξία του ευρύτερου οικοσυστήματος ως ενός πόρου που αξίζει να διατηρηθεί επειδή οι άνθρωποι ωφελούνται από τη χρήση του αλλά και

επειδή έχει εγγενή αξία πέρα από την ανθρώπινη χρήση των φυσικών πόρων (Μπριασούλη, 1997: 56).

Καθίσταται, πιστεύουμε σαφές, ότι με τη διατήρηση του υφιστάμενου μοντέλου οι παραπάνω αρχές δεν μπορούν να εφαρμοστούν. Και τούτο διότι, όπως σημειώνουν οι M. Mowforth και I. Munt (2003: 11), τουλάχιστον στις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου οι έννοιες αυτές είναι ασύμβατες. Αντίστοιχη θέση αναπτύσσει και ο E. de Kadt (1979), υποστηρίζοντας ότι ο τουρισμός μπορεί να βελτιώνει τους οικονομικούς δείκτες (ιδιαίτερα στο ισοζύγιο πληρωμών) αλλά, ταυτόχρονα, αποτελεί και την αιτία συγκρούσεων, μόλυνσης του περιβάλλοντος, κ.ά.

Η τουριστική δραστηριότητα στο Λιμένα, από πηγή συμπληρωματικού εισοδήματος και συμπληρωματικής απασχόλησης - τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της, στην κορύφωσή της αποτελεί πλέον πηγή αποκλειστικού εισοδήματος και απασχόλησης για σημαντικά τμήματα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, για τα οποία η απασχόληση στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα δεν μπορεί να εξασφαλίσει εισοδήματα ανάλογα με εκείνα που προέρχονται από τις τουριστικού τύπου δραστηριότητες. Σύμφωνα με τον Τ. Φωτόπουλο (1985: 313) το γεγονός αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα *εξαρτημένης ανάπτυξης* και «μειώνει αντίστοιχα τους βαθμούς ελευθερίας στην άσκηση μιας αποτελεσματικής πολιτικής ελέγχου των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκαλεί η τουριστική ανάπτυξη. Έτσι, δημιουργείται μια συνεχής αντίφαση μεταξύ των πιέσεων για μεγαλύτερη τουριστική επέκταση και της ανάγκης διατήρησης του φυσικού / ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, που αποτελεί άλλωστε τον ίδιο τον πόλο έλξης των τουριστών».

Η πρόκληση επομένως για την τοπική κοινωνία είναι η υιοθέτηση ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου που θα βασίζεται στην έννοια της *αποανάπτυξης*. Η αντίστοιχη πρόκληση για τον μελλοντικό ερευνητή θα είναι η κριτική αποτίμηση της προσπάθειας της τοπικής κοινωνίας στην επίτευξη της *βιωσιμότητας*. Για να γίνει όμως αυτό η ίδια η τοπική κοινωνία καλείται να ξεπεράσει τις αντιφάσεις της αναφορικά με τη διατήρηση ή όχι του υφιστάμενου μοντέλου και ως ώριμος τουριστικός προορισμός να υιοθετήσει ένα σύστημα αξιών λιγότερο εξαρτημένο από το μοντέλο του μαζικού τουρισμού και περισσότερο προσαρμοσμένο στις δικές της εναλλακτικές λύσεις. Στη δική μας θεώρηση αυτό είναι αρκετά δύσκολο να συμβεί επειδή πρώτα απ' όλα προϋποθέτει την *αναθεώρηση των παγιωμένων αντιλήψεων των κατοίκων της κοινότητας για το τι συνιστά ανάπτυξη*.

Ο C. Taibo (2012: 59) υιοθετώντας τις θέσεις του S. Latouche, υποστηρίζει ότι «ο όρος *ανάπτυξη*, φαινομενικά ήπιος και προσηνής και λιγότερο διαποτισμένος από το ποσοτικό, χρησιμεύει ώστε να αποκρύπτεται η σφοδρότητα σκληρών αποφάσεων όπως η συσσώρευση κεφαλαίου, εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, ιμπεριαλισμός, πλανητική κυριαρχία...», για να καταλήξει: «Υπάρχουν γλυκές λέξεις... λέξεις βάλαμο στην καρδιά και λέξεις που πληγώνουν. Λέξεις που ταρακουνάνε ολόκληρους λαούς και ξεσηκώνουν τον κόσμο. Και λέξεις δηλητήριο, λέξεις που διεισδύουν στο αίμα σαν ναρκωτικό, διαστρέφουν την επιθυμία και συσκοτίζουν την κρίση». Κλείνοντας, θα συμπληρώσουμε τα λόγια του Taibo με τη φράση του S. Latouche (2009: 17): «... η *ανάπτυξη* τελικά είναι μια τέτοια τοξική λέξη».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Allbaugh, L.G., Soule, G. 1997. Η Κρήτη. Υποδειγματική έρευνα 1948-1957 [μτφρ. Γ. Ι. Παυλίδης]. Αθήνα: Τροχαλία
- Allen, P. 2004. «Επιτόπια έρευνα σ' ένα ελληνικό χωριό: Παρελθόν και παρόν». Στο Ε. Π. Αλεξάκης, Μ. Κατσιλιέρη, Α. Οικονόμου, *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, σελ. 91-116. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας
- Althusser, L. 1990 [1976]. Θέσεις [μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας]. Αθήνα: Θεμέλιο
- Aron, R. 1981 [1962]. Η Βιομηχανική κοινωνία [μτφρ. Α. Γαβριηλίδου]. Αθήνα: Κάλβος
- Balandier, G. 1990 [1984]. Πολιτική Ανθρωπολογία [μτφρ. Μ. Θανοπούλου]. Αθήνα: Παπαζήση
- Barquero, A. V. 1991 [1998]. Τοπική Ανάπτυξη: Μια στρατηγική για τη δημιουργία απασχόλησης [μτφρ. Β. Χωραφά]. Αθήνα: Παπαζήση
- Bottomore, T. B. 1983 [1962]. Κοινωνιολογία [μτφρ. & επιμέλεια Δ.Γ. Τσαούσης]. Αθήνα: Gutenberg
- Bourdieu, P. 2006 [1980]. Η αίσθηση της πρακτικής [μτφρ. & επιστημονική θεώρηση Θ. Παραδέλλης]. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Boyer, R. 1988 [1986]. Η θεωρία της ρύθμισης: Κριτική ανάλυση [μτφρ. Γ. Δουράκης], Αθήνα: Εξάντας
- Buondelmonti, C. 2002. Περιγραφή της Νήσου Κρήτης. Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415 [μτφρ. & εισαγωγή Μ. Αποσκίτη]. Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος
- Burgel, G. 1987. «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα. Στο Σ. Δαμιανάκος [επιμ.], *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, σελ. 29-43. Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Clark, M. H. 1993. «Ο μετασχηματισμός της οικιακής ομάδας στα Μέθανα, 1972-1987. Μορφή, λειτουργία και σημασία». Στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης [επιμ.], *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, σελ. 217-260. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Colleyn, J.-P. 2005 [1998]. Στοιχεία Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας [μτφρ. Μ. Κουμπούρα], Αθήνα: Πλέθρον
- Dapper, O. 1999. Περί της Νήσου Κρήτης. Από το βιβλίο των νήσων του Αρχιεπελάγου 1688 [μτφρ. Α. Τ. Πλεύρη]. Ηράκλειο: Μικρός Ναυτίλος

- Dubisch, J. 2004. «Σε διαφορετικό τόπο: Ο ανθρωπολόγος ως προσκυνητής». Στο Ε. Π. Αλεξάκης, Μ. Κατσιλιέρη, Α. Οικονόμου, *Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα*, σελ. 221-244. Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας
- Evans-Pritchard, E. E. 1987 [1951]. Κοινωνική Ανθρωπολογία [μτφρ. Α. Παρίση]. Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Godelier, M. 1987. Η θεωρία της μετάβασης στον Μαρξ [μτφρ & επιμέλεια Λ. Δεμαθά, Π. Πολέμη. Ζ. Δεμαθά]. Αθήνα: Gutenberg
- Godelier, M. 1988 [1973]. Μαρξιστικοί ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία [μτφρ., επιμέλεια & σχόλια Θ. Παραδέλλης], τομ. Α'. Αθήνα: Gutenberg
- Godelier, M. 1992 [1973]. Μαρξιστικοί ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία [μτφρ., επιμέλεια & σχόλια Θ. Παραδέλλης], τομ. Β'. Αθήνα: Gutenberg
- Geertz, C. 2003 [1973]. Η ερμηνεία των πολιτισμών [μτφρ. & επιστημονική θεώρηση Θ. Παραδέλλης]. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Kuper, A. 1994 [1983]. Ανθρωπολογία και ανθρωπολόγοι: Η σύγχρονη βρετανική σχολή [μτφρ. Χ. Μιχαλοπούλου-Βεϊκού]. Αθήνα: Καστανιώτη
- Lichorich, L. G., Jenkins, C. L., 2004 [1997], Μια εισαγωγή Στον τουρισμό, [μτφρ. Κ. Κιτίδη], Αθήνα: Κριτική
- Lienhardt, G. 1985. Κοινωνική Ανθρωπολογία [μτφρ. Μ. Πετρονώτη]. Αθήνα: Gutenberg
- Martinussen, J. 2007. Κοινωνία, Κράτος, Αγορά: Θεωρίες της ανάπτυξης [μτφρ. Λ. Βατικιώτης]. Αθήνα: Σαββάλας
- Marx, K. 2010. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας [μτφρ. Χ. Μπαλωμένος]. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Meynaud, J. 1974 [1966]. Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα [μτφρ. - ενημέρωση - επιμέλεια Π. Μερλόπουλος], 2^η Έκδοση. Αθήνα: Μπάυρον [on line]. Διαθέσιμο από: <http://www.scribd.com/doc/116449947/Jean-Meynaud>. [Ανάκτηση 9/4/2013]
- Morin, E. 1998 [1984]. Κοινωνιολογία [μτφρ. Δ. Δημουλάς]. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Pashley, R. 1994. Ταξίδια στην Κρήτη [μτφρ., & επιμέλεια Δ. Γ. Γόντικα], τομ. Β'. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τ.Ε.Δ.Κ. Κρήτης
- Polanyi, K. χ.χ. [1944]. Ο μεγάλος μετασχηματισμός [μτφρ. Κ. Γαγανάκης]. Θεσσαλονίκη: Νισίδες

- Sahlins, M. 2003. [1976]. Πολιτισμός και πρακτικός λόγος [μτφρ. Ν. Κούρκουλος]. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Sennett, R., 1999. Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ιδιωτικός χώρος Στο δυτικό πολιτισμό, [μτφρ. Γ.Ν. Μέρτικας], Αθήνα: Νεφέλη
- Taibo, C. 2012 [2009]. Η πρόταση της αποανάπτυξης: Καπιταλισμός, κρίση και βαρβαρότητα [μτφρ. Ν. Κοκκάλας]. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων
- Timasheff N. S., Theodorson, G. A. 1983 [1976]. Ιστορία των Κοινωνιολογικών Θεωριών [μτφρ., επιμέλεια Δ.Γ. Τσαούση]. Αθήνα: Gutenberg
- Weber, M. 1984. Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού [μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίου]. Αθήνα: Gutenberg
- Weber, M. 2005. Κοινωνία και Οικονομία: Κοινωνιολογικές έννοιες [μτφρ., εισαγωγή, επιμέλεια Θ. Γκούρας], τομ. Α'. Αθήνα: Σαββάλας
- University of Cincinnati, The Sustainable Development Group. 1999. Έκθεση: Προς μια βιώσιμη Χερσόνησο. Ohio: University of Cincinnati
- Ανδρικοπούλου, Ε., Καυκαλάς, Γ. 1985. Η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Ανδρικοπούλου, Ε. 1994. «Περιφερειακή Πολιτική στη δεκαετία του 1980 και Προοπτικές». Στο Παναγιώτης Γετίμης, Γρηγόρης Καυκαλάς, Ναπολέων Μαραβέγιας [επιμ.], *Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Θεωρία - Ανάλυση και Πολιτική*, σελ. 347-383. Αθήνα: Θεμέλιο
- Ασημακόπουλος, Δ. 2005. «Στρατηγική της Λισσαβόνας: Αναγκαιότητα ή Επιλογή», Εισήγηση σε Ημερίδα της ΟΚΕ. Αθήνα. Διαθέσιμο από: www.okeobservatory.gr/projpdf/pdf_texelid_19_pdf, [Ανάκτηση 9/4/2013]
- Βαρβαρέσος, Κ. 2002. Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος. Αθήνα: Σαββάλας
- Βασιλειάδης, Α. 2009. Η συμβολή της εκπαίδευσης και της κατάρτισης στην επιχειρηματικότητα. Προσδιοριστικοί παράγοντες και διαφορές φύλου. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
- Βασιλείου, Σ.Η. 2005. Κείμενα για τους μικρομεσαίους... και όχι μόνο. Αθήνα: ΣΥΜΑ
- Βεργόπουλος, Κ. 1978. «Η ελληνική οικονομία από το 1926 έως το 1935. Στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τομ. ΙΕ', σελ. 327-342. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.

- Βερέμης, Θ., Κολιόπουλος, Γ., 2006. Ελλάδα. Η σύγχρονη συνέχεια: από το 1821 μέχρι σήμερα, 3^η έκδοση. Αθήνα: Καστανιώτη
- Βλάμη, Α. 2008. Η χρηματοδότηση και γεωγραφική ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού. Η περίπτωση της ελληνικής ξενοδοχείας 1950-2005. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων
- Γαλανή - Μουτάφη, Β. 1995. «Προσεγγίσεις του τουρισμού: Το επινοημένο και το 'αυθεντικό'». *Σύγχρονα Θέματα*, 55, σελ. 28-39
- Γαλανή - Μουτάφη, Β. 2002. Έρευνες για τον τουρισμό στην Ελλάδα και στην Κύπρο: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση. Αθήνα: Προπομπός
- Γεργιανάκης, Μ., Νύκταρης, Κ., Πατεράκης, Β. 1981. Ο Τουρισμός σαν Παράγοντας Ανάπτυξης της Εθνικής Οικονομίας. Στο *Τουρισμός και Περιφερειακή Ανάπτυξη* [Προσυνέδριο στα πλαίσια του Συνεδρίου Ανάπτυξης 1981 του ΤΕΕ, 11-12 Απρίλη 1981]. Ηράκλειο: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος-Περιφερειακά Τμήματα Κρήτης και Δωδεκανήσου
- Γιαννιάς, Δ., Λιαργκόβας, Π., Μανωλάς, Γ. 1997. «Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα 1961 - 1991». *ΤΟΠΟΣ*, 13, 47-61
- Δανέλλης, Σ. 1993. «Ανώδυμη παραδοσιακή αρχιτεκτονική», Στο Συθιακάκη, Β., Συθιακάκης, Μ. [επιμ.], *Χερσόνησος: Λιμάνι - Πισκοπιανό - Κουτουλουφάρι*, σελ. 9-80, Λιμ. Χερσονήσου: Φιλωνίδειος Πολιτιστικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος
- Δελλαδέτσιμας, Π.-Μ. Α., Λουκάκης, Γ.Δ. 2013. Η πολιτική για τα εμπορικά κέντρα στην Ευρώπη. Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ
- Δετοράκης, Θ. 1990. Ιστορία της Κρήτης, β' έκδοση, Ηράκλειο
- Δετοράκης, Θ. 2002. «Δήμος Χερσονήσου. Ιστορία και πολιτισμός», Στο Δήμος Χερσονήσου, *Η Χερσόνησος των αιώνων*, σελ. 10-25. Ηράκλειο: Δήμος Χερσονήσου, Γ. Δετοράκης ΑΕΒΕ
- Δήμος Χερσονήσου, 2011. Ολοκληρωμένο Σχέδιο Ανάπτυξης Περιοχών Υπαίθρου Δ. Χερσονήσου. Γούρνες. [on line]. Διαθέσιμο από: http://backoffice-xersonissos.gennet.edu.uoc.gr/files/4/1981/3-entypo_shedioy_osapy_teliko_katigories_anatheorimeno.pdf?rnd=1328524339, [Ανάκτηση 26/8/2013].
- Δοξαστάκης, Ζ. 1993. «Η οικονομία της Χερσονήσου», Στο Συθιακάκη, Β., Συθιακάκης, Μ. [επιμ.], *Χερσόνησος: Λιμάνι - Πισκοπιανό - Κουτουλουφάρι*, σελ. 9-80. Λιμ. Χερσονήσου: Φιλωνίδειος Πολιτιστικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή. 2010. Γνωμοδότηση (SOC 344): Νέες τάσεις στον τομέα της απασχόλησης - η ειδική περίπτωση της οικονομικά εξαρτώμενης απασχόλησης (επίσημη ελληνική μετάφραση). [on line]. Διαθέσιμο από: eescopininions.eesc.europa.eu/viedoc.aspx?doc=ces/soc/soc344/el/ces639. [Ανάκτηση 1/2/2014]

- ΕΟΤ. 2003. Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης της Περιφέρειας Κρήτης, Α' Φάση. Αθήνα
- ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2009. Χρηματοδότηση μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων. Αθήνα. [on line] Διαθέσιμο από: <http://www.imegsevee.gr/oikonomia/173-2010-10-01-11-11-13>, [Ανάκτηση 11/4/2013]
- Ιωαννίδης, Σ. 2001. Επιχείρηση και Επιχειρηματικότητα. Αθήνα: Παπαζήση
- Καζάκος, Π. 2007. Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα 1944-2000, 7^η έκδοση. Αθήνα: Πατάκη
- Καραλίδου, Φ. 2007. Κοινωνικές Σχέσεις, Ταυτότητες και Τοπική Αυτοδιοίκηση στο Δήμο Αξιούπολης και στο Δήμο Χέρσου του Νομού Κιλκίς. Α δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
- Κατοχιανού, Δ. 1995 «Οικονομική και χωροταξική ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα: μια πρώτη εικόνα». *Σύγχρονα Θέματα*, 55, σελ. 62-71
- ΚΕΠΕ. 1976. Πρόγραμμα αναπτύξεως 1976-1980. Αθήνα
- ΚΕΠΕ. 1981. Πρόγραμμα περιφερειακής αναπτύξεως: Κίνητρα τουριστικής αναπτύξεως. Αθήνα
- ΚΕΠΕ. 1987. Εκθέσεις για το πρόγραμμα 1983-1987: Τουρισμός. Αθήνα
- ΚΕΤΑ. 2004. Αναπτυξιακή Φυσιογνωμία της Περιφέρειας Κρήτης. Ηράκλειο
- ΚΕΤΑ. 2007. Αναπτυξιακή Φυσιογνωμία της Περιφέρειας Κρήτης. Ηράκλειο
- ΚΕΤΑ. 2008. Αναπτυξιακή Φυσιογνωμία της Περιφέρειας Κρήτης. Ηράκλειο
- Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. 2001. Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον. Αθήνα: Κριτική
- Κομίλης, Π. 1986. Διερεύνηση αναπτυξιακών δραστηριοτήτων: Τουριστικές δραστηριότητες. Αθήνα: ΚΕΠΕ
- Κομίλης, Π., ΚΕΠΕ. 1986. Χωρική ανάλυση του τουρισμού. Αθήνα: ΚΕΠΕ
- Κοτσανίδης, Α. Π. 2009. Συγκριτική μελέτη της ανταγωνιστικότητας του ελληνικού και του τουρκικού τουρισμού: 1953-2007. Α δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων

- Κυριακάκη, Α. 2009. Απόψεις, Αντιλήψεις και Θέσεις της Τοπικής Κοινότητας σε έναν Όριμο Τουριστικό Προορισμό για τα ζητήματα της Τοπικότητας και της Βιώσιμης Τουριστικής Ανάπτυξης. Η περίπτωση της Χερσονήσου Κρήτης. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Χίος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων
- Κύρτσης, Α. Α. 1999. «Εισαγωγή». Στο Αλέξανδρος - Ανδρέας Κύρτσης, Κοινωνιολογική Θεωρία της Ανάπτυξης, σελ. 9-32. Αθήνα: Νήσος
- Λαγός, Δ. 1998. «Ο Τουρισμός ως Παράγοντας Προώθησης της Περιφερειακής Ανάπτυξης». *ΤΟΠΟΣ*, 14, σελ. 47-65
- Λαγός, Δ. Γ. 2007. Θεωρίες Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης. Αθήνα: Κριτική
- Λαμπριανίδης, Λ. 2005. «Εισαγωγή», Στο Λαμπριανίδης, Λ. [επιμ.], *Η επιχειρηματικότητα στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο. Η περίπτωση της Ελλάδας*, σελ. 27-61. Αθήνα: Πατάκης
- Λεοντίδου, Λ. 1989. Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός, Αθήνα.
- Μανώλογλου, Ε., Τσάρτας, Π. 1998. Ο Τουρισμός ως παράγοντας κοινωνικής αλλαγής. Αθήνα: Εξάντας - ΕΚΚΕ
- Μαυρομάτης, Ε. Ι. 1989. Οικονομία της Κρήτης 1951-1981, τομ. Α'. Ηράκλειο
- Μελισουργός, Γ. 2008. Τοπική-Περιφερειακή Ανάπτυξη και η Γεωγραφία των Χωροθετικών Αντιθέσεων: Μελέτη δύο περιπτώσεων Τουριστικής Ανάπτυξης σε Ελλάδα και Ισπανία. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας
- Μουζέλης, Ν. 1978. Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης. Αθήνα: Εξάντας
- Μουζέλης, Ν. 1987. Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική. Αθήνα: Θεμέλιο
- Μπριασούλη, Ε. 1997. «Δείκτες Αειφορίας: κριτική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας». *ΤΟΠΟΣ*, 12, σελ. 55-75
- Νάζου, Δ. 2003. Οι πολλαπλές ταυτότητες και οι αναπαραστάσεις τους σε ένα τουριστικό νησί των Κυκλάδων: «Επιχειρηματικότητα» και «Εντοπιότητα» στη Μύκονο. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

- Νάζου, Δ., 2005, «Φιλοξενούμενες» επιχειρηματίες και «φιλοξενούμενοι» πελάτες στον τουρισμό: Η οικιακότητα ως διαπολιτισμική ανταλλαγή. Στο *Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις* [«Επιστημονικό Συνέδριο», 9-11 Δεκεμβρίου 2005]. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας. Διαθέσιμο από: http://www.aegean.gr/gender-postgraduate/Documents/Fylo_Chrima_Antallagi/%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF%20%CE%9D%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CF%85.pdf [Ανάκτηση 18/6/2013]
- Ξιάρχος, Σ. 1993. «Οι εξελίξεις στη θεωρία και τη στρατηγική της περιφερειακής ανάπτυξης», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 10, σελ. 13-60
- Ο.ΑΝ.Α.Κ., 1994, Εναλλακτικές μορφές τουρισμού και επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου στην Κρήτη. Ηράκλειο
- Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1998. Η Οικονομία της Κρήτης [Αφιέρωμα]
- Παπαδάκη-Τζεδάκη, Σ. 1999. Ενδογενής Τουριστική Ανάπτυξη: Διαρθρωμένη ή Αποδιαρθρωμένη Τοπική Ανάπτυξη; Η Περίπτωση του Ρεθύμνου Κρήτης. Αθήνα: Παπαζήση
- Παρπαϊρης, Α., 1995. «Κύκλος ζωής του τουριστικού προϊόντος: η περίπτωση της Μυκόνου». *Σύγχρονα Θέματα*, 55, σελ. 93-111
- Παπαταξιάρχης, Ε. 1990. «Δια την σύστασιν μια ωφέλειαν της κοινότητας του χωριού: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγιακή κοινωνία». Στο Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης [επιμ.], *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*. Αθήνα: Παπαζήση
- Παυλόπουλος, Π. Γ. 2007. Τουριστικά Καταλύματα Μικρού και Μεσαίου Μεγέθους: Ρόλος, Προοπτικές, Μέτρα. Αθήνα: ΙΤΕΠ
- Περιφέρεια Κρήτης, 2001. Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης 2000 - 2006. Ηράκλειο
- Περιφέρεια Κρήτης, 2004. Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης 2000 - 2006 [Αναθεωρημένο Κείμενο]. Ηράκλειο
- Περιφέρεια Κρήτης, 2011. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιφέρειας Κρήτης 2012 - 2014: Στρατηγικός Σχεδιασμός. Ηράκλειο
- Περτσελάκης, Γ., Στρατάκη, Χ. & Συνεργάτες. 1988. Χερσόνησος: Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο. Β' Φάση. Ηράκλειο
- Πετμεζίδου, Μ. 2005. Θεωρίες Κοινωνικής Μεταβολής. Κομοτηνή. Διαθέσιμο από: <http://utopia.duth.gr/~mpetmes/Classes/SocChangeTheories/Petmesidou%20M.%202005.pdf> [Ανάκτηση 16/5/2012]
- Πετράκος, Γ. Κ., Ζήκος Σ.Ε., Ζαχαρόπουλος, Θ.Γ. 1991. «Μικρομεσαίες επιχειρήσεις και η αναζήτηση αναπτυξιακής στρατηγικής σε τοπική κλίμακα: Μια εμπειρική προσέγγιση στο Ν. Καρδίτσας», *ΤΟΠΟΣ*, 3, σελ. 69-96

- Πετρονώτη, Μ. 2002. «Κατασκευάζοντας προφορικές ιστορίες. Συνδιαλλαγές, συγκρούσεις, ανατροπές». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107, σελ. 71-82
- Πορφυρίδης. Ι. 1997. Τουρισμός και Παραοικονομία. Η περίπτωση της Ελλάδας. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών
- Ρήγος, Α. 1988. Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής. Αθήνα: Θεμέλιο
- Ρίμπολι, Ν., 2005. «Πλησιάζοντας τον άλλο. Μύθοι και αυταπάτες του ανθρωπολόγου στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει την ετερότητα στη Δύση και στην Ανατολή. Στο Κυριακάκης, Γ., Μιχαηλίδου, Μ. [επιμ.], *Η προσέγγιση του άλλου, Ιδεολογία, Μεθοδολογία και Ερευνητική Πρακτική*, σελ. 143-174. Αθήνα: Μεταίχμιο
- ΣΕΤΕ. 1995. Μελέτες ποιοτικής αναβάθμισης τουριστικών περιοχών. Πιλοτική Περιοχή: Χερσόνησος. Αθήνα
- ΣΕΤΕ, 2010. Ελληνικός τουρισμός 2020. Πρόταση για το νέο αναπτυξιακό μοντέλο: Ο Τουρισμός πρωταγωνιστής στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας. Αθήνα
- Σπανάκης, Σ. Γ. 1940. Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τομ. Ι. Ηράκλειο: Εκδόσεις «Σφακιανός»
- Σπανάκης, Σ. Γ. 1969. Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τομ. V. Ηράκλειο: Εκδόσεις «Σφακιανός»
- Σπανάκης, Σ. Γ. 2001. Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων, τομ. Β'. Ειδική Έκδοση. Ηράκλειο: Γ. Δετοράκης ΑΕΒΕ
- Σταυράκης, Ν. 1890. Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης. Αθήνα
- Σταυρινίδης, Ν. Ν. 1984. Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων, τομ. Δ'. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη
- Σταυρινίδης, Ν. Ν. 1985. Μεταφράσεις Τουρκικών Ιστορικών Εγγράφων, τομ. Ε'. Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη
- Συθιακάκη, Β. 1993. «Ιστορικές μαρτυρίες - Αρχαιολογικές ενδείξεις», Στο Συθιακάκη, Β., Συθιακάκης, Μ., [επιμ.], Χερσόνησος: *Λιμάνι - Πισκοπιανό - Κουτουλουφάρι*, σελ. 9-80. Λιμ. Χερσονήσου: Φιλωνίδειος Πολιτιστικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος
- Συθιακάκη - Κριτσιμάλλη, Β. 2002. «Ο Δήμος Χερσονήσου στους αρχαίους χρόνους». Στο Δήμος Χερσονήσου, *Η Χερσόνησος των αιώνων*, σελ. 26-39, Ηράκλειο: Δήμος Χερσονήσου, Γ. Δετοράκης ΑΕΒΕ

- Τσαντηρόπουλος, Α. 2004. Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη. Αθήνα: Πλέθρον
- Τσαούσης, Δ. Γ. 1970. Η ιδεολογία της Αναπτύξεως. Λοκίμιον επί των διαπολιτιστικών σχέσεων της Δύσεως μετά του Τρίτου Κόσμου, Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Ανώτατη Σχολή Πολιτικών Επιστημών
- Τσαούσης, Δ. Γ. 1987. Η Κοινωνία του ανθρώπου. Αθήνα: Gutenberg
- Τσάρτας, Π. 1987. Κοινωνικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού στις αναπτυσσόμενες χώρες. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 66, σελ. 144-158
- Τσάρτας, Π. 1988. «Σχεδίασμα των σταδίων ανάπτυξης του τουρισμού στο Νομό Κυκλάδων». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70, σελ. 191-210
- Τσάρτας, Π. 1991. Τουρισμός και αγροτική πολυδραστηριότητα. Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Τσάρτας, Π. Α. 2010. Ελληνική Τουριστική Ανάπτυξη: Χαρακτηριστικά, Διερευνήσεις, Προτάσεις. Αθήνα: Κριτική
- Τσουκαλάς, Κ. 1987. Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα. Αθήνα: Θεμέλιο
- Υπουργείο Οικονομίας & Οικονομικών, 2007. Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007 - 2013. Αθήνα
- Υπουργείο Οικονομίας & Οικονομικών, 2007. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Κρήτης και Νήσων Αιγαίου» [Επίσημη Υποβολή]. Αθήνα
- Υπουργείο Συντονισμού, ΥΠΑΚ. 1967. Χερσονήσος - Μάλια: Μελέτη Τουριστικής Αναπτύξεως. Αθήνα
- Υπ. Συντονισμού, Δοξιάδης Α.Ε. 1980. Εθνικό χωροταξικό σχέδιο και πρόγραμμα της Ελλάδος: Τουρισμός, τομ. iv. Αθήνα
- Φωτόπουλος, Τ. 1999. Περιεκτική Δημοκρατία. Αθήνα: Καστανιώτη
- Χριστοφάκης, Μ. Σ. 2001. Τοπική Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική. Αθήνα: Παπαζήση
- Χτούρης, Σ. Ν. 1995. «Πολιτισμός και Τουρισμός. Ο Τουρισμός ως δίκτυο παραγωγής βιωμάτων. *Σύγχρονα Θέματα*, 55, σελ. 48-56
- Χτούρης, Σ. 2004. Ορθολογικά συμβολικά δίκτυα. Global states και εθνικά Χόμπι. Αθήνα: Νήσος

Ξενόγλωσση

- Abram, S., Waldren, J. 2004 [1998]. "Introduction: Anthropological Perspectives on Local Development". Στο Simone Abram and Jacqueline Warlden [επιμ.], *Anthropological Perspectives on Local Development*, pp. 1-17. London & New York: Routledge. [This edition is available from the Taylor Francis e-Library: <http://www.ebookstore.tandf.co.uk/>. [Accessed 9/10/2011]
- Adams, W. M. 2009. *Green Development: Environment and sustainability in a developing world*, 3rd Edition. London & New York: Routledge
- Andriotis, K. 2002. "Local Authorities in Crete and the Development of Tourism". *The Journal of Tourism Studies*, 13 (2), pp. 53-62
- Andriotis, K. 2003. "Tourism in Crete: A Form of Modernization". *Current Issues in Tourism*, 6 (1), pp. 23-53
- Ateljevic, J., Page, S. 2009. "Introduction". Στο J. Ateljevic, and Stephen J. Page [επιμ.], *Tourism and Entrepreneurship. International Perspectives*, pp. 1-6. Oxford: Elsevier Ltd
- Ateljevic, J. Li, L. 2009. "Tourism Entrepreneurship - Concepts and Issues". Στο J. Ateljevic, and Stephen J. Page [επιμ.], *Tourism and Entrepreneurship. International Perspectives*, pp. 9-32. Oxford: Elsevier Ltd
- Barth, F. 1967. "On the study of Social Change". *American Anthropologist* 69 (6), pp. 661-669
- Bastakis, C., Buhalis, D., Butler, R. 2004. "The perception of small and medium sized tourism accommodation providers on the impacts of the tour operators' power in Eastern Mediterranean". *Tourism Management*, 25, pp. 151 - 170
- Bernstein, H. 1971. "Modernization Theory and the Sociological Study of Development", *Journal of Development Studies*, 7 (2), pp. 141-160
- Boissevain, J., Theuma, N. 2004. "Contested space: Planners, tourists, developers and environmentalists in Malta". Στο Simone Abram and Jacqueline Warlden [επιμ.], *Anthropological Perspectives on Local Development*, pp. 96-119. London & New York: Routledge
- Bianchi, R. V. 2003. "Place and power in tourism development: tracing the complex articulations of community and locality". *PASOS*, 1 (1), pp. 13-32 [online]. Available from <http://www.pasosonline.org/Publicados/1103/PS020103.pdf>. [Accessed: 21/2/2012]
- Bottomore, T. 1993 [1964]. *Elites and Society*, 2nd Edition. London & New York: Routledge
- Boudon, R. 1986. *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Cambridge: Polity Press

- Britton, S.T. 1982. "The political economy of Tourism in the Third World". *Annals of Tourism Research*, 9 (3), pp. 331-358
- Brohman, J. 1996. "New Directions in Tourism for Third World Development". *Annals of Tourism Research*, 23 (1), pp. 48-70
- Burns, P.M., Novelli, M. 2008. "Introduction: The Majority World Development and Tourism". Στο Peter M. Burns and Marina Novelli [επιμ.], *Tourism Development: Growth, Myths and Inequalities*, pp. XVI-XXX. Oxfordshire: CABI
- Campbell, J. 2004 [1949]. *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton and Oxford: Princeton University Press
- Cater, E. A. 1987. "Tourism in a least developed countries". *Annals of Tourism Research*, 14 (2), pp. 202-225
- Cohen, E. 1972. "Toward a Sociology of International Tourism". *Social Research*, 39 (1), pp. 163-182
- de Kadt, E. [επιμ]. 1979. *Tourism: Passport to Development? Perspectives on the Social and Cultural Effects in Developing Countries*. New York: Oxford University Press
- de Sardan, J-P O., 2005. *Anthropology and Development. Understanding Contemporary Social Change*. London & New York: Zed Books
- dos Santos, T. 1970, 'The Structure of Dependence', *The American Economic Review* 60 (2), pp. 231-236
- Edelman, M., Haugerud, A. 2005. "Introduction: The Anthropology of Development and Globalization". Στο Marc Edelman and Angelique Haugerud [επιμ.], *The Anthropology of Development and Globalization. From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*, pp. 1-74. Malden: Blackwell Publishing
- Escobar, A. 1991. «Anthropology and the development encounter: the making and marketing of development anthropology». *American Ethnologist*, 18 (4): 658-682
- Escobar, A. 1997. "Anthropology and Development". *International Social Sciences Journal*, 154, pp. 497-515
- Escobar, A. 2006. "Post-Development". Στο: D.A. Clark [επιμ.], *The Elgar Companion to Development Studies*, pp. 447-451. Massachusetts: Edward Elgar Publishing
- Evans, S., Leighton, L. 1989. "Some Empirical Aspects of Entrepreneurship". *American Economic Review*, 79 (3), pp. 519-535
- Eyben, R. 2000. "Development and Anthropology: A View from Inside the Agency". *Critique of Anthropology*, 20 (1), pp. 7-14

- Forster, J. 1964. "The Sociological Consequences of Tourism". *International Journal of Comparative Sociology*, 5 (2), pp. 221-227
- Foster-Carter, A. 1974. "Neo-Marxist Approaches to Development and Under-Development". Στο Emanuel de Kadt and Gavin Williams [επιμ.], *Sociology and Development*, pp. 67-105. London: Tavistock Publications Ltd
- Friedman, A. 1988. "How the 1980s Have Changed Industrial Relations". *Monthly Labor Review*, 111 (5), pp. 35-38
- Friedman, J. 1992. "The Past in the Future: History and the Politics of Identity". *American Anthropologist, New Series*, 94 (4), pp. 837-859
- Furnham, A. 1984. "Tourism and Culture Shock". *Annals of Tourism Research*, 11 (2), pp. 41-57
- Galani - Moutafi, V. 1993. "From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village" [Part One]. *Journal of Modern Greek Studies* 11 (2), pp. 241-270
- Galani - Moutafi, 1994. "From Agriculture to Tourism: Property, Labor, Gender and Kinship in a Greek Island Village" [Part One]. *Journal of Modern Greek Studies* 12 (1), pp. 113-131
- Ginsberg, M. 1958. "Social Change". *British Journal of Sociology* IX (3), pp. 205-229
- Greenwood, D. J. 1972. "Tourism as an Agent of Change: A Spanish Basque Case". *Ethnology*, II, pp. 80-91
- Grillo, R.D. 1997. "Discourses of Development: The view of anthropology". Στο R. D. Grillo, R. L. Stirrat [επιμ.], *Discourses of Development: Anthropological Perspectives*, pp. 1-33. Oxford & New York: Berg
- Hadjimichalis, C. 2005 [1987]. *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe*. New Hampshire: Croom Helm Ltd [This edition is available from the Taylor & Francis e-Library: <http://www.ebookstore.tandf.co.uk/>.] [Accessed 9/10/2013].
- Herzfeld, M. 2001. *Anthropology: Theoretical Practice in Culture and Society*. Malden: Blackwell Publishing
- Hoben, A. 1982. "Anthropologists and Development". *Annual Review of Anthropology*, 11, pp. 349-375
- Hobhouse, L.T. 2007 [1911]. *Social Evolution and Political Theory*. New York: The Columbia University Press [online]. Available from <http://www.archive.org/details/socialrevolutionp00hobuoft>. [Accessed: 8/11/2012]
- Holden, A. 2005. *Tourism Studies and Social Sciences*. London & New York: Routledge

- Hughes, J. A., Sharrock, W. W., Martin, P.J. 2003. *Understanding Classical Sociology: Marx, Weber, Durkheim*. New York: Sage Publications
- Kenna, M. 1993. "Return Migrants and Tourism Development: An Example from the Cyclades". *Journal of Modern Greek Studies* 11 (1), pp. 75-95
- Kousis, M. 1989. "Tourism and the Family in a Rural Cretan Community". *Annals of Tourism Research*, 16 (3), pp. 318-332
- Larrain, J. 1989. *Theories of Development: Capitalism, Colonialism and Dependency*. Cambridge: Polity Press
- Larsen, A. K. 1998. "Discourses on development in Malaysia". Στο: Simone Abram and Jacqueline Waldren [επιμ.], *Anthropological Perspectives on Local Development*, pp. 18-35. London: Routledge
- Latouche, S. 2009 [2007]. *Farewell to Growth*. Cambridge: Polity Press
- Lauer, R.H. 1990 [1977]. *Perspectives on Social Change*, 2nd Edition. Boston: Allyn and Bacon
- Lipietz, A. 1987. *Mirages and Miracles: the Crisis of Global Fordism*. London: Verso
- Mair, L. 1969. *Anthropology and Social Change*. London: The Athlone Press
- Mendosa E. L., 1983. "Tourism and Income Strategies in Nazare, Portugal", *Annals of Tourism Research*, 10 (2), pp. 213-237
- Mortensen, D. 1970. "Job search, the duration of Unemployment, and the Phillips Curve". *American Economic Review*, 60 (5), pp. 847-862
- Mowforth, M., Munt, I. 2003. *Tourism and Sustainability: New tourism in the Third World*. London & New York: Routledge
- Nash, D. 1989. "Tourism as a form of Imperialism". Στο V. L. Smith [επιμ.], *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, 2nd Edition, pp. 37-52. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Nash D., Smith, V. L., 1991. "Anthropology and Tourism". *Annals of Tourism Research*, 18 (1), pp. 12-25
- Nunez, T. 1989. "Touristic Studies in Anthropological Perspective". Στο V. L. Smith [επιμ.], *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, 2nd Edition, pp. 265-279. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Pearce, D. G. 1986 [1981]. *Tourist Development*, 4th Impression, London & New York: Longman

- Pedersini, R. 2002. "Economically depended workers", employment law and industrial relations. [on line]. Διαθέσιμο από: www.eurofound.europa.eu/eiro/2002/05/study/tn02051015.htm#contentpage. [Ανάκτηση 1/2/2014]
- Przeclawski, K. 1994. "Tourism as the subject of interdisciplinary research". Στο, Douglas G. Pearce and Richard W. Butler [επιμ.], *Tourism Research: Critiques and Challenges*, pp. 9-19. London & New York: Routledge.
- Noronha, R. 1979. *Social and Cultural Dimensions of Tourism*. Washington: The World Bank
- Richard, M. P. 1997. "Sorokin and Social Change". *Social Science*, 52 (2), pp. 94-98
- Robbins, L. 1968. *The Theory of Economic Development in the History of Economic Thought*. London & Basingstoke: MACMILLAN AND CO LTD
- Rostow, W. W. 1971. *Politics and the Stages of Growth*. Cambridge: Cambridge University Press
- Roxborough, I. 1979. *Theories of Underdevelopment*. New Jersey: Humanities Press
- Schneider P., Schneider J., Hansen E. 1972. "Modernization and Development: The Role of Regional Elite and Noncorporate Groups in the European Mediterranean", *Comparative Studies in Society and History*, 14 (3), pp 328-350
- Schumpeter, J. A. 2008. *The Theory of Economic Development*, 14th Edition. New Brunswick & London: Transaction Publishers
- Smith, S. L. 1988. "Defining tourism. A supply - side view". *Annals of Tourism Research* 15 (2), pp. 179-190
- Smith, V. 1989. "Introduction". Στο V. L. Smith [επιμ.], *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, 2nd Edition, pp. 1-17. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- So, A. Y. 1990. *Social Change and Development. Modernization Theory, Dependency, and World - System Theories*. London: Sage
- Stathakis, G., Vaggi, G. [επιμ.] 2006. *Economic Development and Social Change. Historical roots and modern perspectives*. New York: Routledge
- Stevenson H., Jarillo, Carlos J. 1990. "A Paradigm of Entrepreneurship: Entrepreneurial Management". *Strategic Management Journal*, Special Issue: Corporate Entrepreneurship, 11, pp. 17-27
- Steward, J. H. 1972 [1955]. *Theory of Culture Change. The Methodology of Multilinear Evolution*, First Paperback Edition. Urbana & Chicago: University of Illinois Press

- Terkenli, T. S. 2001. "Local Perceptions of Tourism Impacts on Place Identity: The Case of Northern Crete. *Tourism*, 49 (3), pp. 229-240
- Tefler, D. J. 2002. "The Evolution of Tourism and Development Theory". Στο Richard Sharpley, and David J. Telfer [επιμ.], *Tourism and Development. Concept and Issues*, pp. 35-80. Clevedon: Channel View Publications
- The European Observatory for SMEs, 2000. Sixth Report. Luxembourg: European Communities
- Turner, L., Ash, J. 1976. *The Golden Hordes: International Tourism and Pleasure Periphery*. New York: St. Martin's Press
- Veblen, T. 2001 [1921]. *The Engineers And the Price System*. Kitchener: Batoche Books
- Wall, G. 1997. "Sustainable Tourism - Unsustainable Development". Στο Salah Wahab and John J. Pigram [επιμ.], *Tourism, Development and Tourism: The challenge of sustainability*, pp. 29-43. London: Routledge
- WCED. 1987. Report of the Commission on Environment and Development: "Our Common Future". [online] Available from <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>. [Accessed: 21/2/2012]
- WTO. 1998. Guide for local Authorities on Developing Sustainable Tourism. Spain, Madrid: World Tourism Organization

Αρχειακές Πηγές

- **Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη:** Αρχείο τοπικού και περιοδικού τύπου
- **Δήμος Χερσονήσου:** Δημοτολόγιο, Οικονομική Υπηρεσία, Γραφείο Προγραμματισμού
- **Υποθηκοφυλακείο Χερσονήσου:** Συμβόλαια περιόδου 1971 - 1973
- **Επιμελητήριο Ηρακλείου:** Μητρώο Επιχειρήσεων

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Συμβόλαια Αγοραπωλησιών

1.

«ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ - ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε.»

Τόμος 425

Αριθ. Συμβολαίου 51.449

ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΔΡΑΧΜΩΝ 182.000

Εν Λιμένι Χερσονήσου Πεδιάδος Κρήτης σήμερον την δεκάτην έκτην (16^{ον}) του μηνός Ιουνίου ημέραν Παρασκευήν του χιλιοστού εννεακοσιοστού δεύτερου (1972) έτους και ενταύθα κειμένω συμβολαιογραφείω μου ιδιοκτησίας Γεωργίου Θ. Κοζύρη, ενώπιον εμού του Συμβολαιογράφου Χερσονήσου της Ειρηνοδιακής Περιφέρειας Ηρακλείου ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΣΑΒΒΑΚΗ, κατοικούντος και εδρεύοντος ενταύθα και των γνωστών μοι πολιτών ενηλίκων Ελλήνων και μη κατά νόμων εξαιρουμένων μαρτύρων Εμμανουήλ Γεωργίου Μαστοράκη γεωργού και Ανδρέου Αθανασίου Πετράκη γεωργού κατοίκων αμφοτέρων Κουτουλουφαρίου Πεδιάδος Κρήτης ενεφανίστηκαν οι επίσης γνωστοί μοι και μη εξαιρούμενοι αφενός ο Αντώνιος Νικολάου και της Στυλιανής Φιλιππάκης, αυτοκινητιστής γεννηθείς εις χωρίον Χερσονήσος Πεδιάδος και κάτοικος Λιμένος Χερσονήσου Πεδιάδος... παριστάμενος επί του προκειμένου και ενεργών ως Πρόεδρος και εκπρόσωπος της Κοινότητας Λιμένος Χερσονήσου Πεδιάδος... και αφετέρου ο Νικόλαος Μιχαήλ και Ροδάνθης Μεταξάς πολιτικός μηχανικός γεννηθείς και κατοικών εις Ηράκλειον Κρήτης... παριστάμενος και ενεργών επί του προκειμένου ως Πρόεδρος και εκπρόσωπος της εν Ηρακλείω εδρευούσης εταιρείας υπό την επωνυμίαν ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ - ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε. ... οίτινες κληθέντες παρ' εμού κατά τας διατάξεις του Ν.Δ. 109/69 και βεβαιώσαντες την ακρίβειαν των παρ' αυτών δηλωθεισών ως άνω μονίμων κατοικιών των ήτήσαντο τη σύνταξιν του παρόντος και εδήλωσαν ότι συνωμολόγησαν και συναπεδέξαντο τα επόμενα. Ο πρώτος των συμβαλλομένων Αντώνιος Νικολάου Φιλιππάκης υπό την υφ' ην ως άνω παρίσταται ιδιότητάν του εδήλωσεν ότι η υπ' αυτού εκπροσωπούμενη Κοινότης Λιμένος Χερσονήσου, κέκτηται κατά πλήρη κυριότητα νομήν και κατοχήν δύο αγροτικές οδούς κειμένας εις θέσιν «Γλυκοριζά» της κτηματικής περιφέρειας της ως άνω Κοινότητος Λιμένος Χερσονήσου με κατεύθυνσιν εν Νότον προς Βορράν και εξυπηρετούσα τας προς την βορειοδυτικήν περιοχίν της Κοινότητος αγροτικές περιοχάς συνολικού εμβαδού μέτρων τετραγωνικών χιλίων οκτακοσίων είκοσι εννέα και πενήντα δύο εκατοστών (1.829, 52) ως η οδός αυτή... και ότι η αξία των ως άνω Κοινοτικών αγροτικών οδών εξετιμήθη παρά της επιτροπής εις το ποσόν των δραχμών εκατόν ογδοήκοντα δύο χιλιάδων (182.000) τας οδούς δε ταύτας ο ως άνω Πρόεδρος της Κοινότητος Αντώνιος Νικολάου Φιλιππάκης υπό την υφ' ην ως άνω παρίσταται κα ενεργείς ιδιότητάν του δηλοί ότι παραχωρεί, μεταβιβάζει και παραδίδει σήμερον κατά πλήρη κυριότητα νομήν και κατοχήν και μεθ' όλων εν γένει των επ' αυτών και εξ αυτών οιωνδήποτε δικαιωμάτων της επ' αυτού εκπροσωπούμενης Κοινότητος... προς την υπό του εταίρου των συμβαλλομένων Νικολάου Μιχαήλ Μεταξά εκπροσωπούμενην ανώνυμον εταιρείαν υπό την επωνυμίαν Ανώνυμος Εταιρεία Τουριστικών Επιχειρήσεων «ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ - ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε.», εις ανταλλαγήν της κατωτέρω περιγραφομένης οδού της ως άνω εταιρείας. Ο δε έτερος συμβαλλόμενος Νικόλαος Μιχαήλ Μεταξάς υπό την υφ' ην ως άνω παρίσταται ιδιότητάν του εδήλωσε ότι η υπ' αυτού εκπροσωπούμενην εταιρεία κέκτηται κατά πλήρη κυριότητα, νομήν και κατοχήν ετέραν οδόν κειμένην εις την αυτήν θέσιν ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ διανοιχθείσαν υπό αυτής προς εξυπηρέτησιν των αγροτικών περιοχών των κειμένων εις την βορειοδυτικήν πλευράν της Κοινότητος Λιμένος Χερσονήσου με διεύθυνσιν Ανατολή - Δύσις ευρισκομένην δε εν τω μέσω της ιδιοκτησίας της ως άνω εταιρείας και εμφανιζομένης... συνολικού εμβαδού μέτρων τετραγωνικών τριών χιλιάδων διακοσίων και εβδομήκοντα τριών εκατοστών (3.200,73) της οποίας η αξία εξετιμήθη παρά της ως άνω επιτροπής της Νομαρχίας Ηρακλείου εις το ποσόν των δραχμών εκατόν ογδοήκοντα δύο χιλιάδων (182.000) και ότι την ως άνω οδόν εις

αντάλλαγμα της περιελθούσης εις την επ' αυτού εκπροσωπούμενην Ανώνυμον εταιρεία κατά πλήρη κυριότητα, νομήν και κατοχήν αγροτικής οδού της Κοινότητος Λιμένος Χερσονήσου, παραχωρεί, μεταβιβάζει και παραδίδει μεθ' όλων εν γένει των επ' αυτής και εξ' αυτής οιωνδήποτε δικαιωμάτων της εμπράγματων και προσωπικών και των συναφών αγωγών... Οι αυτοί συμβαλλόμενοι εδήλωσαν και τα επόμενα. Εγγυώνται εκατέρωθεν τα ανταλλασσόμενα ακίνητα τα αποτελούντα τα ως άνω αγροτικές οδούς ελεύθερα και απηλαγμένα παντός εν γένει βάρους, χρέους, υποθήκης, προσημειώσεως, κατασχέσεως, αναγκαστικής ή συντηρητικής, διεκδικήσεως εν γένει, προικίου και κληρονομικού δικαίου, εκνικήσεως τρίτου, μεσεγγύσεως, δουλείας, μισθώσεως ή χρήσεως, οφειλής φόρων οιωνδήποτε δημοσίων και κοινοτικών ως και των τελών πάσης φύσεως, πάσης αμφιβολίας, αμφισβητήσεως ή διενέξεως και εν γένει επιβαρύνσεως και παντός εν γένει νομικού και πραγματικού ελαττώματος. Παραιτούνται ρητώς, ανεπιφυλάκτως και ανεκλήτως παντός δικαιώματος των περί προσβολής και διαρρήξεως της προκειμένης συμβάσεως ανταλλαγής και του παρόντος δι' οιονδήποτε λόγον τυπικόν ή ουσιαστικόν ενυπάρχοντα ή επιγενόμενον...

2.

«ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ - ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε.»

Τόμος 423

Αριθ. Συμβολαίου 51.292

ΑΙΤΗΣΙΣ

Της εν Ηρακλείω εδρευούσης Ανωνύμου Εταιρείας υπό την επωνυμίαν Ανώνυμος Εταιρεία Τουριστικών Επιχειρήσεων «ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ-ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε.» νομίμως εκπροσωπούμενης

ΚΑΤΑ

- 1) Γεωργίας θυγατρός Ζαχαρίου Τσαγκαράκη, κατοίκου Λιμένος Χερσονήσου (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 52, 52α, 63)
- 2) Μανούσου Εμμανουήλ Μαραγκάκη, κατοίκου Αθηνών - Σολωμού 70 Νέα Σεπόλια Περιστερί (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 60, 60α)
- 3) Κληρονόμων Ευτυχίας συζ. Βασιλείου Ντερμπεντέρη το γένος Απ. Αγαπάκη ήτοι: α) Βασιλείου Φραγκίσκου Ντερμπεντέρη και β) Φραγκίσκου Βασιλείου Ντερμπεντέρη, κατοίκων Αθηνών - Γαλάτιας 4 Θησείον (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 78)
- 4) Δημητρίου Σταύρου Πετράκη, κατοίκου Κουτουλουφάρι Πεδιάδος (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 143)
- 5) Δημητρίου Εμμανουήλ Καρβουνάκη, κατοίκου Πισκοπιανό Πεδιάδος (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 140)
- 6) Αργυρής συζ. Ιωάννου Τσαγκαράκη το γένος Εμμανουήλ Μαστοράκη, κατοίκου Λιμένος Χερσονήσου (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 82)
- 7) Γεωργίου Στυλιανού Κυπριωτάκη, κατοίκου Πισκοπιανό Πεδιάδος (υπ' αριθμ. κτηματολογικού πίνακος 110)

ΕΝΩΠΙΟΝ

Δυνάμει της υπ' αριθμ. Α. 5558/1748 και χρονολογίας 13 Μαρτίου 1972 κοινής αποφάσεως Υπουργών Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας δημοσιευθείσης εις το υπ' αριθμ. 74 της 30 Μαρτίου 1972 Φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως τεύχος τέταρτον εκδοθείσης... εκηρύχθη αναγκαστικώς απαλλοτριωτέα λόγω δημοσίας ωφελείας, ήτοι προς σκοπόν ενεέργσεως ξενοδοχειακής μονάδος, υπέρ και δαπάναις της Α.Ε. ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΑΚΤΗΣ - ΒΟΛΑΚΟΣ ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ (ΤΕΑΒ), εδαφική έκτασις εμβαδού 6.656 τ.μ. περίπου, κειμένη εις «Λιμένα Χερσονήσου» Ηρακλείου Κρήτης ως αυτή εμφανίζεται υπό τους αριθμ. 52, 52α, 63, 60, 60α, 78, 143, 140, 82, 93, 99 και 110 εις το υπό κλίμακα 1:500 τοπογραφικόν - χωροταξικόν διάγραμμα και εις τον επ' αυτού κτηματολογικόν πίνακα του Αρχιτέκτονος Αλ. Στραγάλη, δεόντως θεωρημένον υπό του Δ/ντού των Τεχνικών Υπηρεσιών του ΕΟΤ.

Επειδή επί της απαλλοτριωθείσης ως άνω εκτάσεως αξιούν δικαιώματα κυριότητος οι καθ' ων η παρούσα, ήτοι:

- 1) Η Γεωργία θυγατήρ Ζαχαρίου Τσαγκαράκη επί των υπ' αριθμ. 52, 52α τεμαχίων εκτάσεως 632 τ.μ. και επί του υπ' αριθμ. 63 τεμαχίου εκτάσεως 118 τ.μ.
  - 2) Ο Μανούσος Εμμανουήλ Μαραγκάκης επί των υπ' αριθμ. 60 και 60α τεμαχίων εκτάσεως αντιστοίχως 145 και 305 τ.μ.
  - 3) Οι κληρονόμοι Ευτυχίας συζ. Βασιλείου Ντερμπεντέρη το γένος Απ. Αγαπάκη επί του υπ' αριθμ. 78 τεμαχίου εκτάσεως 780 τ.μ.
  - 4) Ο Δημήτριος Σταύρου Πετράκης επί του υπ' αριθμ. 143 εκτάσεως 1.069 τ.μ.
  - 5) Ο Δημήτριος Εμμανουήλ Καρβουνάκης επί του υπ' αριθμ. 140 τεμαχίου, εκτάσεως 1.154 τ.μ.
  - 6) Η Αργυρή συζ. Ιωάννου Τσαγκαράκη το γένος Εμμανουήλ Μαστοράκη επί του υπ' αριθμ. 82 εκτάσεως 290 τ.μ. και
  - 7) Ο Γεώργιος Στυλιανού Κυπριωτάκης επί του υπ' αριθμ. 140 τεμαχίου εκτάσεως 2.043 τ.μ.
- Επειδή ήδη πρόκειται να ζητήσω τον καθορισμό τιμής μονάδος απαλλοτριώσεως ως άνω εκτάσεως

ΔΙΑ ΤΑΥΤΑ

Υποβάλλουσα συνημμένως 1) το υπ' αριθμ. 74 της 30 Μαρτίου 1972 Φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως τεύχος τέταρτον εις ως έχει δημοσιευθή η υπ' αριθμ. Α. 5558/1748 της 13 Μαρτίου 1972 κοινή απόφασις Υπουργών Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως εδαφικής εκτάσεως εις θέσιν «Λιμένα Χερσονήσου» Ηρακλείου υπέρ και δαπάναις μου και 2) Το υπό κλίμακα 1:500 τοπογραφικόν - χωροταξικόν διάγραμμα του Αρχιτέκτονος Α. Στραγάλη, δεόντως θεωρημένον υπό του Δ/ντού των Τεχνικών Υπηρεσιών του ΕΟΤ.

ΑΙΤΟΥΜΑΙ

Όπως κατ' εφαρμογήν του άρθρου 16 του Ν.Δ. 797/1970 εκδώσητε τα αναγκαία πιστοποιητικά ιδιοκτησίας βάσιν και κατασχέσεων επί τω απαλλοτριουμένων ακινήτων έτι δε πιστοποιητικόν περί των τυχόν εγγραφών επί τούτων εις τα βιβλία δεικδικήσεων και φέρητε την δέουσαν σημείωσιν εις τας μερίδας των άνω κτημάτων και ιδιοκτητών.

Εν Ηρακλείω τη 13 Απριλίου 1972
Ο Πληρεξούσιος Δικηγόρος της αιτούσης
Εμμ. Μ. Καλλονάκης

3.

«ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ - ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε.»

Τόμος 439

Αριθ. Συμβολαίου 52.870

ΑΙΤΗΣΙΣ

της εν Ηρακλείω, Λεωφόρος Βασιλέως Γεωργίου Β' αριθ. 15, εδρευούσης Ανωνύμου Εταιρείας υπό την επωνυμίαν «ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΑΚΤΗΣ ΒΟΛΑΚΑ-ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ Τ.Ε.Α.Β. Α.Ε.» νομίμως εκπροσωπούμενης υπό του Προέδρου του Διοικητικού Συμβουλίου της Νικολάου Μιχαήλ Μεταξά, πολιτικού μηχανικού, κατοίκου Ηρακλείου (Πλατεία Αναλήψεως).

ΚΑΤΑ

1.	Αικατερίνης Γεωργίου Παρλαμά	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
2.	Μενελάου Γεωργίου Παρλαμά	κατοίκου	Ηρακλείου
3.	Αρμάνδου Γεωργίου Μουντράκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
4.	Γεωργίας Δημητρίου Μ. Μακράκη	κατοίκου	Ηρακλείου
5.	Ιωάννας χήρας Γεωργ. Ζαβάλου	κατοίκου	Αθηνών
6.	Γρηγορίου Ιωάννου Παρλαμά	κατοίκου	Πισκοπιανού
7.	Ιωάννου Γεωργίου Παρλαμά	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
8.	Αριστόδημου Εμμανουήλ Τιλιανάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
9.	Ελευθερίας Εμμανουήλ Παπαδάκη	κατοίκου	Ηρακλείου
10.	Μαρίας Γεωργίου Πανταγιά	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
11.	Γεωργίου Στυλιανού Κυπριωτάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
12.	Αντωνίου Ζαχαρία Τσαγκαράκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
13.	Ιωάννου Νικολάου Λαρεντζάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου

14.	Εμμανουήλ Δημητρίου Καπετανάκη	κατοίκου	Ηρακλείου
15.	Δημητρίου Γεωργίου Καρβουνάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
16.	Κωνσταντίνου Φωτίου Καρβουνάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
17.	Δημητρίου Ιωάννου Φρουδάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
18.	Ευαγγέλου Ζαχαρία Δοξαστάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
19.	Εμμανουήλ Γεωργίου Κυπριωτάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
20.	Ιωάννου Νικολάου Λαρεντζάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
21.	Ελένης χήρας Ευαγγέλου Μουντράκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
22.	Γεωργίας χήρας Νικολάου Τριγυράκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
23.	Νικολάου Αποστόλου Λουλουδάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
24.	Εμμανουήλ Ιωάννου Κασσαβέτη	κατοίκου	Χερσονήσου
25.	Γεωργίου Κωνσταντίνου Παρλαμά	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
26.	Νικολάου Χριστοφόρου Κασαβέτη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
27.	Νικολάου Ιωάννου Μιχελάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
28.	Ευσταθίου Χριστοφόρου Λασηθιωτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
29.	Κωνσταντίνου Φωτίου Καρβουνάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
30.	Αγγελικής Μιλτιάδου Παπαδάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
31.	Κωνσταντίνου Ιωάννου Τσαντηράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
32.	Μαρίας χήρας Εμμανουήλ Τσαντηράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
33.	Δημητρίου Αδάμ Παπουτσάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
34.	Αποστόλου Δημητρίου Δοξαστάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
35.	Μενελάου Γεωργίου Παρλαμά	κατοίκου	Πισκοπιανού
36.	Γεωργίου Εμμανουήλ Καστρινάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
37.	Νικολάου Αντωνίου Αναστασιάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
38.	Κωνσταντίνου Γρηγορίου Βλαχάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
39.	Γεωργίου Εμμανουήλ Ασπετάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
40.	Δημητρίου Αντωνίου Παπουτσάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
41.	Κωνσταντίνου Εμμανουήλ Ασπετάκη	κατοίκου	Αλικαρνασσού
42.	Γεωργίου Κωνσταντίνου Τσαντηράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
43.	Σωκράτους Ιωάννου Καρβουνάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
44.	Στυλιανού Νικολάου Φιλιπάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
45.	Εμμανουήλ Ιωάννου Μαραγκάκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
46.	Γεωργίου Εμμανουήλ Ροδάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
47.	Κωνσταντίνου Αποστόλου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
48.	Ευαγγέλου Γεωργίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
49.	Πέτρου Μιχαήλ Καστρινάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
50.	Εμμανουήλ Ιωάννου Κασαβέτη	κατοίκου	Χερσονήσου
51.	Ιωάννου Αντωνίου Δανελάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
52.	Γεωργίου Αντωνίου Τριγυράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
53.	Ιωάννου Γεωργίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
54.	Γεωργίου Νικολάου Καστανάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
55.	Μάρκου Αλεξάνδρου Χαρατζά	κατοίκου	Χερσονήσου
56.	Κωνσταντίνου Ιωάννου Σκλάβου	κατοίκου	Χερσονήσου
57.	Εμμανουήλ Αθανασίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Γουβών
58.	Νικολάου Γεωργίου Τραπιέρη	κατοίκου	Χερσονήσου
59.	Ενορίας Χερσονήσου	έδρα	Χερσονήσου
60.	Νικολάου Ιωάννου Τραπιέρη	κατοίκου	Χερσονήσου
61.	Στυλιανού Γεωργίου Δανελάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
62.	Δημητρίου Εμμανουήλ Σανουδάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
63.	Γεωργίου Εμμανουήλ Σανουδάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
64.	Γεωργίου Νικολάου Τωράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
65.	Εμμανουήλ Αντωνίου Κασαπάκη	κατοίκου	Σβούρου Μετόχι
66.	Εμμανουήλ Γρηγορίου Πενταράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
67.	Σπυρίδωνος Χριστοφόρου Κασαβέτη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
68.	Αθανασίου Ιωάννου Παπαδάκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
69.	Γεωργίου Εμμανουήλ Σανουδάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
70.	Σοφίας χήρας Γεωργίου Μιχελεκάκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
71.	Εμμανουήλ Ιωάννου Δανελάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου

72.	Κωνσταντίνου Αποστόλου Αποστολάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
73.	Μενελάου Δημητρίου Λουλουδάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
74.	Μαρίας συζ. Γεωργίου Γαλατιανού το γένος Αθανασίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Ηρακλείου
75.	Γεωργίου Ιωάννου Μαραγκάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
76.	Κωνσταντίνου Ζαχαρία Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
77.	Νικολάου Φραγκίσκου Βισκαδουράκη	κατοίκου	Κουδουμαλά Λασηθίου
78.	Γεωργίου Εμμανουήλ Δανελάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
79.	Εμμανουήλ Γρηγορίου Πενταράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
80.	Εμμανουήλ Ιωάννου Μαραγκάκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
81.	Εμμανουήλ Νικολάου Μουντράκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
82.	Εμμανουήλ Δημητρίου Μουντράκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
83.	Μιχαήλ Νικολάου Πετράκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
84.	Κωνσταντίνου Αποστόλου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
85.	Φραγκίσκου Στυλιανού Τζιράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
86.	Γεωργίου Στερεού Τζιράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
87.	Εμμανουήλ Γεωργίου Τζιράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
88.	Γρηγορίου Κωνσταντίνου Πενταράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
89.	Ιωάννου Αγγέλου Μαστοράκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
90.	Ευαγγέλου Ζαχαρία Δοξαστάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
91.	Σωκράτους Ιωάννου Καρβουνάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
92.	Γεωργίου Εμμανουήλ Δουκιανάκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
93.	Ευστρατίου Γεωργίου Τσεβαμπινά	κατοίκου	Χερσονήσου
94.	Γεωργίου Εμμανουήλ Αγαπάκη	κατοίκου	Αγίου Γεώργιου Λασηθίου
95.	Εμμανουήλ Γεωργίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
96.	Γεωργίου Αθανασίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Ηρακλείου
97.	Κωνσταντίνου Ζαχαρία Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
98.	Ζαχαρία Κωνσταντίνου Μαγκάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
99.	Δημητρίου Ιωάννου Παρλαμά	κατοίκου	Πισκοπιανού
100.	Γεωργίου Νικολάου Κασαβέτη	κατοίκου	Χερσονήσου
101.	Κωνσταντίνου Γεωργίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
102.	Γεωργίου Εμμανουήλ Μαραγκάκη	κατοίκου	Πισκοπιανού
103.	Βασιλείου Ματθαίου Φουκαράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
104.	Ζαχαρία Αντωνίου Βισκαδουράκη	κατοίκου	Κουδουμαλά Λασηθίου
105.	Εμμανουήλ Γεωργίου Τσαγκαράκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
106.	Σοφίας Εμμανουήλ Μουντράκη	κατοίκου	Χερσονήσου
107.	Ιωάννου Γεωργίου Μουντράκη	κατοίκου	Κουτουλουφαρίου
108.	Αντωνίου Μάρκου Σανουδάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
109.	Παναγιώτου Εμμανουήλ Μαραγκάκη	κατοίκου	Λιμένος Χερσονήσου
110.	Ιωάννου Γεωργίου Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
111.	Νικολάου Φραγκίσκου Βισκαδουράκη	κατοίκου	Κουδουμαλά Λασηθίου
112.	Ζαχαρένιας Εμμανουήλ Γιαλιτάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
113.	Σοφοκλέους Ιωάννου Γαλανάκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
114.	Γεωργίου Κωνσταντίνου Χαραλαμπάκη	κατοίκου	Χερσονήσου
115.	Δημητρίου Στερεού Καλυκάκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
116.	Κωνσταντίνου Γεωργίου Κασαπάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
117.	Περικλέους Εμμανουήλ Πενταράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
118.	Γεωργίου Εμμανουήλ Δουκιανάκη	κατοίκου	Κουδουμαλά Λασηθίου
119.	Γεωργίου Εμμανουήλ Σπανάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
120.	Εμμανουήλ Κωνσταντίνου Χατζομανωλάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
121.	Ιωάννου Αδάμ Φουκαράκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου
122.	Εμμανουήλ Ιωάννου Φανουργιάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
123.	Εμμανουήλ Κωνσταντίνου Χατζομανωλάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
124.	Μαρίνα χήρα Γεωργίου Κασαπάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
125.	Κληρονόμων Ιωάννου Νικολάου Κλεισαρχάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
126.	Αθανασίου Νικολάου Κλεισαρχάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
127.	Μιχαήλ Νικολάου Κλεισαρχάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
128.	Αθανασίου Νικολάου Κλεισαρχάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου

129.	Εμμανουήλ Νικολάου Κλεισαρχάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
130.	Μαρίνας χήρας Τηλεμάχου Αγαπάκη	κατοίκου	Αγίου Γεωργίου Λασηθίου
131.	Εμμανουήλ Χριστοφή Χριστοφάκη	κατοίκου	Αβρακόντε Λασηθίου

Δυνάμει της υπ' αριθμ. Υ.Γ. 22643 και χρονολογίας 23 Ιουνίου 1973 Αποφάσεως του Νομάρχη Ηρακλείου δημοσιευθείσης εις το υπ' αριθμ. 848 Φύλλον της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (τεύχος δεύτερον), εκδοθείσης κατά τας διατάξεις: 1) του Νόμου 3200/55 «Περί Διοικητικής Αποκεντρώσεως», 2) του υπ' αριθμ. 709/70 Β.Δ. «περί καθορισμού των διατηρουμένων υπέρ του Υπουργού... αρμοδιοτήτων κατά την παράγρ. Ι του άρθρου Ι του Ν.Δ. 532/70» και 3) των άρθρων 2,7,8,II, του Ν.Δ. 608/48 «περί διοικήσεως και διαχειρήσεως των δι' αρδεύσεις χρησιμοποιουμένων υδάτων» και μετά σύμφωνον γνωμοδότησιν του υπό του υπ' αριθμ. 347/71 Β.Δ. «περί συστάσεως παρά ταις Περιφερειακάς Υπηρεσίαις του Υ.Π.Ε.Θ.Ο. Τομέως Γεωργίας διανομαρχιακού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Εγγειοβελτικών Έργων» προβλεπόμενου Δ.Γ.Σ.Ε.Ε. Επιθεωρήσεως Γεωργίας Κρήτης ληφθείσαν και καταχωρηθείσαν εις το υπ' αριθμ. 7/31.5.73 πρακτικόν αυτού, συνέστη υπέρ και προς άρδευσιν του εις θέσιν ΑΚΤΗ ΒΟΛΑΚΑ - ΓΛΥΚΟΡΙΖΑ της Κοινοτικής Περιοχής Λιμένος Χερσονήσου της Επαρχίας Πεδιάδος του Νομού Ηρακλείου κειμένου αγροκτήματος, εκτάσεως 70 στρεμμάτων της ιδιοκτησίας μου, δουλεία διελεύσεως του αρδευτικού ύδατος εξ ιδιοκτήτου γεωτρήσεως μου ευρισκομένης εις θέσιν ΜΕΤΟΧΙ ΒΑΣΙΛΑΚΗ της ίδιας ως άνω κοινοτικής περιοχής προς άρδευσιν του ως άνω αγροκτήματός μου δια την καλλιέργειαν ανθοκομικών και καλοπιστικών φυτών και κηπευτικών καλλιεργειών, δια την κάλυψιν των αρδευτικών αναγκών της ανεγειρόμενης Τουριστικής Μονάδος διά μέσου των παρεμβαλλομένων κτημάτων των καθ' ων η παρούσα, των εμφανιζομένων εις το υπό χρονολογίαν 2-4-1973 και υπό κλίμακα 1:1000 Τοπογραφικόν Διάγραμμα μετά κτηματολογικόν πίνακος του πολιτικού μηχανικού Νικολάου Μεταξά και εις τον υπό την αυτή χρονολογίαν και υπό του ιδίου πολιτικού μηχανικού συνταχθέντα Γενικόν Κτηματολογικόν Πίνακα.

Το περιεχόμενον της δι' αναγκαστικής απαλλοτριώσεως συσταθείσης δουλείας συνίσταται εις την μεταφοράν του ύδατος δια κλειστών σωλήνων οίτινες θα τοποθετηθώσιν υπό το έδαφος και εις βάθος 1,00 μέτρον.

Δια της ίδιας αποφάσεως ορίζεται όπως, τυχόν οφειλομένη αποζημίωσις υπ' εμού ως ιδιοκτήτριας του δεσπόζοντος κτήματος εις τους ιδιοκτήτας των δουλευόντων κτημάτων ορισθή κατά τας διατάξεις του άρθρου 4 του Ν.Δ. 608/1948, ήν πρόκειται ήδη να ζητήσω. Επειδή επί της δι' ης συνέστη η ρηθείσα δουλεία λωρίδος εδάφους δι' ήν υποβάλλεται η παρούσα αίτησις εξιούσιν δικαιώματα ιδιοκτησίας οι καθ' ών αυτή επί τω κατωτέρω αναφερομένων εκτάσεων (μέτρων μήκους) και είδους καλλιεργείας και δή επί τμήματος αναφερομένου εις τον οικείον και συνημμένον τη παρούση κτηματολογικόν πίνακα και εις το συνημμένον τη παρούση ως αούτως τοπογραφικόν διάγραμμα υπό τον κάτωθι και προ του ονοματεπωνύμου εκάστου σημειούμενον αριθμόν, απάντων των ακινήτων τούτων κειμένων ως άνω είρηται εις την κτηματικήν περιοχήν της Κοινότητος Λιμένος Χερσονήσου, της Περιφέρειας του Ειρηνοδικείου Ηρακλείου και Υποθηκοφυλακείου Χερσονήσου Πεδιάδος ήτοι:

Αρ. Διαγρ.	Φερόμενοι Ιδιοκτήται	Μέτρα Μήκους	Έδαφος
2	Παρλαμά Γεωργίου Αικατερίνη	29,80	αγρός
3	Παρλαμάς Γεωργίου Μενέλαος	9,70	ελαιών
4	Μουντράκης Γεωργίου Αρμάνδος	38,50	αγρός
5	Μακράκη Δημητρίου Γεωργία	20,90	αγρός
6	Ζάβαλου χήρα Γεωργίου Ιωάννα	18,20	αγρός
7	Μουντράκης Γεώργιου Αρμάνδος	40,30	ελαιών
8	Παρλαμάς Ιωάννου Γρηγόριος	30,10	αγρός
9	Παρλαμάς Γεωργίου Ιωάννης	40,30	αγρός
10	Τυλιανάκης Εμμανουήλ Αριστόδημος	40,00	ελαιών
11	Παπαδάκη Εμμανουήλ Ελευθερία	51,93	ελαιών
12	Πανταγιά Γεωργίου Μαρία	72,20	ελαιών
14	Κυπριωτάκης Στυλιανού Γεώργιος	13,50	ελαιών
15	Τσαγκαράκης Ζαχαρία Ιωάννης	18,00	ελαιών

16	Λαρεντζάκης Νικολάου Ιωάννης	17,20	ελαιών
17	Καπετανάκης Δημητρίου Εμμανουήλ	10,00	ελαιών
18	Καρβουνάκης Γεωργίου Δημήτριος	33,70	ελαιών
19	Καρβουνάκης Φωτίου Κωνσταντίνος	21,05	ελαιών
22	Φρουδαράκης Ιωάννου Δημήτριος	13,65	αγρός
23	Δοξαστάκης Ζαχαρία Ευάγγελος	6,30	αγρός
24	Κυπριωτάκης Γεωργίου Εμμανουήλ	37,00	ελαιών
25	Λαρεντζάκης Νικολάου Ιωάννης	13,05	ελαιών
26	Μουντράκη χήρα Ευαγγέλου Ελένη	56,65	ελαιών
27	Τριγυράκη χήρα Νικολάου Γεωργία	58,50	ελαιών
28	Λουλουδάκης Αποστόλου Νικόλαος	41,95	αγρός
29	Κασαβέτης Ιωάννου Εμμανουήλ	32,50	αγρός
30	Κασαβέτης Ιωάννου Εμμανουήλ	56,15	ελαιών
31	Μουντράκη χήρα Ευαγγέλου Ελένη	103,25	ελαιών
32	Παρλαμάς Κωνσταντίνου Γεώργιος	52,50	ελαιών
33	Κασαβέτης Χριστοφόρου Νικόλαος	10,30	άμπελος
34	Μιχελεκάκης Ιωάννου Νικόλαος	18,65	άμπελος
35	Καρβουνάκης Φωτίου Κωνσταντίνου	27,30	ελαιών
36	Λασηθιωτάκης Χριστοφόρου Ευστάθιος	48,55	ελαιών
37	Παπαδάκη Μιλτιάδου Αγγελική	22,58	ελαιών
38	Τσαντηράκης Ιωάννου Κωνσταντίνου	15,20	άμπελος
39	Τσαντηράκη χήρα Εμμανουήλ Μαρία	15,75	άμπελος
40	Παπουτσάκης Αδάμ Δημήτριος	21,18	ελαιών
41	Δοξαστάκης Δημητρίου Απόστολος	33,85	ελαιών
42	Παρλαμάς Γεωργίου Μενέλαος	39,80	ελαιών
43	Καστρινάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	30,89	άμπελος
44	Αναστασάκης Αντωνίου Νικόλαος	39,85	ελαιών
44α	Βλαχάκης Γρηγορίου Κωνσταντίνος	4,83	άμπελος
45	Ασπετάκης Εμμανουήλ Κ. Γεώργιος	9,00	ελαιών
46	Παπουτσάκης Αντωνίου Δημήτριος	9,70	άμπελος
47	Ασπετάκης Εμμανουήλ Κωνσταντίνος	32,00	άμπελος
48	Τσαντηράκης Κωνσταντίνου Γεώργιος	10,57	ελαιών
49	Καρβουνάκης Ιωάννου Σωκράτης	22,60	αγρός
51	Φιλιππάκης Νικολάου Στυλιανός	52,79	ελαιών
52	Μαραγκάκης Ιωάννου Εμμανουήλ	14,30	ελαιών
53	Ροδάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	30,65	ελαιών
54	Γιαλιτάκης Αποστόλου Κωνσταντίνος	60,28	ελαιών
55	Γιαλιτάκης Γεωργίου Ευάγγελος	49,21	ελαιών
56	Καστρινάκης Μιχαήλ Πέτρος	5,00	ελαιών
57	Κασαβέτης Ιωάννου Εμμανουήλ	18,00	ελαιών
58	Δανελάκης Αντωνίου Ιωάννης	12,90	ελαιών
59	Τριγυράκης Αντωνίου Γεώργιος	11,50	ελαιών
60	Γιαλιτάκης Γεωργίου Ιωάννης	34,05	αγρός
61	Καστανάκης Νικολάου Γεώργιος	29,00	άμπελος
62	Χαρατζάς Αλεξάνδρου Μάνος	13,00	αγρός
64	Σκλάβος Ιωάννου Κωνσταντίνος	32,50	ελαιών
65	Γιαλιτάκης Αθανασίου Εμμανουήλ	23,60	ελαιών
66	Τραπιέρης Γρηγορίου Νικόλαος	38,25	ελαιών
67	Ενορία Χερσονήσου	21,55	αγρός
68	Τραπιέρης Ιωάννου Νικόλαος	6,60	ελαιών
70	Δανελάκης Γεωργίου Στυλιανός	42,68	ελαιών
71	Τραπιέρης Ιωάννου Νικόλαος	9,00	ελαιών
72	Σανουδάκης Εμμανουήλ Δημήτριος	11,32	ελαιών
73	Σανουδάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	16,00	ελαιών
74	Τωράκης Νικολάου Γεώργιος	38,30	ελαιών
75	Κασαπάκης Αντωνίου Εμμανουήλ	10,50	αγρός
76	Πενταράκης Γρηγορίου Εμμανουήλ	31,90	ελαιών
77	Κασαβέτης Χριστοφόρου Σπυρίδων	21,85	ελαιών

78	Παπαδάκης Ιωάννου Αθανάσιος	11,00	ελαιών
79	Σανουδάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	20,25	ελαιών
81	Σανουδάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	15,00	αγρός
82	Μιχελεκάκη χήρα Γεωργίου Σοφία	9,00	ελαιών
83	Δανελάκης Ιωάννου Εμμανουήλ	21,05	ελαιών
84	Αποστολάκης Αποστόλου Κωνσταντίνος	11,00	αγρός
85	Λουλουδάκης Δημητρίου Μενέλαος	28,10	ελαιών
86	Γαλατιανού συζ. Γεωργίου Μαρία, το γένος Αθανασίου Γιαλιτάκη	38,80	ελαιών
88	Μαραγκάκης Ιωάννου Γεώργιος	29,30	ελαιών
89	Γιαλιτάκης Ζαχαρία Κωνσταντίνος	29,93	ελαιών
90	Βισκαδουράκης Φραγκίσκου Νικόλαος	15,00	ελαιών
92	Βισκαδουράκης Φραγκίσκου Νικόλαος	34,15	ελαιών
93	Δανελάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	4,00	αγρός
94	Πενταράκης Γρηγορίου Εμμανουήλ	38,80	ελαιών
95	Μαραγκάκης Ιωάννου Εμμανουήλ	27,00	ελαιών
96	Μουντράκης Νικολάου Εμμανουήλ	14,00	ελαιών
97	Μουντράκης Δημητρίου Εμμανουήλ	15,20	ελαιών
98	Πετράκης Νικολάου Μιχαήλ	8,50	αγρός
99	Γιαλιτάκης Αποστόλου Κωνσταντίνος	18,50	αγρός
100	Τζιράκης Σταύρου Φραγκίσκος	28,70	ελαιών
101	Τζιράκης Στερεού Γεώργιος	23,00	ελαιών
102	Μηλάκης Γεωργίου Εμμανουήλ	15,35	ελαιών
103	Πενταράκης Κωνσταντίνου Γρηγόριος	8,70	ελαιών
104	Μαστοράκης Αγγέλου Ιωάννης	6,80	αγρός
105	Δοξαστάκης Ζαχαρία Ευάγγελος	50,20	αγρός
106	Καρβουνάκης Ιωάννου Σωκράτης	42,75	αγρός
108	Δουκιατζάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	28,40	αγρός
109	Τζεβαμπινάς Γεωργίου Ευστάθιος	10,50	αγρός
110	Αγαπάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	45,00	αγρός
111	Γιαλιτάκης Γεωργίου Εμμανουήλ	47,65	ελαιών
112	Γιαλιτάκης Αθανασίου Γεώργιος	17,85	ελαιών
113	Γιαλιτάκης Ζαχαρία Κωνσταντίνος	56,05	αγρός
114	Μαραγκάκης Κωνσταντίνου Ζαχαρίας	25,55	ελαιών
115	Παρλαμάς Ιωάννου Δημήτριος	94,50	ελαιών
116	Κασαβέτης Νικολάου Γεώργιος	23,55	ελαιών
117	Γιαλιτάκης Γεωργίου Κωνσταντίνος	32,75	ελαιών
118	Μαραγκάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	18,20	ελαιών
119	Φουκαράκης Ματθαίου Βασιλειος	14,75	ελαιών
120	Βισκαδουράκης Αντωνίου Ζαχαρίας	23,65	ελαιών
212	Τσαγκαράκης Γεωργίου Εμμανουήλ	23,70	ελαιών
123	Μουντράκης Γεωργίου Ιωάννης	64,50	ελαιών
125	Σανουδάκης Μάρκου Αντώνιος	50,93	ελαιών
126	Μαραγκάκης Εμμανουήλ Παναγιώτης	30,05	ελαιών
127	Γιαλιτάκης Γεωργίου Ιωάννης	26,65	αγρός
128	Βισκαδουράκης Φραγκίσκου Νικόλαος	21,90	αγρός
129	Γιαλιτάκη Εμμανουήλ Ζαχαρένια	26,85	αγρός
130	Γαλανάκης Ιωάννου Σοφοκλής	17,60	ελαιών
131	Χαραλαμπάκης Κωνσταντίνου Γεώργιος	20,10	ελαιών
132	Καλυκάκης Στερεού Δημήτριος	41,70	ελαιών
133	Κασαπάκης Γεωργίου Κωνσταντίνος	8,80	ελαιών
134	Πενταράκης Εμμανουήλ Περικλής	34,38	ελαιών
135	Δουκιατζάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	71,73	αγρός
136	Σπανάκης Εμμανουήλ Γεώργιος	20,80	ελαιών
137	Χατζομανωλάκης Κωνσταντίνου Εμμανουήλ	18,60	αγρός
138	Φουκαράκης Αδάμ Ιωάννης	19,30	ελαιών
139	Φανουργιάκης Δημητρίου Εμμανουήλ	14,50	αγρός
140	Χατζομανωλάκης Κωνσταντίνου Εμμανουήλ	14,00	αγρός

141	Κασαπάκη χήρα Γεωργίου Μαρίνα	14,65	αγρός
142	Κληρονόμοι Ιωάννου Νικολάου Κλεισαρχάκη	10,80	ελαιών
143	Κλεισαρχάκης Νικολάου Αθανάσιος	9,50	ελαιών
144	Κλεισαρχάκης Νικολάου Μιχαήλ	12,75	αγρός
145	Κλεισαρχάκης Νικολάου Αθανάσιος	11,20	αγρός
146	Κλεισαρχάκης Νικολάου Μιχαήλ	12,00	ελαιών
147	Κλεισαρχάκης Νικολάου Εμμανουήλ	26,65	ελαιών
148	Κασαπάκη χήρα Γεωργίου Μαρίνα	18,50	αγρός
149	Κληρονόμοι Ιωάννου Νικολάου Κλεισαρχάκη	20,00	ελαιών
150	Κλεισαρχάκης Νικολάου Αθανάσιος	16,50	ελαιών
151	Αγαπάκη χήρα Τηλεμάχου Μαρίνα	16,50	αγρός
152	Χριστοφάκης Χριστοφή Εμμανουήλ	13,50	αγρός

Επισυνάπτουσα: 1) Την υπ' αριθμ. πρωτ. Υ.Γ. 22643 και υπό χρονολογίαν 23 Ιουνίου 1973 απόφαση του Νομάρχου Ηρακλείου, επικεκυρωμένω αντιγράφω, 2) Ακριβές απόσπασμα του υπ' αριθμ. 848 ΦΕΚ (τ. β') εις ο εδημοσιεύθη η ως άνω Απόφασις, 3) Το υπό χρονολογίαν 2-4-1973 Γενικών Κτηματολογικόν Πίνακα Τμησομένων ιδιοκτησιών του ιδίου ως άνω πολιτικού μηχανικού Νικολάου Μιχ. Μεταξά εν φωτοαντιγράφω κεκυρωμένω ωσαύτως υπό της Νομαρχίας Ηρακλείου (Υ.Ε.Ε.Β.)

ΑΙΤΟΥΜΑΙ

Όπως κατ' εφαρμογήν του άρθρου 8 Α.Ν. 1731/1939 εκδώσητε τας αναγκαίας πιστοποιήσεις ήτοι πιστοποιητικόν ιδιοκτησίας, βαρών και κατασχέσεων επί των απαλλοτριούμενων ως άνω ακινήτων έτι δε πιστοποιητικόν περί τυχόν εγγραφών επί τούτων εις τα βιβλία διεκδικήσεων και φέρητε την δέουσαν σημείωσιν εις τα μερίδας των άνω κτημάτων και ιδιοκτητών.

Εν Ηρακλείω τη 15 Σεπτεμβρίου 1973
Ο Πληρεξούσιος Δικηγόρος
Εμμ. Μ. Καλλονάκης

4.

«ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΕΠΕ»

Τόμος 406

Αριθ. Συμβολαίου 49.532

ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΙΑ ΑΚΙΝΗΤΟΥ ΔΡΑΧΜΩΝ 250.000

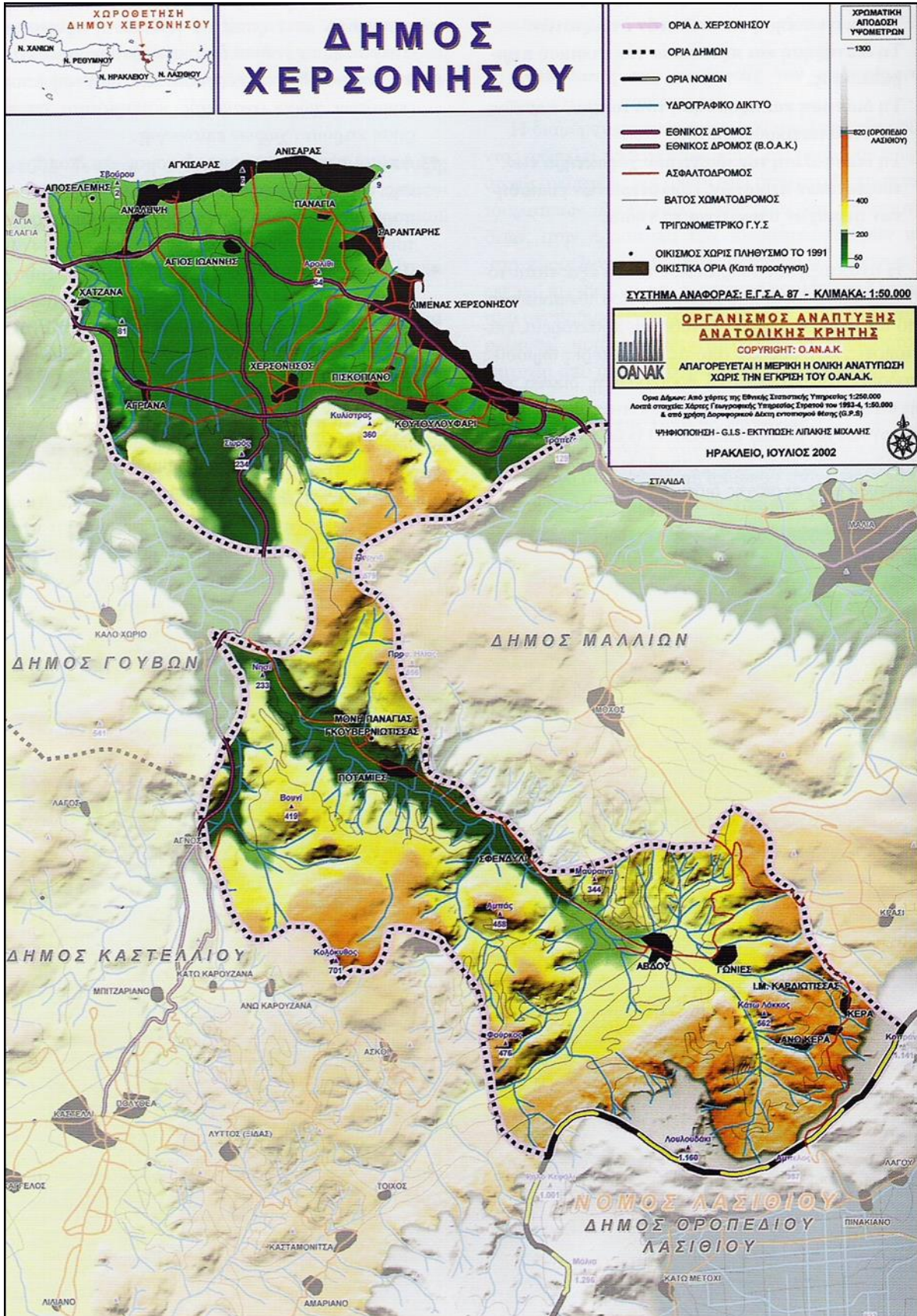
ΠΩΛΗΤΡΙΑ: Φωτεινή Εμμ. Δανελάκη, σύζυγος Δημητρίου Παρλαμά, οικιακά, κάτοικος Πισκοπιανού
ΑΓΟΡΑΣΤΡΙΑ: «ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΕΠΕ», εκπροσωπούμενη από τον Γεώργιο Νικ. Μέγκο ή Ενισλείδη, κάτοικος Αθηνών

Μάρτυρες: Εμμ. Αγγ. Μαστοράκης, Πρόεδρος Κοινότητας Λιμένος Χερσονήσου, Νικόλαος Αποσ. Δανελάκης, Παντοπώλης, κάτοικος Πισκοπιανού.

«... Η μεν Φωτεινή σύζυγος Δημητρίου Παρλαμά το γένος Δανελάκη εδήλωσε ότι εν δυνάμει του υπ' αριθμ. 5942/15-10-1936 συμβολαίου δωρεάς εν ζωή ακινήτων του τότε συμβολαιογράφου Χερσονήσου Θεόφραστου Κοζύρη μεταγεγραμμένου νομίμως εν τω Υποθηκοφυλακείω Χερσονήσου εν τόμω 62 - 35040 κέκτηται κατά πλήρη κυριότητα νομήν και κατοχήν το κάτωθι περιγραφόμενον ακίνητον κτήμα όπερ δεν προέρχεται εξ αγροτικής αποκαταστάσεως κείμενον εις κτηματικήν περιφέρεια του χωρίου Κουτουλουφάρι της Κοινότητος Λιμένος Χερσονήσου Πεδιάδας... κατά την θέσιν Γλύματα εκτάσεως 19.130 τ.μ. με όσα διάφορα δένδρα εμπεριέχει συνορευομένου κτήμασι Μιχαήλ Τσαγκαράκη, Αριστείδου Λασηθιωτάκη, Αθανασίου Πετράκη, Πολυξένης Παρλαμά, δρόμου αγροτικού και ρυακός... και ότι το ανωτέρω περιγραφόμενον ακίνητον κτήμα ως είναι και ευρίσκεται σήμερον εν τοις ορίοις αυτού και μεθ' όλων των επ' αυτού και εξ' αυτού δικαιωμάτων της εμπραγμάτων και προσωπικών και συναφών αγωγών της το οποίον εγγυάται και υπόσχεται ελεύθερον παντός βάρους ήτοι υποθήκης προσημειώσεως κατασχέσεως τρίτου εκνικήσεως παντός εν γένει νομικού ελαττώματος οικειοθελώς

επώλησε σήμερα μετεβίβασε και παρέδωσε κατά πλήρη κυριότητα νομήν και κατοχήν εις την εκπροσωπούμενην Εταιρείαν Περιορισμένης Ευθύνης υπό την επωνυμίαν «ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ Ε.Π.Ε.» αντί συμφωνηθέντος τιμήματος δραχμών 250.000 χιλιάδων δυνάμει και προς εκτέλεσιν του υπ' αριθμ. 1426 προσυμφώνου συμβολαίου μου ούτινος οι όροι και αι διατάξεις εκπληρούνται δια του παρόντος εκ του ανωτέρου ποσού δραχμών του τιμήματος δραχμάς 75.000 έλαβε η ειρημένη πωλήτρια από τον άνω εκπρόσωπον της ειρημένης εταιρείας δια λογαριασμόν ταύτης ως αρραβώνα κατά την κατάρτισιν του ανωτέρου προσυμφώνου συμβολαίου μου και αίτινες συμψηφίζονται σήμερα προς το συμφωνηθέν τίμημα αι δε υπόλοιποι δραχμαί 175.000 κατεβλήθησαν σήμερα εις την ειρημένην πωλήτρια από τον άνω εκπρόσωπον της ειρημένης εταιρείας «ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ Ε.Π.Ε.» και δια λογαριασμόν αυτής Γεώργιον Μέγκον εξ' ολοκλήρου τοις μετρητοίς ενώπιον εμού και των μαρτύρων...».

Χάρτες

Γεωγραφικά όρια Δήμου Χερσονήσου την περίοδο 2002-2006

Δ.Ε. ΜΑΛΙΩΝ

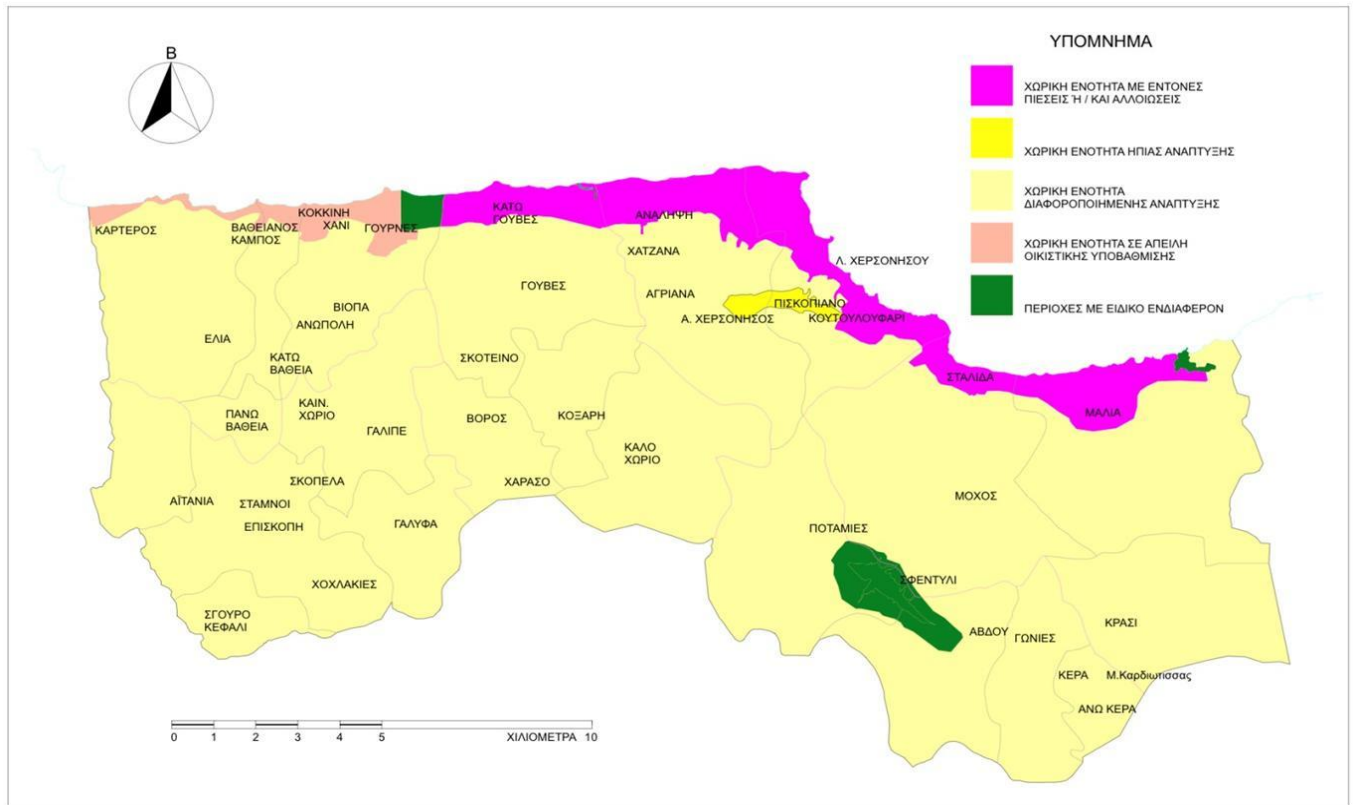

Δ.Ε. ΓΟΥΒΩΝ

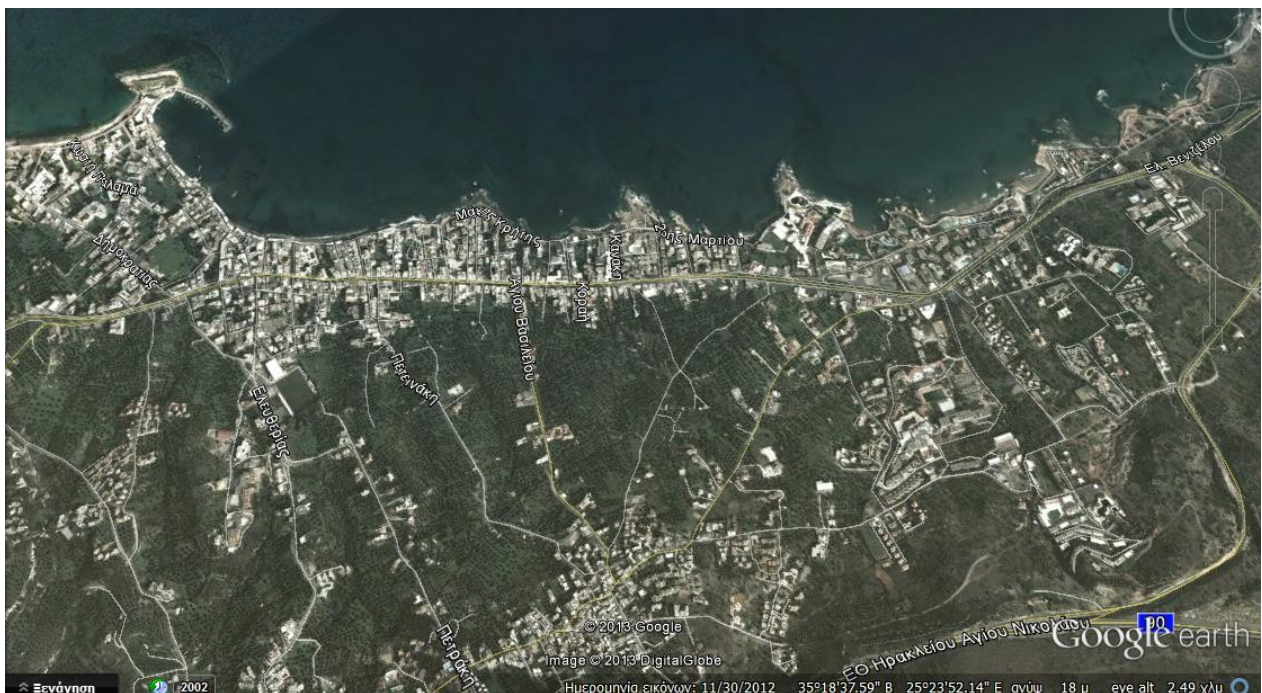
Δ.Ε. ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ

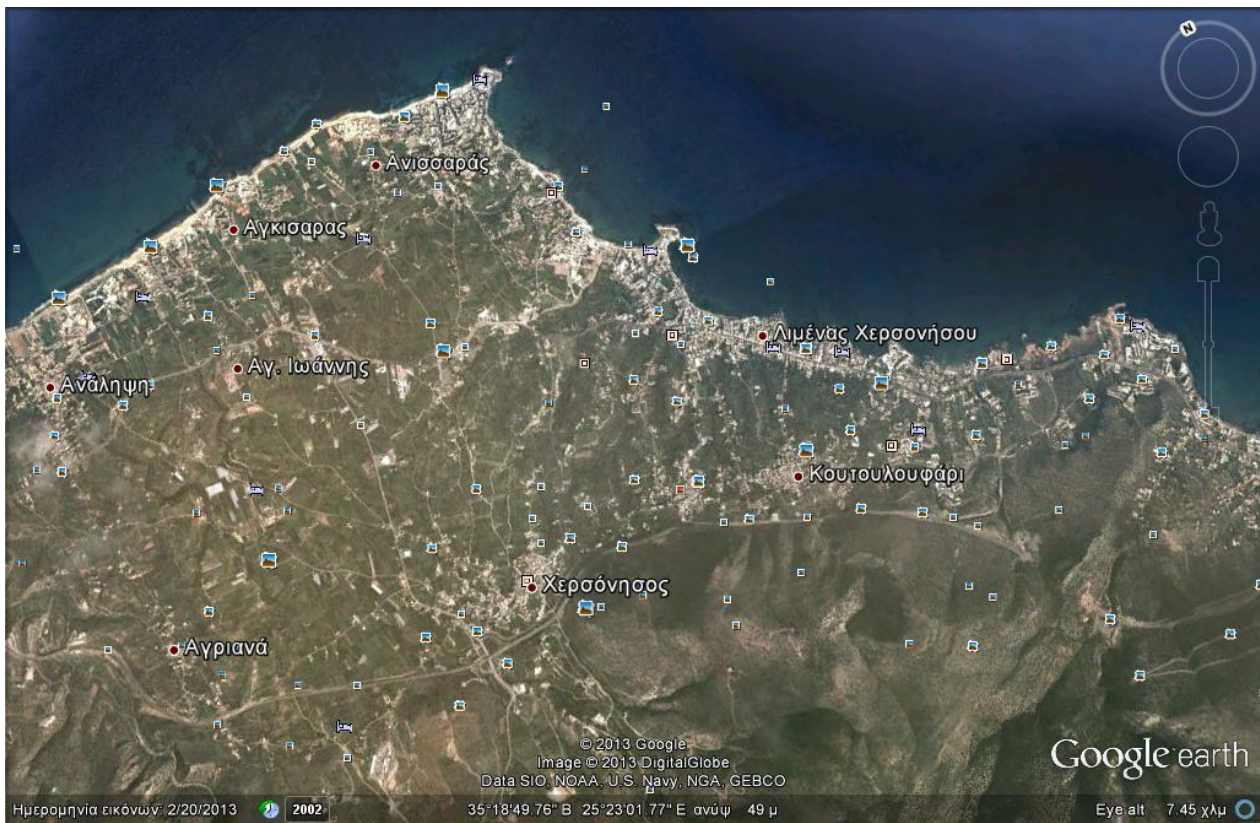
*Πηγή: Δήμος Χερσονήσου (<http://www.hersonisos.gr>)

Ο Δήμος Χερσονήσου (Πρόγραμμα 'Καλλικράτης')

*Πηγή: Δήμος Χερσονήσου (<http://www.hersonisos.gr>)

Φωτογραφικό Υλικό: Όψεις του Λιμένα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρείται η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην επιχειρηματικότητα και στον τουρισμό στην κοινότητα του Λιμένα Χερσονήσου Κρήτης. Η καταγραφή της πορείας της τουριστικής ανάπτυξης της συγκεκριμένης κοινότητας ανέδειξε το ρόλο των «πολύ μικρών», «μικρών» και «μεσαίων» τουριστικών επιχειρήσεων οι οποίες αποτέλεσαν τη διέξοδο σ' ένα κατά βάση αγροτικό πληθυσμό και ταυτόχρονα συνέβαλαν στην επιτάχυνση των διαδικασιών του μετασχηματισμού της από μια αγροτική οικονομία σε μια οικονομία προσανατολισμένη στον τομέα των υπηρεσιών.

Το ενδιαφέρον σημείο που αναδεικνύεται αφορά στη διαχείριση των εντάσεων και των διαφορών που εντοπίζονται στο πεδίο των οικονομικών συμφερόντων μεταξύ των επιχειρηματιών, ιδιαίτερα όταν η σύγκρουση αυτή μετακυλύετε στο πεδίο διεκδίκησης κοινωνικών συμφερόντων. Οι επιχειρηματίες του Λιμένα (ντόπιοι και μη ντόπιοι), ως παραγωγοί ένσκηπης και έλλογης δράσης, υιοθετούν συνεχώς νέες στρατηγικές και πρακτικές μέσω των οποίων επιχειρούν, εκτός από το οικονομικό τους όφελος, να καθορίσουν και το χαρακτήρα του μετασχηματισμού της κοινότητας, χωρίς όμως να τίθεται σε κίνδυνο η συνοχή της τελευταίας.

Ουσιαστικά πρόκειται για μια αντίφαση η οποία γίνεται περισσότερο εμφανής στις αντιλήψεις των κατοίκων του Λιμένα αναφορικά με το περιεχόμενο που αποδίδουν στις έννοιες της ανάπτυξης και της επιχειρηματικότητας καθώς επίσης και στην επιλογή του μελλοντικού αναπτυξιακού μοντέλου. Ιδιαίτερα στο τελευταίο σημείο το ζητούμενο του «ποιοτικότερου τουρισμού» θα πρέπει να συνυπάρξει με τη διατήρηση της ήδη υπάρχουσας κατάστασης η οποία επιδέχεται βελτιώσεις αλλά δεν πρέπει να απορριφθεί εντελώς. Η πρωτοβουλία προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να αναληφθεί πάλι από το κεντρικό κράτος με την τοπική κοινωνία αρωγό αλλά όχι πρωταγωνιστή.

Η μελέτη της επιχειρηματικότητας σε έναν τουριστικό προορισμό, όπως αυτός του Λιμένα, δείχνει το μονοπάτι για την ερμηνεία ενός αναπτυξιακού μοντέλου που στήριξε τη βιωσιμότητά του στο μοντέλο του μαζικού τουρισμού. Το μοντέλο αυτό δεν είναι αναπτυξιακό υπό την έννοια ότι οι όποιες μεταβολές συντελούνται στο οικονομικό πεδίο δεν είναι ικανές να μετατρέψουν παγιωμένες σχέσεις και συμπεριφορές αλλά, κυρίως, δεν είναι ικανές να αντιστρέψουν τη σχέση εξάρτησης που έχει εντοπιστεί στον τουρισμό σε σχέση με τις χώρες προέλευσης και τις χώρες υποδοχής. Επιπλέον η έννοια της επιχειρηματικότητας συγχέεται

συχνά με τις μικρές επιχειρήσεις οι οποίες, αν και έχουν επαινεθεί αρκετά για τη συμβολή τους στην περιφερειακή ανάπτυξη και την οικονομική διαφοροποίηση που αυτή επιφέρει στις τοπικές κοινωνίες, στην πραγματικότητα δεν συνιστούν επιχειρηματικές οντότητες λόγω του περιορισμένου βαθμού καινοτομίας τους.

Η έλευση του τουρισμού επομένως λειτούργησε επιταχυντικά στην εδραίωση του υφιστάμενου αναπτυξιακού μοντέλου αλλά, η αποδοχή και η επικράτησή του οφείλεται αποκλειστικά στην ενασχόληση των κατοίκων του Λιμένα με τις τουριστικού χαρακτήρα επιχειρηματικές δραστηριότητες. Το άμεσο και υψηλό οικονομικό όφελος λειτούργησε τελικά ανασταλτικά στο πεδίο της διαχείρισης της τουριστικής ανάπτυξης του, με αποτέλεσμα οι επιπτώσεις στο δομημένο περιβάλλον και στις χρήσεις της γης να είναι πλέον δύσκολα αναστρέψιμες.

ABSTRACT

This PhD thesis attempts to explore the relationship between entrepreneurship and tourism in the community of Limenas of Hersonissos. The recording of the course of tourism development of this community highlighted the role of 'micro', 'small' and 'medium'- sized tourism enterprises which formed the outlet of a basically rural population and also contributed to the acceleration of the processes of transformation from an agricultural to a services - oriented economy.

The interesting point that emerges concerns the management of tensions and differences identified in the field of economic interests among entrepreneurs, especially when the conflict rolls over to the field of social claims. Entrepreneurs of Limenas (locals and non-locals), producers of purposeful and rational action, constantly adopt new strategies and practices through which they attempt, not only to benefit economically, but also to determine the nature of the transformation of the community, without compromising its cohesion.

Basically it is a contradiction which is most evident in the perceptions of the residents of Limenas regarding the content that they attribute to the concepts of development and entrepreneurship, as well as the selection of the future development model. The last point in particular, that is, the goal of "the highest quality of tourism" should coexist with maintaining the existing situation that could be improved but should not be dismissed altogether. The initiative in this direction should again be taken from the central government with the local community helping but not starring.

The study of entrepreneurship in a tourist destination, like Limenas, shows the way to interpret a developmental model whose viability depended on the model of mass tourism. This model is not developmental, in the sense that any changes that occur in the economic field cannot transform entrenched relationships and behaviors, but mainly, are unable to reverse the co-dependent relation between the countries of origin and host countries, identified in tourism. Moreover, the concept of entrepreneurship is often confused with small businesses which, although often praised substantially for their contribution to regional development and economic diversification that the latter brings to local communities, in fact, they are not business entities because of the limited degree of innovation they present.

The advent of tourism, therefore, accelerated the establishment of the existing development model, but its acceptance and prevalence lies solely on the pursuit of tourism - related activities

on the part of the inhabitants of Limenas. The direct and high economic benefit eventually worked against tourism development management and as a result, the impact on the existing environment and land use is more difficult to reverse.